

Handwritten text on a torn piece of paper at the top of the cover.

NOLI ME TANGERE

(CEBUANO VISAYAN)

JOSE RIZAL

N
H
I

003863

RC
899.2103
N719c
1962

3986

REPUBLICA SA FILIPINAS
BUHATAN SA PRESIDENTE
COMISION NACIONAL SA CENTENARIO NI JOSÉ RIZAL

Mga Pangulo Ng Mga Punoan

DIOSDADO MACAPAGAL
Presidente,
Republica sa Pilipinas

PANGULO

ALEJANDRO R. ROCES
Secretario sa Educación

PULIPANGULO

RODRIGO D. PEREZ, JR.
Acting Secretario sa Hacienda

SANTIAGO F. DE LA CRUZ
Comendador Supremo
sa Orden de los Caballeros de Rizal

MGA SAKOP

MARIA KALAW KATIGBAK
Director, Comité sa Educación
Senado sa Pilipinas

JESÚS E. PERPIÑAN
Director sa Buró sa
Escuelas Privadas

SALIH UTUTALUM
Director, sa Comité sa Educación
Cámara sa mga Representante

LUIS MONTILLA
Director sa Comité Histórico sa
Pilipinas

CARLOS P. ROMULO
Presidente sa Universidad sa
Pilipinas

EUFRONIO M. ALIP
Director sa Sociedad Nacional
Histórica sa Pilipinas

GEROMINA T. PECSON
Director sa Comisión Nacional sa
UNESCO

JOSE P. BANTUG
Agregado Cultural sa Embajada
sa Republica sa Pilipinas Didto sa
España (1953-1955)

CARLOS QUIRINO
Director sa Buró sa
Bibliotecas Públicas

LEONCIO LOPEZ RIZAL
Sakop sa Consejo Nacional sa
Investigación Científica

BENIGNO ALDANA
Director sa Buró sa
Escuelas Publicas

VICENTE OROSA
Kanhi Sekretario sa Obras Publicas
ug Comunicaciones

EDUARDO QUISUMBING
Ex-Director sa Museo Nacional

LUIS MONTILLA
Director Ehecutivo

VEDASTO G. SUAREZ
Puli Director ug Kalihim

Komite Sa Mga Publikasyon

LEONCIO LOPEZ RIZAL, sakop

LUIS MONTILLA, sakop

JOSE P. BANTUG, sakop

VICENTE DEL CARMEN, kalihim

MGA BASAHON SA
COMISIÓN NACIONAL SA CENTENARIO NI
JOSE RIZAL

MGA SINULAT NI JOSÉ RIZAL

Basahón IV

NOLI ME TANGERE

(CEBUANO VISAYAN)

Ni

JOSÉ RIZAL

PINATIK SA CENTENARIO

M A N I L A

COMISIÓN NACIONAL SA CENTENARIO NI
JOSE RIZAL

1 9 6 2

ALANG SA AKONG YUTANG-NATAWHAN

Mabasa sa kaagi sa mga balatian nga ginaantus sa katawhan nga adunay usá ka balaha, nga mangil-ad kaayo nga kon hituk-bilán ug diyutay mongutngot ug mosuól uyamut. Busà, kon sa taliwalà sa mga lungsod nga mauswagon akó mangandoy kanimo aron pakig-uban sa imong handumanan kun aron pagtangdì kanimo sa ubáng mga nasud, nianang mga higayona makità ko ang minahál mong larawan nga gitakbuyan usáb sa balaha katiling-banon nga sama sa akong giasoy.

Sa akong tinguhà sa pagpakakaplag sa tambal nga labíng maayo ug ingón man sa imong kaayohan, nga maó usáb ang amoa, himuon ko kanimo ang ginahimo kanhi sa mga karaan sa ilang mga masakitón: ipasundayag nila kiní sa mga ang-ang sa alam-poanan aron ang tagsatagsa nga moduol gikan nga mangilaba kang Bathalà motudlò ug tambal.

Ug alang niining tinguhaa, hularón ko sa hingpit ug waláy panapion ang imong kahimtang; tukasón ko ug diyutay ang tabil nga nagasalikúb sa sakít, ug ang tanán ihalad ko sa kamatuoran, hangtud ang gugma ko sa akong kaugalingon, kay, sanglit akó anak nimo, gitakbuyan usáb sa imong mga apán ug mga kahilayan.

Uropa, 1886.

ANG TAGSULÁT

(1) *Cancer* — Kun hubóg sulod kun gawas sa lawas nga malisúd tambalen. Kun diadisan, mokamang ug motungá gihapon.

DUHA KA PULONG

Sumalà sa akong napaminaw, dili daghan ang mga Bisayâ nga nanagpakabasá sa duhá ka mga basahóng labíng hinungdanon nga nasulát ni Dr. Rizal: “Noli me tângere” ug “El Filibusterismo”. Samtang sa ubáng mga nasud sa kalibutan ang mga maayong basahón nga nasulát sa ilang mga makinaadmanon nasangyaw ug nabasa sa ilang mga lungsoranon, dinhi sa atò-labí na gayud dinhi sa Kabisay-an — maayo na kon sa matag-usá ka libo ka mga molupyò adunay duhá nga nakabasá niining mga basahón nga akong gihisgotan. ¡Makasubô kaayong palandungon kiníng hitaboa! Daghan ug nagkalainlain tingali ang mga hinungdan nga kapasanginlan niini, apan, sa akong hunàhunà, ang labíng dakù maó kiní: kay kiníng mga basahona gisulát man ni Rizal sa pinulongang Kinatsilá.

Busà, inaghat sa akong tim-os nga tinguhà nga ang mga pagtulon-an, mga hunàhunà, mga tinguhà ug mga pagbatì ni Rizal masangyaw ug motuhóp sa kalág ug kasingkasing sa akong isigka-Bisayâ, bisan kabús sa mga hiyas, gipangakohan nakò ang paghubad kiníng basahón nga karón akong itanyag sa kadaghanan.

Kon sa ingón niining paagiha makahinabang akó aron ang binhì nga gitisók sa Anák nga kamagulangan sa Pilipinas mabuhì ug mo'ambò kiní igò na kaayong ganti nga makabayád sa kaha-gò ug pagtukáw sa

ANG TAGHUBÁD

Barili, Sugbu,
Agosto, 1922.

ASA PANGITAA

<i>Pasiuna</i>	<i>Panid</i>
A. Alang sa Akong Yutang-Natawhan	I
Duha ka Pulong	I
Kapitulo I — Usa ka Tigum	I
Kapitulo II — Crisostomo Ibarra	15
Kapitulo III — Ang Panihapon	19
Kapitulo IV — Irihis Ug Pilibustero	25
Kapitulo V — Usa ka Bituon sa Gabiing Mangitngit	33
Kapitulo VI — Si Kapitan Tiago	36
Kapitulo VII — Parayganay Ibabaw sa usa ka Pantaw	50
Kapitulo VIII — Mga Handumanan	60
Kapitulo IX — Mga Kutsokutso sa Pilipinas	66
Kapitulo X — Ang Lungsod	72
Kapitulo XI — Ang mga Magbubuot	76
Kapitulo XII — Ang Pangilin sa “Todos los Santos”	82
Kapitulo XIII — Tilimad-on sa Unos	87
Kapitulo XIV — Ang Buang Kun si Pilosopo Tasyo	92
Kapitulo XV — Ang Mga Sacristan	103
Kapitulo XVI — Si Sisa	108
Kapitulo XVII — Si Basilio	115
Kapitulo XVIII — Mga Kalag nga Sinakit	122
Kapitulo XIX — Kaaging Mapait sa Usa ka Magtutudlo	130
Kapitulo XX — Ang Tigum sa Tribunal	142
Kapitulo XXI — Kaagi sa Usa ka Inahan	156
Kapitulo XXII — Kahayag Ug Kangiub	166
Kapitulo XXIII — Ang Pangisda	171
Kapitulo XXIV — Sa Kalibonan	187
Kapitulo XXV — Sa Balay sa Pilosopo	202
Kapitulo XXVI — Ang Bisperas sa Pangilin	217
Kapitulo XXVII — Sa Pagpangilumkilum	227
Kapitulo XXVIII — Mga Sulat	236
Kapitulo XXIX — Ang Kabuntagon	244
Kapitulo XXX — Sulod sa Simbahan	251
Kapitulo XXXI — Ang Wali	256
Kapitulo XXXII — Ang Pluma	268
Kapitulo XXXIII — Libre-Pensamiento	280
Kapitulo XXXIV — Ang Paniudto	285
Kapitulo XXXV — Mga Sultisulti	298
Kapitulo XXXVI — Ang Unang Dag-um	306
Kapitulo XXXVII — Ang Kapitan Heneral	311
Kapitulo XXXVIII — Ang Pasunding	322
Kapitulo XXXIX — Si Donya Consolacion	328
Kapitulo XL — Ang Katungod Ug Ang Kusog	341
Kapitulo XLI — Duha Ka Bisita	351
Kapitulo XLII — Ang Magtiayong De Espadana	354
Kapitulo XLII — Mga Bantahanta	369

<i>Pasiuna</i>	<i>Panid</i>
Kapitulo XLIV -- Pangusisa sa Kaugalingon	373
Kapitulo XLV -- Ang Mga Dinumtan	380
Kapitulo XLVI -- Ang Bulangan	388
Kapitulo XLVII -- Ang Duha ka Senyora	400
Kapitulo XLVIII -- Ang Tigmo	407
Kapitulo XLIX -- Ang Tingog sa Mga Dinumtan	411
Kapitulo L -- Ang Banay Ni Elias	424
Kapitulo LI -- Mga Kausaban	433
Kapitulo LII -- Ang Baraha sa Mga Patay Ug ang Mga Anino	438
Kapitulo LIII -- Il Buon Di Si Conosci Da Mattina	444
Kapitulo LIV -- Quidquid Latet, Adparebit Hil inultum remanebit	451
Kapitulo LV -- Ang Kagun-ob	459
Kapitulo LVI -- Ang Isulti Ug Ang Tuhoan sa Mga Tawo ..	466
Kapitulo LVII -- Alaut Ang Nangapukan	475
Kapitulo LVIII -- Ang Gipanghimaraut Sa Tanan	485
Kapitulo LVIX -- Yutang Natawhan Ug Mga Katigayonan	490
Kapitulo LIX -- Kaslon Si Maria Clara	502
Kapitulo LXI -- Ang Linutusay Sa Lanaw	516
Kapitulo LXII -- Si Pari Damaso Mihatag Ug Katin-awan ..	525
Kapitulo LXIII -- Ang Nochebuena	530
KASIPONGAN	540

NOLI ME TANGERE

I

USA KA TIGUM

Sa naghinapús ang bulan sa Oktubre, si Don Santiago de los Santos, nga nailá uyamut sa anggà, nga Kapitán Tiyagò, mihatag usá ka panihapon nga, bisan niadto lamang hapon niya ipahibaló, supak sa iyang nabatasan, maó nay ginahisgotan sa Binondo ug sa ubáng mga balangay hangtud sa Intramuros. Niadtong panahona si Kapitán Tiagò ginailá nga tawong dili maantigong modaginot kon magkombirá, ug hibaloán sa tanán nga ang ganghaán sa iyang baláy, sama sa iyang lungsod, binuksan kanunay alang kang bisan kinsa, gawás sa patigayon ug sa mga hunahunang binag-o.

Sama sa kilat, ang balitâ mikaylap pag-usá sa kalibutan sa mga libud-suróy ug mga lagóng gibuhí ni Bathalá, ug, inaghat sa iyang waláy sukód nga kaluoy, iyang gipasanay sa Manilá. Pipilá nangitag pintal alang sa ilang mga sapín, ang ubán mga butonis ug korbata, ug ang tanán nanaglibug ang úlo kon unsaon nila pagyukbò sa tagbaláy, nianang yukbò nga makisanduroton, aron ingnon nga silá karaang mga higala ug, kon ugaling makagayón, pagpangayog pasaylo nga walâ silá mahisayó pag-abút.

Kining panihapona didto idulot sa usá ka baláy nga nahimutang sa dalan Anloague, ug, sanglit walâ man kamí mahinumdom sa iyang isip, hubiton namò ang iyang panagway aron siyá hiilhan gihapon, kon ugaling walâ man magubâ sa mga linog. Dili kamí motuo nga gipagubâ sa tag-iya, kay didtong mga dapita masabúg nga kanang buhata pangakuhon lamang ni Bathalà kun sa Kinaiyahan; kinsa may gikasabutan ug ang Kagamhanan paggamâ daghang mga buluhatón nga sama niini ug kahimtang . . . Maóy usá ka baláy nga may gidak-on, samag panagway sa ubáng mga baláy didto, nahitarok sa dapít nga duol sa usá ka sangá sa subâ sa Pasig, nga ginatawag sapâ sa Binondo. Sama sa ubang mga subâ sa Manilá, kadtong sapaa gigawing kaligoanan, dalig-

diganan sa tubig, labhanán, pangisdaán, agianan ug hangtud imnanán, kon hihunahunaán sa Insik nga mangangalos. Angay hibaloán nga niining dapita sa balangay diin daghang mangagi ug ang kagahub makabungog, sa gilay-ong hapit mousá ka kilo metro, usá day taytayang kahoy, ug kiníng taytayana sulod sa tibuok tuig maó gihapon ang iyang kahimtang: ang kaputól gubâ ug ang kaputól dili kaagián. Sa mga bulan nga ting-inít, ang mga kabayong mangagi niining taytayana mopahimulos pag-ambak sa tubig sa sapâ, sa dakúng kahikurát sa sumasakay nga magaduká sulod sa salakyanán kun magapalandong sa mga kauswagan sa atong panahón.

Ang baláy nga atong gihisgotan hamubô dag tindog ug may pagkahiwi. Dili kami makapasalig kinsay tagsalâ niini: ang panday ba nga nagatukod nga walâ kaayo makaalinggat, kun, nahiwì ba tungud sa mga linog ug bagyo. Usá ka halapád nga hagdan nga binakbakan ug may mga tukod sa pasamanos nga pinintalan ug lunhaw, gikan sa silong, nga sinalgan ug baldosang sinaw, napadulong sa itaas. Sa masigkakilid sa hagdan adunay mga tanúm ug mga masitasán nga gipahiluná ug mga tungtongang gikan sa Tsina nga nabulit sa daghang mga dibuho sa nagkalainlaing mga bulok.

Sanglit walâ may nagabantay sa ganghaán ni mga suluguón nga magasusi kon kitá dinapit ba, manaká lamang kitá, joh magbabasa, higala kun kaaway!, kon ugaling madaní ikáw sa mga honi sa orkista, sa kahayag sa mga sugâ kun sa hinagtik ba sa mga pinggan ug kubyertos ug buút ka motan-aw unsa ang mga tapok-tapok didto sa ginatawág "Murya sa Sidlakán". Arón dili na akó mahagð kaayo, buút ko untà nga dili na lamang hubiton ang kahimtang sa baláy, ugaling kay kiní hinungdanon uyamut, kay kitá ugód sama man sa mga pawikan: ang atong bilí magagád sa bilí sa atong kabhang. Tungúd niini ug sa ubán pang mga hiyas, ang mga molupyò sa Pilipinas sama da usáb sa mga pawikan. — Inigsaká, mahitunghà kitá dayon sa usá ka lawák nga halapád nga ginganlán didtog "kayda", ambút ngano, ug nga ning gabhiona gigawing kan-anán ug lawak alang sa orkista. Sa tali-walà, usá ka hataás nga talad nga dinayandayanan pag-ayo daw nakapatulò sa laway sa mga samokán nga dukiròk ug nakapakitbì sa atáy sa mga dalagang manggiulawon nga sulod sa duhá ka taknà makig-uban sa laing mga tawo nga adunay mga sulti ug

sinultiháng talagsa da nilang hidunggan. Lahî ning mga butáng yutan-on nga ginahikay, makità ta sa mga bungbong ang daghang mga estampa, sama sa “El Purgatorio”, “El Infierno”, “El Juicio final”, “La muerte del Justo”, “La del Pecador”, ug sa taliwalà, dinayandayanan sa usá ka maanindot nga marko sa panahón sa “Renacimiento” binuhat ni Arévalo, matan-aw ang usá ka dakúng estampa diín makità ang duhá ka tigulang babaye. Sa maóng estampa mabasa kiníng mosunód: “Nuestra Señora de la Paz y Buenviaye, nga ginasimba sa Antipolo, nagpakahimong tigulang, miduaw sa buotan ug dungganang Kapitana Inés sa dihâ nga kini nagmasakitón.” Kadtong estampaha, bisan dili kaayo maayong pagkapintal, hisabtan uyamut ang iyang kahulogan: ang nawóng sa masakitón maluspad na sama sa usá ka minatay nga nag-anám nag kadunot; ang mga ilimnan ug ubáng mga butáng galamitón sa mga masakitón maayo kaayong pagkapintal, kay nganì hangtud nanihág ang ilang mga sulod. Inigsud-ong ta ning mga butáng among giasoy, dagway adunay makahunâhunâ nga ang tagbaláy nakailá uyamut sa tarás sa iyang mga dinapit, ug aron pagtabon-tabon ug diyutay sa iyang tuyò, sa kisamí aduna siyáy gipamitay nga mga lamparahán sa Insik, mga hawlang waláy langgam, mga lobong bildo nga may mga bulok mapulá, lunhaw ug bughaw, mga manan-aw nga layâ, mga botete nga pinakagíng ug pinaburot ubp., ug dapít sa subâ adunay makitang mga arkos nga kahoy nga miawat sa uróg sa mga Insik ug sa mga Katsilà, ug sa unahan malantaw ang usá ka pantaw diín may mga palàpalà nga sinug-an ug mga makisdom ug gagmayng paról nga pinintalan sa nagkalain-lain nga bulok.

Didto sa dakúng hawanán, taliwalà sa dagkung mga salamín ug mga sugáng binitay, makità ang mga dinapit nga nanambong sa kan-anán. Pinatong sa usá ka tungtongan nga kahoy, nagbuntaóg ang usá ka maanindot ug mahál nga piyano, nga labí pang mahál niadtong gabhiona kay kaniya walá may usá nga mihipap. Makità usab didto ang hulagway sa usá ka tawo nga maayog baróg, nagatikíg sama sa ulisi nga binorlasan nga gibinit sa iyang mga tudlò nga nagbansiwág sa mga singsing. Kadtong hulagwaya daw nagkanayón:

—¡Hjm! ¡tan-awa ninyo ang akong mga sapút ug pagkalidong ko gayúd!

Ang mga lingkoranan pulós anindot nga pagkabuhat, apan tingali malisúd nga lingkoran: ang tag-iyá dagway walá lamang maghunàhunà sa kaayohan sa iyang mga dinapit kon dili sa iya dang kaugalingon.—Tingali sulod sa iyang hunàhunà nagkanayón siyá: “Makalilisang hinuon ang sakít nga kalibág-dugò, apan ang inyong gilingkoran mga siyang dagkú nga binuhat sa Uropa ug kaná talagsa da ninyong hitilawán!”

Ang hawanán hapit mapunò sa mga dinapit: ang mga lalaki gigahín sa mga babaye, sama sa ginahimo sulod, sa mga simbahán sa mga kristiyanos ug mga hudiyo. Sa mga babaye adunay pilá ka buók nga mga batan-ong Pilipinhon ug Katsilá: iyahay lamang banganga aron pagpugóng sa huy-ab, apan salipdan sa paypay ang ilang bâbâ; hapit nganì dili maningog, ug kon adunay kulo-kabildo nga kasugdan, mahilom lamang dayon, sama nianang mga agutiót sa mga ilagâ ug talùtò nga mabatì ta sa kagabhion sulod sa baláy. Kadtong mga estampa nga gipamitay sa bungbong, ¿maó ba kaháy nakapaligdong ug nakapahilom kanila, kun ang mga babaye sa Pilipinas lahî ba gayúd sa mga babaye sa ubáng mga dapít?

Ang bugtong nakig-atubang sa mga dinapit nga babaye maó ang usá ka tigulang ig-agaw ni Kapitán Tiyagò, ambungan siyá ug panagway ug mangil-ad mosulti sa Kinatsilá. Ang tanáng pag-abiabi ug maayong pamatasan nga iyang hibaloán maó da gayúd ang pagpanalit ug tilád ug tabakò sa mga Katsilá, ug pagpaamín sa iyang kamót sa mga babayeng Pilipinhon, sama sa pagabuhaton sa mga prayle. Sa nadugay na, ang alaut nga tigulang gibanghan, ug sa pagkabatì sa lugan-ay sa usá ka pinggan nga nabuák, milakáw pagdalí nga nagkanayón:

—¡Hesús! ¡Hulát kamó, mga banyagà!

Ug walá na mobalik.

Mahitungúd sa mga lalaki, kiní silá masabà na hinuon. Sa usá ka suók, pipilá ka mga kadete nanagkulokabildo sa dakúng kadasig apan sa tingog nga mahinay, motan-aw ug motudlò usahay sa pipilá ka tawo nga didto sa hawanán ug unyà mangatawa sa tagò; durohá ka langyaw nga nanagsapút ug pulós maputí, naminaklid ug nagpakahilóm, nanagsuroy-suroy sa hawanán sama sa pagabuhaton sa mga mananakay nga abutón sa kalaay. Ang pundok nga labíng madasigon maó ang sa duhá ka pari, duhá

ka *paysano* ug usá ka militar nga nanag-alirong sa usá ka diyutayng talad diin makità pipilá ka botilyang bino ug mga supas nga binuhat sa Inglatera.

Ang militar maóy usá ka tigulang tenyente, hataás ug tindog ug nagbungiuat ang nawóng, daw usá ka "Duque de Alba" nga naiwít sa talaán sa *Guardia Civil*.¹ Talagsa dang mosulti, apan ang iyang mga pulong mugbò ng pintok, ug ang iyang tingog mainggit. Usá sa mga prayle, batan-on nga *dominico*, maayog baróg, hindik ang panapút ug may antohos nga nagagilák-gilák, adunay pamayhon nga nagdalá ug kaugdang dili angay sa iyang kabatan-on: Kadto siyá maó ang kura sa Binondo ug kaniadto magtutudlò sa San Juan de Letrán. Nadungóg nga kadtong paría batid kaayo sa lantugi, kay ngani sa panahón nga ang mga prayle makiglantugi pa sa mga *seglar*, ang maayong laking maglalan-tugi nga si B. de Luna walâ gayúd makahimò kaniya. Tungúd sa mga likwad-likwad ni Fr.¹ Sibyla nahisama siyá sa baís nga buút bitkon ug pisi sa usá ka mamamasól: moipsot-lamang. Kadtong paría talagsa dang mosulti ug ang iyang mga pulong daw tinimbang gayúd pag-ayo.

Ang usá hinuon, nga maóy usá ka paring *franciscano*, makusóg mosulti ug mowara-wara sa kamót. Bisan sa iyang ulo nanigsik na ang pipilá ka úban, ang iyang lawas mabaskog pa uyamut. Ang iyang maayong panagway, ang iyang tinan-awán nga mahait, ang iyang mga apapangig ug mga ugát nga nangigdal nakahatag kaniya ug panagway sa usá ka hamiling Romanhon, ug, dili ta lamang tuyuon, mahinumdom kitá sa usá niadtong tutuló ka monghe nga gihisgotan ni Heine sa iyang basahón nga gibunyagan *Dioses en el destierro*. Iniglabáng niadtong mga monghe sa lanaw sa Tyrol matagtungang-gabi luwan sa usá ka sakayán, sa maghinapús ang bulan sa Septiyembre, mohatag ug kuwarta nga mabugnaw uyamut sama sa yelo nga makapakurát sa tag-iya sa sakayán. Bisan pa niini, si pari Dámaso dili tawong kahibulongan sama niadtong tutuló ka monghe: sadyâ siyág panagway, ug bisan ang iyang tingog maiingit sama sa tingóg sa usa ka tawo nga nagatuo nga siyá walâ gayúd masayóp ug nga ang tanán niyang isulti pulós maayo ug matarong, apan tungúd

(1) Mao ang kakostablihan karon.

(Page 7 (1) Pari nga sakop sa Orden sa tinuhoan nga tinukod ni Santo Domingo de Guzman; (2)-Dili pari; (3)-Prayle, (4) Pari nga sakop sa orden sa tinuhoan nga gitukod ni San Francisco de Asis.

sa iyang masadyà nga kinataw-an daw mapalà ang atong dautáng hunàhunà batok kaniya ug hangtud mapasaylo ta ang pagpabuas-as niya sa iyang mga tíl nga walâ midyasi ug mga bitiis nga balhibuón, nga, kon ipasundayag pa sa taboán sa Kiyapo, hisapián untá ni Mendieta.

Usá sa nahitipón niadtong pundoka, diyutay siyá nga pagkatawo, maitúm ang bungot, adunay ilóng nga, tungud sa gidakon, makaingón kitá nga daw dilì iya; ang usá, batan-on nga bula-gáw ug buhók, daw bag-o pang nahidunggò; kiníng tawhana maóy gikalantugì pag-ayo ni parì Dámaso.

Ang parì nagkanayón:

—Makità da nimo: ¡dangtan ka na nganì dinhig pilá ka bulan, makatuo ka gayúd sa akong giingón kanimo nga lain ang pagmandò didto sa Madrid ug lain usab ang pagpuyò dinhi sa Pilipinas!

—Apan . . .

—Akó, pananglitan, —midalí pagsakgaw si parì Dámaso sa hataás nga tingog aron ang iyang kasulti dilì makapadayon — akó nga nakapuyò nag kaluhaán ug tuló ka tuig dinhi, nasayud kaayo mahitungúd niining butanga. Angay mo hibaloán nga sukád sa akong pag-abút dinhi didto akó magpuyò sa usá ka lungsod nga diyutay, apan ang iyang mga molupyò mahigugmaon kaayo sa pag-umá sa yutà. Walá pa akó kaayo makasabút sa tinagalóg, apan nagpakumpisál na akó sa mga babaye ug nagkasabut na kamí. Labihán ang ilang paghigugma kanakò nga sa tapus ang tuló ka tuig, dihâ nga ibalhin na akó sa usá ka dakúng lungsod nga namatyan sa iyang kura nga *Indio*¹, siláng tanán nanghilak, gidad-an akóg daghan kaayong mga gasa ug gihatúd pag musiká.

—Apan kanâ nagpailá lamang . . .

—¡Hulát unà, hulát! ¡Patibawasa akó! . . . Ang nahipulí kanakò walâ magdugay, ug sa pagpahawà na niya didto, labí pang gihilakan ug labí pang gihinugon, nganì kadto makusóg pang mamunal kay kanakò ug ang mga balayranán sa simbahán iyang gipausbawan labáw sa katungâ.

—Apan tugoti akó . . .

(1) *Indio* — Maó ang gingalan Kanhi sa mga katsila kanatong mga Pilipinhon, agig pagtamay. — P. sa Taghubad.

—Labut pa, sa lungsod sa San Diego nakapuyò akó ug kaluhaán ka tuig ug pilá pa lamang ka bulan karón ang pagbiyà ko didto (dinhi daw nasubò siyá). Waláy makaglalis kanakò nga ang kaluhaán ka tuig igò na kaayong panahón aron pag-ilá sa usá ka lungsod. Ang lungsod sa San Diego adunay unóm ka libo ka mga molupyò ug siláng tanán hiilhan nakò: nahibaló akó kinsay nag-ulitawò niining dalagaha, kinsa niadto, unsay mga binuang nahimò ni kuán kinsay amahán niining bataa, kinsa niadto; sa usá ka pulong, nahibaló akó sa tanán, kay ang tanán mangompisál man kanakò; nanagmatngon gayúd silá sa pagtuman sa ilang katungdanan. Pasultihon ta lamang si Santiago, ang tagbalay, kay didto daghan siyág mga yutà ug didto kami magkahigala. Ug tan-awa lamang gayúd kon unsa kiníng *Indio*. Sa pagpahawà ko na sa San Diego, pipilá da ka buók ang mga *hermanos terceros* ug mga babayeng tigulang ang nanguyog kanakò ¡Ngani kaluhaán ka tuig akó didto!

Apan ¡kanáng tanán dagway waláy labut sa pagpagulá sa mga tabakò nga nalaming ug walá ikabaligyà! —matud pa sa iyang kasulti samtang si parì Dámaso nagainúm sa usá ka gamayng kopa sa *Jerez*.

Nahikurát si parì Dámaso sa pagkadungóg ning mga sultiha ug diriyót niya hiluwatí ang kopa nga iyang gibitbit. Mitutok makadiyót sa batan-on, ug unyà miingón:

—¿Unsa? ¿Unsa? — nangutana siyá sa dakúng kahibulong— Apan, ¿walá ba ikáw makasabút nianà nga mahayag pa man kay sa Adlaw? ¿Walá ka makasabút nga kanáng tanán kong giasoy kanimo maóy kamatuoran nga ang mga kausaban sa paagi sa pamunoan dinhi nga gihunàhunà sa mga dagkung tawo sa Espanya. walá gayud bisan diyutay nga katarungan?

Dinhi, ang batan-on maó na usab ang nahingangha, ang ten yente misamót pagdiyong, ang diyutayng tawo nagpanlingò, walá lamang hibaloí kon siyá uyon kun supak ba kang parì Dámaso. Ang *dominico* nga si parì Sibyla igò lamang mitalikód.

Ang batan-on nahibulong uyamut, mitan-aw kang parì Dámaso ug sa dakúng kaligdong nangutana:

—¿Mituo ba ikáw . . . ?

¿Nga mituo ba akó? . . . ¡Oo, sama sa pagtuo ko sa *Evangelio*! ¡Ang *Indio* taspukán gayúd kaayo!

—Pasayloa nga pakgargon ko ang imong sulti — namulong sa mahinay nga tingog ang batan-on ug gipaduol kang pari Dámaso ang iyang lingkoranan. — ¿Matuod ba gayúd nga ang mga tumitindog dinhi pulós mga tapulán? May usá ugód ka langyaw nagsugilon man nga ang katapul sa mga tumitindog dinhi gihimò lamang natong balibad, kalasag nga gisalikúb sa atong kaugalingong kataspok, sa atong pagka-dilì mauswagon ug sa mangilad nga pagkadalá sa pamunoan sa atong mga ginsakpan. Kad-tong langyaw nagahisgot sa mga ginsakpan kansang mga molup-yò samag kaliwat sa tagadinhi . . .

¡Pulós lamang kanâ kasina! Pangutan-a lamang si G. Laruja nga nakailá usáb kaayo sa mga tumitindog, pangutan-a siyá kon katupngan ba ang ilang kaburóng ug katapul.

—Matuod kanâ — mitubág ang diyutayng tawo nga maóy gi-tudlò ni pari Dámaso; — bisan diín dapít sa kalibutan dilì ka gayúd makakitág tawong tapulán sama sa tagadinhi.

¡Dilì ka usáb makakitág mga mahilayon ug mga makaliton labáw kanila!

—¡Ni mga waláy batasan!

Sa pagkadungóg niadtong mga sultiha, ang batan-on nag-alindasáy ug nalukóp lamag lingì, ug unyà mihagawhaw pag-ingón:

-- Mga ginoo, dagway ania kitá sa baláy sa usá ka *Indio*. Kanáng mga dalaga . . .

—¡Waláy sapayán! Si Santiago walâ motuo nga siyá *Indio*, ug labut pa, walâ usab siya dinhi ug . . . ¡bisag ania pa siyá! Kanáng tanán pulós lamang mga panaganang waláy dapat nga ka-ugalingon sa mga tawong bag-o pang manghiabút dinhi. Dangtan ka na nganì dinhig pilá ka bulan ug magkanunay ka sa mga pangilin ug mga sayaw ug makakaón ka nag daghang tinola. mausáb gayúd ang imong hunàhunà.

—Kanáng giingón mong tinola, ¿dilì ba bunga sa usá ka kahoy sa Aprika nga ginganlan *loto* ug nga makahimong malimantanon sa tawo nga makakaón kaniya?

—¡*Qué loto ni qué lotería!* -- mitubág nga nahikatawá si pari Dámaso — Nagpatakà ka lamag yamyam. Ang tinola maóy usá ka sud-an nga sinabwan, binuhat sa manók ug sinaktag kalbasa. ¿Kanus-a pa ba ikáw mahiabút dinhi?

—Upát pa lamang ka adlaw —mitubág ang batan-on nga daw naglagot.

—¿Kawani ba ikáw?

—Dili. Mianhi akó sa akong kaugalingong kabubut-on aron pagtan-aw ug pag-ilá sa Pilipinas.

—¡Kahibulongan nga dakú! —matud ni parì Dámaso nga mitutok pagtan-aw sa batan-on. — ¡Mianhi sa iyang kaugalingong kabubut-on aron pag-ilá sa Pilipinas! ¡Ka dakúng binuang! Si labón anaa man untáy daghang mga basahón . . . Kon aduna lamang kitáy diyutayng utok . . . Daghan man bitaw ang nanagsulát dagkung mga basahón nga namasa lamang usáb . . . Basta aduna lamang ing diyutay nga salabutan, igò na kaayo . . .

—Miingon ikáw ganina, parì Dámaso, — mikalít pagsagbat ang *dominico* — nga nakapuyô ka ug kaluhaán ka tuig sa lungsod sa San Diego ug unya mipahawà . . . Kay ngano, ¿walâ ka ba ugód mahimuót sa lungsod?

Sa pagkadungog ni parì Dámaso niining pangutanaha, nga gihimò ni parì Sibyla sa naandan niyang paningog nga daw pina-yamtak, mikisdom dayon ang iyang nawóng ug walâ na mokatawa.

¡Walâ man! — misingka si parì Dámaso ug gilayón misandig sa lingkoranan.

Ang *dominico* mipadayon pagsulti nga labí pang nagpayamtak:

—Dagway mapáit kaayo ang pagbiyà sa usá ka lungsod diin nakapuyô kitá kaluhaán ka tuig ug nailá natò sama sa atong sapút. Akó lamang nasubô kaayo sa pagpahawà ko sa Kamiling, nganì pilá da akó ka bulan didto . . . apan gibalhin akó sa akong mga punoan aron sa kaayohan sa among Kapunongan . . . ug sa akò usab nga kaugalingong kaayohan.

Niadtong gabhiona maó pay paghitabò nga si parì Dámaso nag-alindasáy. Sa kalít lamang namukpok sa akmoyanan sa iyang síya ug nagkanayón:

—Duhá lamang: ¡adunay Tinuhoan kun walâ ba! Sa atò pa ¿ang mga parì may kagawasan kun walâ ba? Ang lungsod madaut sa waláy duhaduha, ¡nadaut na!

Ug mibalik pagpamukpok.

Ang tanán nga didto sa hawanán nanghingangha ug nanglingì: si parì Sibyla miyahat ug misid-ing kang parì Dámaso. Ang

duhá ka langyaw nga nagsuroy-suroy sa hawanán, nanghunong kadiyót, nagtinan-away, ug, humán mongislit, mipadayon sa ilang suroy-suroy.

—¡Nagadaut ang buót ni parì Dámaso kay walâ man ugód siyá nimo tawga ug *Reverencia*¹ sa inyong panagsulti! — mihung-hong si Laruja sa batan-ong bulagáwg buhók.

Si parì Sibyla ug ang tenyente nagdungan pagpangutana:

—¿Unsay buút mo ipasabút nianà, parì Dámaso? ¿Naunsa man ugód ikáw?

¡Ang mga punoan hinuon maóy mouna paglaban sa mga irihis batok sa mga tinugyanan ni Bathala dinhi sa yutà busà daghang mga kadaut ang modangat kanatò! — matud ni parì Dámaso nga nagwarawara sa iyang kumò.

—¿Unsa ugód ang buút mo ipasabút? — miusáb pagpangutana ang tenyente nga midiyong ug mihanâ pagtindog.

—¿Unsay buút ko ipasabút? — misinggit si parì Dámaso nga miharong sa tenyente. — ¡Giingón ko ang buút ko iingón! Buút ko iingón nga kon ipahaw-as sa usá ka kura ang minatáy sa usá ka irihis nga gilubóng sa iyang kalubngan, bisan ang harì waláy katungod sa pagsalmot niining butanga, labí na gayud sa pagpahamtang ug silot sa kura. Busà, jang usá ka holohiniral na lamang, usá ka *generalito Calamidad* maóy . . . !

—¡Hinumdumí, parì Dámaso, nga ang Halangdong Kapitán Henerál maóy *Vice Real Patrono!* — misinggit ang tenyente ug mitindog.

—¡*Qué excelencia ni qué Vice Real Patrono!* — mitubág si parì Dámaso nga mitindog usáb. — Kon kanhi pa kiní mahitabò, gipatakandal ko na untà siyá sa hagdan sama sa gipanagbuhat sa akong mga kaubau kang gobernador Bustamante. ¡Kadto maóy mga panahón sa buhing pagtuol!

—Ipahibaló ko kanimo nga akó dilì makatugot nga . . . ¡Ang Halandong Kapitán Henerál bayâ maóy tinugyanan dinhi sa Talahurong harì sa Espanya!

—¡*Qué rey ni qué roquel!* Alang kanamò, dinhi waláy laing harì kon dilì ang matuod da . . .

¡Hunong dihâ! — misinggit ang tenyente nga nangisog sama sa nagamandò sa iyang mga sundalo. — Duhá lamang: bakwion

(1) Pagtahud nga ginahatag sa mga pari.

mo ang tanán nga imong gipamulong karón, kun dayon mosumbong akó sa Kapitán Heneral.

—Oo, ¡lakáw karón dayon, lakáw! — mitubág si parì Dámaso ug gilayón miduol sa tenyente nga nangumò. —¿Gipakaingón mo nga tungúd kay akó nagsotana waláy . . . ? ¡Lakáw . . . pahulamón ko pa ikáw sa akong salakyanán!

Ang lalis sa durohá daw nahimò na untang kataw-anán, maayo nganì kay misalmot si parì Sibyla.

—Mga ginoo, ayáw ninyo paglahugaya ang mga butáng inyong gilantugian ug ayáw kasuk-i and dilì angay kasuk-an —matud niya nianang paningog nga pinaagi sa ilóng ug maugdang uyamut nga moangay kaayo sa mga prayle. — Sa mga pulong ni parì Dámaso kinahanglan gahinón ta ang kaugalingon sa iyang pagka-tawo ug ang kaugalingon sa iyang pagka-parì. Kadtong mga pulong kaugalingon sa iyang pagka-parì dilì gayúd makasukò, sanglit gikan man sa kamatuorang bug-os nga maó si Bathalà. Kadtong kaugalingon sa iyang pagka-tawo angay han-ayon ta usáb pag-ayo: ang iyang gipamulong *ab irato*, sa atò pa, dihâ sa iyang kasukò; ang iyang gipamulong *ex ore*, sa bàbà lamang, dilì gikan sa kasingkasing; ug kadtong iyang gipamulong *in corde*, gikan sa kasingkasing. Kiníng ulahí maó day makasukò, apan sumalà usáb sa higayón: kon daan nang miturók sa iyang kaisipan tungúd sa bisan unsang hinungdan, kun mitunghà ba lamang *per accidens*, sa atò pa, walâ palandunga, dihâ sa kainit sa panaglantugi, kon aduna . . .

—¡Apan akó, *per accidens y por mí*, nasayud kaayo sa mga hinungdan nianà, parì Sibyla! — misagbat ang tenyente nga nalibog na ang ulo sa labiháng likwad-likwad ni parì Sibyla ug nahadlok nga maó na hinuon unyay pat-ulan sa tanán. — Akó nasayud sa mga hinungdan nga asuyon ko karón ug pasulayán ko pagpahan-ay kanimo. Usá ka panahón nianà nga si parì Dámaso mi-biyag kadiyót sa lungsod sa San Diego, gipalubóng sa iyang kuwadhutór ang lawas nga patáy sa usá ka tawo nga buotan uyamut . . . Oo, buotan uyamut, hinasà ko siyá kaayo kay didto man akó moabút sa iyang baláy. Dilì hinuon kadto siyá mokompisál, apan ¿unsa may naa nianà? Akó bitaw usáb dilì man mangompisál; apan bakak ug butangbutang lamang ang pag-ingón nga kadtong tawhana naghikog. Usá ka tawo nga, sama kaniya, adunay anák nga natingban sa iyang gugma ug mga damgo, usá ka

tawo nga mituo kang Bathalà, nakailá sa iyang mga katungdanan alang sa katilingban, usá ka tawo nga dungganan ug matarong, dili gayúd magahikog. Kiníng tanán gisulti ko sa waláy lipod-lipod, apan gililong ko ang ubán nga ania sa akong hunàhunà, ug tungúd niini angayán nga imo akóng pasalamatán, parì Dámaso.

Ang tenyente mitalikód kang parì Dámaso ug mipadayon pagsulti:

—Sa paghiuli ni parì Dámaso sa lungsod nga iyang gikurahan, humán dagmali ang alaut nga kuwadhutór, gipakalkal, niya ang lubóng niadtong tawhana, gipahabwà ang minatáy ug gipalubóng ambút díin. Ang lungsod sa San Diego mihilum lamang sa dakúng katalaw — diriyót da usáb hinuon ang nasayud sa gibuhát sa parì. Ang alaut nga namatáy walá gayúd intawon bisan usá na lamang ka kadugò dinhi ug ang iyang bugtong anák atua karón sa Uropa; apan kiníng tanán miabút sa dalunggan sa Hal. Kapitán Heneral, ug, sanglit siyá maayog kasingkasing, nangayog silot alang sa makasasalà . . . ug si parì Dámaso gibalhin ngadto sa usá ka lungsod nga labíng maayo. Maó kanâ ang tanán. Karón. ambí sulayí konó paghan-ay kanáng akong giasoy.

Ug sa pagkahumán niyag sulti, ang tenyente milakáw dayon.

—Gikasubò kog dakú ang paghisgot, bisan walá ko tuyoa sa buót, sa usá ka butáng nakapahimangód kanimo, parì Dámaso —matud ni parì Sibyla. —Apan kon ikáw nakabintahá sa pagbalhin mo sa laing lungsod . . .

—¿Unsay nakabintahá? ¿Ang mausik sa pagsamot ug balhin . . . ang mga papel . . . ug ang mga . . . ug ang tanán nga mahawani? . . . — mitubág nga nagkanô-konô si parì Dámaso, walá makapugóng sa iyang labihang kalagot.

Ngadto-ngadto ang tigum nahibalík sa kalinaw.

Adunay nangabút nga laing mga dinapit, ubán kanila mao ang usá ka Katsilang tigulang, maambong ug pamayhon, kuyog sa iyang asawa nga Pilipinhon, tigulang na usáb, pinakulong ang buhók, pinintalan ang nawóng ug nagasapút sama sa mga babayeng Katsilà.

Giabiabi silá sa kadaghanan. Si Doktor De Espadaña ug ang iyang asawa nga si Doktora Donya Victorina nanglingkod tipon sa ilang mga kaila. Pipilá sa mga magsusulat sa mantalaán ug mga magpapatigayón nanaghimamatáy didto ug unyà nagpunay ug danggà-danggà, nalibog ang ulo unsay ilang buhaton.

—Apan ĉhain ugód ang tagbaláy, G. Laruja? — nangutana ang batan-ong bulagáwg buhók — Akó walâ pa bayâ ikapailá kaniya.

—Giingón nga milakáw konó; akó usáb walâ makakitâ kaniya.

—Dinhi waláy kinahanglan kanáng popaila — misagbat si parì Dámaso. — Si Santiago maayo kaayong tawo.

—Usá ka tawo nga dili maóy nakamugnà sa polborá — mi-
sumpay si Laruja.

—¡Ikáw usáb kiní G. Laruja! — matud pa ni Donya Victorina sa usá ka sinultiháng paraygon, ug unyà namaypay. — ĉUnsaon intawon pagmugnà ni Kapitan Tiyago sa polborá nga, matud pa, gimugnà na man kanâ sa mga Insik pilá na ka gatús ka tuig karón?

—ĉSa mga Insik? . . . ĉNabuang ka? — pulong pa ni parì Dámaso. — ¡Sabà nganì dihâ! ¡Ang polborá gimugnà sa usá ka paring *franciscano* sama kanakò, nga ginganlan si . . . ambút kinsa kadtoy ngalan . . . parì Saválls diáy, kaniadto sa ikapitó ka gatsa sáw!

—¡Usá ka *franciscano!* . . . Aw, tingali kadto si parì Saválls nahimong *misyonero* didto sa Tsina — mitubág si Donya Victorina nga maóy babayeng dili gayúd pautang ug sulti.

—Schwartz dagway ang buút mo untà iingón, Donya Victorina, — matud ni parì Sibyla nga walâ lamang motan-aw.

—Ambút lamang, kay si parì Dámaso miingón man ugód nga Saválls: akó igò lamang misunód kaniya.

—ĉKay maunsa man ugód kon nganlan siyag Saválls kun Chevás? ¡Tungúd niana dili siyá mahimong Insik! — mitubág si parì Dámaso nga naglagot.

—Ug kanâ nahitabò kaniadto sa ikanapulog-upát ka gatusán, dili sa ikapitó — mipadayon si parì Sibyla nga daw nagbuyág aron pagpalagot kang parì Dámaso.

—Bisan pa. Molabáw kun mokulang ug usá ka gatusán, tungúd nianà dili usáb siyá mahimong *dominico*.

—¡Ayáw lamang kasukò, parì Dámaso! — matud ni parì Sibyla nga mipahiyúm. — Maayo nganì hinuon nga gimugnà nang daan ni parì Saválls ang polborá, kay kamóng iyang mga kauban walâ na mabudlay.

—Miingón ikáw, parì Sibyla, nga kanâ nahitabô kaniadto sa ikanapulog-upát ka gatusán; ¿natawo kun walâ pa ba matawo si Kristo? — nangutana si Donya Victorina.

Salamat nganì kay niadtong higayona nanghitunghà ang durohá ka tawo, ug si parì Sibyla walâ na makatagád sa pangutana ni Donya Victorina.

CRISOSTOMO IBARRA

Dili mga dalagang maayong batà ang nanulod aron ang tanán, hangtud si parì Sibyla, manglingì; dili ang Kapitán Henerál kuyog sa iyang mga pangabaga arón ang tenyente mosugat ug si parì Dámaso mamugnaw: ang misulod maó ang tagbaláy kuyog sa usá ka batan-on nga nagbangután.

—¡Maayong gabii, mga ginoo! ¡Maayong gabii, Padre! — maó ang unang gipamulong ni Kapitán Tiyagò, ug dayong halók sa kamót sa mga parì nga nanghikalimót pagbendisyón. Gikuhà ni parì Sibyla ang iyang antohos aron makamuwawong pag-ayo sa batan-on nga bag-ong miabút, samtang si parì Dámaso naluspad ug nasiga ang mga matá.

—Ipailá ko kaninyo si G. Crisóstomo Ibarra, anák sa akong usá ka higala nga patáy na — mipadayon si Kapitán Tiyagò. — Kiní siyá karón pa lamang mahidunggò gikan sa Uropa ug akong gisugat.

Sa pagkadungóg niining ngalana, daghan ang nanghingangha: ang tenyente nalimot lamang pagpanghatag ug katahuran sa tagbaláy, miduol sa batan-on ug kiní iyang gitutokan pagtan-aw gikan sa kitíng hangtud sa alimpulo. Ang batan-on nakigsulosulti sa tanán nga didto sa pundok; sa iyang panagway waláy lain nga milahî sa ubán kon dili ang iya dang sapút nga lubus maitúm. May gitas-on siyá ug ang iyang pamayhon ug mga panglibok nagpailá gayúd nga maóy usá ka batan-on nga maayog lawas ug malumó ug kalág. Sa iyang agtang tabunon, mahapsay ug masayág, ug sa iyang mga apiñg mapulapula, bunga sa iyang pagpuyô sa mga dapít nga matugnaw, mapasilang ang pipilá ka tulò nga dugô sa Katsilà nga nahisagol sa iyaha.

—¡Oh! si parì Dámaso man ugód diáy kiní, ang kura sa akong lungsod ug sandurot nga higala sa akong amahán — matud ni Ibarra nga malipayon.

Ang tanán mitan-aw kang parì Dámaso; kiní walâ maglihok.

—!Pasayloa kay nasayóp ako! — mipadayon si Ibarra nga daw naulaw.

Taúdaúd si parì Dámaso nakatingog na ug miingón:

—|Walá ikáw masayóp! Apan ang imong amahán ug akó walá gayúd magkasandurot.

Punô sa ka Hibulong, gihinay pagsibug ni Ibarra ang kamót nga iyang gitunol kang parì Dámaso, ug unyà sa paglingì niya, iyang nakità ang mabug-at nga panagway sa tenyente kinsa nagapadayon pagpaniid kaniya.

—Batan-on, ñikáw ba ang anak ni Rafael Ibarra?

Ang batan-on miyukbò.

Si parì Dámaso mihanâ pagtindog sa iyang gilingkoran ug mitutok pagtan-aw sa tenyente.

—Maayong pag-abút, ug ñhinaut untà nga dinhi mabulahan ka labáw sa imong amahán! — misulti ang tenyente sa tingog nga nagakuróg. — Kaila ug hinasà ko kadtong imong amahán ug makaingón akó nga siyá maóy usá sa mga tawo nga labíng buotan ug dungganan dinhi sa Pilipinas.

—Ginoo,—mitubág si Ibarra nga nahinuklog — kanáng imong pagdalayeg sa akong amahán nakapalà sa akong katahap mahitungúd sa iyang gisangputan nga walá ko pa hibaloí.

Milagók ang luhà sa mga matá sa tigulang, nga mitalikód ug dayong milakáw.

Si Ibarra nag-usara na lamang didto: si Kapitán Tiyagò walá na patim-aw, ug ang batan-on walá gayúd makakitág higala nga makapailá kaniya sa mga dalaga nga nagsamot ug tan-aw. Humán siyá magduhaduhag kadiyót, miduol sa mga dalaga, dalá ang pamayhon nga mabihagon ug dili tinon-an.

—Tugoti akó ninyo nga iwakli kog makadiyót ang mga sumbanán sa maayong pamatasan nga gawion sa mga higayon nga sama niini. Pitó na ka tuig sukád sa paghalín ko dinhi sa atò, ug sa pagpaulì ko karón katungdanan nakò ang paghatag ug katahuran sa labíng bililhon nga dayandayan sa akong Yutang-Natawhan, nga maó kamóng mga babaye.

Sanglit sa mga dalaga walá may usá nga mitubág, ang batan-on milakáw na lamang ug mipadulong sa pundok sa mga laki nga, sa pagkakità kaniya, mialirong dayon.

—Mga ginoo, — matud niya — nabatasan didto sa Alemanya nga kon usá ka tawo modugok sa usá ka tigum diín walá siyá hiilhi ug waláy makapailá kaniya, mangako lamang pagpailá ug

pagtug-an sa iyang ngalan, ug ang mga ginoo nga anaa sa pundok manubág ug manug-an usáb sa ilang mga ngalan. Tugoti akó ninyo nga gawion ko karón dinhi kining batasana, dili aron pagdalá nganhi mga batasan sa laing dapít, kay ang atoa maayo man usáb kaayo, kon dili tungúd lamang kay napugós akó. Humán na akó moyukbò sa langit ug sa mga dalaga sa akong Yutang-Natawhan: karón mohatag na usáb akog katahuran sa akong mga katagilungsod. Mga ginoo, jang ngalan ko maó si Juan Crisóstomo Ibarra ug Magsalin!

Ang tanán nga didto niadtong pundoka nanug-an sa ilang mga ngalan.

—¡Ang ngalan ko maó si A — a! — matud sa usá ka batanon nga lugos lamang miyukbò.

—¿Maó ba ikáw ang magbabalak nga misulát niadtong mga balak nga nakapabag-o kanunay sa kasibut sa akong pagbatì alang sa Yutang-Natawhan? Gisuginlan akó nga ikáw walá na magpa-dayon pagsulát, ambút unsay hinungdan.

—¿Ang hinungdan? Tungúd kay dili maayong gawion ang lamdag aron magbakák ug magpakaulaw. Gitaral ang usá ka tawo sa mga hukmanan tungúd lamang sa pagsulát usá ka balak diín iyang giasoy ang usá ka butáng hibaloán na sa tanán. Ginganlan akóg magbabalak, apan dili akó kanganlag buang.

—¿Ikatug-an ba nimo unsa kanang butáng giasoy niadtong magbabalak?

—Miingón siyá nga ang liyón maóy usá ka mananáp nga anák ra usá usáb ka liyón; ug tungúd nianà diriyót siyá hinginli sa iyang lungsod.

Ug ang batan-on mibulág sa pundok.

Miabút ang usá ka tawo nga naglagsik pag-ayo, ngayâ ang nawóng ug nagasul-ob sininang inasintosan ug binutonisan ug mga brilyante sa dughan. Miduol kang Ibarra ug humán niya pig-ita ang kamót niini, miingón:

—G. Ibarra, buít akó makig-ilaila kanimo; si Kapitán Tiyagò higala ko kaayo ug nakailá usáb akó sa imong amahan . . . Ako si Kapitán Tinong, atua magapuyô sa Tondo diín aduna ikáw ing baláy; magpaabút akó nga imong duawon sa amò adto kitá ugma maniudto.

Si Ibarra nahimuót niadtong labiháng pag-abiabi kaniya; si Kapitán Tinong nagapahiyúm ug nagpunayg kusokuso sa iyang mga kamót.

—¡Salamat! —mitubág sa dakúng hinangóp si Ibarra; —apan ugmà dayon mogikan akó padulong sa San Diego . . .

—¡Kaanugon! Sa ingón nianà, unyà na lamang díáy kon ma-
hibalík ka na.

Miguhò ang usá ka suluguón sa *Café* “La Campana” ug mi-
singgit aron pagpahibaló sa kadaghanan:

—¡Andam na ang panihapon!

Ang mga dinapit nanindog gilayón, apan ang mga babaye
nagdiki-diki, labí na gayúd ang mga Pilipinhon.

III

ANG PANIHAPON

Jele jcle bago quiere (1)

Si parì Sibyla daw nahimuót; ang iyang paglakaw mahinay ug ang iyang mga ngabil walâ na mangyam-id; hangtud nakiglantugè na nganì sa piáng Doktor De Espadaña, kinsa nagkonô-konô pagtubág kay tuná man. Si parì Dámaso mangilad kaayog huót, namatid sa mga lingkoranan nga iyang hibanggaan ug hangtud gisikil ang usá ka kadete. Ang tenyente nagligdong; ang ubán nanagsabà sa dakúng kadasig ug nanagdalayeg sa mga makaon nga gipatarà sa talad. Si Donya Victorina mikimúd sa iyang ilóng, apan sa kalit lamang milingi ug naminti daw ang bitin nga hilugpitán: ang ikog sa iyang saya hitumban díáy sa tenyente.

—Apan, ‘walâ ka bay matá? —misinggit.

—Oo, sinyora, adunay durohá nga labí pang maayo kay sa imo, apan nagasud-ong man ugód akó nianang buhók mong pinakulong —mitubág ang waláy batasang tenyente, ug unyà mipadayugdog.

Sumalà sa ila nang naandan, ang duhá ka parì mitultol sa lingkoranan sa tagbaláy nga nahimutáng sa usá ka tumóy sa talad, ug dinhi nagtulod-tulod silá paglingkod. sama sa mahitabô sa manag-ilog sa usá ka katungdanan: uság-usá iyahay dalayeg sa mga hiyas sa iyang kailog, apan tagsatagsa magpasabút nga labáw sa ubán ug unyà mobagulbol ug molibák kon dilì makabut ang tuyò.

—¡Ikáw dirí, parì Dámaso!

—¡Ikáw lamang dihâ, parì Sibyla!

—Ikáw kay karaang kaila sa tagbaláy . . . sukì sa kompisalan sa iyang asawa nga patáy na . . . , labáw ug panuigon, labáw ug katungdanan ug labáw nga punoan . . .

(1) Padili-dili silabón gusto. — P. sa Taghubad.

—¡Dilì hinuon akó tigulang kaayo! Apán ikáw kay kura sa balangay! . . . —mitubág si parì Dámaso nga nagagumit gihapon sa lingkoranan.

—Sanglit sugò man nimo, mosugót akó —matud ni parì Sibyla ug mihanâ paglingkod.

—Akó walâ magsugò —mibalibad si parì Dámaso—, jakó walâ magsugò!

Molingkod na untx si parì Sibyla sa waláy pagtagád sa mga pamalibad ni parì Dámaso, apán nagkasugít ang iyang tinanawán ug ang sa tenyente. Sumalà sa gituhoan sa mga prayle sa Pilipinas, ang labíng hataás nga punoan ubús dag kahimtang kay sa uldog nga manlulutò. *Cedant arma togae*,¹ matud ni Cicerón didto sa Senado sa Roma; *cedant arma cottae*,² matud sa mga prayle sa Pilipinas. Apán, sanglit si parì Sibyla maóy usá ka tawo nga may pamatasan, miingón.

—Giroong tenyente, sanglit ania kitá sa gawás sa simbahán, ikáw maóy angayán nga molingkod dirí.

Apán, bisan pa niini, sa iyang sinultihán si parì Sibyla nagpailá nga sa gawás sa simbahán siyá gihapon maóy angayán nga makatag-iya sa lingkoranan nga ilang giilogan. Arón kahâ paglikáy nga mahitaliwalà siyá sa duhá ka prayle, kun arón ba dilì na siyá mabudlay pagtindog, ang tenyente mibalibad.

Walâ gayúd kanilay nahinumdom sa tagbaláy; kiní hikitan ni Ibarra nga nahimuót nagpamináw niadtong tanán.

—Unsa ugód díáy, Don Santiyago, ¿dilì ikáw mosalo kana-mò?

Apán walâ nay lingkoranan nga nahibilíu: si Lúculo walâ intawon makakaón sa baláy ni Lúculo.

—¡Ayáw paglihok! —matud ni Kapitán Tiyagò nga miagbay sa abaga sa batan-on. —Kiníng pangilina gihimò ko arón pagpasalamat sa Birhen tungúd sa imong pag-abút. —¡Oy, dad-a ngarí ang tinola! —Gipalutò ko ikáw ug tinola, kay dugay ka na dagway nga walâ makatiláw ning sud-ana.

Gidulot ang usá ka dakúng pinggan nga nag-asó-asó, ug unyá gibahín-bahín ang tinola ni parì Sibyla, humán mangadye sa

(1) — Ang hinagiban moyukbó sa *toga* (sapót sa mahistrado, senado ubp. sa Roma.

(2) — Ang hinagibán moyukbo sa sotana.

*Benedicite*³ nga waláy usáng misabát. Tungúd ba kahá kay walâ lamang himatngonîâ kun tungúd ba sa laing hinungdan, nahipahát kang parì Dámaso usá ka liog sa manók nga walâ nay panit ug usá ka pakò nga gahì kaayo, tipon sa daghang kalbasà nga nanglutaw sa sabâw, samtang ang ubán hingpahatán mga paa ug dughan, labí na gayúd si Ibarra nga nakatag-iyá sa atáy ug kasingkasing. Si parì Dámaso nga nakakitâ niining tanán, igò lamang mihigop ug diyutay sa sabâw, gilusák-lusák niya ang kalbasà, gibundak ang kutsara ug unyà gisalindot ang pinggan. Si parì Sibyla nalingáw uyamut pakigtabì sa batan-on nga bulagáwg buhók.

—¿Pilá na ka tuig karón sukád sa pagkawalâ mo dinhi? —nangutana si Laruja kang Ibarra.

—Hapit na mopitó ka tuig.

—Kon mao kanâ, tingalig nahikalimót na ikáw sa imong lungsod.

Walâ hinuon; ug bisan ang akong lungsod daw nalimót kanakò, akó kanunay nga naghandum kaniya.

—¿Unsay buít mo ipasabút nianà? —nangutana ang batanong bulagáwg buhók.

—Buít ko ipasabút nga usá na ka tuig karón nga walâ akóy balitâ nga nadawat gikan dinhi, ug maó nga karón nahisama akó sa usá ka langyaw nga walâ masayud naunsa pagkamatáy ang iyang amahán.

—¡Ah! —matud sa tenyente.

—¿Díin man ikáw nga walâ man mopadalág hatud-kawat? —nangutana si Donya Victorina. —Sa pagkasál bitaw namò mipadalá man kamig hatud-kawat ngadto sa *Peñinsula*.⁴

—Sinyora, niining duhá ka tuig dayon ko nang paulì, didto akó sa Amihanán sa Uropa: sa Alemanya ug sa Polonya nga sakop sa Rusya.

Si Doktor De Espadaña, nga walâ lamang magtingóg-tingóg, nakakitág higayón sa pagsulti.

—Na . . . kailá akó didto sa Espanya ug usá ka taga Polonya, taga . . . Va . . . Varsovia, nga ginganlan si Stadtnitzki,

(P. 28) — *Benedicite* (1) — Pulong sinugdan sa pangadyeóng latin nga pagalitokón sa dayon nang kaon.

(1) — *Peninsula*-maoy laing ngalan sa Espanya, apan alang sa maót ug ignoranting Donya Victorina. *Peñinsula*.

kon walà akó masayóp. ¿Walâ ba siyá nimo hikít-i didto? —
—nangutana kang Ibarra nga daw nagpanukó ug naulaw.

—Tingali kahâ —mitubág nga maabiabihon si Ibarra, —
apán karón walâ akó mahanumdom.

—Kadto siya hi . . . hiilhan mo gayúd dayon —misumpay
ang Doktor nga nasibut na, —kay ang iyang buhók bulagáw
sama sa bulawan ug mangil-ad kaayong mosultig kinatsilâ.

—Mga maayong tilimad-on kanáng imong giasoy, apán niad-
tong mga dapita walâ gayúd akó makasultig kinatsilâ, gawás
sa pipilá ka mga *consulado*.

¿—Giunsa man diáy nimo pagpakigsabut sa mga molupyó
didto? —nangutana si Donya Victorina nga nahibulong.

—Migamit akó, sinyora, sa pinulongán sa lungsod nga akong
natalà.

—¿Mahibaló ba usáb ikáw nga moinglis? —nangutana si
parí Sibyla nga nakapuyô sa Hong-kong ug makasulti sa ining-
lis nga sinangotán sa mga Insik sa Hong-kong.

—Nakapuyô akó ug usá ka tuig sa Inglatera ug ang akong
mga kasulti didto nga tawo nga ininglis da gayúd ang pinulon-
gán nga hibaloán.

—¿Unsa mang nasura sa Uropa ang hiuyonán mo? —na-
ngutana ang batan-ong bulagáwg buhók.

—Humán sa Espanya, nga maóy ikaduhá kong yutang-nataw-
han, hiuyonán ko ang tanáng mga nasud nga may kagawasan sa
Uropa.

—Ikáw nga daw nalukóp ug panaw, ambí asoyi akó: ¿unsa
may butáng labíng katingad-an nga imong nakità? —nangutana
si Laruja.

Si Ibarra mihínuktok.

Si Ibarra mihínuktok.

—Pananglit, mahitungúd sa kinabuhì sa kalungsoran nga
imong nakità . . . , ang panglihok nila sa katilingban, sa kagam-
hanan, sa tinuhoan . . . , sa usá ka pulong, ang kinaiyá sa tag-
satagsa ka lungsod . . .

Si Ibarra miurong ug dugay.

—Sa pagkatinuod, walâ ako'y katingad-an nga nakità sa
mga lungsod nga akong natalà, gawás sa ilang kamapahitas-on . . .

Unà akó moduaw sa usá ka lungsod, paninguhaon ko pagtuón ang iyang kaagi, ang kagikan sa iyang mga molupyò, ug unyà makità ko nga ang tanán lonlon dili kahibulongan; nakità ko sa kanunay nga ang kanihít ug kahamugaway sa pagpuyò sa usá ka lungsod magaagád sa mga hunahunang binuróng ug mga kagawasan nga makab-ut sa iyang mga molupyò ug sa ilang mga kagikan.

—¿Maó da kanáy imong nakità? —nangutana si parì Dámaso ubán ang usá ka kinatawan nga mabiaybiayon, tapus siyá mohilum ug dugay sukád sa pagsugod sa panihapon, nalingáw sa kalalím sa mga sud-an nga gidulot. —Kon kanâ day hikatonán mo sa imong panaw, ¡giusikan mo lamang ang imong salapí! Bisan kinsang bataa sa mga tulonghaan dinhi mahibalò nianà.

Si Ibarra nahinan-aw kang parì Dámaso, nalibug ang ulo unsay iyang isulti: ang ubán nahingangha, nanan-aw kanilang duhá ug nagpaabút nga adunay mahitabò. Dihâ na untà sa tumóy sa dilà ni Ibarra kiníng mga pulonga: “Ang panihapon hapit na man ugód matapus ug ang imong tiyán mibutirik na man pag-ayo” ugaling kay nakapugóng siyá ug igò lamang miingón:

—Mga ginoo, ayáw kamó kahibulong nga giinatò lamang akó sa among kura kanhi. Giingón ako nianà niya pag-amoma kaniadto sa gamáy pa akó ug alang kaniya waláy sapayán ang mga tuig nga nangagi. Apán pasalamatán ko siyá, kay kanáng iyang gibuhát karón nakapahinumdom kanakò niadtong panahón nga siyá magkanunay pa sa among baláy ug pasidunggan pa niya pagtambong ang kan-anán sa akong amahán.

Si parì Sibyla mipasigpat kang parì Dámaso nga nagakuróg. Si Ibarra mitindog ug miingón:

—Mga ginoo, tugoti akó ninyo nga mopaulì, kay, sanglit bag-o pa nga miabút, daghan akó kaayog mga buluhatón. Ang panihapon hapit na matapus ug ako dili hinginum. Mga ginoo, jalang sa kaayohan sa Espanya ug sa Pilipinas!

Ug gitungáb ang usá ka kopang bino nga dihâ sa iyang duol. Ang tigulang tenyente mitindog usáb, apán walâ motingog.

—¡Ayáw unà paglakáw! —mihunghong kang Ibarra si Kapitán Tiyagò. —Ania na kadto karón si María Clara, kay gi-

kuhà ni Isabel. Moanhi usáb ang bag-ong kura sa San Diego nga buotan kaayo.

—Mabalik lamang akó ugmà unà mogikan. Karón aduna pa akóy adtuon nga hinungdanon uyamut.

Ug si Ibarra milakaw. Sa walâ na dihâ, ang batan-on, is parì Dámaso mipahungáw sa iyang kalagot.

—¿Nakitâ mo? —nagwara-wara sa kutsilyo misulti sa batan-ong bulagáwg buhók. —¡Nianang tanán ang kamapahitas-on maóy nagsugò! ¡Dilì buút nga kasab-an sa kura, kay naghunàhunà nga mga tawong mabuot! ¡Maó kanáy dautáng sangputanan sa pagpadalá sa mga batan-on ngadto sa Uropa! Angayán untà nga kanâ idilî sa Kagamhanan.

—¿Ug kadtong tenyente? —matud pa ni Donya Victorina nga misabát kang parì Dámaso. —Sa tibuók gabii kanunay lamang nagakusmod; maayo da nga mipaulì. Tigulang na ug ¡tenyente gihapon!

Si Donya Victorina walâ makihalimót sa iyang pinangkò nga gibiybiyay ug sa ikog sa iyang saya nga gitumban sa tenyente.

Niadtong gabhiona gisulát sa batan-ong bulagáwg buhók sa iyang basahón nga gihikay ug gibunyagan “Estudios Coloniales” kiníng mga pulong: ¡Ngano nga ang usá ka liog ug pakò sa manók nga manglutaw sa usá ka pinggan nga tinola sa usá ka prayle makatugáw sa kalipay sa usá ka pangilin.” Ug sa iyang mga paniid gisulát kiníng mosunód: “Sa Pilipinas, ang tawo nga labíng waláy dapat sa usá ka panihapon kun pangilin maó ang tagbaláy: mahimò nga nianang higayona hinginlan siyá sa iyang kaugalingon ug waláy kabilinggan nga mahitabò. Karóng mga panahona maóy usá ka buhat sa kaluoy alang sa mga Pilipinhon nga silá dilì tudloan pagbasa ug did-an paglangyaw sa laing dapít.”

IRIHIS UG PILIBUSTERO¹

Si Ibarra nagduhaduha. Ang huyuhoy sa kagabhion nga niadtong mga bulana matugnaw na didto sa Manilà, nakapabugnaw sa iyang agtang: mitukás sa iyang kalò ug mihanggap sa hangin.

Adunay nangaging mga salakyanán nga mokiláb lamang daw kilat, ug duna usáb ing mga salakyanáng paabangán nga nanaghinay paglakáw, mga Insik, Katsilá ug ubán pang mga langyaw. Si Ibarra mipadulong sa sawang sa Binondo nianang linaktan nga usahay maglagsik ug usahay usáb maghinay nga kaugalingon sa mga waláy buhat, nag-utas lingì daw adunay gipangitá. Ang tanán walá gayúd mausáb niadtong dapita: maó gihapon sukád sa iyang paggikan ang mga dalan ug kabalayán, ang kampanyo nga may relás, ang mga tindahan sa Insik ng tinabilan ug mga panapton nga gitagiptipán na sa bulíng, mga tindahan nga may mga tukdog nga puthaw, ug usá niadtong mga tukdog iya nganing gibalikô usá ka gabii nianà nga nagpagulá siyá sa iyang binuang sinunód sa mga batang bastos sa Manilá: kadtong tukdoga dihá gihapon, walá tanusa.

—¡Hinay kaayo ang pag-uswag! —matud ni Ibarra ug mipadayon sa dalan Sacristía.

Ang mga magbabaligyà sa sorbete nanagsiyagít gihapon: “¡sórbetaee!” Ang mga tindahan sa Insik ug ang sa mga babaye nga namaligyag mga makaon gisug-an gihapon ug mga *huepe*.

—¡Kahibulongang dakú! —matud niya; —maó gihapon kining Insika nga ania dinhi, ug kining babayeng tigulang . . . ¡maó usáb gihapon! ¡Maó rag ning gabhiona nagadamgo akóg pitó ka tuig didto sa Uropa! . . . ¡walá gihapon ipahuli! . . .

Tuod man, dihá gihapon ang bató nga natagas sa likoanan sa mga dalan San Jacinto ug Sacristía.

(1) Filibustero, maóy tawong nanlimbasug sa kaugalingon sa mga nasud nga sakop sa Espanya kanhi.

Samtang naniid siyá niining tanán, usá ka kamót miagbay paghinay sa iyang abaga; milingì siyá ug nakità niya ang tenyente nga nagapahiyúm: karón walâ na magbungiuat ang iyang nawóng.

—Ginoo Ibarra, ¡pagbantay pag-ayo! ¡Panamin sa imong amahan! —giingón niya ang batan-on.

—Pasayloa akó, apán sa akong pagsabút gimahál mo dagway pag-ayo kadtong akong amahán. ¿Unsa man intawon ang nahitabô kaniya? —nangutana si Ibarra nga mitutok pagtan-aw sa tenyente.

—¿Kay walâ ka ba díáy masayud? —nangutana ang tenyente.

—Napakisayud akó kang Don Santiyago ug misaad nga ug-mò da akó niya suginli. ¿Nasayud ka ba?

—Nasayud sama sa tanán. ¡Namatay siyá sa bilanggoán! Ang batan-on nahasibug usá ka lakang ug unyà mitutok pagtan-aw sa tenyente.

—¿Sa bilanggoán? . . . ¿Kinsay namatáy sa bilanggoán?

—Ang imong amahán nga gibilanggò —mitubág ang tenyente nga daw nahibulong.

—Ang akong amahán, ¿sa bilanggoán? . . . ¿Nahibilanggò siyá? ¿Unsay giingón mo? —nangutana ang batan-on nga miginunit sa bukton sa tenyente.

—Dagway walâ akó masayóp, si Don Rafael Ibarra.

—¡Oo, si Don Rafael Ibarra!

—¡Gipakaingón ko nga nahibaló ikaw nianà! —matud sa tenyente nga naluoy uyamut sa pagkasabút sa kasakit nga gibati sa kasingkasing sa batan-on; —gipakaingón ko kadto nga ikaw . . . ¡Apán ayáw! ¡kalubá! Dinhi, ang usá ka tawo dili mahimong dungganan kon dili ¡mahibilanggò!

—Tuhoan ko nga ikáw walâ magbugalbugal kanakò —misulti sa tingog mahinay si Ibarra humán mohilum kadiyót. —¿Ikatug-an ba nimo ang hinungdan sa pagbilanggò sa akong amahán? Ang tigulang miurong ug mihinuktok.

—Nahiblong akó uyamut nga ikáw walâ sayre sa nahitabô sa imong banay.

—Sa iyang sulát nga may usá na ka tuig karón, nagatugon kanakò nga dili ako matahap kon dili siyá magasulát, kay daghan

konó siyá uyamut ug mga libáng; nagatugon usáb nga papadayunon akó pagtuón ug . . . jiya akong gipanalanginan!

—Sa ingón nianà, kanáng sulata gipadalá díáy niya kanimo sa walá pa siyá mamatáy: motuig na karón hapit sukád sa paglubóng namò kaniya didto sa inyong lungsod.

—¿Unsa man lagí hinungdan nga gibilanggò ang akong amahán?

—Tungúd sa usá ka hinungdan nga makapasidungóg uyamut. Apán nunót ngarí kanakò, kay aduna akóy adtuon sa kuwartíl; sa dalan suginlan ko ikaw. Gunit lamang sa akong bukton.

Nangahilum silá ug dugay; ang tigulang daw nagpalandong sa iyang isulti.

—Sumalà sa imong hisayran — misugod pagsulti ang tigulang, —ang imong amahán maóy labíng datò sa lalawigan nga iyang gipuy-an, ug, bisan gihigugma ug gitahud siyá sa kadaghanan, diháy pipilá ka tawo nga nasilag kun nasina kaniya. Sa pagkatinuod, kamíng mga Katsilà nga manganhi sa Pilipinas ma-usáb uyamut: kiní gisulti ko agig pasumbingay sa usá sa imong mga apohán ug sa mga kaaway sa imong amahán. Ang kanunay nga pag-ilis-ilis, ang mangil-ad nga tarás sa mga labáwng punoan, ang pagsagóp sulod sa kagamhanan bisan waláy katakús niadtong mga tawo nga mga higala kung hiutangág buót sa mga makagagahum, ang kaduól ug kabarato sa plite sa bapór nganhi, kanáng tanán maóy tagsalâ ning kahimtang ta karón: ipadalá nganhi ang mga tawong mangil-ad sa Espanya, ug kong aduna man ugaling usá ka maayo nga mahisagol, kanâ takdan sa ubán dinhi. Sa mga kura ug sa mga Katsilà, ang imong amahán daghan uyamut ug mga kaaway.

Dinhi. ang tigulang mipahulay kadiyot.

—Humán molabáy ang pipilá ka bulan sa imong paggikan, nagsugod ang mga bingkil-bingkil nila ni parí Dámaso, ambút unsay matuod nga hinungdan. Si parí Dámaso miingón nga ang imong amahán dili mokompisál: daan man bitaw kadto nga dili mokompisál, apán silá na usáb nga managhigala, sumalà sa imong hunumdumán. Labut pa, si Don Rafael maóy usá ka tawo nga dungganan ug matarong, labí pang matarong kay sa ubán nga magpakompisál ug hingompisal. Alang sa iyang kaulingon aduna siyáy mga tinuhoan ug mga sumbanán sa iyang

mga lihok nga hagip-ot kaayo. Usahay magkanayón siyá kanakò kon magkahisgot kamí sa ilang mga bingkil: Ginoo Guevara, ¿motuo ka nga si Bathala mopasaylo sa usá ka makasasalà, usá ka mamumunò, pananglitan, tungúd lamang sa pagtug-an niya sa iyang salâ sa usá ka parì, nga tawo usáb sama kanatò, nga may katungdanan sa paglilong sa salâ nga isugid kaniya, ug tungúd lamang sa pagkahadlok nga mapaig siyá sa kahiladman sa sulad, nga maó ang ginatawág ug *acto de atrición*? ¿Pasayluon kahâ ang mamumunò tungúd sa iyang pagkatalawán, waláy ulawng pagpanagana nga dili hibaslan sa iyang kaaway? Akó adunay laing hunàhunà mahitungúd kang Bathalà —giingnon akó niya. —Alang kanakò, ang kaudat dili katambalag laing kaudat ug ang salâ dili pasayluon tungúd lamang sa mga hilakhilak ug mga limús nga ihatag sa simbahán. Akó, pananglit, —matud niya —kon makapatáy ug usá ka amahán, tawo nga gisaligan sa kinabuhì sa iyang banay, ug tungúd sa pagpatáy ko niadtong tawhana, ang iyang banay nahimong alaut kay nabalo ang iyang asawa ug nailo ang iyang mga anák, ¿makabayád ba kahâ akó sa akong salâ sa atubangan ni Bathalà kon akó pabitay, kon isugilon ko ang akong salâ nga nabuhat sa usá ka tawo nga may katungdanan sa paglilong sa salâ nga akong gisugilon kaniya, kon mohatag akó sa mga parì ug limús nga walâ nila kinahanglana, mopalít ug mga *bula*² ug magahilak-hilak sa adlaw ug gabii? Ang balo ug ang mga ilo intawon? Ang akong tanlag nagaingón kanakò nga kutob sa akong mahimò paninguhaon ko gayúd pagsalili sa amahán nga akong gipatáy, pagpanlimbasug sa tibuók kong kinabuhí aron pagpangitá sa kaayohan niadtong banay nga akong gihimong alaut; apán bisan pa nganì niini, ¿kinsay makailis sa gugma sa usá ka bana ug pagpanggà sa usá ka amahán? Maó kanâ ang hunàhunà sa imong amahán bahin ning butanga, hunàhunà nga maó kanunay iyang gipasumban sa iyang mga buhat, ug tungúd nianà walâ gayúd siyá manamastamas kang bisan kinsa, hinunua naninguhà siyá pagbayad sa mga salâ nga, matud niya, nahimò sa iyang mga apohán, pinaagi sa mga maayong buhat. Apán balikbalikán ta na man ang iyang mga bingkil kang parì Dámaso: sa nagkadugáy na kadto daw nagkangil-ad, na kay sa mga wali sa parì kanunay gayúd siyáng pasumbingayan, salamat nganì kay walâ gayúd iluwás

pagsulti ang iyang ngalan; ang tanán nagpaabút gayúd niini, kay si parì Dámaso mangil-ad man kaayog tarás. Natag-an kong daan nga kadtong ilang mga bingkil, sa madugay kun sa madalí, daután gayúd ug pagasangputan.

Ang tigulang mipahulay na usáb makadiyót.

—Usá ka Katsilà nga gihinginlan sa kasundalohan tungúd sa pagka-waláy hibangkaagan ug sa pagkangil-ad sa iyang tarás, nagalibud niadtong panahona sa kalungsoran sa imong lalawigan aron pagpaningíl sa ambút unsang mga bulohisan sa mga salakyanán, katungdanan nga gihatag kaniya aron siyá adunay saráng kabuhian ug dilì magpakaulaw sa ubóng mga Katsilà sa pagpangitag pagkaon pinaagi sa pamuo. Ang alaut walâ intawon makatuón bisan diyutay ug kiní hialinggatán dayon sa mga *Indio*: alang kanila, kahibulongan kaayong dakú ang usá ka Katsilà nga dilì maalam mobasa ni mosulát. Gibiaybiay siyá sa tanán, ug sa ingón nianà, ang mga buhís nga iyang mapaningíl pagabayran usáb intawon niyag mga kaulaw, kay nakasabút man siyá nga punayan lamag bugalbugal, ug maó nga misamót ang iyang dautang tarás. Tuyuon pagtulad ang mga sinulát nga itunol kaniya, ug siyá usáb magminauít pagbasa ug mobirís-birís pagpirma sa iyang ngalan, bisan dilì maantigo. sa dapít sa papel nga iyang makitang walâ kasulatí. Ang imong mga katagilung-sod mamayad sa buhís nga paninglon sa Katsilà, apán kiní ila intawong bugalbugalan. Ang Katsilà molad-ok lamang sa iyang laway, apán mopadayon usáb pagpaningíl sa mga buhís, ug sa ingón niining kahimtanga, ang alaut nga Katsilà waláy tawo nga gitahud ug hangtud sa imong amahán nakigbaylo siyá mga mahait nga sulti.

Usá ka adlaw nianà, gihatagan siyág usá ka sinulát sa usá ka tindahan nga iyang giduaw, ug dihâ nga nagpunay siyag balibali sa papél arón untà dilì matulad niya pagbasa, usá ka batà nag-utas ug kidhat sa iyang mga kauban, mokatawa ug unya motudlò sa Katsilà. Ang Katsilà nakadungóg sa mga kagìkì sa iyang luyó ug nabasa niya sa mga nawóng sa iyang mga kaatúbang ang biaybiay nga gipugngan ug walâ ipagulâ. Naupús ang pailob sa Katsilà, mibalilikid siyá pagkalít ug gibug-taw ang mga batà nga dihâ sa iyang luyó; ang mga batà nalagan nga nanagsiyagit: *ba, be, bi, bo, bu*. Sanglit walâ mau

niya hiapasí, binutaan na sa kapungót, gilabay sa iyang ulisi. ug usá kanila naigò sa ulo ug napukan sa yutà; giduol kiní sa Katsilà ug giligid ug patid: sa nanagbugal-bugal sa Katsilà walâ gayúd bisan usá nga milaban sa batà. Niadtong higayona nahiagi ang imong amáhan, ug, sanglit walâ makaantus nga nagatan-aw sa nahitabò, miduol siyá sa Katsilà, gikuptan niya kiní sa bukton ug giligid ug kasabà. Ang Katsilà nga nalipong na kahâ sa kapungót, mibakyaw sa kamót, apán kiní gidawat dayon sa imong amahán, ug, sanglit siyá kusganon man nga pagkatawc kay kaliwat ug *vascongado* . . .³ ang ubán miingón nga iyang gisumbag, ang ubán usáb, nga gitukmod lamang; apan ang matuod maó nga ang Katsilà nahisarasay ug sa pagkapukan sa yutà, ang iyang ulo nahibulang sa usá ka bató. Gisagakay paghinay ni Don Rafael ang batà ug iyang gidalá sa tribunal. Ang Katsilà sa pagkapukan mibugwak ug dugò sa bàbà, ug taúdaúd namatáy. Sumalà sa nabatasan, sa hitabò misalmot ang mga punoan, ang imong amahán gidakóp ug nangguhò ang tanán niyang mga kaaway nga nanaghubóng. Miu-lán ang mga butangbutang batok kaniya ug gipasanginlan siyáng irihis ug pilibustero. Bisán díng dapít sa Pilipinas, ang tawong irihis alaut gayúd, labí na niadtong panahón nga namunoan sa iyang lalawigan ang usá ka tawo nga tig-pagawal sa iyang pagka-santulón ug kon mangadye sa rosaryo sulod sa simbahan ubán sa iyang mga binatonán, kusgon ang tingog, kahâ aron ang tanán makadungóg ug manabát; apán ang usá ka pilibustero labí pang alaut kay sa irihis ug sa makapatáy ug tutuló ka maniningil sa bulohisan nga masinabuton ug maan-tigong mobasa ug mosulát. Ang alaut mong amahán gitalik-dan sa tanán; ang iyang mga sinulát ug mga basahón nga tinipigan gihurót ug hipus. Gisumbong siyá nga maóy usá ka magbabasa sa mantalaan *El Correo de Ultramar* ug sa ubáng mga mantalaán sa Madrid; gisumbong usáb tungúd kay ikáw iyang gipaadto sa Suiza, tungúd kay sa inyong baláy hingsakpan ang mga sulát ug usá ka hulagway sa usá ka parì nga gibitay, ug tungúd sa ambút unsa pa kadtong ubáng mga salâ nga gipasangil kaniya, kay hangtud ang pagsul-ob niyag sinina nga kamisa gi-himong daután, kay konó nganong nagabuhat sa ingón nga ka-

(1) Molupyó sa usá sa mga lalawigan sa Espanya.

(1) — Pundok sa daghang dugo sa utokan.

liwat man untág Katsilà. Sa akong hunàhunà, kon lain pang tawo ang hitaboán niadtong tanán, dagway, nakagawás dayon untà, kay dihâ may usá ka mananambal nga miingón nga kadtong Katsilang maniningil sa buhís namatáy sa sakít nga *congestión cerebral*;¹ apán ang kadatò sa imong amahán, ang iyang labiháng pagsalig sa katarungan ug ang iyang kasilag sa tanáng buhat nga daután ug hiwî, maóy nakaunlod kaniya. Akó, bisan dili mahigugmang mopakilimús ug utang-kabubut-on kang bisan kinsa, miatubang niadtong Kapitán Henerál nga gisundan niining namunoan karón; gipahayag ko kaniya nga dili mahimong pilibustero ang usá ka tawo nga mosagóp ug mohinabang sa tanáng mga Katsilang dagsà kung kabús nga modangóp kaniya. usá ka tawo sa kansang kaugatán nanuhótsuhót ang dugô sa Katsilà; apán kawang lamang ang tanán kong mga panlimbasug ug mga panumpà sa atubangan sa Kapitán Henerál: ;maó day bunga nga akong nakuhà ang anggà nga buángbuáng!

Mipahulay ug kadiyót ang tigulang, ug sa pagpaminaw niya nga si Ibarra nagpakahilúm ug naningod, mipadayon pagsulti:

—Giatimán ko ang mga hilikayón sa bureka sa imong amahán, ug midangóp akó sa bantugang manlalaban nga Pilipinhon, ang batan-on nga si A. . . , apán kiní walâ mopasalig paglaban kaniya, kay konó dili gayúd makadaúg. Tungúd sa akong paglaban unyá kaniya— matud pa sa batan-on—, tingali ang iyang mga kaaway managtukod na usáb bag-ong mga sumbong batok kaniya ug kahâ batok usáb kanakò. Adto lamang dangóp kang ginoo M. . . , nga maayong mosulti, Katsilà ug tinamúd kaayo.” Gituman ko ang tambag sa batan-on ug ang bantugang manlalaban nga Katsilà maóy miatiman sa bureka sa imong amahán nga iyang gihikay ug gilabanan pag-ayo. Apán ang mga kaaway daghan uyamut ug ang ubán nanagtagò ug walâ hiilhi. Nanunghà ang daghang mga saksì nga pulós bakakon ug ang ilang mga butangbutang batok sa imong amahán nga kon sa lain pang dapít mahanaw lamang untà sa usá ka sulti sa manlalaban, dinhi gituhoan ug gidawat. Kon

madangat sa manlalaban nga ang mga saksi magkasumpaki sa mga asoy, aduna na usáb ing bag-ong mga sumbong nga manunghà. Gipasanginlan siyà nga nangilog ug yutà ug gipabayad sa kadaut nga konó iyang nahimò; gisumbong nga nakighigala sa mga tulisán arón ang iyang mga hayop ug mga tanúm dili dagmalan. Sa usá ka pulong, ang buroka nataás ug nagubút pag-ayo, ug diháng gidangtan nag usá ka tuig, walâ na magkasinabut. Ang alkalde napilit pagluwát sa iyang katungdanan ug nahipulí kaniya ang usá ka tawo nga gidungog nga matarong, ug ang nahisunód niini nabuang lamang sa pagpamilit mga maayong kabayò.

Tungúd sa mga kaguúl nga iyang giantus ug sa mangilad niyang pagkabutáng sulod sa atub, ang imong alaut nga amahán gitakbuyán sa usá ka sakít, kanáng sakít nga ang lubnganan day makaayo. Ug dihâ nga matapus na untà ang iyang buroka ug makagawás na siyá sa tanáng mga salâ nga gipasangil kaniya, namatáy ang imong amahán nga nag-usara didto sa sulod sa bilangoán. Nahiabút akó sa pagkabugtò gayúd sa iyang ginhawa.

Mihilum ang tigulang: si Ibarra walâ usáb motingog. Ug niini nahiabút na silá sa tugkarán sa kuwartíl. Ang tenyente mihunong, gitunol ang iyang kamót ngadto sa batan-on ug miingón:

—Ginoo Ibarra, kon ikáw buút masayud sa tanáng nanghitabò, pangutana kang Kapitán Tiyagò. ¡Maayong gabii! Su-sihon ko pa kon walâ bay kabilinggan diri sa itaas.

Gipig-it ni Ibarra ang kamót sa tigulang ug kiní iyang ginuntan pagtan-aw hangtud nga misaká na sa kuwartíl.

Misumbalík paghinay, ug, sa paglingì niya, diháy salakyanán nga milabáy ng iyang gipahunong.

—¡Sa *fonda*⁵ ni Lala! —miingón sa sinultihán nga lugos masabút.

—Dagway gikan sa atub kiníng tawhana —pulong pa sa hunàhunà sa mamilino, ug unyà gilatús ang iyang kabayò.

(1) — Hotel kun baláy nga ubós sa pagbayad, abtanán ug puy-anan sa mga dumuduong sa usá ka dapit.

USA KA BITUON SA GABIING MANGITNGIT

Si Ibarra misulod sa iyang lawák dapít sa subâ, milingkod sa usá ka dakúng síya ug niyahat sa langit nga nakità sa gawáng sa iyang tamboanan.

Sa baláyng atbang nga nahitarok sa pikas nga tampi sa subâ, makità ang daghang mga sugâ ug mabatì sa iyang lawák gikan niadtong balaya ang masadyang honì sa mga tulonggon. Kon ang batan-on walâ pa maghunahunag laing butáng niadtong higayona, matan-aw untà niya ang usá ka kahibulongang talanawon, sama nianang sabúg igakità sa mga dulaán sa Uropa, díin, taliwalà sa mga mananoy nga honì sa mga tulonggon, motung-hà ang usá ka dalagang makabibihag linimisan sa usá ka masuláwng kahayag, dinayandayanan sa mga pahiyas nga bulawan ug mga batóng mahál ug magsapút mga panaptong masihág; makità untà niya ang usá ka babayeng maanyag uyamut nga nagahinay paglakáw daw ang iyang mga tífl walâ mosapigad sa salóg, linibután sa usá ka mahayag nga silaw; sa iyang atubangan nanghaklad ang mga bulak, ug mga manulonda sa langit nanagsayaw sa dakúng kalipay. Makità untà ni Ibarra ang usá ka dalaga nga maayong batà, bantang ug barúg ug nagasul-ob nianang mahapsay nga sapút sa mga babayeng Pilipinhon, linibután sa daghan ug nagkalainlaing mga tawo nga pulós nagmalipayon: didto niadtong pundoka adunay mga Insik, Katsilà, Pilipinhon, mga militar, mga parì, mga tigulang, mga batan-on, ubp. Si parì Dámaso mitupád niadtong maanyag nga dalaga ug nagapahiyúm sama sa usá ka bulahan sa langit; si parì Sibyla nakigsulti usáb ug si Donya Victorina nagahimilhimil sa mga maanindot nga pahiyas nga nagadayandayan sa ulo sa dalaga; ang iyang panit maputì kaayo, ang iyang mga ngipon magagmay ug maputì usáb, ug sa iyang mga matá, kon iyahat na, mabasa ta ang kaputì sa iyang kalág. Sa iyang sinina nga pinya misihág ang kuwintas briljante nga gisab-ong sa iyang liog nga daw lina-

lik. Didto niadtong tapuka usá da ka tawo ang daw walá takdi sa gibatì sa tanán niadtong gabbiona: maó ang usá ka batan-ong parì nga *franciscano*, maniwang, namiyahok ang nawóng ug lusparón and panit, nagpamináw lamang sukád sa layò, walá maglihók ug nagsamot tan-aw sa dalaga ug halus nga-
nì dilì moginhawa.

Apán si Ibarra walá makakitâ niadtong tanán: lain ang nakità sa iyang mga matá. Daw nagadamgo siyá, ug taliwalà sa iyang damgo nakità niya ang usá ka lawák nga diyutay ug mahugaw, ug didto niadtong lawák may usá ka lantay diín may tigulang nagahigdà ug naghingutás; kadtong alaut nga tigulang nga nag-usara lamang, nagalisúd pagginhawa, nagautas ug lingì, ug taliwalà sa iyang mga bakhò adunay ngalan nga kanunay giyamyam sa iyang mga ngabil; usahay mabatì ang halawóm nga agulò inubanán sa kinagilkil sa mga talikalà . . ug didto sa halayò kaayo nakità ni Ibarra ang usá ka masadyà nga pangilin, diín may usá ka batan-on nga hubóg sa kalipay nagsamot siyagit ug katawa, ug unya ang mga bulak iyang bisibisan sa alak taliwalà sa mga suliyaw ug talidhay sa ubáng mga hubóg nga nanag-alirong kaniya. Ang nawóng niadtong tigulang nagahigdà sa lantay maagid-agid sa nawóng sa iyang amahán, ug ang pamayhon niadtong batan-on nga hubóg sama usáb sa iyang pamayhon, ug ang ngalan nga ginayamyam niadtong alaut nga tigulang maó ang iya kang Ibarra!

Maó kanáng tanán ang nakità sa alaut nga batan-on.

Gipamalong na ang mga sugâ sa baláy nga atbang, nahilum na ang kagahub ug ang honì sa mga tulonggon, apán nabatì gihapon ni Ibarra ang masulub-ong singgit sa iyang alaut nga amahán nga nangità ug nagapanawág kaniya dihâ nga naghingutás na.

Ang tibuok Manilâ nahilum na ug ang tanán nahikatulog na niadtong taknaa; maó day mabatì ta usahay ang tuktugaok sa mga manók nga mahisagol sa bagting sa mga orasán sa mga kampanaryo ug sa mamingawong singgit sa mga bantay sa dalan; ang Bulan migim-aw na sa Sidlakán; ang tanán natulog na, ug si Ibarra nahikatulog usáb, kahâ gikapuyan sa iyang mga masulub-ong hunahunà ug sa iyang paglakaw-lakaw niadtong adlaw.

Apán ang batan-ong parì nga *franciscano* nga atong nakitang nagatungók didto sa pangilin sa atbang baláy, nagatukáw, Walâ mahikatulog niadtong gabhiona. Nanampilíng sa tamboanan sa iyang lawák ug nagasamot tutok sa usá ka bituon nga naga-kipót-kipót didto sa layô kaayo, taliwalà sa kapanganuran sa langit. Ang bituon nahanaw, ang Bulan napagngan na sa iyang mabugnawng dan-ag, apan ang parì walâ gihapon magalihók sa iyang tamboanan, nag-utas ug lantaw ngadto sa unahan, dapít sa Bagumbayan ug sa dagat, nga natulog pa.

VI

SI KAPITÁN TIYAGO

*¡Matuman ang pagbuút mo dinhi
sa yutal*

Samtang nangatulog kun namahaw pa ang mga tawong atong gihisgotan sa unahan, hisgotan ta unà si Kapitán Tiyagò. Walá kamì niya dapita ni makakaón bisan makausá sa iyang baláy, busà waláy katarungan nga tamayon ug dilì ta siyá hisgotan dinhi.

Hamubô siyá nga pagkatawo, maitúm ang panit, tigson ang lawas ug malingin ang nawóng. Salamat sa labihán niyang katambok, katambok nga, matud sa iyang nga higala, gikan sa kaluoy sa langit, apán matud sa iyang mga kaàway gikan sa dugô sa mga kabús, si Kapitán Tiyagò batan-on pa nga tanawon: daw katloán kun katloag-limà ka tuig pa lamang ang iyang kagulangón. Ang nawóng ni Kapitán Tiyagò, nagpailá nga siyá maóy tawo nga waláy libog sa ulo niadtong panahona. Kad-tong iyang ulo nga diyutay ug malingin pinutós sa bubók nga maitúm ug pinatubbò dapít sa agtang ug tinupihán dapít sa tingkoy, daghan konó kaayog sulod; ang iyang mga matá nga gagmay apán dilì insikon maó gihapon, dilì gayud mabalhin ang tinan-awán; ang iyang ilóng diyutay usáb apán dilì pislát, ug kon dilì pa siyá hinabakò ug himamá kaayo, ang iyang bàbà walá untà madaut, ang panagway ug ang iyang nawóng walá untà mahiwì tungúd sa upà sa tilad nga iyang tigumon sa pikas nga limumogán, ug sa ingón nianà kanganlan ta untà siyá ug tawong maayog nawóng. Apán, bisan pa sa iyang pagkahimamá ug pagkahinabakò, ang iyang mga ngipon mapuít gihapon, lakíp ang gitaud sa dentista nga gibayran niyag tagpulong-duhá ka pisos ang usá.

Giilá siyá nga usá sa mga datò nga nagapuyô sa Binondo ug usá sa mga dagkúng magyuyutà tungúd sa iyang mga kauma-

han sa Pampanga ug sa Laguna de Bay, labí na sa lungsod sa San Diego, diín ang *canon* kun abangán sa yutà ginapatuboa matag-tuig. Ang lungsod sa San Diego maóy iyang pinalabí tungúd sa iyang mga maanindot nga kaligoán, bulangán nga bantugan ug sa mga maayo niyang handumanan didto: matag-tuig mopuyò siyá ug duhá ka bulan, ang labíng dalí, niadtong lungsora.

Si Kapitán Tiyagò adunay daghang mga baláy nga paabangán sa Santo Cristo ug sa mga dalan Anloague ug Rosario. Siyá ug usá ka Insik maóy tigbaligyà sa ampiyón, ug dili na lamang mistil isulti nga niining patigayona dakú kaayo silág makapín. Siyá maóy nagpakaón sa mga binilanggò sa Bilibid ug sukí sa kumpay sa daghang mga dagkung datò sa Manilà. Higala sa mga punoan, malubay ug kabubut-on ug maayong laki nga mopahimulos sa mga kalisúd sa iyang isigka-tawo, si Kapitán Tiyagò maóy bugtong ug gikahadlokang nga kailog kanunay sa usá ka tawo nga ginganlan Perez sa tanáng mga katungdanan nga paabangan kung ibaligyà sa kagamhanan sa Pilipinas, buluhaton nga masabúg lamang itugyan sa kamót sa mga tawong waláy labut sa maóng kagamhanan. Tungúd niini, si Kapitán Tiyagò, sa panahón sa paghitabò niining tanán tang giasoy karón, maóy tawo nga bulahan ug malipayon uyamut: datò, higala ni Bathalà, higala sa Kagamhanan ug sa mga tawo.

Nga higala siya ni Bathalà, dili gayud kaduhaduhaan: daghan kaayog kapasikaran sa pakighigala kang Bathalà kon ang usá ka tawo maayong pagkabutang dinhi sa yutà, walà makakitág higayón sa pakigsulti kaniya didto sa langit ni makahulám ug salapí. Si Kapitán Tiyagò dili gayúd mangadyé kang Bathalà bisan sa iyang labíng dagkung mga kalisúd, kay, sanglit datò lagi siyá, ang iyang salapí maóy iyang paampuon kang Bathalà. Alang sa mga misa ug pangilyopo adunay mga parí nga makagagahum ug mapahitas-on; alang sa mga nobina ug rosaryo adunay daghang mga kabús nga gibuhí ni Bathalà alang sa kaayohan sa mga datò, mga kabús nga basta hatagan ug pisos mopasalig sa pagpanpangadye ug napulog-unóm ka misteryo ug pagbasa sa tanáng mga santos nga sulát, lakíp ang *Biblia* sa mga *Hebreo* kon dungagan ang suhol. Kon sa kapulihay abutón siyág dakúng kalisúd ug magakinahanglan sa mga panabang sa langit ug walà gayúd siyáy mahikap bisan kandilà na lamang mapulá sa Insik, nianang

higayona modangóp siyá sa iyang mga santos ug mga santas nga sukì ug iyang isaad kanila ang daghan ug nagkalainlaing mga butáng aron silá motuo sa kaayo sa iyang mga tinguhà. Apán sa Birhen sa Antipolo, *Nuestra Señora de la Paz y de Buenviaje*, si Kapitán Tiyagò dilì gayúd magpasipala ug ang isaad niya sa maóng Birhen iya gayúd nga tumanon; sa ubán hinuong mga santos nga gagmay si Kapitán Tiyagò magtiaw-tiaw lamang: usahay inigpakadangat niya sa iyang tuyò iya na lamang siláng hikalimtan, apán dilì na usáb siya mobalik paghasol kanila, kay sayud man siyá nga sa almanake adunay daghan kaayong mga santos nga waláy mosangpit ug takús niya kapailin-ilinan, ug kiní silá dagway nanagmikâ lamang didto sa langit. Labut pa, si Kapitán Tiyagò nagatuo usáb nga ang Birhen sa Antipolo labáw ug gahúm kay sa ubáng mga Birhen, bisan kiní silá managbit-bit ug sungkod nga salapí, managkugos ug *Niño Jesús* nga hubò kun may sapút ug managtaklay ug eskapularyo, kuwintas nga rosaryohán ug bakús nga panit. Kahâ kining pagtuo ni Kapitán Tiyagò miturók sa iyang hunàhunà tungúd kay nadungog man uyamut nga ang Birhen sa Antipolo daután kaayog tarás, mabinantayon sa iyang dungóg, kaaway sa mga hulagway, matud sa sakristán mayor sa simbahán sa Antipolo, ug maitúm pagkalít ang iyang panit kon dunay kasuk-an; labut pa usáb, ang ubáng mga birhen malomó kaayog kasingkasing ug masayón nga mopasaylo sa makasalá kanila; hibaloán na kaayo nga adunay mga tawo nga labíng mahagugma ug motahud sa usá ka harì nga magbubuut gayúd sa tanán kay sa usá nga magaagád sa konstitusyón; takús makasulti niini si Luis XIV ug si Luis XVI, mga harì sa Pransiya, ug si Felipe II ug Amadeo I, mga harì sa Espanya. Dagway tungúd usáb gihapon niini, daghang mga Insik nga waláy bunyag ug hangtud mga Katsilà managluhód paglakáw sulod sa bantugang simbahán sa Antipolo, ugaling kay dilì nato masabút nganong daghang mga parì mangalagìw dalá ang salapí sa makalilisang larawan, mangadto sa Amerika ug managpakasál didto.

Kadtong ganghaán sa baláy ni Kapitán Tiyagò nga gisalipdan ug tabil nga seda, maóy ganghaán sa usá ka diyutay nga kapilya kun alampoanan nga dilì gayúd makulang sa baláy sa usá ka Pilipinhon. Didto niadtong lawaka atua magpuyò ang dag-

hang mga larawan sa mga santos nga gitahud ug pagaampoan niya, kay si Kapitán Tiyagò kadapig man sa nagapatuo nga adunay daghang Bathalà, sanglit walá siyá makasabút sa tinuhoan sa mga tawo nga nanagwali nga usá da gayúd ing Bathalà. Didto makità ang mga larawan sa *Sagrada Familia* nga adunay lawas, mga tífil ug mga kamót nga binuhat sa garing, mga matáng bil-do, tag-as ug pilók ug kulungon ang buhók, tanán pulós binuhat sa balangay sa Santa Cruz. Adunay mga estampa nga binuhat sa mga mamimintal sa Pakò ug Ermita, diín makità ang mga santos nga gisakit, ang mga katingalahan nga nahimò sa Bir-hen, ubp.; makità didto ang usá ka Santa Lucía nga nagahangád sa langit ug nagabitbit usá ka pinggan nga sinudlan ug duhá ka buók matá nga may mga pilók ug kilay, sama sa makità ta sa mga estampa diín ipintal ang *Santísima Trinidad* kun sa mga lungón sa mga Ehiptohanon; makità usáb ang mga larawan ni S. Pascual Bailón, S. Antonio de Padua nga nagasul-ob ug sapút nga bughaw ug nagasud-ong kahilakón sa usá ka *Niño Jesús* nga sinul-oban ug sapút sama sa Kapitán Henerál, nagalukdo ug kalò nga tutuló ing sungay, nagtakín ug sable ug nagasul-ob ug botas sama sa mga batang pasayawon sa sayaw sa mga batà sa Madrid: kiní nagpasabut kang Kapitán Tiyagò nga bisan idugang pa sa gahúm ni Bathalà ang gahúm sa usá ka Kapitán Henerál sa Pilipinas, siyá duladulaan lamang gihapon sa mga paring *franciscano* sama sa usá ka munyeka. Makità usáb ang usá ka San Antonio Abad nga nagdalág baboy sa iyang tupád, baboy nga alang kang Kapitán Tiyagò makahimò usáb ug mga milagro sa-ma kang San Antonio, ug tungúd niini mahadlok siyá nga mohi-ngalan ug baboy niadtong mananapa ug tawgon lamang niya ang *batà-batà ni santo señor San Antonio*; usá ka San Francisco de Asís nga may pitó ka buók pakò ug nagasul-ob sapút nga bulok sa kapé, gitungtong ibabáw sa usá ka S. Vicente nga adunay duhá da ka tudlò apán nagabitbit ug kornetín; usá ka San Pedro Mártir kan-sang ulo gibughà sa usá ka talibóng nga gikuptan sa usá ka tawong waláy bunyag nga nagaluhód, ug sa tupád makità ang usá ka S. Pedro nga nag-abís sa dalunggan sa usá ka moros, si Malco dagway kadto, nga nagpamahít sa iyang ngabil ug nag-bulobaliktos sa kasakit samtang ang usá ka manók igbubuláng nga dihà sa iyang tupád mituktogaok ug nagsamot pamaypay sa

iyang mga pakò. Inigsud-ong ni Kapitán Tiyagò niining santosa, tingali makahunâhunâ siyá nga ang tawong mamughà ug ang bughaoon magsama da: masantos usáb gihapon. Kinsay makaisip sa mga larawan ug sa ilang mga pahiyas nga gitapok ni Kapitán Tiyagò didto niadtong diyutayng lawák? Kon asuyon ang tanán, dagway dili sa usá ka paigo bahin niining basahón. Bisan pa niini, angay dili ta hikalimtan ang usá ka maanindot nga San Miguel nga binuhat sa kahoy, masiga sama sa bulawan ug may usá ka metrong tindog, nanakmol, masigag mga matá, nagadiyong ug mapulapulág mga aping, nagdalág tamíng ug ang kamót nga tuo nagabakyaw ug usá ka krís sa moros, andam sa pagtigbas sa bisan kinsang moduol aron pag-ampò kaniya ug walâ hinuon magkabanâ (sumala sa masabút ta sa iyang lihok ug tinan-awán) sa yawang ikogan ug sungayan nga nagaingkib sa iyang mga bitiis nga daw sa dalaga. Si Kapitán Tiyagò dili gayúd moduol niadtong larawana, mahadlok unsay mahitabò kaniya. ¿Kapid-an na ba kahâ makità nga ang pipilá ka larawan, bisan mangil-ad pagkabuhat, sama nianang ipamaligyà sa mga pandayán sa Paete, daw mabuhì silá aren pagsilot ug pagkutaw sa hunâhunâ sa mga makasasalà nga nawad-an sa pagtuo? Nadugóg nga usá ka Santo Kristo sa Espanya gigawì nga saksi sa duhá ka nanaghigugmaáy ug unyà miyangò sa atubangan sa maghuhukom; nadungóg usáb nga didto gihapong dapita adunay usá ka laing Santo Kristo nga mitangtang sa krús sa iyang kamót nga túo aron paggakús kang Santa Lutgarda, apán kanâ dili kahibulongan, kay si Kapitán Tiyagò nakabasá man ug usá ka basahón nga bag-o lamang nasangyaw diín gisaysay ang usá ka pagwali nga pulós lamang waldas-waldas nga gihimò sa usá ka larawan ni Santo Domingo didto sa Soriano. Ang maóng larawan walâ mosulti bisan usá ka pulong, apán sa iyang mga lihok nasabút sa mga tawong namatì, kun gisabút sa tagbuhát sa basahón, nga nagpahibaló sa katapusan sa kalibutan. Gisugilon usáb nga mihuboy ang pikas nga aping sa Birhen sa Luta, lungsod sa Lipa, ug nagkalapok ang mga sidsid sa iyang sapút. ¿Dilì ba kiní maóy usá ka kama-tuoran nga dili malalis nga ang mga larawan dili manglulho sa ilang sapút kon magsuroysuroy ug hangtud sakitán usáb usahay sa ngipon, tungúd kahâ sa atong mga salá nga mabuhat? ¿Walâ ba makakità si Kapitán Tiyagò nga inigwali sa *Siete Palabras*,

lihukon ang ulo sa Santo Kristo ug unyà iyangô sa makatulò ug tungúd niana manghilak ug maniyabaw ang mga babaye ug ubán pang mga tawong mabination nga gibuhát ni Bathalà arón mahiagum sa iyang ginharian sa langit? Kamí nakakitâ gayúd nga gipatuod sa atubangan sa kadaghanan sa parì nga miwali sa paghugos sa Santo Kristo, ang usá ka panyo nga nagkadugò, ug mohilak na untà kamí sa kabinuklog, ugaling kay ang sakristán misugilon kanamò nga kadto tiawtiaw lamang diáy: kadto konóng panyoa gitinà sa dugò sa usá ka himungaan nga giasál ug gisuwâ niadtong adlaw bisan Biyernes Santo... ug ang sakristan matambok man lagí intawon. Busà, si Kapitán Tiyagò, sanglit tawo nga mabuot ug mituo gayúd sa mga kamatuoran sa iyang tinuhoan, magalikáy pagpaduol niadtong krís ni San Miguel. —¡Likayàn ta ang mga higayon! —pulong pa sa iyang hunà-hunà; —nakailá hinuon akó nga kanâ siyá manulondà sa langit, apán ¡dili gayúd akó mosalig!

Matag-tuig, sa panahón nga maganayán ang mga tawo arón pagduaw sa Birhen sa Antipolo, si Kapitán Tiyagò moadto usáb dalá ang usá ka orkista, mobayad siyá ug duhá niadtong daghang mga *misas de gracia* nga himuon sa mga parì sulod sa tutulò ka nobenaryo ug sa mga adlaw nga waláy nobenaryo, ug humán niini maligò siyá sa bantugang tubód diín magkaligoán usáb ang larawan sa Birhen. Ang mga matuhotuhuón nanagingón nga nakitâ pa gayúd nila ang tunob sa Birhen ug ang agi sa iyang buhók nga milakra sa pangpang diín iyang gipauga humán punlasi, sama sa pagabuhaton sa ubáng mga babaye nga managbubhog lubí, daw diyamante kung puthaw nga bugat kaayo ang buhók niadtong Birhena. Buút untà namò nga ang mapintas nga larawan mangyabyab sa iyang buhók sa atubangan sa mga matuhotuhuón ug unyà tumban niya ang ilang dilà kun ulo. —Nianang adlaw, didto sa duol sa tuburán, si Kapitán Tiyagò mokaon ug inasál, sinigang nga halwan nga sinaktag mga dahon sa ugabang ug ubán pang mga sud-an nga malamì. Upát ka gatús ka pisos ang iyang nahibayad sa duhá ka misa, apán kadto dili mahál kon hunahunaon ang himayà nga nakab-ut sa Birhen tungúd sa mga silít-silít sa mga *fuegos artificiales*¹ ug sa mga butóbutó sa mga berso, ug

(1) — Mga kwetis, kastilyo, ubp. nga pagaduslitan sa mga pangilin nga nga dagku, kansang bulok ug panagway nagkalainlain.

kon banabanaon usáb ang dagkung mga kapín nga madawat ni Kapitán Tiyagò niadtong tuiga, salamat niadtong duhá ka misa nga iyang gibayran.

Apán dili kay sa Antipolo da magpakitá si Kapitán Tiyagò sa iyang masabang pangilaba. Sa Binondo, sa Pampangá ug sa lungsod sa San Diego, kon aduna siyay manok nga pustaag dakú, magpahatúd ug salapi sa kura aron imisa, ug, sama sa mga Romanhon nga humán patuktoka ang ilang mga manók nga balaanon, mangutana sa ilang mga mananag-an una moas dang sa gubat, si Kapitán Tiyagò usáb mangutana sa iyang mga manalag-an, bisan ang iyang paagi may kalainan na sa mga paagi nga gigawì sa mga Romanhon. Paminawon niya ang siga sa mga kandilà, ang asó sa insiyenso, ang tingog sa parì, ubp., ug unyà iyang banabanaon ang iyang palad nga umaabut. Gituhoan sa kadaghanan nga si Kapitán Tiyagò talagsa dang mapilde, ug kon mapilde man ugaling, kanâ tungúd kay ang parì nga nagamisa napagáw, diriyót da ang mga sugâ, ang mga kandilà sinagulag daghang sibo kun hisaktan ba ang iyang salapî ug salapî nga minâ, ubp., ubp.: ang *celador*¹ sa usá ka *cofradía* nag-ingón kaniya nga sa higayón nga siyá mapilde buút siyá sulayán ni Bathalà arón makitá kon matuod ba gayúd ang iyang pangilaba ug kon buhì ba ang iyang pagtuo. Hinigugma sa mga parì, tinahud sa mga sakristán, pinanggà sa mga Insik nga mamumuhát ug kandilà ug sa mga mamumuhát sa mga *fuegos artificiales*, si Kapitán Tiyagò maóy usá ka tawo nga bulahan sa tinuhoan dinhi sa yutà, ug adunay mga tawong maugdang nga nanag-ingón nga siyá ginatamúd usáb didto sa langit.

Nga higala siyá sa Kagamhanan, dili takús kaduhaduhaan, bisan kiní daw dili katuhoan. Si Kapitán Tiyagò waláy katakús sa pagmugnag bag-ong hunàhunà, ug, sanglit nahimuót na lamang siyá sa iyang panginabuhì, andam kanunay sa pagsugót sa labíng ubús nga kawani sa kagamhanan, sa paggasa ug mga hamón, mga manók nga kapón, pabo, mga bungá sa kahoy nga gikan sa Tsina sa bisan unsang bulan sa tuig. Kon makadungóg siyá nga tamayon ang mga tumitindog, sanglit nagatuo man siya nga dili Pilipinhon, mosabát usáb ug labí pang mo-

(1) — Magbalantay

(2) — Kapunongan sa mga biyata.

tamay; kon adunay mosawáy sa mga kaliwat ug Insik kun Katsilà, mosawáy usáb siyá, dagway tungúd kay nagahunàhunà gayúd nga siyá Katsilang lubus. Siyá maóy unang modalayeg kon adunay bag-ong bulohisan nga ipahamtang sa Kagamhanan, labí na kon makapanimahò nga sa luyó aduna siyay hisapián. Aduna siyáy orkista nga kanunay inandam aron pagpahalipay sa bisan kinsang punoan nga mag-adlaw, adunay batang bunyagan kun kamatyan ba, ug usa ka pulong, sa tanáng higayon nga adunay mahitabò nga makatugáw sa kalinaw nga naandan. Alang nianang mga higayona magpabuhat siyág mga balak diin isaysay ug dalayegon pag-ayo ang mga hiyas sa mga punoan.

Si Kapitán Tiyagò nahimò kanhi nga *gobnadorcillo*¹ sa-sapiang pundok sa mga mestiso, bisan walá siyá kauyoní kay daghan man kanila ang nanagtuò nga ang iyang dugò walá gayud hisakti bisan usá ka tulò nga dugóng Katsilà. Sulod sa duhá ka tuig sa iyang pagmandò, nakadunot napulò ka *frac*,² napulò ka kald nga *de copa*³ ug nakabalì unóm ka buók nga ulisi, kay bisan moadto sa *Ayuntamiento*,⁴ Malakanyáng, sa kuwartíl, sa bulangán, sa tiyanggihán, sa mga pasunding, sa mga tindahan sa Insik, sa usá ka pulong, bisan asa siyá dapít mag-suroysuroy aron sa dakúng kadasig ug kaligdong pagtuman sa iyang katungdanan, dilì gayúd niya hubuon nga iyang sapút bisan matumog sa singót ang lawas, ni ibulág ang iyang ulisi nga binurlasan. Tungúd niini, si Kapitán Tiyagò giisip nga maayong tawo sa mga labáwng punoan, mahigugmaon sa kalinaw, masinugtanon, mapaubsanon, maabiabihon ug dilì himasa sa mga basahón kun mga mantalaán nga gikan sa Espanya, bisan siyá maayong mosultig kinatsilà; ang mga labáwng punoan nga managpamináw kang Kapitán Tiyagò bation ug kaluoy kaniya, sama nianang kaluoy nga babation sa usá ka tinon-an nga magasud-ong sa tikód nga nalinis na sa iyang mga sapín nga nahíwi tungúd sa kadaan ug gigubâ sa iyang mga tiil nga dapát ug lapálapá. Alang kang Kapitán Tiyagò matuod kadtong giingón sa tuksoán nga “bulahan ang mga kabús ug salabutan”, ug kadtong giingón usab sa ubán nga “bulahan ang mga datò...”;

-
- (1) — Maóy mayor ug maghunukom sa kadaitán karón.
 (2) — Amerikanang itúm ug ikogan.
 (3) — Kalo nga itúm paris sa *frac*.
 (4) — Munisipyo kun baláy lungsod.

ug naigô usáb siyá niadtong mga pulong kon sayóp pagkahubad sa pinulongáng gresyanhon: "Himayà kang Bathalà sa kahitas-an sa langit ug kalinaw alang sa mga tawo nga maayog kabubut-on dinhi sa yutà!", kay, sumalà sa atò unyang makità, dilì igò ang maayong kabubut-on aron malinaw ang atong pagpuyò dinhi sa ibabáw sa kalibutan. Ang mga tawong nanagtamay sa atong tinuhoan nanag-ingón nga si Kapitán Tiyagó hungóg nga pagkatawo, ang mga kabús usáb nanagtuo nga siyá palabilabilón tampalasan ug kusóg nga mopahimulos sa kalisúd sa mga makaluluoy, ug ang iyang mga sakop nanag-ingón nga siyá malupigon ug dilì buút nga supakon ang iyang kabubut-on. Apán, unsay hunàhunà sa mga babaye bahin kaniya? Sulod sa mga payág nga nipà adunay mga hungihong mabutangbutangon, adunay nakadungóg ug mga panghayhay, mga agulò nga nanghisagol sa hilak sa mga batà ng bag-ong nahimugsò. Usá ka dalaga gimutomutohan sa mga manggitahapon nga gipasipad-an ni Kapitán Tiyagò, kay daw nalubog ang iyang tinan-awán ug naminghoy ang iyang panagway. Apán kiníng tanán walâ makahukaw sa iyang pagkatulog ug waláy dalaga ng nakatugáw sa iyang kalinaw. Ang nakahatag ug kaguól kang Kapitán Tiyagò, maó ang usá ka babayeng tigulang nga nakig-indig kaniya sa paghalad kang Bathalà ug gidalayeg kaayo sa mga parì, labáw sa pagdalayeg kaniya. Kadtong pag-indigáy ni Kapitán Tiyagò ug sa tigulang balo, manununod sa iyang mga igsuon ug mga pag-umangkon, nakaayo sa Simbahán, ingón nga nakaayo sa kadaghanan ang pag-indigáy kanhi sa mga bapór sa Pampanga. Kon si Kapitán Tiyagò mohatag sa Birhen usá ka sungkod nga salapí, dinayandayanan ug mga batóng mahál, si Donya Patrocinio mohatag usáb laing sungkod nga bula-wan, dinayandayanan ug mga bató nga labí pang mahal; kon sa pasunding sa Birhen sa Nabal si Kapitán Tiyagò mougbok usá ka arkos nga maayong pagkadayandayan, pinunihán ug mga panapton nga mahál, binitayan daghang mga salamín ug mga sugá, si Donya Patrocinio usáb mougbok laing arkos nga labíng taás ug labíng daghag mga dayandayan kay sa kang Kapitán Tiyagò. Apán dinhi, si Kapitán Tiyagò modangóp na sa iyang kalaki nga dilì hitupngan: magpamisa siyá ug unyà magpabuhì dagkung luthang ug magpaduslit mga *fuegos artificiales*; niini, si

Donya Patrocinio, tungúd sa labiháng kalagot, itlibon ang iyang ngabil sa iyang lagús nga walâ nay ngipon, sanglit alingisigan man siyá sa bagting sa mga lingganay ug mahaigking sa butó-butó sa mga luthang. Samtang si Kapitán Tiyagò magapahiyúm, si Donya Patrocinio magahunàhunà sa iyang ibalus, ug palitón niya sa mga amot nga iyang mahipus ang labíng maayong mga magwawali sa limá ka Kapunongan sa mga parì sa Manilà, ang labíng mga bantugang *canónigo*¹ sa simbahán sa Katedral ug hangtud sa mga *Paúl* aron silá magwali sa mga pangilin mahitungúd sa mga butáng halaglun uyamut ug kahulogan nga gisaysay sa *Teología*² ug makadungóg niining tanán ang alaut nga mga makasasalà kinsa maó da gayúy hisabtan ang kinatsiláng sinanggután. Ang mga kadapig ni Kapitán Tiyagò nakamatngon nga si Donya Patrocino mahikatulog sa simbahán samtang ang parì magawali, apán ang mga kadapig usáb sa pikas manubág nga ang wali human na bayre sa tigulang, ug sa tanáng butang dinhi sa kalibutan ang kinahanglan gayúd kayo maó ang bayad. Sa katapusán na gayúd, si Kapitán Tiyagò gilupók ni Donya Patrocinio, kay kiní mihatag man sa usá ka simbahán ug tutuló ka andas nga salapí dinayandayanag mga masiga sama sa bulawan nga iyang gibayran tuló ka libo ka pisos ang usá. Si Kapitán Tiyagò nanghinaut nga mamatáy na untà kiníng tigulanga kun mapilde ba ang limá kun unóm sa iyang mga buroka aron magbinugtong na lamang siyá paghalad kang Bathalà, ugaling kay maó may nanaglaban sa iyang mga buroka ang labíng mga maayong laking manlalaban sa *Real Audiencia*,³ ug mahitungúd usáb sa iyang lawas, ang sakít daw nagapahilayò kang Donya Patrocinio: nahisama siyá sa usá ka kawat nga asiro, dagway aron kapanaminan sa ubáng nanaglagad kang Bathalà, ug migamút siyá pag-ayo dinhi ning walóg sa mga luhà sama sa nuka nga motapút sa atong panit. Ang iyang mga kadapig nanagtuo sa hugót nga inigkamatáy ni Donya Patrocinio kanonisahón dayon ug sa ingón niana si Kapitán Tiyagò magatahud ug moluhód na unyà sa atubangan sa iyang larawan nga pagasimbahon sa tanáng mga alamponan. Si Kapitán Tiyagò motangdò ug mosaad nga mosimba unyà sa larawan

(P. 59) (1) — Makinaadmanon kun doktor sa Teologia.

(2) — Kinaadman mahitungúd kang Bathala ug iyang kahingpitan.

(3) — Maó ang *Corte Suprema* karón.

ni Donya Patrocinio basta kiníng tigulanga mamatáy lamang pagdalí.

Maó kanâ si Kapitán Tiyagò niadtong panahona.

Mahitungúd sa iyang kagikan, siyá maóy bugtong anák sa usá ka magpapatigayón sa kamay sa Malabón, sapian untà apán labihán kainót kay walâ gayúd mohatag bisan usá ka diyót aron pagpatuón sa iyang anák, ug tungúd niini si Kapitán Tiyagò, sa diyutay pa, gihimò lamang binatonán sa usá ka paring *dominico*, tawong mapuanguron uyamut nga naninguhà pagtudlò kang Santiago kutob sa iyang nahimò ug hibaloán. Dihâ nga hapit na siya magatuón sa *Lógica*,¹ namatáy ang parì ug misunód usáb ang iyang amahán, ug tungúd niini walâ na siya makapadayon pagtuón kay nagaatimán naman lamang sa patigayon. Nangasawa siyá sa usá ka maanyag nga dalaga sa Santa Cruz kinsa nakahinabang uyamut kaniya sa pagpakakaplag sa iyang katigayonan ug nakahimò kaniyang talamdon sa katilingban. Si Donya Pía Alba walâ matagbaw sa pagpamalít ug kamay, kapé ug anyíl, buút usáb motanúm ug moani, busà ang magtiayon mipalít ug mga yutà sa San Diego, ug sukád niini nagkahigala silá si parì Dámaso ug si Don Rafael Ibarra, nga maóy labíng datò niadtong lungsora.

Bisan si Donya Pía maóy usá ka babayeng maayog barúg, matambok ug waláy sakít, sulod sa unóm ka tuig nilang puyò ug si Santiago walâ gayúd sila manganák, ug tungúd niini kad-tong ilang labiháng panlimbasug sa pagpangitá ug pagtigum ug salapí nahimò nang buhat nga salawayon. Nangadyè siyág mga nobina sinugyotan sa mga biyata sa San Diego, miduaw sa Birhen sa Kaysasay sa Taal, mihatag mga limús, misayaw bisan naglagitíng ang init sa pasunding sa Birhen sa Turumba sa Pakil nga himuon sa bulan sa Mayo, apán ang tanán nakawang, hangtud nga gitambagan siyá ni parì Dámaso nga moadto sa Obando ug didto mosayaw siyá sa atubangan ni San Pascual Bailón sulod sa adlaw sa iyang pangilin ug mangayog anák. Hibaloán na nga sa lungsod sa Obando adunay tutuló ka larawan nga manghatag ug anák, papilion lamang babaye kun lalaki bay higugmaon: maó ang *Nuestra Señora de Salambaw*, Santa Clara ug San Pascual bailón. Salamat niining maayong tambag

(1) — Kinaadman sa matin-aw ug malig-ong pangatarungan.

ni parì Dámaso, si Donya Pía nanamkon . . . apán ¡ay!, sama niadtong mananagát nga gihisgotan ni Shakespeare sa iyang du-là nga gingalan *Macbeth*, nga mihunong pag-awit dihâ nga nakaplag na ug bahandi, si Donya Pía nagmasulub-on sukád niad-to ug walâ na gayúd magkukatawa. — ¡Dinalá kanâ! —matud sa tanán, lakíp si Kapitán Tiyago. —Sa pag-anák na ni Donya Pía, usá ka hilanat nga gikan sa ginhawaán nakamatáy kaniya ug ang iyang anák nga babaye nailo intawon. Si parì Dámaso maóy mikugos sa pagbunyang niadtong batà; ug sanglit si San Pascual mihikaw man sa batang lalaki nga gipangayò kaniya, hikalimtan siyá ug ang anák ni Donya Pía gibunyagan sa ngalan nga María Clara, agig pasidungóg sa Birhen sa Salambaw ug kang Santa Clara.

Ang batà nagatubò inamoma sa iyang iyaán nga si Isabel, kadtong babaye nga atong gihisgotan sa sinugdan nga daw misunód sa batasan ug mga lihok sa prayle. Hapit sa tibuók tuig ang batà adto magapuyò sa San Diego tungúd sa kaayo sa hangin niadtong lungsora, ug didto pagahagwa-hagwaon siyá ni parì Dámaso.

Ang mga matá ni María Clara dilì magagmay sama sa iyang amahán, hinunoa miliwát sa iyang inahán: dagkù, maitúm, linandungan sa tag-as mga pilók, masayág ug malipayon kon siyá magadulàdulà, apán subò ug manghilawom kon siyá magaligdong. Sa diyutay pa siyá, ang iyang buhók nga makulong adunay pagkabulagáw; ang iyang ilóng maayo kaayong pagkapikpik, dilì kaayo taliwtiw ug dilì usáb pislát; ang iyang bàbà nga diyutay ug anindot, nakapahinumdom sa bàbà sa iyang inahán kinsa may mga kandiis sa aping; ang iyang panit mahamis sama sa panit sa sibuyas ug maputì sama sa gapas, matud pa sa iyang mga kadugò, nga nakaplag ug diyutay nga kaagid-agid kang Kapitán Tiyagò sa mga dalunggan nga gagmay ug maayong pagkatabas ni María Clara.

Ang iyang iyaán nga si Isabel nagaingón nga ang nawóng ni María Clara may pagka-katsilan-on kay gipanamkon man kang San Antonio, sanglit kadaghan siyá makamatngon nga, sa nagsabák pa, si Donya Pía magahilák sa atubangan sa lara-wan niadtong santosa; laing ig-agaw nga babaye ni Kapitán Tiyagò uyon usab niining hunàhunaa, ugaling kay, matud niya,

dilì si San Antonio ang giliwatán, kon dilì ang Birhen kun si San Miguel. Usá ka ig-agaw ni Kapitán Tinong, bantugang pilosopò nga nakasag-ulo sa *Amat*¹ nagatuo nga ang mga hiyas ni Maria Clara didto magagikán sa kabituonán sa langit.

Si Maria Clara, nga gimahál sa tanán, nagatubô taliwalá sa mga amoma ug mga panggá. Ang mga prayle mohagwá kaniya kon sa mga pasunding sul-oban siyá ug sapút nga maputí, butangán ug mga bulak sa ulo, tauran sa bukòbukò ug mga pakò nga maggilákgilák ug magabitbit duhá ka buók salampati nga pulós maputí, hiniktan ug mga tinabas nga tagumon. Si Kapitán Tiyagò nga nabuang kaayo sa iyang anák tungúd sa pagkangayâ ug pagkatabián, nagsamot lamag pasalamat sa mga santos sa Obando ug motambag sa iyang mga higala nga mamalit silág mga tawo-tawo nga maanindot aron panamkonan sa ilang mga asawa.

Sa mga lungsod nga maigang, ang batang babaye nga mopanuigon nag napulog-tulò kun napulog-upát ka tuig, mahingkod na sa kabuot, sama sa usá ka bulak nga sa gabii piyuos pa ug sa pagkabuntag manghaklad na sa iyang gihay. Sulod niining panahôn sa pagkabalhin sa kinaiya sa usa ka babaye, punò sa kahibulongan ug mga malumong pagbatì, sinugyotan sa kura sa Binondo, si Maria Clara misulod sa *bacterio* sa Santa Catalina aron didto tudloan sa mga mongha ni-anang mga maayong pamatasan nga pinasubay sa hagip-ot nga mga lagdà sa tinuhoan. Nagalagók ang luhà sa mga matá, si Maria Clara nanamilit kang parì Dámaso ug sa iyang bugtong higala ug kadulà sa gamáy pang batà, nga si Crisóstomo Ibarra, kinsa migikan usáb dayon padulong si Uropa. Milungtad siyág pitó ka tuig didto niadtong kombinto kansang mga pumopuyò makakitá lamang sa gawás kon mopasilang sa mga gawáng inalihan sa sinapawng mga tukdog nga puthaw, ug ngani binantayan pa gayud sa *Madre-Escucha*.¹

Si Don Rafael ug si Kapitán Tiyagò nga nakasabút sa panaghigugmaáy sa duhá ka batan-on ug tagsatagsa kanila adunay mga hunàhunà alang sa ilang kaugalingong kaayohan, nagkasá-

(1) — *Biblia* ni Torres Amat, arsobispo sa Tarragona, usá ka lalawigan sa Espanya.

* Kolehiyo sa mga madre.

(1) — Madreng magsunod-sunod sa mga kolehiyala ug magbantay sa ilang panlihok.

but nga ilang minyuon si María Clara ug si Crisóstomo ug maó nga gitukod nila ang usá ka kapunongan sa patigayon. Tungúd niining panagsábut nga gihimo sulod sa pilá ka tuig sukád sa paggikan sa anák ni Don Rafael, ang mga kasingkasing ni María Clara ug ni Crisóstomo mibatì samang kalipay ug kahinangóp, bisan silá naglay-anay ug walâ managsama ang ilang kahimtang.

PARAYGANAY IBABAW SA USA KA PANTAW

Niadtong buntaga sayó kaayo nga nanimba si iya Isabel ug si María Clara, kinsa nagasul-ob maanindot nga sapút ug nagdalá usá ka rosaryohán nga gibubod sa iyang bukton, ug ang iyang iyaán nagaantiyohos aron pagbasa sa iyang *Ancora de Salvación* samtang magamisa ang pari.

Igò lamang nahumán ang misa, ang dalaga nakigpauli na, sa dakúng kahibulong ug kabalaka sa buót sa iyang iyaán nga nagatuo nga ang iyang pag-umangkon mahigugmaon sa pangadyè sama sa mga mongha, ug ang tigulang mitindog nga nagbagut-bot, humán mangurús makadaghan. “Adá, iyà Isabel, si Bathalà nga labíng nakailá kay kanimo sa kasingkasing sa mga dalaga maó day mahibalóng mopasaylo kanakò”, ingnon untà ni María Clara si Isabel aron pagputól sa iyang mga maymay.

Sa pagkahumán nilag pamahaw, si María Clara naglingaw-lingaw pagbuhat ug usá ka puntil nga diyutay samtang ang iyang iyaán nanilhig sa mga abóg ug sagbut nga nanghibilín sa pangilin nga miagi. Si Kapitán Tiyagò nagatamód ug nagauting kay sa pipilá ka magpapél.

Usá ka diyutayng sabà sa dalan, usá ka salakyanán nga moagi makapakulbà na sa dalaga. ¡Niadtong taknaa buùt na lamang untà siyá nga mahibalik sa *beaterio* tipon sa iyang mga higala! Didto dili untà siyá abutóg kakulba kon motan-aw “kaniya.” Apán, ¿dili ba kamó managhigala man sa gagmay pa ug walá ba kamó managduldulà ug hangtud manag-away-away nganì kanhi? Ang hinungdan niining tanán dili ko na lamang hubiton; kon ikáw nga nagabasa niini mibatì ug gugma, makasabút ka, apán, kon walá man ugaling, dili kinahanglan asuyan ko pa ikáw: ang walá batiag gugma dili usáb makasabút sa iyang mga kahibulongan.

—Dagway may katarungan, María, ang mananambal — miingón si Kapitán Tiyagò. — Kinahanglan mohalín ka unà dinhi sa Manilà kay maluspad ikáw kaayo ug nagakinahanglan ma-

ayong hangin. ¿Mahagugma ka ba sa Malabón . . . kun sa San Diego?

Miluspad uyamut ang nawóng ni María Clara sa pagkabati ning katapusang lungsod nga gihinganlan ni Kapitán Tiyagò, ug walâ makatubag.

—Karón mangadto kamó ug si Isabel sa *beaterio* aron pagkuhà sa imong mga sapút ug pagpanamilit sa imong mga higala didto — mipadayon si Kapitán Tiyagò nga walâ lamang motanaw; — dilì na ikáw mobalik pagsulod didto.

Si María Clara mibatì nianang kamingaw nga mosantop sa atong kalág inigbiya ta sa usá ka dapít diín kitá mabulahan, apán laing hunàhunà nakapuyoy sa iyang kasakit.

—Ug sulod sa upát kun limá ka adlaw, kon makapatahí na ikáw mga bag-ong sapút, mangadto kitá sa Malabón. . . Ang imong amahán sa bunyag walâ na didto sa San Diego; kadtong paring batan-on nga imong nakità dinhi kagabii, maó ang kura didto: maóy usá ka santo.

—¡Alang kang María Clara labíng maayo ang San Diego! — matud ni Isabel; — labut pa, ang atong baláy didto labíng maayo ug nag-angát na usáb ang pangilin sa lungsod.

Buút untà gaxson ni María Clara ang iyang iyaán, ugaling kay nakadungóg siyág dinaguok sa usá ka salakyanán nga mihunong sa tungód, ug naluspad siyá.

—¿Tuod nó? — mitubág si Kapitán Tiyagò, ug unyà, sa pagkamatngon nga si Ibarra miabút, miingón: ¡Ania si Don Crisóstomo!

Gibuhian ni María Clara ang puntil nga iyang gibitbit, buút untà siyá molihok apán walâ makahimò: ang iyang tibuók kalawasan nagapanguróg. Gikan sa hagdanán nabatì ang tinaguktok sa sapín ug usá ka tingog nga matin-aw sa lalaki, tingog nga daw nakahatag ug dilì masabút nga kabaskog kang María Clara, kinisa midalagan ug mitagò sa lawák nga alamponan diín ipahamutang ang mga larawan. Si Kapitán Tiyagò ug si Isabel nangatawa ug si Ibarra nakadungóg pa sa hinagpak sa usá ka ganghaán nga gitakpan pagkalít. Si María Clara naluspad ug gikutasán, gipig-it ang iyang dughan nga nagkubákubá pag-ayo, ug naminaw siyá. Nadungóg niya ang usá ka tingog, kadtong alang kaniya matam-is nga tingog nga iyang pagahidamgoán: si Ibarra nangutana kaniya. Hubóg sa labiháng kalipay, mihalók sa usá ka santos nga

didto sa iyang duol, si San Antonio Abad. ¡Bulahan nga santos nga sa buhì pa ug karón nga kahoy na lamang ang iyang lawas kanunay gayúd ginatintal ug mga maanyag nga panuláy! Humán niini, si María Clara misuling sa gawáng nga yawihanan sa ganghaán aron pagtan-aw ug pagsud-ong kang Ibarra: nagapahiyúm siyá didto, ug dihâ nga giduol ug gisangpit na siyá sa iyang iyaán, mikumbitay sa liog sa tigulang ug giligid niya kiníg halók, walâ lamang magpanghibaló sa iyang gibuhat. Taúddaú ang tigulang nakatingog na, namahid sa luhà ug miingón:

—¡Buang, oy! ¿Naunsa ka ba?

Si María Clara naulaw ug gisalipdan ang iyang mga matá sa iyang bukton.

—¡Panghipòhipò dihâ ug gulâ na ngarí! — mipadayon ang tigulang sa paningog nga mapinanggaon. — Samtang nanagsulti silá sa imong . . . , talaná, lakáw ngarí ug ayáw pagpaampò.

Sama sa usá ka batá si María Clara giguyod ni Isabel ug na nulod silá sa lawák nga higdaanan sa dalaga.

Sa dihâ nga si Kapitán Tiyagò ug si Ibarra nanagsulti nga madasigon uyamut, mitunghà si Isabel nga daw nagaguyod sa iyang pag-umangkon, kinsa nalukóp ug lingì ug walâ motan-aw sa nanagsulti.

¿Unsa kaháy gipamulong niadtong durohá ka kalág nga nagsinultiháy nianang pinulongán sa mga matá nga labíng hingpit kay sa pinulongán sa mga ngabil, pinulongán nga gihatag ni Bat-halà sa kalág sa tawo aron ang kagahub sa tingog dilì makatugáw sa kahilum sa pagbatì? Sa mga higayón nga ang duhá ka binuhat nga malipayon magsinabtanay pinaagi sa tinan-awán sa ilang mga matá, nianang higayona ang pulong litukón sa dilà dilì makatubay pagsaysay sa babation sa kalág, ingón nga dilì makaapás ang tingog sa dalugdog sa kahayag ug gidalión sa kilat, kay ang pulong magapahayag man lamang niadtong mga pagbatì nga hilhan na ug mga hunàhunà nga hisabtan sa tanán, ug kon siyá gawion. kanâ tungúd lamang kay ang tinguhà sa kasingkasing hupóng sa kalipay ug tag-iya sa kinabuhì maó nga ang tanáng mga balatian ug mga galamhan sa lawas takdan ug mobatì usáb sa mga kalipay nga bation sa kalág. Ang mga pangutana sa gugma pinaagi sa tinan-awán nga mokidlap kun pid-ukon, dilì matubág sa pulong: maó day motubág nianà ang matam-is nga pahiyúm, ang masipà nga halók kun ang halawóm nga panghupáw.

Ug kamó, mga bulak nga matahúm ug maamyon; ikáw, mabugnaw nga huyuhoy nga misapigad sa ilang mga ngabil; ug ikáw, Adlaw, nga nagapamináw kang María Clara ug kang Ibarra; kamóng tanán nga nangahimong saksi sa ilang gibuhát, tugani kami unsay gipanagsultihan niadtong duhá ka kalág nga nagparayganay didto sa hilít; suginli kami ninyo, kay ang mga pulong litukón sa akong dilà dilì makasaysay sa inyong nakità ug nadungóg didto niadtong pantaw.

Apán, sanglit walâ man kamó magtagád sa akong gihangyò kaninyo, sulayán ko lamang pagsaysay.

Sa langit waláy dag-um nga nakità: usá ka huyuhoy nga mabugnaw nagatabyog sa mga dahon ug mga bulak sa mga bagori nga mikaput sa palàpalà sa pantaw, sa mga manan-aw, sa mga isdang pinakagíng ug sa mga paról sa Insik nga gipamitay didto. Ang haganas sa bugsay nga nagakutaw sa malubóg nga tubig sa subâ ug ang kagahub sa mga salakyanán nga nangagi sa taytayan sa Binondo, madungóg kaayo didto, apán walâ nila madungóg ang mga bagutbot sa iyaán ni María Clara.

—¡Maayo, maayo tuod dihâ kay aron kamó hibantayán sa mga silingan! — nagkanayón si Isabel.

Sa sinugdan, pulós lamang mga binuang ang ilang gisultihan, mga binuang nga, sama nianang mga pangandak nga madungóg ta sa mga nasud sa Uropa, matam-is nga pamation alang sa mga timitindog, apán makapakatawa kun makapakisdum sa mga tagagawás.

Si María Clara, sanglit kaliwat ni Caín, abubhoán gayúd; busà nangutana sa iyang hinigugma:

—¿Kanunay ba ikáw nga naghunàhunà kanakò? ¿Walâ mo ba akó hikalimti sa imong mga pagsuroy-suroy? ¡Ang daghang mga dagkung siyudád ug mga maanyag babaye nga imong nakità, dagway . . . !

Si Ibarra, nga igsuon usáb ni Caín, maantigong mopaalibagbag ug sulti ug dunay diyutay nga pagkabakakon, busà motubág pag-ingón:

—¿Mahimò ba nga ikáw akong hikalimtan? — matud niya nga mitutok pagtan-aw sa mga matá ni María Clara; — ¿maka-himò ba akó pagluib sa saad nga akong gipanumpa sa imong atubangan? ¿Nahinumdom ka ba niadtong usá ka gabii nga nagaunós, gabii nga akó nag-usara paghilak tupád sa lawas nga patáy

sa akong inahán, ug sa pagkakitá mo kanakò miduol ikáw, gitapion mo sa akong abaga ang imong kamót nga dugay nang walá nimo pakupti kanakò, ug unyà imo akóng giingón: “Namatyan ka sa imong inahán, apán akó walá makakitá sa akò”... ug unyà miduyog ikáw paghilak kanakò? Gihigugma mo kadtong akong inahán ug ikáw usáb gihigugma niya sama sa usá ka anák. Sa gawás, ang ulán nga inubaná sa mga kilat ug dalugdog, nagapadayon, apán daw sa akong dalunggan milanog ang usá ka matamis nga honi, daw nakitá ko nga mipahiyúm ang maluspad nga mga ngabil sa minatáy . . . ¡Oh, kon buhì pa untà ang akong mga ginikanan ug makasud-ong pa silá kanimo! Dinhi, gikuptan ko ang imong kamót ug ang sa akong inahán, nanumpà akó nga higugmaon ko ikáw, nga himuon ko ikáwng bulahan, bisag unsay palad nga akong maangkon; ug, sanglit kadtong panumpaa walá man gayúd ikabug-at sa akong buót, bag-ohon ko karón dinhi sa imong atubangan. ¿Mahimò ba nga hikalimtan ko ikáw? Ang imong handumanan walá gayúd mahibulág sa akong panumduman: siyá maó ang nakaluwás kanakò sa daghang mga katalagman nga akong gihibalag, siyá maó ang nakapuypoy sa mga kamingaw nga gibatì ko sa akong pag-usara didto sa lagyong mga dapít; tungúd sa imong handumanan walá akó hitakdi nianang kalimot sa daghan tang mga katagilungsod didto sa Uropa, ¡kalimot nga mopalà sa ilang panumduman sa kalauman ug mga kaguól sa atong Yutang-Natawhan! Gidamgo ko ikáw nga nagabarúg sa lapyahán sa dagat sa Manilà, tinutok sa layò ang imong mga matá ug dinan-agan ka sa mainit-init nga kahayag sa kabuntagon; nadungóg ko ang usá ka mananoy ug masulub-ong awit nga nakapukaw sa akong mga pagbatì ug nakapahinumdom kanakò niadtong mga adlaw sa akong pagkabatà, sa atong mga kalipay, mga dulàdulà, sa tanán tang malipayong kaagi nga imong gidasig samtang didto pa ikáw sa San Diego. Gipakaingón ko nga ikáw maó ang larawan sa akong Yutang-Natawhan nga gidamgo sa atong mga magbabalak, maanyag, mapuanguron, mabiabihon, waláy bulíng sa hunàhunà, anák sa Pilipinas, niining yutang matahúm nga natingban sa mga dagkung hiyas sa Inahán nga Espanya ug sa mga maanyag nga hiyas sa usá ka lungsod nga batan-on, ingón nga natingúb kaniya ang tanáng mga hiyas nga matahúm ug maanyag nga nanagdayandayan sa durohá ka kaliwat; ug tungúd niini, ang gugma ko kanimo ug sa akong

Yutang-Natawhan natingúb sa usá lamang ka gugma . . . †Mahimo ba nga hikalimtan ko ikáw? Sa makadaghan nabati ko ang imong tingog nga nahisagol sa tingog sa imong piyano, ug didto sa Alemanya inigkahapon kon masuroysuroy akó sa ilang kalasangan nga punò sa mga katingalahan nga gidamgo sa ilang mga magbabalak, ug didto handumon ko ang imong ngalan, daw pagahikit-an ko ikáw nga limisan sa mga gabon nga motuybò gikan sa usá ka walóg; daw pagahidunggan ko ang imong tingog nga mahisagol sa kasikas sa mga dahon, ug kon ang mga magbabaul mamauli na gikan sa ilang buhat ug manag-awit, pakaingnon ko nga ang ilang awit mahitukma sa akong hunahunà nga magaawit usab kanimo, ug sa ingón niana, ang akong mga damgo daw mahimong tinuod. Kon usahay mahisalaag akó sa akong pagsuroysuroy sa ilang kabukiran ug tungúd sa pagpangitá sa dalan hiabután akó sa kagabhion taliwalà sa kakahoyán, daw pagahikit-an ko ikáw didto nga usahay dan-agan, sa kahayag sa Bulan nga manuhótsuhót sa kasangahan ug usahay salipdan sa landong; ug kon sa kapulihay madungóg ko didto ang awit sa usá ka langgam, hunahunaon ko nga ang langgam nagaawit tungud kanimo. ¡Oo, wala ko ikáw hikalimti! Tungúd sa kainit sa akong gugma kanimo, ¡daw buhi ang gabon sa akong pagtanaw ug may bulok ang yelo! Ang langit, ang matahúm nga langit sa Italya, magapahinumdom kanakò sa imong mga matá; ang iyang masayág nga kawalogán ug kapatagan magapahinumdom kanakò sa imong matam-is nga pahiyúm, ingón nga ang kaumahan sa Andalusiya, diín nagalupadlupad sa kahanginan ang kahumót sa mga bulak, ¡magahisgot kanakò sa imong gugma! Sa mga gabiing bulanón, kon magapautaw-utaw akó sa usá ka sakayán didto sa subâ sa Rhin, mangutana akó sa akong kaugalingon kon dili ba kahâ usá ka lamat lamang sa akong hunahunà kon makità ko ikáw nga magasuroysuroy sa ilalum sa kakahoyan sa tampi sa subâ, magatungtong sa pangpang sa Lorelay kun magalangoylangoy taliwalà sa mga balúd ug magaawit sa mahilum nga kagabhion arón pagsadyà sa kamingaw ug kasubò niadtong mga *castillo*¹ nga nangagubâ na!

—Akó walâ makapanglangyaw sa laing dapít sama kanimo ug mao day hiilhan ko ang imong lungsod, ang Manilà ug ang

(1) — Baláyng deku uyamut binuhat sa mga bató, dunay mga tag-as lan-tawanan sa mga kaaway, linyungán sa mga mabaga nga paril ug lináw ngá laglum. Maóy puluy-anan sa mga *prinsipe*, *duque*, *marques*, ubp, sa Uropa kanhi.

Antipolo — mitubág si Maria Clara nga nagapahiyum kay mituo man sa tanáng gisugilon ni Ibarra; — apán sukád sa pagpanamilit ko kanimo ug pagsulod ko sa *beaterio*, kanunay akó nga nahinumdom kanimo ug walá ko gayud ikáw hikalimti, bisan gisugò akó pagkalimot sa pari nga akong pagakompisalán ug iya akong hatagan daghang mga silot. Nahinumdom akó sa atong mga dulà-dulà ug sa atong mga away-away sa gagmay pa kitá. Pilion mo ang mga maayong sigáy alang sa siklot; mangità ka sa subâ sa labíng malingin ug magagmayng mga bató nga adunay daghang mga bulok, alang sa atong dulà nga kuró; ikáw dili maayong modulà niini, kanunay lamang ikáw akong dag-on agig silot lagpakon ko ikáw sa akong kamót apán hinayon ko lamang kay maluoy man akó kanimo. Sa sungkà limbungán ikáw kaayo labáw kay kanakò, ug malagmit nga mag-ilogáy kitá sa mga bató. ¿Nahinumdom ka ba nga diháy kausá ikaw nasukò ug tinuod kanakò? Niadtong higayona imo akong gipaantus ug tinuod, apán sa didto na akó sa *beaterio*, kon mahinumdom nganì niadtò, mingawon akó ug buít makig-away pag-usáb kanimo . . . arón sa pakig-ulì upód dayon. Makausá nianà, sa gagmay pa, nangaligò kitá ubán sa imong inahán didto niadtong sapá nga gilandungán sa mga kawayanán. Sa tampi adunay daghang mga bulak ug mga tanúm nga may mga ngalan nga linatín ug kinatsilá nga imong gitugan kanakò kay niadtong panahona nagatuón na man ikáw sa Ateneo. Walá akó magtagád kanimo kay nalingáw man pagpanakóp sa mga kabákabà ug alindanaw nga mga maanindot ug bulok ug nanaggukdanay sa taliwalà sa kabulakan; usahay buít nakò panakpon ang maanindot ug magagmayng isdà nga mangluklok sa mga sagbut ug mga bató sa daplin. Takulahaw lamang nawalâ ikáw ug sa paghiulì mo, nagdalá ka, na ug usá ka purongpurong binuhat sa mga dahon ug bulak sa buongún nga gibutáng mo sa akong ulo, ug ginganlan mo akó si Cloé; nagbuhat ka usab laing purongpurong bagon alang kanimo. Apán gikuhà sa imong inahán ang akong purongpurong, gidukdok sa bató ug gisagol sa balunos nga iyang gibubho sa atong ulo; milugmaw ang luhà sa imong mga matá ug miingon ikáw nga ang imong inahán walá masayud sa kaagi sa mga bathalá sa kakaraan. — ¡Buang niini! — mitubág ang imong inahán; — tan-awa unyà kon dili ba mahumót kaayo ang imong buhók. — Nahikatawa akó niini, nasukò ikáw, walá na makigsulti kanakò ug sa tibuók

adlaw nagsamot lamag kusmod ug tungúd niadto kahilakón akó. Sa pagpamauli ta na sa lungsod, sanglit naglagiting ang init, misapli akó mga dahon sa gabón nga nanurók daplin sa dalan, gihatag ko kanimo arón ibutang mo sulod sa imong kalò ug sa ingón nianà dili ikáw sakitán sa ulo. Mipahiyúm ikáw, gígunitan mo ang akong kamót ug nanag-uli kitá.

Si Ibarra mipahiyúm sa dakúng kalipay, giukáb ang iyang sudlanán sa mga sulát ug didto gihulbot ang usá ka diyutang putós diin gilimisan mga dahon sa kahoy nga layâ ug mahumót.

—¡Ang imong mga dahon sa gabón! . . . Maó da gayud kiní ang imong gihatag kanakò — mitubág si Ibarra sa tinan-awan sa iyang hinigugma.

Si María Clara mikuot usáb sa iyang dughan ug gikuhà didto ang usá ka puntil nga iyang gitagoan, binuhat sa usá ka panap-ton nga raso ug maputî.

—¡Ps!—matud niya dungán ang pagtapdas sa kamót ni Ibarra; — ayáw paghikapa: kiní maóy usá ka sulát nga panamilit.

—¿Maó ba kanâ ang gipadalá ko kanimo unà akó mogikan?

—Kay ngano, ¿nakapadalá ka ba ug laing sulát kanakò, ginoo ko?

—¿Unsa may gisulti ko kanimo dihâ nianang sulata?

—¡Pulós mga bakak ug mga balibad! — mitubág si María Clara nga nagpahiyúm, nagpasabút nga iyang gikalipay kadtong mga bakak nga nanghimutang sa sulát. — Ayáw paglihok kay basahan ko lamang ikáw, apán sayloán ko ang imong mga ululo kanakò arón dili ka masákit.

Gidumol ang sulát sa iyang mga matá aron hisalipdan ang nawóng ug unyà gibasa kining mosunód:

“Akong . . .”, dili ko basahon ang mga pulong mosunód kay ¡lonlon bakak! Ug gisayloán niya ang pilá ka laray. “Ang akong amahán buít nga akó mogikan gayúd ug walâ tagda ang akong mga hangyò kaniya. — Dakû na ikáw — miingón siyá — ug angay na nga maghunàhunà ka sa imong kaugmaon ug mga katungdanan. Kinahanglan nga ikáw makakat-on unsaon pagpangità sa panginabuhì, mahibaló niadtong mga butáng nga ang imong Yutang-Natawhan dili makatudlò kanimo, aron ikáw mahimò unyang mapuslanon alang kaniya. Kon ikáw dili mōbulág sa akong kilirán, kanunay lamang magapasilong kanakò ug magapuyô dinhi diín adunay daghang mga hunàhunàng binuang,

ikáw dili makakat-on paglantaw ngadto sa unahan; ug sa adlaw nga mapiyong na unyà ang akong mga matá, mahisama ikáw niadtong talamnon nga gihisgotan sa atong magbabalak nga si Baltazar: “sanglit nagatubô sa tubig malawos dayon kon hiinitán ug diyutay ug dili kabisibisan.” Tan-awa lamang: hapít na ikáw maulitawo ug ¡mohilak ka gihapon!” Mibatì akó niining iyang gimulò kanakò ug gitug-anan ko siyá nga gihigugma ko ikáw. Mihilum ang akong amahán, ug, humán magpalandong kadiyót, iya akong giagbayan ug gisultihan sa tingog nga daw nagakuróg: “¿Nagatuo ka ba nga ikáw da maóy maantigong mahagugma, nga ang imong amahán walá magapanggà kanimo ug dili siyá masákit nga ikáw mahibulág kaniya? Dili pa dugay nga mitalikód ang imong inahán ug akó nagkatiguláng na, nagapadulong na nianang panuigon nga ang tawo mosal-ig na untà aron makakitág kalipay sa iyang mga anák, apán antuson ko ang akong pag-usara, ug ambút lamang kon makakità pa ba kahâ akó pag-usáb kanimo. Apán kinahanglan hunàhunàon ko kadtong mga butáng labí pang hinungdanon . . . Ikáw napapadulong pa ngadto sa unahan ug akó nagatalikód na; ang imong gugma bag-o pa lamang natawo, ang akò himalatyon na; ang imong dugô nagabukál pa sa imong kaugatán, ang akò nagaanam nag kabugnaw, apán ¡ikáw nagahilák karón ug dili maantigong moantus aron ugmà mahimong tawo nga mapuslanon alang sa imong kaugalingon ug sa imong Yutang-Natawhan!” Mihilak ang akong amahán, miluhód akó sa iyang atubangan, gigakús ko siya, nangayò akog pasaylo kaniya ug giingón ko siyá nga andam akó sa paggikan . . .”

Ang pag-alindasáy ni Ibarra nakahunong pagbasa sa sulát: ang batan-on naluspad ug nagsamot suroy-suroy sa pantaw.

¿Naunsa ikáw? ¿Unsay gibatì mo? — nangutana si María Clara.

—¡Tungúd kanimo hikalimtan ko ang akong mga katungdanan; nga akó kinahanglan mogikan karón dayon padulong sa akong lungsod, kay ugmà maó ang adlaw sa mga patáy!

Si María Clara mihilum, mitan-aw ug kadiyót kang Ibarra ug unyà mipupò pipilá ka bulak nga gitunol sa iyang hinigugma ug misulti sa tingog mahinuklugon:

— Lakáw ug dili ko na ikáw langanon; sulod ning pilá ka adlaw managkità lamang kitá pag-usáb. ¡Kiníng bulak ihalad ibabáw sa lubnganan sa imong mga ginikanan!

Walâ madugay ang batan-on nanaug sa hagdanán kinuyogan ni Kapitán Tiyagò ug ni Isabel, samtang si María Clara misulod ug nanirá sa iyang lawák nga alampoanan.

—Ipalihog akó pag-ingón kang Andeng nga hikayon niya ang baláy didto, kay moabút si María Clara ug si Isabel. ¡Maayong paglakáw! — matud ni Kapitán Tiyagò kang Ibarra nga mitung-tong sa salakyanán nga milakáw usáb dayon padulong sa sawang sa San Gabriel.

Ug unyà, aron paglingáw kang María Clara nga nagahilák tupád sa larawan sa Birhen, si Kapitán Tiyagò miingón:

—¡Lakáw, pagdagkot didto ug duhá ka buók kandilà nga tagurhaón ka kahatì, usá alang kang Señor San Roque ug usá alang kang Señor San Rafael, manlalaban sa mga magpapanaw! ¡¡Dagkuti ang lamparahán sa *Nuestra Señora de la Paz y Buenviaje*, kay adunay daghang mga tulisán. Maayo pa nga makapalít kitág upát ka kahatì nga kandilà ug unóm ka dakû nga lana kay sa pabayron unyà ug lukát nga dakû!

VIII

MGA HANDUMANAN

Ang salakyanán ni Ibarra didto moagi sa usá ka dalan sa balangay nga labíng masadyà sa Manilà; kadtong mga butáng nakapasubô kaniya sa miaging gabii, sa pagsud-ong niya karón nga gihayagan na sa Adlaw, nakalipay kaniya ug walâ tuyoa sa buót mipahiyúm siyá.

Kadtong kalangás nga iyang nakità bisan diín dapít, kadtong mga salakyanán nga nanagsahò, kadtong mga *carromata*,¹ mga *calca*,² mga Katsilà, mga Insik ug mga Pilipinhon, tagsatagsa iyahayg sul-ob sa ilang kaugalingong sapút, mga magbabaligyag mga bunga sa kahoy, mga *corredor*,³ mga mamumuó nga waláy sininà, mga baligyaán sa mga makaon, mga *fonda*, *restaurant*, mga tindahan ug hangtud mga mabug-at nga *karomata* nga ginuyod sa nagaugtok nga kalabáw, ang kaalingasa, ang kagahub, ang mga bahò, ang pintal sa kabalayán, hangtud ang kahayag sa Adlaw; sa usá ka pulong, ang tanán nga nakità ug nadungóg ni Ibarra didto, nakapukaw sulod sa iyang panumduman sa mga handuman nga nangatulog.

Kadtong mga dalana walá pay *adoquinado*.⁴ Kon initon sulod sa duhá ka adlaw, ang abóg dili na maantus: motapót sa tanán, makapaubó ug makapuling sa mangagi; kon ulanón usáb ug usá ka adlaw, mahimò dayong danawán diín inigkagabii modan-ag ang sugâ sa mga salakyanán nga mangagi ug ang mga lumalabay hipiskan gayúd sa lapok bisan mamaybay sa daplin. ¡Pilá na kahâ ka sinilas sa babaye ang midukót ug nahilubóng didto niadtong binilanggò nga nanaglaray ug nanagbantok sa dalan, itip ang tupí, nanagsulob ug mga sininá nga mugbog bukton ug mga kalsonis nga puról ug may mga isip ug mga titik tagumon nga gipatik; sa ilang mga bitiis adunay mga talikalà nga kinalsohan ug mga nuóg aron ang kasakit ug kabugnaw sa put-

(1) — Sakyanan ginuyod kabayo kansang atóp dili mapilo. Lahi sa tantilya, duroha day mosakáy nga mag atubang sa unahan.

(2) — Parihas sa carromata, apán mapilo ang atóp luyo sa sandinganan.

(3) — Ahente sa patigayon.

(4) — Bakbak sa mga batóng lagpak.

haw dili modapat sa panit; gilambing silá sa tinagurha, pinagba sa Adlaw, nanaghagál sa kakapoy ug kainit ug kanunay nga ginapadalí ug ginabunalan sa ulisi sa usá usáb ka binilanggò nga nagabantay kanila, nga dagway malipay nga modagmal sa iyang mga kauban. Kadtong mga binilanggò pulós mga tag-as nga tawo, nanagmug-ot ang nawóng ug bisan walá gayúd makità ni Ibarra nga silá mopahiyúm, apán ang ilang mga matá mosiga kon bunalan na sa nagabantay kun itsahan bag upús nga tabakò sa usá ka lumalabay ug unyà punitón dayon sa mahiduól ug tipigan sa ilalum sa iyang sarók: niini, ang ubáng mga binilanggò manghinan-aw lamang. Daw pagahidunggan pa niya ang tinagiktik sa mga bató nga dugmukon niadtong mga tawhana aron ibunbon sa mga lim-aw sa dalan ug ang kinagilkil sa mga singsing puthaw nga nagapiít sa ilang pikitán nga nanghuboy. Si Ibarra pangilogán pa kon mahinumdom niadtong usá ka talanawon nga iyang nakità sa diyutay pa siyá: udto kadto ug ang kainit sa Adlaw naglagitíng. Usá niadtong mga tawhana, maluspad ug nagabuká ang matá, nagabuy-od sa landong sa usá ka *karomata* nga kahoy; sa iyang tupád diháy durohá usáb nga nanaghikay ug usá ka langkapan nga kawayan, waláy tingog, waláy kasukò ug nanagpalaháy, sama sa kinaiyáng panglihok sa mga tumitindog nga gituhoan sa mga Katsilà. “Karon ikáw pa, ugmà kamí na usáb”, daw maóy pulong sa hunàhunà niadtong durohá. Ang mga lumalabay nangagi lamang, nanaglagsik ug walá magkabanâ niadtong mga alaut nga binilanggò; ang mga babaye mananaw ug kadiyót ug unyà mopadayon paglakáw, sama sa mga salakyanán nga mopadayugdog lamang, kay ang maóng talanawon sabúg man nga makità ug ang mga tawo nangaanad na; si Ibarra, batà nga napulog-usá pay panuigon, bag-ong nahiabút sa Manilá, maó day nahinuklog nga nagasud-ong niadtong talanawona nga iyang gidamgo sa sunód gabii.

Walá na didto makità ni Ibarra kadtong taytayan nga sakayán nga maninguhà gayúd intawon pag-alagad sa buút mogawì kaniya kutob sa iyang maabút, taytayan nga magapaanod-anod sa subâ sa Pasig ug usahay magubâ nganì kon mobul-og ang bahâ.

Ang kahoyng *almendro* nga gitanúm sa sawang sa San Gabriel didto gihapon, walá motubò ug walá usáb molabong.

Gipakaingón niya nga ang dalan sa Escolta dili na kaayo maanindot bisan dihâ nay dakúng baláy nga giugbok sa dapít nga

gitarokan kanhi sa karaang mga kamalig. Ang bag-ong tuláy sa *España* nakapahibulong kaniya; kadtong mga baláy sa tampi nga tuo sa subâ nga gipangugbok sa ilalum sa mga kawayanán ug kakahoyán, sa utlanan sa dalan Escolta ug sa pulò sa Romero, nakapahinumdom kaniya niadtong panahón nga siyá magaaagián didto sakáy sa usá ka bangkà padulong sa kaligoanan sa Uli-Uli.

Nakahibalag siyá daghang mga salakyanán nga ginuyod ug mga maanindot nga kabayong gagmay linuwanan sa mga kawani nga nanagdukâ pa ug napadulong sa ilang mga buhatán; nakahinagbò usáb siyá ug mga sundalo, mga Insik, mga prayle nga maugdag nawóng, mga *canónigo*, ubp. Luwan sa usá ka matahúm salakyanán hisigpatán ni Ibarra si P. Dámaso, nagamug-ot ug nagadiyong ang nawóng, ugaling kay walâ gayúd siyá makamuwawong pag-ayo sanglit ang salakyanán misaylo na man ug si Kapitán Tinong nga kuyog sa iyang asawa ug duhá ka anák babaye miyukbò kaniya sa malipayon nga panagway.

Sa paglugsong sa tuláy, ang mga kabayò misugod pag-inug-og padulong sa dapít nga ginatawág *Paseo de la Sábana*. Sa kilirán nga walá, gikan sa *Fábrica de Tabacos* sa Arroceros, mabati ang hinagpak sa mga dahon sa tabakò nga palpalon sa mga manunustos. Si Ibarra mipahiyúm sa paghinumdom niadtong maisug nga bahò sa tabakò nga sa ika 5 ang taknà sa hapon magapuot sa *punte de Barcas* ug makahubóg kaniya sa diyutay pa siyá. Ang madasigong mga kulokabildo ug mga tiaw-tiaw nga iyang nabati niadtong higayona nakapahinumdom kaniya sa balangay sa Lavapiés sa Madrid diín lagmit mahitabò ang mga gubutgubut sa mga manunustos, gubutgubut nga maóy lubagán ang alaut nga mga polís, ubp.

Sa paghitungód niya sa *Jardín Botánico*,¹ giabút siyág kasubò kay nahinumdom man dayon sa maanyag uyamut nga mga *jardín botánico* nga iyang nakità didto sa Uropa ug sa mga lungsod diín gimuhaton nga dakú ang pagpatubò ug paggalam sa mga tanúm, hangtud ang mga *jardín botánico* sa mga *colonia*² nga punò sa mga tanúm, maayong pagkagalam ug binuksan alang sa kadaghanan. Si Ibarra milingíw, mitan-aw dapít sa tuo ug didto iyang nakità ang karaan nga Manilà, linibután gihapon sa mga paríl ug halaglum mga kanál nga punò sa lapok, sama sa usá ka dalagang masakitón nga gilimisan sa mga sapút sa iyang apohan.

(1) — Tanaman sa nagkaisinlaing mga kahoy sulod sa dakbayan.

(2) — Mga nasud nga sakop sa usá nga makagagahum.

¡Ang dagat nanunawtunáw didto sa layô! . . .

—Sa luyóng daplin nianang dagata atua ang Uropa — matud pa sa hunàhunà sa batan-on; — ang Uropa nga adunay daghang mga maanyag nga nasud nga naningkamot kanunay pagpangità sa ilang kabulahanan, managdamgo buntag tanán ug kawad-an sa paglaum inigkahapon . . . †malipayon taliwalà sa ilang dagkung mga kadaut! Oo, sa luyóng daplin nianang dagata atua didto ang mga nasud nga mahigugmaon sa mga butáng kalag-non, bisan walà usáb managtamay sa mga butáng lawasnon, kahà labí pang mahigugmaon kay sa pipilá ka nasud nga nanagtuo nga silá nanagmahál ug nanagtahud sa kalág.

Apán kiníng mga hunàhunàa nahanaw sa iyang panumduman sa pagsud-ong niya sa diyutayng pungtod sa sawang sa Bagumbayan. Ang maóng pungtod nga nag-usara tupád sa suroyanan sa Luneta, nakadaní sa iyang pagtagád ug nakapahinuktok ka-niya.

Nagpalandong siyá niadtong tawo nga mibuká sa iyang salabut-an ug mitudlò kaniya sa maayo ug sa matarong. Diriyót da hinuon ang mga maayong hunàhunà nga gitudlò kaniya niadtong tawhana, apán dilì mga hunahunang sinunód, kon dilì mga hunàhunà nga bunga gayúd sa kaugalingong pagtuo ug sa dilì takús ikaulaw kon itandang sa kahayag sa Kauswagan. Kadtong tawhana maóy usá ka parì nga tigulang, ug ang iyang mga pulong nga gibungát sa pagpanamilit ni Ibarra kaniya, milanog gihapon sa mga dalunggan niini. “Ayaw hikalimti” — matud niya—, “kon ang kinaadman maóy butáng sulundon sa katawhan, maó day makasunód kaniya kadtong nagatipig maayong kasingkasing sulod sa iyang dughan. Gipaninguhá ko pagtabò kanimo ang mga hunàhunà nga gihungít kanakò sa akong mga magtutudlo ug kanáng kabilina nga gipaningkamotan ko pagpatubò kutob sa akong naabút, ibilin ko sa umaabut nga kaliwatan: maó usáb kanáy buhata unyà alang sa imong mga manununod, ug kanáng kabilin mahimò nga imong pilopiluón kay molangyaw ka man ngadto niadtong mga nasud nga bahandianon uyamut.” Ug sa katapusan, miingón nga nagpahiyúm: “Ang mga langyaw nanganhi sa atò arón pagpangità sa atong bahandí lakáw usáb kamó ngadto sa ila aron pagpangità ug laing babandì nga nakulang kanatò. Apán ayáw hikalimti nga dilì bulawan ang tanáng nagkasigá.” Kadtong tawhana didto mamatáy niadtong diyutayng pungtod.

Taliwalà niadtong mga handumanan nga nabanhaw sa iyang panumduman, si Ibarra nagkanayón sa tingog mahinay:

—Bisan pa, ¡dili gayud! Una sa tanán, ang Yutang-Natawhan, ang Pilipinas, anák sa Espanya; una sa tanán, ¡ang Inaháng Espanya! Kanáng butánga dili gayúd mahimong likayán, kaná dili makabulíng sa akong Yutang-Natawhan, ¡dili!

Walá makapahibulong kaniya ang Ermita, kadtong balangay nga kanhi may kabalayán nga pulós nipà, ug karón, sa mga abó niadtong mga balaya nga nangapaig sa kalayo, nanunghà kadtong mga baláy nga pinintalan sa maputî ug bughaw ug inaptan sa sin nga pinintalan usáb sa mapulá. Walá makalingáw sa iyang mga matá ang balangay sa Malate bisan ang kuwartíl sa kabalyeriya nga dunay mga kahoy nga tinanúm sa atbang, ni ang mga molupyò niadtong balangay, ni ang mga gagmayng baláyng inap-tag nipà nga salag sa mga langgam gitarok ilalum sa mga kasingán ug kabungahan.

Ang salakyanán nga nagapadayon paglakáw makahinagbò usahay ug laing salakyanán nga ginoyod sa usá kun duhá ka kabayò, nga hiilhan kaayong tagagawás sa Manilà tungúd sa ilang mga kasangkapan nga pulós binuhat sa abaká. Ang mamilino molili sulod sa masinawng salakyanán nga iyang gihinagbò aron pagtan-aw sa nagaluwan, ug unyà mosaylo nga waláy tingog ug dili ngani moyukbò. Usahay ikasugat ang usá ka *karomata* nga binuhat sa kahoy ug ginuyod sa usá ka kalabáw nga magaugtok paglakáw taliwalà sa halapád ug abugón nga dalan nga dinan-agan sa masigang kahayag sa Adlaw. Duyog sa mamingawng awit sa mamilino nga nagatungtong sa bukóbukó sa kalabáw, mabati ang maalingisig nga inigot sa mga ligid sa mabug-at nga *karomata*; usahay usáb madungóg ang hinaganas sa usá ka balsahán nga magaaginód sa kaabogán kun kalapukan sa dalan. Sa mga laguna nanibsib mga panón sa baka ubán sa mga maputíng tabon nga namatóg sa bukóbukó sa mga hayop nga nanagkisápkisáp, piyongpiyungon ang ilang mga matá, arón pag-usap sa balili nga ilang nasibsib; sa unahan adunay mga kabayong bayé nga nanagdagandagan ug nanagluksolukso ug gilutos sa usá ka kabayong lakí nga dunay ikog ug lambungay nga tag-as: mobihihí kiní ug unyà ang mayukmok moulbo tungúd sa kakusóg sa iyang mga patid.

Pasagdan ta nga ang batan-on mopadayon sa iyang panaw nga maghinuktok kun magadukâ. Walâ siyá magtagád sa katahúm sa kaumahán; walâ makabihag sa iyang hunàhunà ang Adlaw nga nagadan-ag sa kakahoyán ug nakahatag kabaskog ug kaabtik sa mga magbabaul nga manalagan aron paglikáy sa kainit nga mosiláb sa ilang mga lapálapá bisan gihanigán sa mga kupal nga mabagâ; kadtong Adlaw nga nakapilit sa mga babaye sa pagpasilong sa ilalum sa usá ka *almendro* kun sa kawayanán ug nakaghat kanila sa pagpalandong sa mga butáng walâ kaayo nila matinò ug hisabti.

Mobalik kitá sa Manilà samtang ang salakyanán ni Ibarra nagakilingkiling sa kagaangan sa dalan sama sa usá ka hubóg, samtang ang maóng salakyanán moagi sa usá ka tuláy nga kawayan, motungas sa usá ka bakilíd ug molugsong sa usá ka dulhugón.

MGA KUTSOKUTSO SA PILIPINAS

Si Ibarra walâ masayóp: kadtong miluwan sa usá ka matahúm salakyanán nga iyang gihinagbò didto sa Escolta, maó si parì Dámaso nga napadulong sa baláy nga iyang gikanaugan.

—?Asa man kamó? — nangutana si parì Dámaso kang María Clara ug kang Isabel nga nanghanâ na pagtungtong sa usá ka salakyanán nga dinayandayanan ug salapí; si parì Dámaso, kansang hunàhunà naglatagáw, nagautas ug dagpìdagpì sa nawóng sa dalaga.

—Adto kamí sa *Beaterio* aron pagkuhá sa akong mga butáng — mitubág si María Clara.

—¡Aháaa! jaháa! . . . Tan-awon ta kon kinsa gayúd ang makahimo, tan-awon ta . . . — mibagutbot si parì Dámaso ug gilayón mitalikód sa mga babaye nga nanghibulong uyamut. Ang parì mipadulong sa hagdanán, nagadukò ug nagahinay paglakát ug unyà midayón sa itaas sa baláy.

—¡Nagsag-ulo dagway sa iyang wali! — matud ni Isabel. — Luwan na, María, kay tingalig madugay na kitá.

Dilì kamí makaingón kon si parì Dámaso aduna bay wali nga gisay-ulo; apán tingali adunay mga butáng hinungdanon nga iyang gihunàhunà, kay walâ man nganì itunol kang Kapitán Tiyagò ang iyang kamót, busa kiní napilit intawon pagtikubò aron pag-amín.

—¡Santiago!—maóy una niyang gipamulong—, aduna kitáy pagasultihan nga hinungdanon uyamut; adto kitá sa imong buhatán.

Si Kapitán Tiyagò nahauknol ug walâ mahagtingóg, apán misauóng ug minunót sa parì nga misulod sa iyang buhatán ug unyà gitakpan ang ganghaan niini.

Samtang si parì Dámaso ug si Kapitán Tiyagò nanagsulti sa tagò, susihon ta naunsa si parì Sibyla.

Ang makinaadmanon nga *dominico* walâ didto sa iyang kombinto; sayó kaayo sa pagkahumán niyang misa, miadto sa kombinto

sa iyang mga kaubang parì nga anaa mahamutáng duol sa agianan nga ginatawág *Puerta de Isabel II* kun *Puerta de Magallanes*, sumalá sa banay nga magaharì sa Madrid.

Si parì Sibyla walâ nganì magtagád sa mahumót nga bahò sa sikwati ni sa hinagtik sa salapí ug kasabà sa mga sudlanán nga nadungóg gikan sa *Procuración*;¹ lugos lamang mibalus sa matinahurong yukbò sa uldog nga *procurador*;² mipadayugdog ngadto sa unahan ug unyà mituktok sa ganghaán sa usá ka lawák.

—¡Sulod lamang!—nabatì ang usá ka tingog gikan sa sulod sa lawák.

—¡Nga ayohon na untà ni Bathalà ang imong sakít! — maóy unang gipamulong sa batan-ong *dominico* sa iyang pagdayón, agig panghatag niyag katahuran.

Nagalingkod sa usá ka dakúng síya nakità ang usá ka paring tigulang, maniwang ug lusparón, sama nianang mga larawan nga pinintal ni Rivera. Nanghilawom ang kalimutaw sa iyang mga matá nga nanaglukdo mga malabong kilay, ug tungúd sa pagsamot niyag diyong midugang ang kasiga sa iyang tinan-awán.

Si parì Sibyla nga nagakiyugpos sa iyang mga kamót, nahinuklog nga nagasud-ong niadtong paring tigulang; unyà, midukò siyá nga waláy tingog, daw nagahulát.

—¡Ah! —nangagho ang masakitón—, gitambagan akó nga padisdis lamang, Hernando, ¡padisdis karón nga tigulang na akó ug dinhi sa Pilipinas diín makalilisang kaayo ang kainit! ¡Panamini akó, Hernando!

Si parì Sibyla miyahat ug mitutok sa masakitón.

—Nan, ¿unsa may hunàhunà mo? nangutana.

—¡Ay!... ¡Magpakamatáy! ¿Unsa may lain kong mahimò? Labihán kiníng akong pag-antus, apán... daghan usáb ang akong gipaantus... ¡nagabayad na akó karón sa akong utang! Ug, ¿komusta ikáw? ¿Unsa may dalá mo?

—Mianhi akó aron paghisgot kanimo sa imong gisugò kanakò.

—¡Ah! naunsa na man díáy kadto?

—¡Psh! —matud sa paring batan-on nga milingkod ug milingíw daw walâ layhi; —gibakakán lamang kitá: si Ibarra ma-

(1) — Buhátan sa mamahandí ug tinugyanan pagpalakaw sa katigayonan sa mga *dominico*.

(P. 88 No. 2) — Mamahandi ug *administrador*.

óy usá ka batan-on nga mabúot, daw dilì hungóg, apán gituhoan ko nga maayong tawo.

—¿Gituhoan mo?

—¡Kagabii nagsugod na ang mga bingkil!

—¿Nagsuged na? ¿Naunsa man pagkaagi?

Sa daklit gisaysay ni parì Sibyla ang nahitabô kang parì Dámaso ug kang Crisóstomo Ibarra.

—Labut pa— gipun-an ni parì Sibyla, —ang batan-on mangasawa sa anák ni Kapitán Tiyagò, nga didto makatuón sa kolchiyo sa atong mga kaubang babaye; adunahan siyá, ug sa akong hunàhunà dagway dilì siyá mahagugmang mangitag kaaway arón dilì mausik ang iyang bahandì ug kabulahanan.

Ang tigulang miyangòyangò, timaan nga siyá uyon sa gisulti ni parì Sibyla.

—Oo, uyon akó kanimò... Kon siyá makapangasawá kang María Clara ug makaugangán kang Kapitán Tiyagò, maatò gayúd ang iyang kalág ug lawas. Ug kon dilì man ugaling, ¡maayo hinuon kon siyá magpakità nga kaaway natò!

Si parì Sibyla mitan-aw nga nahibulong sa tigulang.

—Arón sa kaayohan sa atong Kapunongan, angay mong sabton, —mipadayon ang tigulang nga nagalisúd pagginhawa. —palabihón ko ang mga pagdaut kay sa mga binuang pagdalayeg ug mga ulog-ulog sa mga higala... matuod hinoon nga kiní silá gibayran.

—¿Naghunàhunà ikáw?

Ang tigulang mitan-aw nga masulub-on kang parì Sibyla.

—¡¡Timan-i gayud pag-ayo! —mitubág nga naglisúd pagginhawa. —Ang atong gahúm dilì malumpag samtang pagatuhoan gihapon. Kon dauton kitá, ang Kagamhanan moingón: gidaut kanâ silá kay makasantà man sa ilang kagawasan, kinahanglan hawiran ta gayúd kanáng mga tawhana.

—Nan, ¿kon tuhoan ang atong mga kaaway? Usahay ugód ang Kagamhanan...

—¡Dilì gayúd silá tagdon!

—Bisan pa, kon mahaylo sa tinagingting sa salapî ug angkonon ang atong kinabudlayan... kon adunay maisug ug mapangahason nga...

--Kon maó kanâ, ¡alaut siyá!

Ang durohá nangahilum.

—Labut pa, —mipadayon ang masakitón —kinahanglan nga kitá dauton ug pukawon, kay hibaloán ta kon unsay atong mga sayóp ug sa ingon nianà atong mabadlong. Ang labihang mga dalayeg molimbong kanatò, makapakatulog kanatò, apán sa gawás biaybiayon kitá, ug sa adlaw nga kataw-an na kitá matapus dayon ang atong gahúm, sama sa nahitabò kanatò didto sa Uropa. Ang salapí dili na mosulod sa atong mga simbahan, walá nay mopalít ug mga *harmen* ni mga *horiya* ni bisan unsa, ug unyà kon walá na kitáy salapí dili na usáb kitá tuhoan.

—¡Psh! anaa gihapon ang atong kayutaan ug kabalayán...

—¡Mahanaw ang tanán, sumalà sa nahitabò sa Uropa! Ang nakadaut da ba kay kitá day nagaunáy kanatò. Pananglitan: kanáng pagpatuyang ug waláy pasikaran tang pagpatubò sa abangán sa atong mga yutà, kanang tinguhaa nga kanunay kong gisawáy sa tanáng mga tigum sa atong mga kauban bisan walá akóy bunga nga nakuhà, kanáng buhata maóy makaunlod kanatò. Ang *Indio* maaghat pagpalít ug yutá sa laing dapít, yutà nga sama kun labí ba hinoong maayo kay sa atò. Natahap akó nga nag-anám na kitág us-os: *Quos vult perdere Jupiter dementat prius*.¹ Busà dili natò pahamug-atán pag-ayo, kay ang lungsod nagabagulbol na. Maayo ang imong hunàhunà: pasagdan ta nga ang ubán managhusay sa ilang kaugalingong mga hulusayón ug ampingan ta ang kadungganan nga nahibilín kanatò, ug, sanglit sa dili madugay moatubang man kitá kang Bathalà, hunawán ta pag-ayo ang atong mga kamót... ¡Nga kaloy-an untà ni Bathalà ang atong mga sayóp!

—Sa ingón nianà, ikáw nagatuo díáy nga ang *canon* kun abangán...

—¡Dili na kitá maghisgot ug salapí! —mipakgang ang masakitón nga daw nasukò ug diyutay. —¡Ganina miingón ka nga ang tenyente misaad kang parì Dámaso...?

—¡Oo, Padre! —mitubág si parì Sibyla nga daw mipahiyúm. —Apán karóng buntag gihibalag ko siyá ug miingón kanakò nga gikasakit niya kadtong tanáng nanghitabò kagabii; nga ang alak misaka sa iyang ulo ug gihunàhunà konó niya nga si parì Dá-

(1) — Kinsa kadtong búut iunlod sa kadaut ni Bathala kuhaan pag-una sa kabuot — P. sa Taghubád.

maso nahubóg usáb. “¿Nan, ang imong saad?” gitiawan ko siyá pagpangutana. “Parì Sibyla,” gitubág akó niya: “akó maantigong motuman sa akong sulti kon dilì makabulíng sa akong dungóg; akó dilì ug walâ gayúd mahimong tawo nga tigsumbong, busà duhá da ka buók hangtud karón ang bituon sa akong galón.”

Sa pagkahumán na nilag sulti sa laing mga butáng dilì kaayo hinungdanon, si parì Sibyla nanamilit.

Tuod man, ang tenyente walâ moadto sa Ma'akanyáng, apán ang Kapitán Henerál nasayud sa nahitabò.

Usá ka higayon nianà nga nakigsulosulti ang Kapitán Henerál ubán sa iyang mga pangabaga mahitungúd sa mga pasumbingay kaniya sa mga mantalaán sa Manilà pinaagi sa paghisgot sa mga kometa ug ubáng mga kahibulongan nga mopakità sa langit, usá kanila misugilon sa nahitabò kang parì Dámaso, apán gipalabong ug gidungagan bisan giayo usáb pag-sulti.

—¿Kinsay hibaloán mo nianà? —nangutana ang Kapitán Henerál nga nagpahiyúm.

Si Laruja nga misugilon ganina sa buntag didto sa buhatan sa mantalaán.

Ang Kapitán Henerál mibalik pagpahiyúm ug miingón:

—¡Ang babaye ug ang prayle dilì makapanamastamas! Buút akó makighigala sa tanán sulod ning hamubóng panahón nga nahibilín sa akong pagpuyò dinhi, ug dilì na akó mangitag samok ni makigburoka nianang mga tawo nga nanagsaya. La-but pa, nahibaló usáb akó nga ang ilang punoan nagabugalbugal sa akong mga sugo; gipangayò kong silot nga balhinon untà kanáng prayleha; gibalhin man tuod, apan didtò ibutang sa usá ka lungsod nga labíng maayo: *¡frailadas!*, matud pa sa mga Katsilà didto sa Espanya.

Apán sa nag-usara na lamang ang Kapitán Henerál, walâ na magpahiyúm.

—¡Ah! --nangagho siyá —kon dilì pa buang kiníng lungsod, patilawón ko gayúd untà kanáng mga prayleha. Apán tagsatagsa ka lungsod angáy sa palad nga iyang naangkon, ug ang maayong buhaton dinhi maó ang pagsunód sa gibuhát sa ubán.

Samtang nanghitabô ang tanán tang giasoy sa unahan, natapus ang pakigsulti ni Kapitán Tiyagò kang parì Dámaso, kun sa labíng maayong pagkaingón, ang pakigsulti ni parì Dámaso kang Kapitán Tiyagò.

—Na, ¡nahibaló na bayâ ikáw! —matud ni parì Dámaso dihâ nga nanamilit na siyá. —Kiníng tanán walâ untà mahitabô kon nangutana pa ikáw unà kanakò ug kon walâ pa untà ikáw magalimúd sa pagpangutana ko kanimò. Ayáw na pagbinuang ug salig kanakò, nga maóy amahán sa bunyag ni María Clara.

Si Kapitán Tiyagò misuroysuroy ug kadiyót sa hawanán sa iyang baláy, naghinuktok ug nagsamot ug panghupáw. Sa kalít lamang, daw nilakdop sa iyang ulo usá ka maayong hunàhunà, midalagan padulong sa iyang alampoanan ug didto gipamalong niya ang mga kandilà ug lamparahán nga iyang gipadagkutan arón si Ibarra maluwás sa kadautan.

—¡May panahón pa hinoon, kay ang dalan hataás man kaayo! —matud niya.

X

ANG LUNGSOD

Duol sa daplin sa usá ka lanaw, taliwalà sa kaumahán ug kapilapilan, atua mahamutáng ang lungsod sa San Diego. Kad-tong lungsora mobaligyà sa gawás sa iyang mga abút, sama sa kamay, bugás, kapé ug mga bunga sa kahoy, kon ugaling dili man ikabaligyà sa kubús kaayong bilí didto sa tindahan sa Insik nga magpahamulos sa mga kahilayan ug pagdanghag sa mga magbabaul. Sa higayón nga ang mga batà sa lungsod mangatkat sa tumóy sa kampanaryo sa simbahán nga gikapu-tan sa mga bagon, ang mga batà maniyagit sa kalipay inigsud-ong sa matahúm talan-awon nga ilang malantaw. Sa taliwalà niadtong mga baláy nga mipasad, inaptag nipà, tisà, sin ug mga dahon sa idyok, inuláng sa mga tanaman ug mga lagwitta, tagsatagsa kanila makatultol sa ilang payág. Daghan kaayo silág mga tulongdon: usá ka kahoy, usá ka punoang sambag, usá ka lindog nga lubí, usá ka punoan nga kawayan, bunga, usá ka krús. Makità didto ang subâ, sama sa usá ka dakúng bitín nga bildo nga nahikatulog binakbakan ug baníg nga ma-lunhaw; masabà ang iyang hinaganas tungúd sa daghang mga bató nga nanagpatákpatak ug nakasabal sa pagdaligdig sa iyang tubig; sa unahan makità nga ang subâ hapit na mapikot tungúd sa mga gamút nga namilikis sa mga dagkung kahoy nga mi-turók ug nanag-atbang sa duhá ka tampi; dinhi dapít, ang yutà nga gidaligdig sa tubig may diyutay nga pagkahanayhay ug ang subâ nawanang ug dili masulog. Sa layô malantaw ang usá ka payág nga gitarok sa tampi, daw walâ malisang sa bung-aw nga iyang gidung-awan ug sa makusóg hangin nga mohurós didto: kadtong payaga, tungúd sa iyang magagmayng mga ha-ligi, nahisama sa usá ka dakúng langgam nga hatag-as ug mga tíl nga nagaukóy sa mga mananáp nga magadahík sa kalapukan aron iyang tukbon. Adunay mga taytayan nga mga lindog sa lubí kun kahoy nga walâ sapsapi sa panit, matuyà ug maga-duyan-duyan kon latayan: ang mga batà nga mangaligò sa su-

bâ mangalingaw pagtan-aw sa kaguól sa usá ka babaye nga molatay sa tuláy ug magalukdog tibúd sa tubig, kun sa usá ka tigulang nga magakuróg ug unyà takulahaw lamang motimpasaw sa tubig ang iyang sungkod.

Apán ang makadaní gayúd sa hunàhunà maó ang usá ka kalibonán nga gitaliwalà sa kabaulán. Didto adunay mga kahoyng dagkú nga lungagág lindog, mga kahoy nga mangamatay lamang kon maigò ug sunugon sa linti: ginaingón nga kon kiní mahitabò, ang kalayo anhá da gayúd magtuyoktuyok ug mapalong sa dapít nga gitugkan sa kahoy nga maigò. Aduna didtoy mga dagkung pangpang nga pinutós sa mga bagon ug mga gagnaing tanúm nga manurók didto dinalá sa mga langgam ug nabuhì ug migamút sa mga abúg nga nagaukol sa mga lungág sa bató. Niadtong kalibonán, ang mga tanúm nagpatakà lamag tubò: mga gunahón, mga bagon nga nanagwakat ug nanghumbinay sa kakahoyán, nangumbitay sa mga sangá ug nangumpayot sa mga gamút, ug aduna didtoy mga tanúm nga namilit ug nagkabuhì lamang sa lawas sa isigkakahoy nila; aduna didtoy daghang mga uhong ug mga kuwadkop nga nanurók sa mga panit sa kahoy nga nadugtà na, ug aduna usáb ing mga manan-aw nga nanghumbinay ug nanghisagol sa mga dahon sa dagkung kahoy.

Kadtong kalibonana gilikayán sa mga tawo kay giingón nga abtanan ug gisugilon nga daghang mga katingalahan ang nanghitabò didto; apán ang sugid nga labíng katuhoan busà diriyót day nasayud ug mituo, maó kiníng mosunód:

Sa diriyót pay mga baláy niadtong lungsora ug sa iyang kadalanan nanurók pa ang mga gunahón, daghan pang lagsaw ug mga baboyng ihalas nga manglugsong kon magabii, niadtong panahona miabút didto ang usá ka Katsilà kansang mga matá nanghilawom ug maarang-arang mosulti sa Tinagalóg. Sa pagkahumán na niyag libud ug tan-aw sa kayutaan, nangutana kinsay mga tag-iya niadtong kalibonán díin adunay mga tubód nga mainit ug tubig. Nangatubang ang pipilá ka tawo nga miingón nga konó silá maóy mga tag-iya, ug ang kalibonán gibayran sa Katsilà ug mga sapút, mga alahas ug salapî nga diyutay. Humán niini, ang Katsilà nawalá lamang. Dihâ nga ang mga tawo nanuo na nga kadtong Katsilà maóy usá ka ingkantohanon,

pipilá ka mga magbalantay sa mga hayop nakapanimahô ug bahò sa minatáy; gisubay nila ug ilang hikít-an ang Katsilang tigulang nga nadunot na ug nagabitáy sa sangá sa usá ka punoang dakít. Kadtong Katsilaa, sa buhì pa, makahahadlok náng daan tungód sa iyang halawóm nga tingog ug sa iyang kinataw-an nga hilum, apán dihâ nga naghikog, na siyá, nakahukaw sa katulog sa mga babaye. Ang mga alahas sa Katsilà ilang gipanalibáy sa subâ ug ang mga sapút gisunog, ug sukád sa paglubóng sa minatáy sa punoan sa dakít, walâ nay nangahas pag-agi didto. Usá ka magbalantay sa hayop nga nangitá sa usá niya ka mananáp nga nawalâ, nagsugilon nga nakakitá siyág mga sugá; nangadto ang mga ulitawo ug inaguld na ang ilang nabatì: Usá ka sinakit sa gugma, kinsa, arón paglukmay sa dalagang matig-ag kasingkasing, nanumpà nga mohigdà usá ka gabii niadtong kalibonán ug magahigót ug uwáy sa punoan sa dakít, namatáy sa kalít nga hila-nat nga mitakboy kaniya sa sunód nga adlaw niadtong gabii sa iyang pagsaad. Dihâ pa gayúd ing daghang mga sugid nga mi-naomao bahin niadtong kalibonán.

Walâ dangtig pilá ka bulan may nahiabút didto nga usá ka batan-on nga sa iyang panagway mailá nga kaliwat ug Katsilà, ug miingón nga siyá anák niadtong Katsilà nga nagahikog. Mipuyô didto arón pagyutá ug unyà nananúm daghang mga tagum. Si Don Saturnino maóy usá ka batan-on nga hilumón ug mangil-ad ug tarás, mabangís usahay, apán mabtik ug manggibuhaton kaayo: giparíl niya ang lubnganan sa iyang amahán nga talagsa da niyang duawon. Dihâ nga hataás na siyág panuigon, nangasawa sa usá ka dalaga nga taga-Manilà, ug natawo si Don Rafael, ang amahan ni Crisóstomo.

Sukád sa batà pa, si Don Rafael gihigugma na sa mga magbabaul; ang iyang kinaadman sa pagpamaúl nga gidalá ug gipanudlò didto sa iyang amahán, dalí da uyamut nga nasangyaw; nanglalin ngadto ang daghang mga tawo, nangabút ang daghang mga Insik, kadtong diyutayng pundok sa mga baláy nahimong balangay ug gibutangán ug usá ka kura nga *Indio*; sa nadugay na, ang balangay nahimong lungsod, namatáy ang kura ug gipulihan ni parì Dámaso, apán ang lubóng niadtong Katsilà, ingón man ang yutà nga himutangán, walâ hilabti. Usahay ang mga batà mangahas pagsuroysuroy sa kadaplinan niadtong

kalibonán aron pagpamayabas, pagpangitag kapayas ug lumboy, managdalág mga ulisi ug managbitbit mga bató, ug mahitabô nga samtang mangalingáw silá pagpamùpò sa mga bunga sa kahoy kun mangalingáw bag tan-aw sa mga bagon nga magaduyan-duyan sa mga sangá, takulahaw lamang mohagbong ang usá kun duhá ka bató nga waláy nasayud diin gikan; dinhi, mabatì ang singgit nga *jang tigulangl jang tigulangl* ug ang mga batà magkatibulaag pagpanagan, ipamalibáy ang ilang mga ulisi ug mga bunga sa kahoy, molatás sa kagaangan ug dilì manghunong hangtud nga manghigulâ sa kalibonán, luspád ang mga nawóng, managhangús, manghilak ang ubán ug mangatawa ang pipilá ka buók.

XI

ANG MGA MAGBUBUUT

*Dividíos e imperad.*¹

(Nuevo Machiavelo)

¿Kinsay mga harihari sa lungsod?

Dilì si Don Rafael sa buhì pa, bisan siyá maóy labíng datò, adunay daghang mga yutà ug hapit ang tanán nanagpakautáng ug kabubut-on kaniya. Sanglit mapaubsanon siyá ug naninguhà pagtabon sa hilí sa tanán niyang pagabuhaton, walá siyá magatukod sa lungsod ug iyang pundok, ug nakità na natò nga daghang nanuyhakaw batok kaniya sa dihâ nga hapit na siyá mapukan. —¿Si Kapitán Tiyagò ba? Bisan inig-abút niya sa lungsod sugaton siyág orkista sa mga utangan kaniya, kombirahán ug pun-on sa mga gasa; bisan ang labíng mga maayong bunga sa kahoy magatapun-og sa iyang talad ug bahinan siyá sa mga lagsaw ug baboyng ihalas nga inayaman; bisan dilì siyá hikawan ug maiya gayúd ang usá ka maanindot nga kabayò nga iyang kaibgan, kaugalingon sa usá ka tawo nga utangan kaniya, apán siyá kataw-an sa tanán ug sa tagò paganganlan ug *Sakristán Tiyagò*.

¿Maó bay harihari ang *governadorcillo*?

Kiní maóy usá ka punoang alaut nga walá magmandò kon dilì gimandoan; dilì makig-away kang bisan kinsa apán awayon; dilì makabuút, hinonoa ginabut-an, ug unyà paninglan pa hinoon siyá sa *Alcalde Mayor* sa mga gisugò ug gipabuhat kaniya, daw kadtong tanán migulâ ug gihunàhunà sa iyang utok, bisan sa tinuoráy nga sulti, kadtong katungdanana walá niya takasa kun agawa: gigastohan niya ug limá ka libo ka pisos, waláy labut sa daghang mga kaulawan nga iyang giagián, ug kon timbangon ang bunga nga iyang maani, makaingón kita nga kadtong katungdanana kubús da kaayog bilí.

(1) — Pagbahinbahin kamo ug paghari.

Sa ingón nianà, ¿si Bathalà díáy maóy harihari?

Apán jah! Si Bathalà intawon walá magatugáw sa kalinaw sa mga hunàhunà ni sa katulog sa mga molupyò niadtong lungsora, walá nganì silá pakuroga sa kahadlok sa iyang atubangan, ug kon sa kapulihay hisgotan siyá sa wali sa usá ka parì, dagway ang mamatì manghupáw ug moingón: ¿kon usá pa lamang untáy Bathalà . . . Kang Bathalà diriyót day mahinumdom: ang mga santos ug mga santas sa langit igò na kaayo nga makahasol kaniya. Alang sa mga molupyò sa lungsod sa San Diego, si Bathalà nahisama nianang mga haring alaut nga magatigum sa ilang pinuy-anan niadtong mga babaye ug lalaki nga ilang mga pinalanggà: kiní silá maóy pangamahón sa lungsod.

Ang San Diego maóy usá ka lungsod nga nahisama sa Roma, apán dilì ang Roma niadtong panahona nga gilatiran sa usá ka daro ni Rómulo ang mga parì nga nanagliyóng kaniya, ni ang Roma nga tag-iya ug mihatag ug mga balaod sa kalibutan bisan naglumid sa iyang kaugalingong dugò ug sa dugò sa laing mga lungsod; ang San Diego nahisama sa Roma karóng panahona, maó day nakalain kay, ináy sa mga *monumento* ug mga *coliseo*² nga binuhat sa marmol, aduna siyáy mga *monumento* nga amakan ug bulangán nga inaptag nipà. Ang kura maó ang Papa sa Vaticano ug ang *alferez*¹ sa *Guardia Civil* maó ang Hari sa Italya nga nagapuyò sa Quirinal; ug sabton lamang nga kadtong tanán nahibagay sa mga *monumento* nga amakan ug sa bulangán nga inaptag nipà. Ug dinhi, sama usáb sa Roma, kanunay silá nga adunay mga bingkil-bingkil, kay samtang ang *alferez* nagatuo nga ang kura waláy kinahanglan didto sanglit siyá man maóy bugtong magbubuuat sa tanán, ang kura nagatuo usáb sama sa gituhoan sa *alferez*. Saysayon ta kiní pagayo ug hubiton ta ang mga hiyas sa durohá.

Si parì Bernardo Salví maó kadtong batan-on ug hilumón nga *franciscano* nga atong gihisgotan sa unahan. Tungúd sa iyang tarás ug mga lihok, milahí siyá sa iyang mga kaubang parì, labí na gayúd sa iyang gisundan didto, ang mainitog buít nga si parì Dámaso. Niwang siyá, masakitón, kanunay lamang nagatungók, hagitpot nga manuman sa iyang mga katungda-

Alferez — Tenyente sa Kostable karón.
(P. 101) V. O. T. * — Venerable Orden Tercera. — P. sa Taghubád.

nan sa pagkapari ug mabinantayon sa iyang dungóg. Sa gidangtan na siyá didto ug usá ka bulan, hapit ang tanán nanulod sa pagka *hermano* sa V. O. T.² sa dakúng kasubò sa iyang kabatok nga maó ang *Cofradía del Santísimo Rosario*. Mahinuklog sa kalipay ang kalág nga magasud-ong sa upát kun limá ka karmen nga nangumbitay sa mga dughan ug mga liog ug sa mga *koríya* nga daghag mga baliktos nga namilikis sa mga hawak, ingón man sa mga pasunding sa mga minatáy kun mga abát nga managsapút ug *guingon*. Ang sakristán mayor ubáy-ubáy ug nasapi sa iyang pagpamaligyà kun pagpalimús (kay maó man kiní ang matuod nga ngalan niadtong buhata, matud pa sa mga pari sa tanáng mga butáng kinahanglanon aron pagluwás sa kalág ug pag-away sa yawà. Hibaloán nga kaniadto ang yawà nangahas pagsupak kang Bathalà sa iyang atubangan ug walâ motuo sa iyang mga pulong, sumalà sa giasoy sa basahón ni Job, kinsa milupád nga nagakugos sa Atong Ginoo, sama sa iyang gihimo sa mga aswang sa *Edad Media* ug, matud pa, gipadayon niya paghimò sa mga aswang sa Pilipinas; ang yawà, balikon namo pag-ingón, manggiulawon na karón uyamut kay dili na ngani makasukol pagtan-aw sa usá ka tinabas nga pinintalan ug duhá ka bukton ug mahadlok na sa mga baliktos sa usá ka bakús. Apán kiníng tanán maóy kamatuoran nga nagauswag usáb kitá dinhing dapita ug ang yawà nagasibúg kun dili mahigugmaon sa kauswagan sama sa tanang nga nanagpuyò sa kangitngitan, kon ugaling dili man kami tugotan pag-ingón nga ang yawà karóng panahona manggiulawon na sama sa usá ka dalaga nga napulog-limá ka tuig pay kagulangón.

Sumalà sa amò nang giingón, si pari Salví matinumanon kaayo sa iyang katungdanan, ingón nga ang *alferez* matinumanon usáb sa iya. Samtang magawali siyá (kadtong paria mahigugma kaayong mowali), panakpan ang mga ganghaán sa sa simbahán, ug niini nahisama siyá kang Nerón nga dili motugot nga adunay mogulâ samtang magaawit siyá sa dulaán; apán si pari Salví naninguhà sa kaayohan ug si Nerón sa kadautan sa mga kalág. Ang tanáng sayóp sa iyang mga sakop pabayran niyag salapi, kay talagsa da man kaayo siyang mobunal, ug niini milahî siyá kang pari Dámaso nga pulós lamang panumbag ug pamunal, bisan kiníng tanán iyang himoon nga mag-

katawá ug sa maayong kabubut-on. Tungúd niini, si pari Dámaso walá gayúd kasilagi: nagatuo siyá nga ang *Indio* angayán gayúd nga utasan lamag bunal, kay maó may giingón sa usá ka prayle nga maantigong mosulát ug mga basahón ug kadto iyang gituhoan, kay dilì man gayúd siyá molalis sa isulát sa usá ka basahón: niining iyang pagpaubús daghang tawo ang nakamulò

Si pari Salví talagsa da uyamut nga mobunal. Sumalà sa giingón sa usá ka tigulang makinaadmanon nga nagapuyò sa lungsod, kadtong paria dilì masubsob nga mamunal, apán kon mahinayák nganì, ihurót ang tanán niyang kusóg ug tagbawon gayúd ang iyang ginhawa; bisan pa niini dilì angayán siyá nga kasilagan. Ang mga puasa ug pagpugóng sa pagkaon nakuaw sa iyang dugò, nakapadaut sa iyang buót ug, matud pa sa mga tawo, nakapasaka sa hangin ngadto sa iyang ulo. Tungúd niini, ang mga bukóbukó sa mga sakristán dilì kaayo matinò kon kanus-a magpuasa ang pari ug kanus-a magbusóg pagayo.

Ang bugtong kaaway niining gahúm kalagnon ni pari Salví, gahúm nga nagaungáw sa pagkalawasnon, maó ang *Alferez*, sumalà sa amò nang giingón. Ug giingón namo nga bugtong niyang kaaway, kay, matud pa sa mga babaye, ang yawà nagalikáy uyamut kang pari Salví, kay usá ka adlaw nianà nga nangahas pagtintal kaniya, gidakóp, gigaid sa tiíl sa katre, giligid ug latús sa iyang bakús ug dihâ na buhií sa gidangtan nag siyám ka adlaw.

Sumalà sa sangputan, ang tawo nga humán masayud niining tanán makig-away pa gayúd sa usá ka pari nga sama kang pari Salví, isipon nga labí pang mangil-ad kay sa mga alaut ug dilì mabinantayong mga yawà, ug ang *Alferez* angayán gayúd nga makaangkon niining palara. Ang iyang asawa, usá ka tigulang Pilipinhon nga kusóg mamintal sa nawóng, gingalan si Donya Consolación, apán laing ngalan ang itawág kaniya sa iyang bana ug ubán pang mga tawo. Tungúd sa mga kaguól sa kaminyoon nga iyang giantus, ang *Alferez* mag-utas lamag huboghubog, pagasakiton ang iyang mga sakop sa pagpasinundaló nga magabulád sa init samtang siyá magapasilong sa landong, ug masubsob mahitabo ng ligiron niya'g bunal ang iyang asawa nga, bisan

dili maóy usá ka *cordero de Dios* ug makakuhà sa salâ ni bisan kinsang tawo, dagway makapakunhod sa mga kasakit nga iya unyang antuson didto sa Purgatoryo, kon ugaling mahitugpa man siyá didto, butáng kiní nga giduhaduhaan sa mga babayeng hingonpisal. Siyá ug ang iyang asawa, ingón sa magatiaw-tiaw lamang, magbinunaláy sa atubangan sa kadaghanan nga mahimuót uyamut nga magpamináw niadtong talan-awon nga dili lamang pabayran.

Inigpakadungóg ni parì Salví niining mga binuang sa *Alferez* ug sa iyang asawa, mopahiyúm, mangurus ug unyà mangadyè usá ka *Amahán namò*; nganlan siyá ug maút, kadapig sa mga *carlista* ug tawo nga nabuang pagtigum sa salapî; si parì Salví mopahiyúm lamang usáb ug mangadyè labí pang daghan. Kanunay gayúd isugilon sa *Alferez* sa pipilá ka buók Katsilà nga manuaw kaniya kiníng mosunód:

—Kon moadto ka nganí sa kombinto aron pagpamisita nianang parì nga daw langaw nga patáy, ¡pagbantay gayúd! Kon ikáw dalitan ug sikwati, bisan akó magduhaduha niini, apán kon sa kapulihay dalitan ikáw, paminawa da. Inigtawág sa iyang binatonán, ingnon nganí: “oy, kuán, pag-init usá ka ligóng sikwati, eh; . . .”, ayaw kahadlok, pabilin; apán kon moingón nganí: “oy, kuán, pag-init ug usá ka ligóng sikwati, ah . . .”, kanâ lain na; kuhà sa imong kalò ug kanaug dayon.

—¿Yati da? ¡Kay ngano man, labayon ba kitá sa ligóng? — mangutana ang suginlan sa *Alferez*.

—Aw, dili man nganí hinoon.

—¿Nan?

—Kanáng sikwati *eh?*, sa atò pa, sikwati nga ispiso; ug kanáng sikwati *ah?*, sa atò, pa, sikwati nga tin-aw.

Apán gituhoan namò nga kiní maóy usá lamang ka butangbutang sa *Alferez*, kay gisugilon man nga kanâ mahitabò usáb sa daghang mga parì. Gawás ugaling kon kinì ginabatasan gayúd sa Kapunongan sa mga paring *franciscano* . . .

Arón pagpalagot sa parì, gidilí sa *Alferez*, sinugyotan sa iyang asawa, ang pagsuroysuroy kon molapas na ang ika siyám nga taknà sa gabii. Si Donya Consolación nagsugilon nga nakakitá siyá sa kura nga nagsuroysuroy sa halawóm na ang kagabhion, nanagasininag pinya ug nagatakukong ug nitò. Si parì

Salví manimalús niining tanán: inigkamatngon nganì niya nga ang *Alferez* mosulod na sa simbahán, suguon niya paghinay ang sakristán sa pagtak-op sa mga ganghaán sa simbahán ug unyà mosaká siyá sa walihanang ug didto maggasiaók hangtud nga piyungon na sa mga santos ang ilang mga matá ug hunghongan siyá nga “jigò na intawon” sa salampating kahoy nga gilansang sa langit-langit sa pulpító, larawan sa Dios *Espiritu Santo*. Ang *Alferez*, sama sa tanáng mga makasasalà nga matig-ag kasingkasing, dilì tungúd niini mag-inusáb na: mogulá sa simbahán nga magapangaóg kalayo, ug kon makasakóp nganì usá ka sakristán kun binatonán ba sa parì, dakpon dayon, ligiron ug bunal ug unyà palampasohon sa salóg sa kuwartíl ug sa iyang baláy, nga niining higayona mahohun-ag ang panagway. Inigbayad sa silpì nga ipahamtang kaniya sa parì tungúd sa pagkawalá niya ug pilá ka adlaw, ang sakristán mopahayag sa mga hinungdan. Si parì Salví mamatì lamang ug dilì motingog, tipigan ang salapí nga itunol sa sakristán, ug unyà pabuhián ang iyang mga kanding ug karnero arón panibsibon niini ang mga tanúm sa tanaman sa *Alferez*, samtang magabalay sulod sa iyang hunà hunà ug usá ka wali nga labí pang taás ug makapahinuklog kay sa una. Apán, bisan pa niining tanán, si parì Salví ug ang *Alferez* maghimamatáy ug managpig-itáy sa ilang mga kamót kon managkità, sama sa duhá ka managhigala.

Kon si Donya Consolación dilì makahimó pagbugnò sa iyang bana tungúd kay kinì nahubóg ug nahinanok na, manambò sa iyang tamboanan nga magapabungág sa tustos ug magasininag pranila nga bughaw. Siyá nga magalagot kaayo sa mga batanon, sukád sa iyang tamboanan yubiton ug sulingahan niya ang mga dalaga nga mangagi, ug kiní silá nga mangahadlok uyamut kaniya, manghikulipò intawon, managlagsik paglakaw ug managdukò ug hapit nganì dilì moginhawa. Si Donya Consolación adunay usá ka bililhong hiyas: Sukád sa iyang pagkabatà daw walá siyá makasuláy pagpanamin.

Maó kiníng mga tawhana ang mga magbubuut sa lungsod sa San Diego.

ANG PANGILIN SA "TODOS LOS SANTOS"

Dagway ang bugtong nakapalahi sa tawo sa mga mananáp, maó ang pagtahud ug pagmahál sa handumanan sa nangamatay. Ug kahibulongan nga dakú nga kiníng batasana labí pa nga nasangyaw ug migamút sa mga lungsod díñ daghan pang mga buróng kay sa mga lungsod nga nanagmatá na.

Matud pa sa mga magsasaysay sa kaagi sa Pilipinas, ang mga katigulangan gisimba ug gipakabathalà kanhi sa karaang mga molupyò dinhi; apán karón nabalit-ad: ang nangamatay maó na hinoon ang magpakitabang sa mga buhì. Ginasugid usáb nga ang mga molupyò sa Nueva Guinea managtipig sulod sa usá ka sudlanán sa mga bukóg sa ilang mga minatáy ug makigkulokabildo silá sa maóng mga bukóg; ang kadaghanan sa mga lungsod sa Asya, Aprika ug Amerika nanagtuo nga ang mga patáy manambong sa mga kombirá nga idalit kanila, busà dulotan silá niadtong mga sud-an ug kalan-on nga ilang kinaham sa buhì pa. Ang mga Ehiptohanon managtukod dagkung mga baláy alang sa nangamatay; ang nanagtuo kang Mahoma, mga simbaháng gagmay, ubp.; apán ang lungsod nga sinatì gayúd kaayo niining butanga ug nakailá uyamut sa kasingkasing sa tawo, maó ang Dahomey. Kiníng mga tawhana, nga pulós agtà, nasayud nga ang tawo mapanimaluson, busà nanagtuo silá nga ang labíng maayong ipahimuót sa usá ka patáy maó ang pagkuhà sa kinabuhì dihà sa ibabáw sa iyang lubóng sa tanán niyang mga kaaway, ug, sanglit ang tawo madukídukión ug mangità man gayúd ug kalingawan didto sa laing kinabuhì, matagtuig ilang padad-an ug sulát nga pinutós sa panit sa usá ka binihag nga ilang punggotan sa ulo.

Kitá lahi gayúd sa tanán. Bisan sa ibabáw sa mga lubnganan lagmit natong mabasa ang mga pulong mahinuklugon, talagsa day motuo nga ang mga patáy mamahulay sa kalinawan. Ang labíng haluág ug hunàhunà nagatuo nga ang ilang

mga katigulangan nga nangamatay ginatap-an pa karón sa Pur-gatoryo, ug kon dili man ugaling silotan sa kalayo nga waláy katapusan, hiabután pa nila didto. Ug kinsa kadtong buít mo-supak kanamò, nga moduaw lamang niining adlaw sa mga simbahán ug mga kalubngan sa Pilipinas, ug kon maminaw siyá, makità niya nga kiníng among giasoy matuod gayúd. Apán, sauglit ania man kitá sa lungsod sa San Diego, duawon ta ang iyang kalubngan.

Dapít sa Kasadpan atua mahimutáng, dili ang siyudad, kon dili ang balangay sa mga patáy: adunay diyutayng dalan nga alagian padulong ngadto, punò sa abóg kon mating-inít apán masakáy usáb kon mating-ulan. Ang takóp sa iyang gangha-án binuhat sa kahoy, ang katungâ sa korál nga nagalibút binu-hat sa mga bató, ug ang katungâ, sa kawayan ug mga bugsok: kadtong korala daw nagauláng sa kalubngan ug sa puloy-anan sa mga buhi, apán walá makauláng sa mga kanding sa parì ug sa mga baboy sa mga silingan nga managsulod-gulâ lamang didto aron pagpaninggap sa mga lubóng kun pagbanhà didto niadtong kamingawan.

Sa taliwalà niadtong halapád nga hawan, usá ka dakúng krús nga kahoy giugbok sa usá ka tungtonganan nga bató. Gi-pikò sa unós ang INRI nga lata ug ang iyang mga titik dili na mabasa kay gipapas man sa ulán. Sa punoan sa krús, sama sa matuod nga Gólgota, nagtapun-og ang mga kalabira ug mga bukóg nga gipundok didto sa maglulubong sa mga minatáy gi-kan sa mga lubóng nga iyang gihabwaan. Dagway adto didto managhulát kadtong mga bukóg, dili sa pagkabanhaw sa mga patáy, kon dili sa mga baboy ug ubán pang mga hayop nga ma-nuót suót didto, manuol sa punoan sa krús ug dayong patil-is. Adunay mga bag-ong kinalotán nga makità didto: dinhi dapít ang yutà mihulpà, sa unahan nabungdo. Ang mga bunga sa katyubóng nga milabong ug tinuod manulpok sa mga bitiis sa magasuótsuót didto, ug ang kalanto sa dagangdang maka-dugang sa bahò nga atong mahanggap niadtong dapita. Aduna usáb didtoy mga bulak nga nanagpatákpatak pagturók, apán sa-ma niadtong mga kalabira, walâ hiilhi unsay ilang mga ngalan: maluspad ang ilang mga giháy ug ang ilang bahò daw bahò sa mga lubnganan. Ang mga gunahón ug mga bagon milasáng sa

kasuoksuokán, nangapot ug nakatabon sa mga paríl ug mga korál; usahay manuot sa mga likî nga mahimo tungúd sa mga linog aron matagò ang makahahadlok nga wanang sa mga lubnganan.

Sa taknà sa atong pagsulod didto, ang kalubngan punò sa daghang mga tawo ug ang mga mananáp walâ patim-aw; diháy pipilá ka buók baboy nga ulo day gipagimaw sa korál nga ilang giwangwang, gihangád ug gipagimok ang ilang simúd, daw nagkanayón sa usá ka babaye nga nangadyè dihá sa duol:

—Ayáy paghutdag kaon; saliní bayâ akó, ¿há?

Durohá ka tawo nanagkalot duol sa paríl nga hapit na magun-ob; ang usá, nga maó ang maglulubong, walâ lamang magkabanâ sa mga dugokan ug mga bukóg nga iyang ipangitsa daw mga bató ug mga sangáng layâ sa kahoy; apán ang iyang ubán magahiigking, gipaningót, nagpabuhot sa tabakó, nagatubíg ang bàbà ug kanunay lamang nanalithi.

—Pamatì da ugód — matud pa sa nagtabakò nga misulti sa tinagalóg. — ¿Dilì ba labíng maayo nga adto kitá magkalot sa laing dapít? Kiníng atong gibugwal bag-o pa kaayong gilubngan.

—Waláy mapilì, pulós bag-o.

—¿Dilì na akó makahimò! ¿Kanáng bukóg nga imong gibughá nagdugò pal . . . ¿Ug kanáng mga buhók! . . . ¿Anaa! . . .

—Pagkaadyà mo kiní, jóy! — gimud-an sa usá. — ¿Daúg pa hinoon nimoy eskribiyente sa Tribunal! Kon ikáw pa diáy kaháy nagkalot, sama kanakò, sa usá ka minatáy nga gidangtan nag kaluhaán ka adlaw sa yutà, gabii kadto, nag-ulan, mangitngit kay napalong man ang akong sugâ . . .

Ang iyang kauban gipangilogán.

—Ang lungón naukáb ug ang minatáy daw mihanâ paggulá ug nanimahò nga . . . ug unyà gipas-an ko, ug sanglit nag-ulan man lagi, kamíng duhá nangahumod ug . . .

—¿Kjr! . . . ¿Nganong imo man kadtong gikalot?

Gitan-aw siyá sa maglulubong nga nahibulong.

—¿Ambút lamang. Gikalot nakò kay gisugò man akó!

—¿Kinsay misugò kanimo?

Ang maglulubong misibug ug usá ka lakang ug unyà gitukan pagtan-aw ang iyang kasulti gikan sa tíl hangtud sa ulo.

—Daw Katsilà kang pagkatawo! Kanâ maó usáb ang gipangutana kanakò sa usá ka Katsilà kaniadto, apán sa tagò hinoon. Sa ingón niana, tubagón ko ikáw sama sa pagtubág ko sa Katsilà: gisugò akó sa kura nga dakúng buók.

—Ah! Nan, unyà giunsa man nimo kadtong minatáy? — mipadayon pagpangutana ang iyang kauban.

—Yatì mo kinì! Kon walâ ko pa ikáw hiilhi, kon walâ pa akó masayud nga ikáw maóy usá ka tawo nga musimús, makatuo untà akó nga ikáw Katsilà nga sibíl: ang imong pinangutan-an sama gayúd sa Katsilà nga akong gihisgotan ganina. Ug unyà . . . gisugò akó sa kura nga dakúng husóg sa pagpalubóng sa minatáy nga akong gikalot didto sa kalubngan sa mga Insik, ug, sanglit mabug-at man kadtong lungón ug labut pa halayô usáb ang kalubngan sa mga Insik...

—Dilì, dilì na akó mbugwal! — mikalít pagsulti ang usá nga nahadlok kaayo, gibuhián ang pala ug migulá sa lungág nga iyang gikalot; — nakabuák akóg usá ka kalabira ug natahap akó nga dilì gayúd mahikatulog karóng gabii.

Ang maglulubong mitalidhay sa pagtan-aw nga ang iyang kauban milakáw ug nag-utas pangurús.

Ang kalubngan nag-anám kapunò sa mga lalaki ug mga babaye nga pulós nanagbangután. Ang ubán nangità sa lubóng nga ila dagwayng gitiman-an, managlalis usahay, ug kon dilì man managkauyon, managbulag, ug tagsatagsa moluhód sa dapít nga ilang pilion; ang adunay mga nicho alang sa ilang mga kadugò nanagdagkot ug mga kandilà ug nangadyè sa dakúng kaligdong; mabati usáb didto ang mga panghupáw ug mga bakhò nga pinungnan ang ubán ug ang ubán usáb palabián. Niadtong taknaa nagsibag na didto ang mga *orápreo*, *orápreiss* ug *requiematernams*.

Usá ka diyutayng lalaki nga tigulang ug masigag matá misulod nga nagatuás sa kalò. Daghan ang nangatawa sa pagkakità kaniya ug pipilá ka babaye midiyong. Ang tigulang daw walâ lamang magtagád niadto kay mitarong man siyá paglakáw padulong sa nagtapun-og nga mga kalabira, miluhód didto ug nagsamot ug líf daw adunay gipangità sa taliwalà niadtong kabukogán; taúdaúd giuway niya pag-ayo ang mga kalabira, ug, sanglit walâ man niya hikaplagí ang iyang gipangità, midiyong ug milingòlingò, milingì sa luyóg-luyó ug unyà mitindog ug miduol sa maglulubong.

—¡Pamatì dal — matud niya.

Ang maglulubong miyahat.

¿Nasayud ikáw kon hain na kadtong usá ka kalabira nga maputí sama sa unód sa lubí, sangkap pa sa mga ngipon, nga akong gibu táng sa tiilán nianang krús ug sa ilalum nianang kahoy?

Ang maglulubong walâ motubág.

—Tan-awa — matud pa sa tigulang, ug gipakidlapan niya ang tawo sa salapí nga iyang gibitbit; — walâ na gayúd akóy laing kuwarta sa amò, apán ihatag ko kiní kanimo kon imo akong ipa ngít sa kalabira nga akong gibulong.

Ang kasiga sa salapí nakadaní sa hunàhunà sa maglulubong; mitan-aw siyá sa mga bukóg nga nagtapun-og ug miingón:

—Kon walâ nganì dihâ, ambút hain.

—Pamatì da: bayran na nganì akó sa nanagpakautáng kana-kò, pun-an ko pa kiní — matud sa tigulang. — Sa akong asawa intawon kadtong kalabira, busà kon hikít-an mo nganì . . .

—¿Walâ man kahâ dihâ? Kon maó kanâ, ambút hain.

—Sama ikáw nianang lubnganan nga imong gikalot — matud sa tigulang; — walâ ka masayud sa bilí sa butáng imong giusikan. Alang kang kinsa man kanáng lubnganan nga imong gikalot?

—¡Ambút! . . . ¡Alang sa usá ka minatáy! — misingka ang maglulubong.

—¡Sama sa lubnganan, sama sa lubnganan! — nagkanayón ang tigulang nga mikagìkì paghinay; — walâ kay alamag sa imong isuka ug sa imong tunlon. ¡Padayon pagkalot, padayon!

Mitalikód ang tigulang ug mipadulong sa ganghaán.

Niini, ang maglulubong nakatibawas na sa iyang buhat; sa masigkakilid sa lungág natipun-og ang yutà nga iyang hinabwà, pulahon ug basabasa pa. Mikuot ug tilád sa iyang takukong, mimamá ug nanghinan-aw sama sa buang.

XIII

TILIMAD-ON SA UNOS

Sa paggulá sa tigulang maó gayúd usáb ang pag-abút sa ganghaán sa usá ka salakyanán nga daan gikan sa layóng dapít, kay naputós sa abóg ug ang iyang mga kabayò nagkadusingot man.

Si Ibarra mikawas ubán sa usá ka suluguóng tigulang nga nagasunód kaniya; gibayran niya ang salakyanán ug gilayón mipadulong sa kalubngan, maligdong ang panagway ug waláy tingog.

—¡Tungúd sa akong balatian ug daghang mga buhat walá akó makabalik dinhi! — matud sa tigulang nga misulti kang Ibarra sa tingog mahinay; — si Kapitán Tiyagò miingón nga siyá day mahibalóng magpabuhat sa nicho; apán ang lubóng sa imong amahán akong gitamnan ug mga bulak ug giubokan usá ka krús nga akong binuhat . . .

Si Ibarra walá motubág.

Sa paghisulod na nila sa kalubngan, ang suluguón ni Ibarra mitudlo dapít sa usá ka suók miingón:

—¡Dihâ nianâ, sinyor, dihâ sa luyó nianang dakúng krús!

Si Ibarra nagaligdong pag-ayo ug walá makamatngon nga ang mga tawo nanghibulong sa pagkakitâ kaniya, gihunong ang ilang pangadyè ug nagsamot tan-aw kaniya.

Ang batan-on nagahinay paglakáw ug nagalikáy pagtunób sa mga lubóng nga mailá kaayo tungúd sa yutà nga mihulpà. Kanhi, kadtong tanán iya lamang tumban, apán karón iyang gitahud kay ang iyang amahán nagahigdà na man usáb sa ilalum niadtong yutà nga iyang gitumban. Mihunong siyá sa pag-abút sa luyó sa krús ug nalukóp ug lingì. Ang iyang kakuyog nalibug usáb ug walá makatultol; nangitâ ug ilhanan sa yutà ug walá gayúd bisan krús na lamang untà ang nahibilín.

—¿Dinhi ba ugód kadto? — nagasulting usará; — dili, didto da sa unahan, apán jang yutà naukadyang na!

Masulub-on uyamut, si Ibarra mitan-aw sa iyang suluguón.

—Oo, —matud sa tigulang — nahinumdom akó nga adunay bató sa tupád; ang lubnganan dili kaayo taás; hiatolán nga ang maglulubong nagmasakitón ug maóy mikalot sa lungág ang usá ka sinuholan; apán pangutan-on ta kanâ siyá kon hain na karón kadtong krús.

Nanuol silá sa maglulubong nga nagpamináw kanila.

Ang maglulubong mitukás sa iyang takukong.

—¿Makatug-au ka ba kanamò kon hain kadto dapít ang lubnganan nga aduna nganì usá ka krús? — nangutana ang suluguón.

Ang gipangutana mitan-aw sa dapít nga gitudlò ug mihinuktok makadiyót.

¿Kadtong may krús nga dakû?

—Oo, kadtong may krús nga dakû — mitangdò nga nalipay ang tigulang ug mitan-aw kang Ibarra nga nalipay usáb.

¿Krús nganì nga kinulitan ug tinakgus sa uwáy? — mibalik pagpangutana ang maglulubong.

—¡Oo, maó kanâ; ingón nganì nianà! — ug ang suluguón mibadlis sa yutà usá ka krús.

—Ug sa ibabáw sa lubnganan aduna nganì mga bulak nga gipananúm?

—¡Mga adelpa, sampagita ug ubán pa! . . . ¡Oo, maó kanâ! — mipadayon ang tigulang nga nalipay uyamut ug gidalitan niyag tabakò ang maglulubong.

—Tug-ani kamí kon hain kadto dapít mahamutáng ug hain na usáb ang krús.

Ang maglulubong mikalot sa dalunggan ug mitubág nga nanghuyab:

—Ang krús . . . ¡akò nang gidaigan!

—¿Gidaigan?... ¿Nganong gidaigan mo man?

—Kay gisugò man akó sa kura nga dakúng buók.

—¿Kinsa man kanáng kura nga dakúng buók? — nangutana si Ibarra.

¿Kinsa? Ang kusóg mamunal, si Parì Garrote.

Si Ibarra mihikap sa iyang agtang.

—Apán dagway makatug-an ikáw kanamò kon hain dapít kadtong lubnganan; tingali nahinumdom ka gayúd nianà.

Ang maglulubong mipahiyúm.

—¡Ang minatáy walâ na dihâ! — mitubág.

—¿Unsay giungón mo?

—¡Walâ na ugód dihâ! —mitubág ang tawo agig tiaw; —
giiisan ko ug minatáy nga babaye may simana na karón.

¿Nabuang ka? —matud sa suluguón ni Ibarra; — walâ pa
ngani dangtig tuig sukád sa paglubóng namò.

—¡Oo, bitaw! May pilá na ka bulan karón nga akong gihabwà
ang minatáy. Gisugò akó paghabwà sa kura dakúng buók ug
gipadalá kanakò ngadto sa kalubngan sa mga Insik, apán kay ang
minatáy bug-at man kaayo ug niadtong gabhiona nahiatól nga
nag-ulan . . .

Ang tawo walâ makatibawas sa iyang sulti: misibug nga nali-
sang sa panagway ni Crisóstomo nga mihasmag kaniya, gikuptau
ang iyang bukton ug gikusokuso siyá.

—¿Gihimò mo kanâ? — nangutana ang batan-on kansang
tingog natalinis.

—Ayaw lamang kasukò, sinyor, — mitubág nga naluspad ug
nagakuróg; — ang minatáy walâ nakò ilubóng tipon sa mga Insik.
Nakahunâhunâ akó nga maayo pang malumús kay sa makigtipon
sa mga Insik, ug gitambog ko sa tubig ang minatáy.

Gidumol ni Ibarra ang iyang duhá ka kumò sa abaga sa mag-
lulubong ug kiní iyang gitutokan ug dugay dalá ang usá ka pa-
nagway nga makalilisang.

—¡Ikáw maóy usá lamang ka alaut! — matud niya, ug gila-
yón milakáw pagdalí nga nagpatakà lamag tunób sa mga bukóg,
mga lubóng ug mga krús, sama sa usá ka buang.

Ang maglulubong mihikap sa iyang bukton ug nagkanayón:

¡Pagkahasol ning mga minatáy! Giulisí akó sa Paring Dakú
kay dihâ nga nagmasakitón akó gipasagdan nakò nga gilubóng
kadtong minataya dinhi; ug karón usáb diriyót akó balií sa buk-
ton niadtong tawo tungúd kay akong gihabwà sa iyang lubnga-
nan. ¡Pastilán bitaw kiníng mga Katsilà! Ug unyà kuhaan pa
tingali akó sa akong katungdanan.

Si Ibarra naglagsik paglakáw nga nagpanlantaw ngadto sa
unahan ug ang tigulang suluguón nagsunód kaniya nga naga-
hilák.

Ang Adlaw hapit na mosalop; sa Silangán adunay mga ma-
bagáng dag-um nga nagasalikúb sa langit, ang hangin nga mihu-
rós nagatabyog sa mga sangá sa kahoy, nakapilay ug nakapagot
sa mga kawayan.

Si Ibarra nagalakaw tinukás ang kalò; sa iyang mga mata waláy milagók bisan usá ka tulò nga luhà ug sa iyang dughan waláy panghupaw nga migulá. Nagalagsik siyá paglakaw daw adunay gilikayán, kahâ ang anino sa iyang amahán kun ang unós ba nga nagkahiduo! na. Milatas siyá sa lungsod ug mipadu'ong ngadto sa unahan, ngadto sa ilang baláyng karaan nga dugay na niyang walâ makità. Kadtong balaya nga linibután sa paríl diín adunay nanurók pipilá ka punoang nopál, daw nagapangamáy kaniya: binuksan ang mga tamboanan; gitabyog sa hangin ang mga sangá sa ilang-ilang nga naputós sa mga bulak ug ang mga salampati nanaglupad-lupad ibabaw sa atóp sa iyang baláy nga gilibután sa tanaman.

Apán ang batan-on walâ makaalinggat niadtong tanán, walâ mosantop sa iyang kasingkasing kanáng kalipay nga bation natò inigpauli ta sa atong baláy: ang iyang hunàhunà didto lamang niadtong usá ka parì nga misugat kaniya. Maó ang kura sa San Diego, kadtong hilumón nga *franciscano* nga atong nakità, kaway sa *Alferez*. Ang halapád nga pamakò sa iyang kalò gilukot sa hangin ug ang iyang sapút nga ginggón mipilít sa iyang lawas ug tungúd niini nangigdal ang mga bukóg sa iyang bitiis nga may pagkabalikò. Ang iyang kamót nga tuo nagabitbit ug ulisi nga palasan nga may kuptanáng bukóg sa elepante. Niadtong higayona maó pay panagkità ni Ibarra ug ni parì Salví.

Sa pagkasugat nila. mihunong si Ibarra ug gitutokan niya si parì Salví nga mipatipás sa tinan-awan ug mipaalibagbag.

Kadiyót da kaayo ang pagduhaduha ni Ibarra: giduol ug gipahunong niya pagkalít ang parì, gikusóg pagdagpì ang iyang abaga, ug sa usá ka sinultihán nga lugos lamang nasabút, nangu-tana:

¿Giunsa mo ang akong amahán?

Si parì Salví nga naluspad ug nagakuróg sa pagkasabút sa kasakit nga nabasa niya sa nawóng ni Ibarra, walâ makatubág ug nahitiurok.

—¿Giunsa mo ang akong amahán? — mibalik pagpangutana ang batan-on sa tingog nga hapit dilì makagulá.

Ang parì nga nagkaanám ug tikubò kay giduót man ni Ibarra, milugnot ug mitubág:

¡Nasayóp ikaw: akó walâ maghilabút sa imong amahán!

¿Nga walâ ka maghilabút? — mitubág ang batan-on samtang giusáb pagduót ang parì nga nahipaluhód.

—¡Walâ lagi, tinuod gayúd nga walâ! Ang naghilabút sa imong amahán maó ang kura nga akong gisundan, si parì Dámaso . . .

—¡Aw, diáy! — matud sa batan-on nga midagpi sa iyang agtang; gibuhián niya ang parì ug milagsik paglakáw padulong sa iyang baláy.

Walâ madugay nahiabút ang tigulang suluguón ug gisagakay niya ang prayle.

XIV

ANG BUANG KUN SI PILOSOPO TASYO

Ang tigulang kahibulongan nagasuroy sa kadalanan sa lungsod.

Kadtong tigulanga maóy usá ka tinon-an kanhi sa *Filosofia* nga mibiyà sa iyang pagtuón sinugò sa iyang tigulang inahán, ug dili tungúd sa pagkakulong sa salapí kun sa katakús, kon dili hinonoa tungúd kay ang iyang inahán adunahan ug nadungog nga siyá maidlot ug salabutan. Ang inahán nahadlok nga ang iyang anák mahimong makinaadmanon ug unyà mahikalimót na lamang kang Bathalà, busà iyang gipapilí niining duhá ka butáng: mibiya siyá sa kolehiyo sa San José kun magparí ba. Ang iyang anák, nga nahagugma na sa usá ka babaye, mibiyà sa pagtuón ug nagminyò. Walá dangtig tuig, si Tasyo naba'lo ug nailo, ug tungúd niini ang iyang kalipay didto niya pangitaa sa mga panid sa mga basahón aron mahilikáy sa sugál ug ubán pang mga kahilayan. Apán sa labihán niyang kabuang sa pagtuón ug pagpamalit mga basahón, gipasagdan niya sa hingpit ang iyang katigayonan ug sa ingón nianà nagaanám siyá ug kalugnas.

Don Anastasyo kun pilosopó Tasyo maóy itawág kaniya sa mga tawong may batasan, apán sa mga waláy batasan, nga maóy nagdaghan, nganlan siyág Tasyo-buang, tungúd sa iyang mga hunàhunà ug mga panlihok nga kahibulongan.

Sumalà sa amò nang giingón, niadtong hapona may unós nga nagsingabút; niadtong taknaa alimuot kaayo ang hangin mabug-at nga ginhawaon; ang kasiga sa kilat mobanwag sa langit nga naglugitúm sa dag-um.

Si pilosopó Tasyo daw nalimot na sa iyang pinalanggà nga kalabira: karón nagapahiyúm siyá nga nagasud-ong sa maitúm nga dag-um sa langit.

Duol sa simbahán gikahinagbò niya ang usá ka tawo nga nagasul-ob *chaqueta*¹ nga alpaka, nagabitbit daghang kandilà ug

(1) — *Diyakit*.

usá ka sungkod nga binorlasan, timaan sa katungdanan nga iyang gihuptan.

—Daw nagmalipayon ikáw karón — misulti sa Tinagalóg kang pilosopó Tasyo.

—Oo, matuod, sinyor Kapitán: malipayon akó kay dunay gipaabut.

—¿Há? ¿Unsa man kanáng imong gipaabut?

—¡Ang unós!

—¿Ang unós? ¿Kay ngano, maligò ba ikáw?

—Dilì daután ang pagkaligò karón . . . labí na kon maka-singdol kitág mahugaw nga sagbut — mitubág si Tasyo nga daw nagbiaybiay ug mitan-aw sa iyang gikasulti; — apán aduna akóy gipaabut nga labí pang maayo.

¿Unsa man lagi?

¡Mga lintì nga mopatáy ug mga tawo ug mosunog ug mga baláy! — mitubág sa dakúng kaligdong ang pilosopó.

—¡Pangayoa na lamang hinoon ang lunop!

—¡Ikáw ug akó, kitáng tanán angayán nga lunopan! Ikáw, ginoong *gobnadorcillo*, nagabitbit karón ug daghang kandilá nga gikan sa tindahan sa Insik; napulò na ka tuig karón nga akó kanunay nagasugyot sa matag Kapitán nga mahipuli arón mopalít ug *pararrayos* kun lit-ag sa lintì, apán ang tanán mangatawa kanakò ug mopalít hinoon mga bomba ug mga kuwitis ug mobayad arón bagtingon ang mga lingganay. Labut pa, sa sunód adlaw sa pagsugyot ko kanimo, ikáw mipatunaw ug lingganay sa Insik alang kang Santa Bárbara, ug walá ka maghunàhunà nga nasusi man untà sa mga makinaadmanon nga dilì maayong bagtingon ang mga lingganay kon maglití. ¿Ngano man lagi nga ang lintì nga nahulog sa lungsod sa Binyang kaniadto sa tuig 1870 didto man gayúd motugpa sa kampanaryo ug giusap ang orasán ug ang altar sa simbahan? ¿Unsa may gibuhát sa gamayng lingganay ni Santa Bárbara nga walá man niya santaa ang lintì?

Niadtong higayona mikilat.

—¡Hesús, María y Hosé! Santa Bárbara bendital — matud pa sa *gobnadorcillo* nga naluspad ug nangurús.

Si Tasyo mitalidhay.

—Angayán ikáw nga anggaan sa ngalan sa inyong *patrona* — matud sa tigulang; unyà mitalikód siyá ug mipadulong sa simbahan.

Sulod sa simbahán adunay *tumba* nga gipatindog sa mga sakristán linibután sa mga kandilà nga inugbok sa mga kanderong kahoy. Ang *tumba* gihimò sa duhá ka talad nga linut-od ug pinutós mga panaptong maitúm nga binudlisan sa maputi; sa maóng panapton adunay mga kalabira nga gipamintal.

—¿Gipahanungód kanâ sa mga patáy kun sa mga kandilà ba? — nangutana ang tigulang.

Ug sa pagkakitâ niya sa duhá ka batà, usá kanila may napulò ka tuig ug ang ikaduhá pitò ka tuig ang kagulangón, iyang giduol ug walá na lamang mohulát sa tubág sa sakristán nga iyang gipangutana.

—Mga batà, ¿mokuyog kamò kanakò? — iyang gipangutana. — Si nanay ninyo nagtaganá ug maayong panihapon.

—¡Dili pa kamí papaulion, sinyor, sa sakristán mayór hangtud sa ikawalò ang taknà! — mitubág ang magulang. — Paninglon ko karón ang akong suhol kay ihatag ko kang nanay.

—Aw, ¡diáy! Ug karón, ¿asa man kamó padulong?

Adto sa kampanaryo, sinyor, magbagting sa mga lingganay.

—¿Mosaká ba kamó sa kampanaryo? . . . ¡Pagbantay bayâ pag-ayo! Ayáw kamó paduól sa mga lingganay samtang magaanós.

Ug ang tigulang migulâ sa simbahán humán niya sagnunoti pagtan-aw ang mga batà nga nanaká sa hagdan padulong sa *coro*.

Si Tasyo milugod sa iyang mga matá, mihangád sa langit ug nagkanayón:

—Karón dili na akó buút untà nga adunay lintì nga mahulog.

Ug midukò siyâ nga naghinuktok ug unyâ milakáw padulong nagdto sa gawás sa lungsod.

—¡Hapit unà! — gitawág siyâ sa Kinatsilâ sa usá ka tawo nga nanambò sa usá ka baláy.

Miyahat si Tasyo ug nakità niya ang usá ka tawo nga may katloán kun katlong-limá ka tuig ang kagulangón nga nagapahiyúm.

—¿Unsa kanáng gibasa mo dihâ? — nangutana ang tigulang dungán ang pagtudlò sa basahón nga gibitbit sa iyang gikasulti.

—Usá ka basahón nga nahiangáy kaayo niarong adlawa nga ginganlan *Las penas que sufren las benditas ánimas del Purgatorio* — mitubág ang tawo nga nagapahiyúm.

—¡Yatì mo da kiní! — matud ni Tasyo nga mihapít — dagway maayong laki gayúð ang nagsulát nianang basahona.

Sa pagtikáng niya sa hagdan, gisugat siyá sa tagbaláy ug sa batan-ong asawa niini. Si Don Filipino Lino maó ang ngalan sa bana ug si Donya Teodora Viña ang sa asawa. Si Don Filipino maó ang tenyente mayór ug pangulo sa usá ka pundok nga ginganlan *liberal*, kon ugaling mahimò man pagtukod ug mga pundok sa kalungsoran sa Pilipinas.

—¿Hikit-an mo ba didto sa kalubngan ang anák ni anhing Don Rafael nga bag-o lamang nahiabút gikan sa Uropa?

Oo, hikit-an ko siyá sa pagkawas sa salakyanán.

—Matud pa, miadto siyá sa kalubngan aron pagpangità sa lubóng sa iyang amahán . . . Dagway nasubò siyá uyamut sa pagkasayud sa nahitabò.

Ang pilosopó walá motingog.

¿Walá ba diáy makatandog sa imong kasingkasing kanáng masulub-ong hitabò? — nangutana ang batan-ong asawa.

—Sayud na ikáw nga akó maóy usá sa unóm ka tawo nga mikuyog sa minatáy; akó maóy miatubang sa Kapitán Heneral sa pagtan-aw ko nga ang tanán dinhi, lakíp ang mga punoan, walá managtingóg sa pagkasayud nga ang minatáy gipasipad-an, ngani akó labíng mopasidungóg sa usá ka tawo nga buotan sa buhì pa kay sa patáy na.

—¿Nan?

—Apán, sinyora, akó dili kadapig nga ang katungdanan sa harì sundon sa iyang mga kaliwat. Sanglit kaliwat akó ug Insik bahin sa akong inahán, ang akong panabút may pagka-Insik usáb ug maó kiní: pasidunggan ko ang amahán tungúð sa iyang anák ug dili ang anák tungúð sa iyang amahán. Nga ang tagsatagsa mahiagum sa ganti kun sa silot tungúð sa iyang mga buhat nga kaugalingon, dili tungúð sa mga buhat sa ubán.

¿Nagpamisa ba ikáw karón sa imong asawa sumalà sa gitambag ko kanimo gahapon? — nangutana si Doráy nga mipalaín ug sulti.

—¡Walá! — mitubág nga nagpahiyúm ang tigulang.

—¡Kaanugon! — matud ni Doráy nga nasubò; — ginaingón nga karóng ikanapulò ang taknà sa buntag ang mga kalág managsuroy-suroy nga managpaabút sa pag-ampò sa mga buhì; matud pa, ang usá ka misa karóng adlawa mobilí ug limá sa lain nga adlaw sa tuig, unóm ngani, sumalà sa kura ganina sa buntag.

—¿Diáy? ¿Sa atò pa, adunay lugway nga gihatag nga kina-
hanglan atong pahamuslan?

—Apán, ¡Doráy! — misagbat si Don Filipino — sayud ka na
bitaw nga si Don Anastasyo dili motuo sa Purgatoryo.

—¿Nga ako dili motuo sa Purgatoryo? — mitubág ang tigu-
lang nga daw mihanâ pagtindog sa iyang gilingkoran. — ¡Hang-
tud nasayud pa ngani hinoon akó sa iyang kaagi!

—¡Ang kaagi sa Purgatoryo! — nanagdungan pagsulti ang
magtiayon nga nanghibulong uyamut. — ¡Ambí, suginli kono
kamí!

—Walâ man diay kamóy alamag sa kaagi sa Purgatoryo ug
unya magpahatud na hinoon kamog pamisa ug magahisgot sa
mga kasakit didto. Apán, sanglit nagaulan na man gayud ug
dagway kining ulana madugay pang motuáng, aduna kitáy kali-
ngawlingawan arón dili banghon — mitubág si Tasyo nga mihi-
nuktok kadiyót.

Gitakpan ni Don Filipino ang basahon nga iyang gibitbit ug
si Doráy milingkod sa iyang tupád, andam sa dilí pagtoo sa tanán
nga isulti sa tigulang.

—Ang Purgatoryo — misugod pagsulti si Tasyo — dihâ nang
daan pipila ka libo ka tuig una manaug ang atong Ginoo dinhi
sa kalibutan, ug dagway anaa mahamutáng sa taliwala sa yuta,
matud ni P. Astete, kun sa duol sa Cluny, matud sa monghe nga
gihisgotan ni P. Girard. Apán, alang kanato, waláy sapayán ang
dapít nga iyang himutangán. Nan karón, ¿kinsà man ang gina-
daigan niadtong kalayo nga nagadilaáb sukád pa sa sinugdan sa
kalibutan? Ang pagkakaraan sa Purgatoryo gimatuoran sa *Filo-
sofia Cristiana* nga nagaingón nga si Bathala walâ na magbuhat
ug bag-ong butáng sukád siyá mopahulay.

—Mahimo nga ang Purgatoryo dihâ nang daan sulod sa hunà-
hunà ni Bathalà (*in potentia*) apan walâ sa gawás (*in actu*) —
misulti ang tenyente mayor.

¡Maayo! Apán tubagón ko ikáw nga adunay pipilá ka tawo
nga nasayud nga ang Purgatoryo dihâ na sa gawás sa hunàhunà
ni Bathalà, usá kanila maó si Zarathustra kun Zoroastro nga maóy
misulát sa usá ka bahin sa basahón *Avesta* ug mitukod usá ka tinu-
hoan nga may pagkaagid-agid sa ato; ug si Zarathustra, sumalà
sa mga makinaadmanon, natawo sa kalibutan waló ka gatús ka
tuig ang labíng diyutay una matawo si Hesukristo. Giingón ko

ang labíng diyutay, kay si Gaffarel, humán niya tun-i pag-ayo ang mga giasoy bahin niining butanga ni Platón, Xanto de Lidia, Plinio, Hermipos ug Eudoxo, nagtuo man nga ang Purgatoryo una kang Hesukristo ug duhá ka libo ug limá ka gatús ka túig. Apan bisan hain niini ing atong tuhoan, ang matuod maó nga si Zarathustra nagahisgot na ug butáng maagid-agid sa atong Purgatoryo ug nagtudlo siyág mga paagi aron ang tawo mahilikáy ug dili mahisugba niadtong iyang ginatáwág ug Purgatoryo. Ang mga buhì makahimo pagluwás sa mga kalág sa nangamatay sa salá, pinaagi sa pagbasa pipilá ka bahin sa *Avesta* kun paghimog mga maayong buhat, apán kinahanglan nga ang mag-ampo kadugò sa namatáy nga iampo hangtud sa ikaupát ka kaliwatan. Ang pag-ampo himoon matag-tuig ug molungtad limá ka adlaw. Unyà, dihâ nga kiníng tinuhoana migamót na sa hunàhunà sa lungsod, gihimong patigayon sa iyang mga parì, ug kadtong Purgatoryo nga gipatuhoan ni Zarathustra gibuhat nga tadtarán aron silá makasapí. Gipatuhoan nila nga kon usá ka tawo mobayad kanila ug usá ka *derem*, salapí konó nga diyutay dag bilí, ang gidugayón sa silot sa kalág nga ilang iampo kunhoran ug usá ka tuig; apan, sanglit alang niadtong tinuhoana aduna may mga salâ nga pagasilotan sukád sa tulo ka gatús hangtud sa usá ka libo ka tuig nga pag-antus, sama, pananglit, sa pagbakák ang dili pagtuman sa saad, ubp., ang gisangputan maó nga ang mga paring guwatsí nakaluklok ug libo ka libo ka *derem*. Dinhi makakitâ na kamó ug maagid-agid sa atong Purgatoryo, gawás sa kalainan sa durohá ka tinuhoan.

Usá ka kilat nga gisunód dayon sa usá ka masipang dalugdog, nakapatindog pagkalít kang Doráy kinsa nangurús nga nagkanayón:

—¡Hesús, María y Hosép! . . . Tabì, biyaan ko una kamó kay magdaig akó ug lokáy nga bininditahan ug magdagkot kandila sa *perdón*.

Ang ulán misugod pagbunok. Si pilosopó Tasyo, samtang nagatan-aw sa asawa ni Don Filipino nga milakáw, mipadayon pag-sulti:

—Karón nga wala na siyá dinhi, makahimo na kitá paghubit niining butanga. Si Doráy, bisan may diyutay nga pagka-matuhôtuhoón, maayong katoliká ug akó dili mahagugmang molangkat sa pagtuo sa kasingkasing sa tawo. Ang pagtuo nga putli ug waláy kutikuti molahî sa pinutóng nga pagtuo, ingón nga ang

sigá sa kalayo molahì sa iyang asó ug ang mananoy nga honi molahì sa kabanha ug kaguliyang sa mga tuloggon: alang hinoon sa mga hungóg ug mga bungól, kiníng tanán magsama da. Dinhi kanatò ikasulti ta nga ang Purgatoryo maayo, balaanon ug makatarunganon: makabuhì kanunay sa pagbinatiáy sa nangamatay ug sa nanghibilín ug makapilit kanatò sa pagpangita sa kinabuhing labíng putli. Ang kadaut anaa sa pagpatuyang paggamit kaniya.

Apán tan-awon ta karón nganong nahitabók sa atong tinuhoan ang Purgatoryo nga walá nganì hisgoti ni sa *Biblia* ni sa mga *Santos Evangelios*; si Moisés ug si Hesukristo walá usáb managhisgot niini, ug dilì igò ang bugtong bahin sa basahón sa mga *Macabeco* nga giingóng nagahisgot ning butanga, labí na kay ang *Concilio* sa Laodicea mipahayag man nga kiníng basahona tinumòtumò lamang ug dihâ na dawata sa *Santa Iglesia Católica* sa humán na mangagi ang pilá ka tuig. Sa tinuhoan sa mga *paganano* walá usáb kitá'y makità bisan maagid-agid na lamang sa Purgatoryo. Dilì usáb mahimong ginikanan ning tinuhoana ang giingón ni Virgilio sa *Aiae panduntur inanes* nga nakahatag ug higayón kang San Gregorio *el Grande* sa paghisgot sa mga kalág nga konó nangalumus ug nga gipalabong ni Dante sa paghisgot niya sa maóng butáng sa iyang basahón *Divina Comedia*. Walá usáb hiilhi ang Purgatoryo sa mga *bramanés*, ni sa mga *budhista*, ni sa mga Ehiptohanon, bisan kiníng ulahí maóy mihatag sa Gresya ug sa Roma sa ilang *Caronte ug Averno*¹. Dilì na lamang akó magahisgot sa mga tinuhoan sa mga lungsod sa Amihanán sa Uropa, kay, sanglit tinuhoan sa mga maggugubat, mga magbabalak ug mga mangangayám, dili sa mga pilosopò, bisan adunay pipilá ka mga butáng ilang gituhoan ug mga *rito* nga nangahimo nang kirstohanon, apan walá mahiubán sa ilang mga sundalo sa paglunggob sa Roma, ni mahiabút sa *Capitolio*: maóy mga tinuhoan sa kangitngit nga nangahanaw sa paghitandang sa kahayag sa Adlaw. — Busa, ang mga kristohanon sa unang mga panahon walá manuo sa Purgatoryo ug nangamatay silá nga malipayon, hugót ang pagsalig nga makakitá dayon kang Bathalà. Ang unang mga parì nga daw nanaghisgot ning butanga maó si San Clemente de Alejandría, si Orígenes ug si San Ireneo, dagway nangpakasunód silá sa gitudlo sa tinuhoan ni Zarathustra

(1) *Caronte*, yawa; *Averno* *ispidno* kun sulad. — P. sa Taghubad.

(1) — Karón umubán ikáw kanako ngadto sa Paraiso. — P. sa Taghubad.

nga niadtong panahona nasangyaw uyamut sa mga lungsod sa Sidlakán, sanglit si Orígenes gisawáy man sa mga magsusulat nga kristohanon tungúd sa iyang pagkamahigugmaon sa mga butáng ning mga lungsora. Arón pagpatuo sa Purgatoryo gigawing kamatuoran ni San Ireneo ang giingón nga paglungtad ni Hesu-kristo ug “tuló ka adlaw sa kahiladman sa yuta”, nga konó angayáng sabton nga tuló ka adlaw sa Purgatoryo, ug tungúd niini nagaingón siyá nga ang usá ka kalág kinahanglan mopuyô didto hangtud sa pagkabanhaw sa lawas, bisan kiníng iyang gipatuhoan daw gisupak niadtong mga pulong linatín nga nagaingón: *Hodie mecum eris in Paradiso*¹. Si San Agustin, bisan walá mopasalig ug nangahâ lamang, apan miingón nga mahimo nga adunay Purgatoryo ug gibanàbanà niya nga tingali didto sa laing kinabuhi adto pagatapusa ang silot nga atong madawat dinhi sa kalibutan tungúd sa atong mga salâ.

—¡Yamat da usáb ni San Agustín! — matud ni Don Filipino; — walâ pa gayud siyá matagbaw sa atong ginaantus dinhi, buút pa nga padayunon didto sa usá ka kinabuhi.

—Busà, sa ingón niining pagkabutanga, adunay nanagpanuo sa Purgatoryo ug aduna usab ing walâ. Bisan si San Gregorio miuyon na niini sa iyang *de quibusdam levibus culpis esse ante iudicium purgatorius ignis credendus est*, apan walâ gayúd managkauyon sa dayon ang tanán hangtud sa tuig 1439, sa ato pa, humán unà mangagi ang waló ka gatús ka tuig nga ang *Concilio* sa Florencia mipahayag nga kinahanglan gayúd nga adunay kalayo nga makaputli sa mga kalág sa nangamatay sa gugma ni Bathalà, apán walâ pa makatuman sa iyang katarungan. Sa katapusan na gayúd, and *Concilio Tridentino*, nga gipangulohan ni Papa Pío IV sa tuig 1563, sa iyang tigum nga ika kaluhaág-limá, nagpakanaug sa iyang gimbut-an mahitungúd sa Purgatoryo pinaagi niadtong mga pulong linatín nga nagaingón: *Cum catholica ecclesia, Spiritu Sancto edocta*, ubp., diín iyang gipahayag nga ang mga pagilaba, mga limús ug ubán pang mga maayong buhat sa mga buhi maóy makaluwás sa mga kalág, apan labáw niining tanán maó ang misa. Ang mga protestante ug mga paring Gresyanhon dili usáb manuo sa Purgatoryo, kay konó waláy kamatuoran nga takús kapasikaran sa *Biblia* ug nga ang lugway kun panahón sa paghukóm sa atong mga buhat nga maayo kun dau-

(1) Kadtong imong gapuson dinhi sa yuta, gapuson hangtud sa Purgatoryo. — P. sa Taghubad.

tán matapus inigkamatáy nato ug kadtong giingón sa linatín nga *Quocumque ligaberis in terra*, dili sabton nga sumpayan ug *usque ad purgatorium ubp.*¹, apan kinì mahimo nato pagtubág nga, sanglit ang Purgatoryo atua mahamutáng sa taliwalà sa yutà, dayág na lamang nga nahisulod sa ginsakupan ni San Pedro. Apán dili akó makahumán kon asuyon ko karón dinhi ang tanán nga giingón bahin niining butanga. Kon ugaling may adlaw nga ikáw buút makiglantugi kanako mahatungúd niini, ariá lamang akó sa baláy, kay uting kayon ta ang akong mga basahón ug didto magkahisgot kitá niining butanga sa walá'y panagana ug sa dakúng kabugnaw sa buót. Karón mopaulì na unà akó: ambút ngano nga ning gabhiona ang mga pag-ampo sa mga kristiyanos makatugot man nga adunay mangawat. Kamó usáb nga mga punoan, pasagdan man lamang ninyo. Nahadlok akó sa akong mga basahón. Kon kawaton pa silá arón basahon, pasagdan ko lamang untâ; apan nahibaló akó nga daghan ang nagtinguhà sa pagsunog kanila, agi konó ug buhat sa kalooy kanakò, ug kiníng buhata sa kalooy nga angay sa usá ka haring waláy bunyag, makahadlok kaayo. Tungúd niining mga basahona, adunay nanag-too nga akó nahimo nang *condenado*.

—¿Apán gibanàbanà ko nga ikáw mitoo nga ang tawo ma *condenar*, dili ba tinuod? — nangutana si Doráy kinsa nahitung-hà nga nagdalág utáw díñ may mga lokáy nga layà nga gidaigan, mahumót ug nagapuot sa asó.

—¡Walà lamang akó masayud, sinyora, kon unsaon akó ni Bathalà! — mitubág ang tigulang nga mihinuktok. — Kon akó magatingâ na unya, itugyan ko kang Bathalà ang akong kalág sa waláy diyutay nga kahadlok ug siyá lamang ang mahibaló kanako. Apán aduna akóy hihunahunaán . . .

—¿Unsa man?

—Kon matuod nga ang mga katolikó da maóy maluwas sa ispidno, ug kanila sa usá ka gatús limá da ka buók, matud pa sa mga kura, sanglit ang mga katolikó usá man lamang ka ika-napulog-duhá ka bahin sa gidaghanón sa tanáng mga molupyò sa kalibutan, kon ugaling tuhoan ta ang giingón sa mga maki-naadmanon niining butanga, mosangput nga, human mangahulog sa ispidno ang libo ka libo ka mga tawo sulod sa dili maisip nga katuigan nga nangagi unà manaug ang Manunubos sa kali-

butan, humán magpakamatáy ang anák ni Bathalà rungúd kana-
to, maó na diáy maluwas sa kalayo nga waláy katapusan ang
limá ka tawo sa kada usá ka libo ug duhá ka gatús? Sa pagka-
tinuod, ¡dili gayúd kiní katuhoan! Palabihón ko ang pagtoo ug
pag-ingón ubán kan Job: "pig-utan ba diáy nimo ang usá ka da-
hon sa kahoy nga magalupad-lupad ug kahangyan mo ba pagdag-
mal ang kabhang nga layâ?" . . . ¡Dili, dili mahimo nga kaná
mahitabô, ug ang pagtoo nianà maóy usá ka pagpanamastamas
kang Bathalà!

—Apán, ¿unsaon ta man ugód? Ang Katarungan ni Bathalà,
ang iyang Kaputli . . .

—¡Oo, apán ang Katarungan ug ang Kaputli ni Bathalà naka-
kitâ ug nasayud nang daan sa umaabut unà niya buhata ang kali-
butan! — mitubág ang tigulang nga nagpanguróg ug mitindog. —
Ang tawo ug ang tanáng mga binuhat sa kalibutan mahimo nga
walá untà buhata ni Bathalà, ug angay nga walá na lamang ga-
yúd untà niya buhata, kon ugaling maóy iyang tuyò sa pagbuhat
kanila ang pagsugba sa pipilá ka gatús ka tawo didto sa kalayo
nga waláy katapusan arón lamang maluwas ug mabulahan ang
usá, ug kiníng kadauta gumikan lamang sa mga salá nga na-
sunód ta sa atong unang mga ginikanan kun sa mga salá ba nga
sa usá ka pamilók atong nabuhat ¡Dili! Kon ugaling matuod
kanâ, tuk-a ang liog ug patya kanáng imong batà nga natulog
dihâ; kon ang pagtoo nianà dili pa maóy usá ka pagpanamastamas
kang Bathalà, nga maóy Kaayohan nga waláy kinutoban, si Mo-
lók diáy, ang Bathalà sa mga taga Fenicia, nga waláy laing kina-
on kon dili unód da ug dugô sa tawo ug sulod sa iyang tiyán
pagadaigan ang mga bata nga linangkat sa sabakán sa ilang mga
inahán, kadtong bathalaa nga tampalasan uyamut ug makapalim-
bawot sa balhibo, ¡daw mahuyang lamang dalaga, daw higala
ug inahán nga maloluy-on sa katawhan kon atong itanding sa
Bathalà nga atong gisimba ug gituhoan!

Ang buang kun si pilosopó Tasyo daw nalisang sa iyang
sulti, nanaug sa baláy ug milakáw bisan nagaulán ug mangitngit
kaayo ang dalan.

Usá ka kilat nga masiga, dungán sa usá ka dalugdog nga ma-
sipà, mibanwag sa tigulang, kinsa, tinuboy sa lañgit ang mga
kamót, nagkanayón:

—¡Oo, ikáw diáy walâ mouyon niini! ¡Nahibaló na akó nga ikáw dili mapintas, nahibaló na akó nga anaa kanimo ang kaayo nga waláy sukód!

Ang mga kilat nangpungasi ug ang unós mikusóg paghurós . . .

ANG MGA SAKRISTAN

Masubsob ang mga butóbutó sa dalugdog inubanan sa mga kilat nga nagalikoslikos sa kahanginan: niadtong higayona si Bathalà daw buút magapakità sa iyang gahúm pinaagi sa kasi-pà sa dalugdog ug kakusóg sa lintì. Ang ulán nagapadayon pagbunok binuyóp sa makusóg nga hangin, ug sa taliwalà niadtong makalilisang kagahub ug kaguliyang, mabatì ang masulubong lanog sa mga lingganay, daw agulò sa usá ka kalág nga sinakit.

Niadtong higayona hiatolán nga didto sa itaàs sa kampanaryo kadtong duhá ka batà nga atong nakità ganina nga nakigsulti kang pilosopo Tasyo. Ang manghod nga dagkug mga matá ug adunay panagway nga nagpailá sa iyang kamanggiulawon, midip-ig sa iyang magulang nga maagid-agid kaniya ug nawong, ugaling kay kiní mahait ug tinan-awan ug sa panagway nagpailá nga dili malubá pagdali. Ang duhá ka magsuon nagkagidlay lamang intawon. Nanglingkod silá sa usá ka pinutòl nga kahoy ug tagsatagsa kanila nagagunit usá ka pisi sa lingganay. Gisalisihan silá sa makusóg nga ulán ug pagahuypon sa hangin ang sugâ sa kandilang upús nga ilang gitungtong sa usá ka dakúng bató nga pagagawion kon ma-Biyernes Santo ug ligidligiron sa salóg sa *coro* arón pagsunod sa tingog sa dalugdog.

—¡Butara kanang imong pisi. Crispín! --matud sa magulang.

Si Crispín mikumbitay sa pisi nga iyang gikuptan ug gilayón gikan sa itaas sa kampanaryo milanog ang tingog sa lingganay nga gisawò ug gitabunan dihâdihâ sa usá ka masipang dalugdog.

—¡Ah! kon atua pa untâ kitá karón sa atò ubán kang nanay! —matud ni Crispín nga mitan-aw sa iyang igsuon. —Didto dili untâ akó mahadlok.

Ang magulang walâ motingog kay nagpaminaw sa mga tinulò sa kandilà ug naghinuktok.

—¡Didto walâ untáy moingón nga akó nangawat kay masukô man si nanay! Kon masayud pa siyá nga akó pagabunalan dinhi...

Ang magulang mibulág pagtan-aw sa sugâ, mihangád, gipaak ang pisi ug gikalít pagbutad; unyâ nabatì ang tingog sa lingganay.

—¿Mag-ingon lamang gihapon kita niini? —mipadayon pag-suti si Crispín. —¡Buút untâ akó nga masakít ugmâ, buút untâ akó nga magdaút ug dugay arón bantayan ni nanay ug dili na niya pa balikon sa kombinto! Sa ingon nianà dili na akó nganlang kawatán ug dili na usáb bunalan. Ug ikáw maayo usab unta nga magadaut dungan kanako.

—¡Dili! —mitubág ang magulang; —mangamatay kitáng tanan, si nanay sa kaguol ug kita sa gutom.

Si Crispín walâ motingog.

—¿Piláy madawat mo karóng bulana? —nangutana si Crispín humán mahilum kadiyót.

—Duhá da ka pisos, kay katuló man akó multahi.

—Bayre nganì kanang giingon nilang akong gikawat arón dili na kita nganlang kawatán; bayre baya, ¿ha?

—¿Nabuang ikáw, Crispín? Si nanay intawon walâ nay kan-on; ang sakristán mayor miingón nga *dos onzas* ang imong gikawat ug ang billi sa *dos onzas* katloag-duhá ka pisos.

Ang manghod miihap sa iyang mga tudlò hangtud sa pag-abut ug katloág-duhá.

—Unóm díáy ka kamót ug duhá ka tudlo ug kada tudlo mobilí ug usá ka pisos —nagkanayon ang bata nga naghinuktok. —Ug ang usá ka pisos, ¿pilá man ka diyot?

—Usá ka gatús ug kan-umán.

—¿Usá ka gatús ug kan-umán ka diyot? Usá ka gatús ug kan-umán balika ang usá ka diyot? ¡Anaay! . . . ¿Ug pilá man kanang usá ka gatús ug kan-umán?

—Katloág-duhá ka kamót —mitubág ang magulang.

Si Crispín misud-ong makadiyot sa iyang mga kamót.

—Katloág-duhá ka kamót! —nagkanayón; —unóm ka kamót ug duhá ka tudlò, ug kada tudlò katloág-duhá ka kamót . . . ug kada tudlò usá ka diyot . . . ¡Anaay! ¿pilá man kahâ ka diyot? Dili dagway mahumán ug iháp sulod sa tuló ka adlaw . . . Nia-

nang sapia makapalít na untâ kitág sinilas alang sa atong mga tiil, kalò alang sa atong ulo kon mosakít ang init ug usá ka dákung payong nga atong itagana kon magaulán, makaon, mga sapút alang kanimo ug kang nanay ug...

Si Crispín mihinuktok.

—¡Karón nagbásul hinuon ako nga walâ mangawat!

—¡Crispín! —gibuyág siyá sa iyang igsuon.

—¡Ayáw lamang kasukô! Ang kura miingón nga patyon akó niya sa bunal kon dilì mahatunghà ang salapì, ug kon akó pay nagkawat nianang sapia, itungha ko untâ... ug bisan mamatáy akó basta aduna lamang untáy mga sapút ikáw ug si nanay. ¡Tapát gikawat ko lamang hinuon kadtong sapia!

Ang magulang mihilum ug mibunlot sa iyang pisì. Unyâ nanghupáw ug miingón:

—¡Ang akong gikahadlokan maó nga si nanay tingalig masukô kanimo kon masayud sa nahitabò!

—¿Masukô kahâ siyá? —nangutana ang manghod. —Ingna unyâ nga gibunalan na akóg maayo; ipakitâ ko kaniya ang akong mga labúd ug ang akong bulsa nga buslot: ang usá ka diyót nga akong pinaskohan maó da gayud kadtuy akong gitipig-tipigan ug kagahapon gikuha usab sa kura. ¡Kaanindot gayud niadtong kuwartaha! ¡Dagway si nanay dilì motuo niana, dilì gayud!

Nan, kon ang parì maóy mosulti . . .

Si Crispín mihilak ug nagkanayón:

—Kon mao kanâ, paulì lamang usará; ingna si nanay nga nasakít akó; dilì akó mopaulì.

—Ayáw paghilak, Crispín! —matud sa magulang. —Si nanay dilì gayud motuo nianà; ayáw lamang paghilak. Si iyo Tasyo miingón man bitaw ganina nga gitagan-an kitág maayong panihapon ni nanay...

Si Crispín mitan-aw sa iyang igsuon.

—¿Maayong panihapon? Akó walâ pa makakaón kay dilì man akó pakan-on samtang dilì pa mahatunghà ang salapì nga konó akong gikawat. ¿Apán kon motuo niini si nanay? Ingna unyâ siyá nga ang sakristán mayor nagbakák ug ang kura nga mituo niini nagbakák usáb, ug siláng tanán nanagbakák; nga silá miingón nga kitáng duha pulós mga kawatán, kay konó si tatay sugarol ug...

Ang batà walâ makatibawas pagsulti, kay sa hagdanan mi-
guho ang ulo sa sakristán mayor, kinsa, sumalà sa iyang naba-
tasan, magahinay paglakat, magaukóy ug mokalít lamang pag-
tunghà. Ang ulo niadtong tawhana diyutay ug taliwtiw, pinutós
sa mga buhok nga tag-as ug maitúm, ug ang iyang pikas ma-
tá nga bulhog gisalipdan sa antiyohos nga lagum-lagum.

Namugnaw ang duhá ka magsuon.

—Ikáw, Basilio, multahan ko ug duha ka kahatì kay walâ
mo ayoha pagbagting ang mga lingganay —matud niya sa ting-
og nga halawom. —Ug ikáw, Crispín, pabilin ka dinhi karóng
gabhiona hangtud nga itunghà mo ang imong gikawat.

Si Crispín mitan-aw intawon sa iyang igsuon daw nagpa-
ngayô ug hinabang.

—Gitugotan na man kamí... Si nanay intawon nagahulat
kanamo karóng ikawaló ang taknà —matud ni Basilio nga daw
nahadlok.

—Ikaw usab dilì makapauli sa ikawaló nga takna kon dilì
sa ikanapulo na!

—Sinyor, sa ikasiyám ang taknà dilì na makità ang dalan
ug ang among balay halayô intawon!

—Magabuút ka hinuon kanakò? —misingka ang tawo. Ug
gilayón gigunitan sa bukton si Crispín nga buút unta niya gu-
yuron.

—Sinyor, usá na ka semana karón nga walâ intawon kami
makakitâ kang nanay! —mihangyò si Basilio nga mikupot sa
iyang igsuon, daw buut niya panalipdan.

Gisikil siya sa sakristán mayor ug giguyod niini si Crispín
nga nagahilak ug nahipakamang sa salóg ug nagkanayón:

—Ayaw intawon akó pagbiyai, kay tingalig patyon akó!

Apán ang sakristán walâ magkabanâ sa hilak sa batà ug
kiní iyang giguyod sa hagdan hangtud nga nawalâ silá didto
sa kangitngitan sa silong.

Si Basilio walâ makatingog. Nabatì niya nga ang iyang ig-
suon mikaral sa hagdan sa pagguyod sa sakristán, nadungóg niya
ang mga siyagit sa batà dungán sa kasipa sa mga sagpà nga iyang
nadawat, ug unyâ kadtóng tanán nagaanám ug kalayô hangtud
nga walâ na siyáy timík nga nabatì.

Si Basilio daw nawad-an sa ginhawa: nagabarúg siyá ug nagapaminaw niadtong tanán, siga ang mga matá ug nangumò.

—¡Kanus-a pa kahâ akó mahimong magdadaro! —nagkanyón siya ug midali pagkanaug.

Sa pag-abút niya sa *coro*, mihunong ug naminaw: ang tingog sa iyang manghod nag-anam kalayo ug ang iyang singgit nga “¡janay! anay! ¡manoy! ¡manoy!” mikalít lamang pagkahilum humán niya mabatì ang hinagpak sa usá ka ganghaan nga gitakpan. Walâ siyá mahaglihok sa iyang gibarugán, gipaningót ug nagpanguròg ang kalawasan; gipahít niya ang iyang mga kumò arón dili siyá makasinggit ug nalukop siyág tan-aw-tan-aw sulod sa simbahán: sa taliwalà sa dakúng hawanán nagbuntaúg ang *tumba* dinan-agan sa maalop nga sugâ sa usá ka lamparahán nga binutangan ug lana sa lubí; ang mga ganghaán sa simbahán tinakpan ug ang mga tamboanan pulós inalihan ug mga tukdog.

Sa kalít lamang si Basilio mibalik pagsaka sa hagdan, miagi sa dapit nga dili pa dugay ilang gilingkoran ug si Crispín ug unyà mipadayon pagsaka hangtud sa huntà diin ipamitay ang mga lingganay, gibadbad niya ang mga pisi niini ug sa humán nanaug nga maluspad ug masiga ang mga matá.

Ang ulán hapit na motuáng ug ang langit nagsugod na pagkahinlo.

Gidugtong ni Basilio ang mga pisi, gihigót ang tumoy sa usá ka tukdog sa tamboanan sa kampanaryo ug unyà mipadaus-os siya didto, nalimot lamang pagpalong sa kandila nga ilang gidagkotán.

Taudtaúd may mga singgit nga nabatì gikan sa usá ka dalan sa lungsod inubanan sa binutó sa usá ka pusíl; apán waláy usá nga nahikugáng ug ang tanán mibalik dayon pagkahilum.

SI SISA

Mangitngit ang kagabhion ug sa lungsod waláy timík nga mabati; ang tanán nga nanuaw sa kalubngan nangatulog sa dakúng kalinaw ug kalipay sa buót nga nakatuman sa ilang katungdanan sa paghandum sa nangamatay: humán na silá mangadyé ug usá ka gatús ug kalim-an ka *amahan namó maghimayá ka María* ug mga *requiem*, ingón man sa nobina sa mga kalág, waláy labut sa mga kandilà nga ilang gidagkotán sa atubangan sa mga larawan.

Ang mga sapian nakatuman na sa ilang katungdanan alang sa nangamatay nga tag-iyá sa kabilin nga ilang nasunód; inig-kaugma manimba silá sa tuló ka misa nga himoon sa pari nianang adlawá, mobayad ug duhá ka pisos arón imisa pag-usáb pinahanungod sa ilang mga kalág ug unyà mopalit silá sa *bula* sa mga patáy nga daghag mga *indulgencia*.¹ Sa pagkatinuod, ang hukmanan ni Bathalà dili kaayo kutikutihán sama sa hukmanan sa mga tawo.

Apán ang kabús, ang kabús intawon nga lugos lamang ngani makakitá sa igong kan-on ug ibayad sa mga *directorillo*, mga *eskribiyente* ug mga sibíl arón siyá dili hilabtan, kadtong tawhana dili malinaw ug kinatulgan sama sa gipatuhoan sa mga magbabalak nga nanagpuyô sa palasyo sa mga pari nga dagway walá managpakatiláw sa mga kalisúd sa kinabuhì sa kabús. Niadtong gabhiona ang biniyaan sa palad nagmasulub-on ug naghinuktok, ug kon siyá walá mangadyé ug daghan, ayán nag-ampo pagayo, punô sa luhà ang mga matá ug sa kasakit ang kasingkasing. Dili siyá maalam ug walá makasabút sa mga nobina, *oremus* ug ubán pang mga pangadyeón nga gitukod sa mga prayle alang niadtong mga tawo nga waláy mga hunahunà ug mga pagbati nga kaugalingon. Mangadye siyá nianang pinangadyeón nga kaugalingon sa mga kabús; magahilák siyá tungúd sa iyang kalág ug sa mga kalág sa nangamatay nga iyang gihigugma. Ang

iyang mga ngabil makahimo paglitók sa mga pangadyeón, apán ang iyang kasingkasing punô sa mga kaguól ug mga panghayhay. Si Bathalà nga nanalangin sa mga kabús ug ang mga kalág sa Purgatoryo nga nanag-antus sa kasakit nga dili ikag-asoy, ¿mangalipay ba kahâ sa bug-os nga pag-ampò sa kabús nga mangilabà sa atubangan sa usá ka estampa nga laksot pagkapintal dinan-agan sa siga sa usá ka timsim, kun buút ba silá sa mga kandilà nga dagkután sa atubangan sa usá ka Kristo nga nagkadugò ug sa usá ka Birhen nga gamáy ug bàbà ug may mga matá nga bildo, kun sa mga misa ba nga linatin nga himoon sa usá ka parì nga magapakutab lamang sa baba? Ug ang Tinuhoan nga gisangyaw alang sa katawhan nga nanag-antus sa daghang mga kagulan sa kinabuhì, ¿nalimot na ba lamang sa iyang katungdanan sa paglipay sa mga dinaugdaug sa taliwalà sa ilang mga kalisdanan, ug sa pagsumpò sa kamapahitas-on sa mga makagagahum, ug maó na ba lamay iyang tagdon ug palabihón ang mga datò, kadtong mga tawo nga makahimo pagbayad kaniya?

Ang alaut nga balo nagatukaw taliwalà sa iyang mga anák nga nangatulog sa iyang tupád; nagahunahuna siya sa mga *bula* nga kinahanglan iyang palitón arón sa kapahulayang dayon sa mga kalág sa iyang mga ginikanan ug bana nga nangamatay. “Kining pisos nga akong dinaginot sa usá ka bulan — nagkanayón ang iyang hunàhunà — ug nga akong ipalít karón ug *bu'a*, makalipay man untâ sa akong mga batà sulod sa usá ka simana ug makapalit untâ akóg sapút alang sa akong anák babaye nga hapit na madalaga...” Apán pagahidunggan usab niya ang wali sa parì nga nagkanayón: “Kinahanglan pagngon mo kadtong kalayo sa Purgatoryo nga nagasiláb sa mga kalág sa imong bana ug mga ginikanán; kinahanglan mag-antus ikaw arón pagluwás kanila.” ¡Oo, kinahanglan gayud! Kay ang Simbahán dili mopasalig pagluwás sa mga kalág sa imong mga pinalanggà nga nangamatay kon dili mo siyá bayran: ang iyang mga *bula* baligya. dili ipanghatag. ¡Oo, alaut nga balo! kinahanglan palitón mo gayud ang *bula*, ug ináy ikaw matulog ug mopahulay sa kagabhion, kinahanglan magtukáw ug mamuo ka. Ug ang imong anák babaye, pasagdi nga magkagidlay lamang unà;

¡pagpugóng sa pagkaon kay ang langit mahál kaayo! ¡Dagway matuod gayúd nga ang mga kabus dili mahalangit!

Kiníng mga hunàhunaa didto maglupadlupad niadtong gabhiona sa mga baláy sa mga kabús, diín makità ta ang usá ka baníg nga binukhad sa salóg ug usá ka duyan nga gihigdaan sa batà. Ang batà natulog ug ang iyang pagginhawa maayo; usahay damanón siyá, mangyamyam ug magakisápkisáp ang bàbà: ang iyang tiyán nagakutoy sa kagutom ug gidamgo siya nga nagausap sa makaon nga gihatag kaniya sa iyang mga magulang.

Dihâ nga ang ulán mituáng na ug sa langit walâ nay dagum nga nakità, mabati ta ang tingog sa gagmayng mga mananáp nga nagkaguliyang daw nangalipay nga milundok ang unós ug walâ silá abutág mga kadaut dihâ nga ang mga lintì ug dalugdog nagpungasí gikan sa kapanganuran sa langit. Ang mga irò nanag-ulang sa dalan ug ang matuhòtuhoón nga makadungóg motuo gayúd nga kadto silá nakakitâ sa mga kalág ug mga anino sa nangamatay. Apán ni ang irò, ni ang mga gagmayng mananap managpakamatngon sa mga kaguól nga babation sa katawhan.

Sa usá ka dapít nga halayô sa lungsod, daw mousá ka taknà gayud kon lakton, didto magapuyô ang inahan ni Basilio ug ni Crispín, asawang alaut sa usá ka tawong waláy kasingkasing, inahán nga naningkamot pagpangita ug takús kabuhian sa iyang mga anák, samtang ang iyang bana atua lamang sa bagdoy-bagdoy ug kugos-kugos sa manók. Ang iyang bana talagsa dang mopatim-aw sa ilang baláy ug ang ilang panagkitâ kanunay gayúd nga pagaubanán ug luhà. Ang pipilá ka buók nga alahas ni Sisa gianam-anam pagbaligyà sa iyang bana arón dunay ikahubog-hubog ug ikasugál, ug sa dihâ nga ang alaut nga asawa walâ nay nahót, gidagmalan sa iyang bana. Sanglit mahuyog kabubut-on, malumó ug kasingkasing ug dili kaayo masinabuton, maó day iyang hibaloán ang paghigugma ug pagsamot hilak. Alang kaniya, ang iyang bana maóy iyang bathalà ug ang iyang mga anák maó ang mga manulondà. Ang iyang bana nga nasayud nga gihigugma ug gikahadlokán, nanig-ingon usáb sa batasan sa mga bathalàng tinumòtumò: matag-adlaw nagdugáng ang kangil-ad sa iyang tarás.

Usá ka adlaw nianà nga ang iyang bana nahitunghà sa ila nga nagbungiuat ang nawóng, iyang gipangutana kong uyon ba nga si Basilio pasudlon niya sa pagka-sakristán. Ang banyagà walâ mobalibad ug walâ usáb motangdò, mipadayon paghapoy-hapoy sa manók ug maó day iyang gipangutana kon dakû bag suhol nga madawat. Si Sisa walâ na mosuná pag-usab sa iyang bana, apán tungúd sa kahagip-ot sa iyang pagkabutang ug sa iyang tinguhà nga ang mga batà makakat-on pagbasa ug pagsulát sa tulonghaán sa lungsod, napilit siyá pagtuman sa iyang gihunahunà. Sa pagkasayud niini, ang iyang bana walâ lamang usáb motingog.

Niadtong gabhiona, sa may ikanapulog-tungâ kun ikanapulog usá ang taknà, samtang nagkasigá ang mga bituon sa langit nga nahinlò na sa dag-um, si Sisa nagalingkod sa usá ka bangkò nga kahoy, nagapaminaw sa pipilá ka buok sangá sa kahoy nga iyang gisugnod ug nagasilaub sa dapugán diín adunay mga sugang bató. Sa ibabáw sa mga sugang adunay gitungtong usá ka kolon nga gilung-agan ug kan-on, ug sa kalayo sa ubús adunay gisugba nga tuló ka buok bulád nga tamban, kanáng ginabaligya nganì ug tagutlo usá ka dakú.

Nanampilíng siyá ug nagasud-ong sa maalop nga siga sa sugnod kawayan nga maagiw lamang dayon; ang iyang pahiyúm masulub-on uyamut. Nahanumdóm siyá sa maanindot nga tigma sa kolon ug kalayo nga gipatag-an kaniya ni Crispín, usá ka higayón nianà. Si Crispín miingon:

Nagalingkod si Maitúm, gidughò ni Mapulá

Dayon nasukò siyá ug mikará-kará.

Si Sisa batan-on pa ug mailá ta sa iyang pamayhon nga kanhi ambungan ug maayong batà siyá. Ang iyang mga matá, nga, sama sa iyang kalág, nahulad sa iyang mga anák, mga maanindot, halawom ug linandungan sa tag-as nga mga pilók; ang iyang ilóng maayong pagkapikpik ug ang iyang mga ngabil maanindot bisan maluspad... Maó kadto siyá ang babaye nga ginatawág sa mga Tagalog ug *kayumanging-kaligátan*, sa atò pa, tabunon apán malinis ug mahamis ug panit. Bisan siyá batan-on pa, ang iyang maluspad nga nawong nangunót na tungúd sa kaguól kun kagutom; ang iyang malabong buhók nga kanhi nakadugang sa iyang kaanyag, karón iya gihapong gialima, apán kini

tungúd lamang kay nabatasan man niya, dili arón ipaibog: ang iyang pinangkò walâ nay dayandayan.

May pilá na ka adlaw nga siyá walâ mahikanaug sa baláy, kay aduna siyay gitahí nga gipadalí paghumán sa tag-iya. Arón makadawát sa suhol, siyá walâ mosimba niadtong buntaga kay malangan man untâ ug duha ka taknà sa iyang buhat. —¡Usahay bitaw, tungud sa kawad-on, ang tawo mapilit pagpakasalá! —Sa pagkahumán na sa iyang buhat, iya dayong gihatúd sa tag-iya, apán kiní misaad lamang ug walâ siyá suholi dayon.

Sa tibuók adlaw nag-utas lamang siyág hunàhunà sa kalipay nga iyang bation inigkagabii, kay nasayud man siyá nga ma-mauli na ang iyang mga batà nga gitagan-an niya ug maayong panihapon, arón silá adunay hinangpon. Mipalít siyá mga bulád nga tamban, gipupò niya sa iyang lagwirta ang labíng mga maanindot nga tamatis, kay sayud man siyá nga kiní maoy kinaham ni Crispín; nangayò siyá kang pilosopo Tasyo, nga iyang silingan, kasahos nga baboyng ihalas ug paa sa gakít, nga maóy mga sud-an nga ampay ni Basilio, ug naglung-ag siyá sa bugás nga maputi kaayo nga bag-o niyang kinutlò sa humayán. Alang sa iyang mga batà, kadtong panihapon nga iyang giandam, panihapon na sa pari.

Apán nahiatól gayud nga nahitunghà ang iyang bana ug gikaón niini ang paa sa langgam, limá ka buók bulád ug ang mga tamatis. Si Sisa, bisan nasubò, walâ lamang motingog. Sa pagkabusóg na sa iyang bana, maó pay pagkahinumdom pag-pangutana sa ilang mga batà, ug si Sisa mipahiyúm ug misaad nga magpausa lamang niadtong gabhiona, kay ang gisalín sa iyang bana dili man paigong ipanihapon nilang tuló. Nalipay siyá nga ang iyang bana nangutana sa ilang mga anák ug kadto, alang kaniya, labí pang maayo kay sa panihapon.

Sa pagkahumag panihapon, ang iyang bana mikuhà sa iyang hiniktan ug buút na usab untâ molakáw.

—¿Dili ba lamang nimo hulatón ang mga batà? —nangutana si Sisa nga nagpanguróg; — si iyò Tasyo nagsugilon nga tingali madugáydugay kadto silá; si Crispín maantigo nang mobasa ug... ¡tingali madalà ni Basilio ang iyang suhol!

Sa pagkadungóg níng katapusang sulti, ang iyang bana mihunong kadiyót, nagduhaduha, apán sa katapusan gidaúg gayúd sa iyang kahilayan.

—¡Kon maó kanâ, binli unyà akó ug pisos! —matud niya, ug unya milakáw.

Sa pagkanaug na sa iyang bana, si Sisa mihilak ug maayo, apán nahanumdom siyá sa iyang mga batà ug namahid sa luha. Naglung-ag siya pag-usáb ug iyang gisugba ang tuló ka buók bu-lád nga nahibilín: sa ingon nianà, si Basilio ug si Crispín hipahatán tagsa ka buok ug putól nga isdà.

—¡Panggutumon dagway intawon kadtong mga batà karón! —matud niya; —halayô ang ilang laktan ug ang mga tiyán nga gutóm dilì batiog kaluoy.

Ang alaut nga inahán nagsamot lamag paminaw sa mga kasikas sa gawás: siyá nakailá kaayo sa mga linaktan ni Basilio ug ni Crispín.

Sukád sa pagtunod sa ulan, ang kalaw sa silingang libon kaduhá kun katuló na motingog, apán ang iyang mga batà walâ pa gihapon manghiabút.

Gisulod niya sa kolon ang sud-an nga iyang gitagana, miduol siyá sa ganghaán ug mililì sa dalan. Arón paglingawlingaw, nagaawit siya sa tingog mahinay. Ang iyang tingog mananoy, ug kon ang iyang mga batà makadungóg nganì nga siyá magaaawit sa *kundiman*, takulahaw lamang manghilak. Apán niadtong gabhiona ang iyang tingog nagakuróg ug ang iyang awit nagahitad.

Gihunong ang iyang awit ug mitutok siyá pagtan-aw sa kangitngitan... Walâ gayúd bisan usá nga nagapadulong sa iyang baláy, ug maó day iyang nabatì ang tinulò sa tubig nga natagak sa yutà hinuyop sa hangin.

Sa kalít lamang nahitunghà sa iyang atubangan ang usá ka irô nga maitúm nga nagsamot panimhot sa dalan. Si Sisa giabút ug kahadlok, mipunít ug bató ug iyang gilabay ang irô: kiní midalagan nga nagaulang.

Si Sisa dilì matuhòtuhuón, apán tungúd kay kadaghan na man siyá makadungóg nianang mga tilimad-on nga konó magauga sa dautáng palad ug nianang mga irô nga maitúm ug balhibo, niadtong higayona giabút siyá ug kahadlok. Gitakpan niya

pagdalì ang ganghaán ug milingkod siyá tupád sa sugâ. Sulod sa kagabhion masabúg kaayo nga molakdop sa hunàhunà sa tawo mga tinuhoan nga waláy hinungdan ug ang iyang matá lagmit makakitâ ug mga anino sa kalág nga magapautaw-utaw sa kahanginan.

Misuláy siyá pagpangadyè, sa pagpangilabà sa Birhen ug kang Bathala arón luwasón sa kadaut ang iyang mga anak, labi na gayud si Crispín. Takulahaw lamang nahikalimot siyá sa iyang pangadye, kay nagsamot handum sa panagway sa iyang mga batà, kadtong panagway nga iyang pagahimat-an ug pagahikatulgan. Apán sa kalít lamang milimbawot ang iyang balhibo ug misiga ang iyang mga matá, kay, ambút kon lamat ba lamang sa iyang hunàhunà, nakità niya si Crispín nga nagabaróg didto sa tupád sa abohan, sa dapít nga iyang pagalingkoran kon makigtabi kaniya. Niadtong higayona, si Crispín walâ magatingóg, nagsamot lamag tan-aw kaniya ug nagapahiyúm.

—¡Anay, anay, ablihi ako! —nabatì niya sukád sa gawás ang tingog ni Basilio.

Si Sisa nahimalingka ug ang anino ni Crispín nawagtang dihàdihà.

XVII

SI BASILIO

*La vida es sueño.*¹

Igò lamang si Basilio nga nahisaká sa ilang baláy, nahisarasay sa mga bukton sa iyang inahan.

Si Sisa namugnaw sa pagtan-aw niya nga si Basilio dang usará ang nahiabút. Buút untà siyá mosulti, apán walâ makatingog: buút siyá mogakús sa iyang anák, apán nawad-an sa umóy; buút untâ mohilak, apán ang iyang mga matá natitian sa luhà.

Apán, sa pagtan-aw niya sa agtang sa batà nga nagkadugò, nakasiyagit siyá, nianang siniyagitán nga nagpailá nga ang kasing-kasing nabugtoan ug usá ka ugát:

—¡Mga anak ko!

—¡Ayaw lamang kahadlok, inahan ko! —mitubág si Basilio; —si Crispín nahibilín sa kombinto.

—¿Sa kombinto? ¿Nahibilín siyá sa kombinto? ¿Buhì ba siyá?

Ang batà miyahat sa iyang inahán.

—¡Ah! —matud sa inahán nga gibatì kalít nga kalipay.

Si Sisa mihilak, gigakús ang iyang anák ug gibalikbalikan paghalók ang agtang sa batà nga nabulit sa dugò.

—¡Buhì díáy si Crispín! ¡Gibilin mo siyá sa kombinto!...

Ang bata gihilíng niya sa dakúng pagmatngon.

Apán, ¿nganong nasamad ka man, anák ko? ¿Nahulog ba ikáw?

Ang bata gihiling niya sa dakung pagmatngon.

—Ang sakristán mayor, sa pagdalá niya kang Crispín, miingon kanakò nga akó dilì niya papaulion hangtud sa ikanapulo ang taknà, ug, sanglit halawom na man ang gabii, mikalagiw akó. Sa paghilabáy ko duól sa kuwartil, dihay miingon: *¿quien vive?*; midalagan akó ug unya may pusíl nga gipabuté ug ang

(1) — Ang kinabuhí maóy damgo.

akong agtang hisaghirán sa bala. Nahadlok akó nga dakpon ug unya palampasohon sa kuwartil sinunód sa bunál, sama sa ilang gibuhat kang Pablo nga hangtud karón nagmasakitón gihapon.

—¡Bathalà ko! ¡Bathala ko! —nagkanayón ang inahán nga nagakuróg. —¡Salamat kay giluwás mo ang akong anak!

Ug samtang nangitag mga nuóg, tubig, sukà ug balhibo sa langgam, nagkanayón:

—¡Kon nairog pag usá ka tudlò ang bala, lapsan untâ ang iyang ulo ug namatáy unta intawon ang akong anak! ¡Kiní bitawng mga sibil dili lamang maghunàhunà sa mga inahán!

—Kon duna ngani mangutana, ingna lamang nga nahulóg akó sa usá ka kahoy; nga waláy masayud nga akó gilutos sa mga sibil.

—¿Nganong nahibilín man si Crispín? —nangutana si Sisa sa pagkahumán na niyag tambal kang Basilio.

Si Basilio mitan-aw unà sa iyang inahán, unyà migakús ug gisugilon niya ang nahitabò kang Crispín mahitungód niadtong salapí nga nawalâ, apán walâ maghisgót sa mga hampak ug bunal nga nadawat sa iyang manghod.

Inahán ug anak nanghilak.

—¡Si Crispín intawon, ang anak kong pinalanggà, gipasang-inlan nga nangawat! ¡Kanâ tungud lamang kay mga kabús man, kitá ug kitáng mga kabús kinahanglan magaantus sa tanán! —matud ni Sisa nga nagahilák ug mitan-aw sa lamparahán nga hapit na katitii sa lana.

Taúdaúd ang ilang pagkahilum.

—¿Nakapanihapon na ba ikaw? ¿Wala pa? Naay kan-on ug bulád nga tamban.

—Dili akó mahagugmang mokaon; tubig lamang hinoon ang akong imnon.

—¡Oo! —mitubág ang inahán nga nasubò; —daan bitaw akóng nasayud nga ikáw dili mahagugma sa bulád nga tamban, busà gitagan-an ko untâ ikáw ug laing sud-an, ugaling kay nahiuilí man ugod si tatay mo. ¡Intawon si Basilio!

—¿Dinhi diay si tatay? —nangutana si Basilio dungán ang pagtan-aw sa nawong ug mga kamót sa iyang inahán. Ang nangutana sa batà nakapasubò kang Sisa nga nakasabút sa hunahuna ni Basilio. busa gidali niya pagtubág:

—Mianhi siyá ug nangitá kaninyo; gigutom siyág maayo. Miingón siyá nga kon kamó magbuotan, mopaulì siyá dinhi sa atò.

—¡Ah! ¿dinhi diay siyá? —muisáb pagpangutana si Basilio ug unyà miyam-id.

—¡Ayaw pag-ingon niana, Basilio! —mibadlong si Sisa.

—¡Pasayloa ako, inahán ko! —matud ni Basilio sa dakúng kaligdong; —¿apán dilí ba labí untang maayo nga kitáng tuló lamang ang managpuyô dinhi: ikaw, si Crispín ug akó? ... Apán naghilák ikáw; ayaw lamang tuhoi kadtong akong mga sulti.

Si Sisa nanghupaw.

—¿Dilì ikáw manihapon? —muisáb pagpangutana kang Basilio. —Na, manghigda na hinoon kitá kay halawom na ang gabii.

Gitakpan ni Sisa ang ganghaan sa ilang payág ug gibunbonan niyag abó ang бага sa dapugán arón magapulaw, sama sa atong pagabuhaton sa mga pagbatì sa atong kalág: bunbonan ta sa mga abó sa kinabuhì nga pagatawgon ug *indiferencia*¹ arón silá dilì mapalong sa pakigsandurot natò matag-adlaw sa atong mga isigkaingon.

Humán mangadyè si Basilio, mihigdà siyá tupád sa iyang inahán nga nagaluhód ug nangadyè usáb.

Gibatì siyág kainit ug katugnaw; naninguhà siyá pagpiyong sa iyang mga matá samtang nagpalandong sa iyang manghod nga niadtong gabhiona nagadahúm nge adto makahigdà sa ilang baláy, sa sabakán sa ilang inahán, ug karón dagway nagahilak ug nagpanguróg sa kahadlok didto sa usá ka suók sa kombinto. Daw pagahibatián niya gihapon ang mga singgit ni Crispín didto sa kampanaryo, apán sa nadugay na, sanglit lapóy uyamut ang lawas, ang iyang hunàhunà nag-anám kapalà hangtud nga sa hinayhinay nahikatulog siyá.

Sa paghinanok na niya, gidamgo siyá nga iyang nakita ang usá ka lawák nga higdaanan diín adunay duhá ka buók nga kandilang dinagkutan. Ang kura nga nagabitbit ug latús nga uway, namatì nga nagadiyong sa sakristán mayor nga nagasulti sa usá ka pinulongán nga walá niya hisabti, inubanan sa mga panlihok nga makahahadlok uyamut. Si Crispín nagakuróg ug

(1) — Dilì pagtagád.

nagautas ug lingì daw nangitag makahinabang kaniya kun nagabulong ug suók nga takús niya katagoan. Ang kura miatubáng kaniya ug gipangutana siyá nga misingka dungán ang bunal. Ang batà midalagan arón pagpasalipód luyó sa sakristán, apán gikuptan siyá niini, gipugngan ug gitaon ang iyang lawas sa latús nga nagpungasi: ang alaut nga batà milugnot, nanindak, misiyagit, mihapà sa salóg, miligid, mitindog, midalagan, nahidakdak, napukan ug unya gisagang niya ang latús sa iyang mga kamót nga inigkaigô mokiriw ug unyà mosiyagit siyá sa labihang kasakit. Nakità ni Basilio si Crispín nga nagabulobaliktos sa salóg diín ang iyang ulo giparók, ug nakità usáb niya ang latús nga uway nga nagahadyong. Sa dihâ nga nalipong na, ang iyang manghod mitindog ug mihasmag sa nagasakit kaniya ug ang kura iyang gipahít sa kamót. Ang parì misinggit ug gibuhian ang latús; ang sakristán migamit sa usá ka ulisi ug gibunalan sa ulo ang bata nga napukan dihâdihâ, nawad-an sa alamag; giduol siyá sa parì ug giligid ug patid, apán walâ na managáng, walâ na mosiyagit: nagaligid-ligid lamang sa salóg daw batang ug unya nag-anám kahumod ang iyang kalsonis..

Dinhi, si Basilio gipukaw ni Sisa.

—¿Naunsa ikaw? ¿Nganong nagahilak ka?

—¡Gidamgo ako!... ¡Hesus! —matud ni Basilio nga mibangon ug natumog sa singot. —Apán kadto damgo lamang, ¿dili ba matuod, nanay, nga damgo ko lamang kadto?

—¿Unsa may imong damgo?

Ang batà walâ motubág. Milingkod arón pagpamahid sa iyang luhà ug singót. Ang ilang payág mangitngit kaayo.

—¡Damgo, damgo lamang! —nagkanayón si Basilio sa tingog nga mahinay.

—¡Suginli akó sa imong damgo, kay dili akó mahikatulog! —matud sa inahán sa dihâ nga ang iyang anak mibalik na paghigda.

—Gidamgo ako —matud ni Basilio sa tingog mahinay — nga nangutlo kamig humáy... didto sa usá ka pilapilán diín adunay daghang mga bulak... ang mga babaye nanaglukdo ug mga bukág nga punô sa mga uháy... ug ang mga batà usáb... Walâ na akó mahinumdom, nanay, nalimot na akó sa ubán.

Si Sisa walâ na lamang mousáb paghangyò; siyá walâ man usáb motuo sa mga damgo.

—Nanay, karóng gabhiona aduna akóy hinunahunaán nga maayóng buhaton —misulti si Basilio humán mahilum kadiyot.

—¿Unsa man? —nangutana ang inahán.

Sanglit si Sisa mapaubsanon sa bisan unsa, mapaubsanon u-sáb hangtud sa iyang mga anák, kay gituhon man niya nga silá labí pang mga but-an kay kaniya.

—¡Dili na unta ako mag-sakristán!

—¿Ngano man?

—Pamatia da, nanay, ang akong hunàhunà: karón nahiabút gikan sa Espanya ang anak ni anhing Don Rafael, ug tingali kanâ siyá maayong tawo usáb sama sa iyáng amahán. Kuhaon mo ugma si Crispín, paninglon mo ang akong suhol ug isulti mo nga akó dili na mag-sakristán. Inigkaayo nakò, adtuon ko si Don Crisóstomo ug hangyuon ko siyá nga iya akóng buhaton ug magbalantay sa iyang mga baka kun mga kalabáw: dakûdakû na man akó. Si Crispín makahimo pagtuón sa balay ni iyo Tasyo nga dili mopalò ug maayong tawo, bisan ang kura dili motuo niini. ¿Unsa pa may atong kahadlokán sa Pari? ¿Dungagan pa ba niya ang atong kakabús? Tuhoi lamang akó, nanay: si iyo Tasyo maayo gayud kaayong tawo; kadaghan ko na siya hikiti nga magaluhód ug mangadyè sa simbahán kon walâ nay tawo. Busa, nanay, mobiya na akó sa pagka-sakristán; ¡diyutay da kaayo kitág suhol ug unyâ kiní igò da usáb nga ibayad sa mga multa! Ang tanán nanagmulò niini. Magbantay na lamang akó sa mga hayop ug kon ayuhon ko gayud pagamatngon ang ipiyal kanakò, waláy duhaduha panggaon akó sa tag-iya; tingali ngani hinoon tugotan pa kitá paggalam usá ka buók baka nga atong pagakuhaan ug gatas; si Crispín mahigugmaon da ba kaayo sa gatas. ¿Kinsay nasayud kon hatagan kamó niya usá ka gamayng bakang baye kon tan-awon unyâ sa akong agalon nga akó magbuotan; bantayán ta unyag maayo ug atong patambukon sama sa atong himungaan. Didto sa kalibunán mamúpò unya akó ug mga bunga sa kahoy nga akong ibaligya sa lungsod ubán sa mga utanón sa atong lagwirta, ug sa ingon nianâ dili kitá kabsan ug salapí. Manglit-ag akóg mga langgam ug mga íring ihalas, mamasól akó sa subâ, ug kon madakû na akó,

mangayam sa kalibunán. Makapamutól usab akó ug mga kahoy nga igsusugnod nga akong ibaligyà kun ihatag ba sa akong agalon arón siyá malipay kanakò. Kon makahimo na akó pagdaro, hangyuon ko siyá nga piyalán akó niya ug usá ka lunâ nga yutà nga akong tamnan ug tubó kun mais ba, ug unya dilì na ikáw mag-utas ug panahì hangtud sa tungáng-gabii. Aduna unya kitáy bag-ong sapút inig-abút sa pangilin, magasulâ unya kitág karne ug mga isdang dagkú. Sa ingón nianá waláy magapiut kanakò, managkità kitá adlawng tanán ug managsalo pagpangaon. Ug, sanglit si Crispín maayo man gayud ug ulo, matud ni iyo Tasyo, patun-on ta siya didto sa Manilâ; antuson ko nga siyá mopuyò didto pinaagi sa pagpamuò dinhi. ¿Unsa, nanay? Ug unyà mahimo siyang doktor. ¿Unsa may pulong mo?

—¿Unsa may ipulong ko kon dilì uyon akó? —mitubág si Sisa dungán ang paggakús sa iyang anák.

Nakaalinggat si Sisa nga sa iyang paghisgot sa umaabut, si Basilio walâ lamang mahanumdom sa iyang amahán, ug tungúd niini mihilak siyá sa tagò.

Si Basilio mipadayon paghisgot sa mga butáng iyang gihunàhunà alang sa kaugmaon, hupóng ang kasingkasing nianang paglaum nga kaugalingon sa panuigong malinghod. Sa mga gisulti ni Basilio si Sisa mitangdò, kay gihunàhunà man niya nga kad-tong tanán pulós maayo. Sa hinayhinay ang bata nahibalík paghikatulog, ug gidamgo na usáb siyá.

Gidamgo siyá nga nahimo nang magbalantay sa mga hayop ubán sa iyang manghod; namúpò silág mga bayabas ug ubân pang mga bunga sa kahoy didto sa libon; nanagbalhinbalhin silá pagbatóg sa mga kasangahán sa kahoy daw mga kabà-kabà; nanulod silá sa mga langob ug nakità nila nga ang mga pangpang niadtong langoba nagakasigá sa kahayag; nangaligò silá sa mga tubód ug nakità nila nga ang balas sa sapa maóy abóg sa bula-wan ug ang mga bató nga gidayandayan sama sa mga bató sa korona sa Birhen. Gikataw-an ug giawitan silá sa mga isdang gagmay ug nangapilay ang mga sangá sa mga gagmayng kahoy nga nagabaguód sa mga bunga nga gitiponan ug mga kwarta. Ug unyà nakakità siyág usá ka lingganay nga gibitay sa usá ka punoang kahoy ug usá ka hataás nga pisi arón sa pagbagting;

ang tumóy sa pisi gíhigot sa liog sa usa ka baka kansang mga sungay nanaglukdo ug salag sa langgam, ug si Crispín nakità niya didto sa sulod niadtong lingganay. Ug sa ingón nianà si Basilio nagapadayon sa iyang mga damgo.

Apán ang iyang inahán walâ mahikatulog kay dilì man sama kaniyag panuigon ug niadtong adlaw walâ usáb makalakáw ug layô ingón kaniya.

XVIII

MGA KALAG NGA SINAKIT

Sa may ika 7 ang taknà maóy pagkahumán ni parì Salví sa iyang katapusang misa: ang tutuló iyang nahumán sulod sa usá lamang ka takna.

—Ang parì nagmasakiton dagway, —matúd sa mga biyata— kay ang iyang panglihok dili man maó ang iyang naandan.

Naghukas siyá sa mga sapút nga galawion sa pagmisa waláy tingog, walá motan-aw bisan kang kinsa ug walá mobuyág sa mga sayóp sa iyang mga sakristán, sumalà sa iyang nabatasan.

—¡Bantay kitá —naghunghongay ang mga sakristán; —¡ang saput sa parì nagairog! ¡Magaulán na usáb karón ang mga multa, ug nianang tanán maoy sad-an ang duha ka magsuon!

Ang parì migulâ sa kristiya ug misaká sa kombinto diín sa kayda adunay pitó kun waló ka babaye nga nanglingkod sa bangkò nanaghulát kaniya ubán sa usá ka lalaki nga nagasamot suroysuoy. Sa pagkakitá sa parì, ang mga babaye nanindog ug usá kanila buút untâ moduol arón pag-amin sa iyang kamót, apán midiyong ang nawong ni parì Salví ug ang babaye walá mopa-dayon pagduol.

—¿Nawad-an ba kahág kabatì ang paring Inót? —matud sa babaye nga mikatawa agig biaybiay, nasukô nga walá tagda. ¡Walá pa igdungog nga ang *celadora* sa *Hermanidad*, si *Hermana Rufa* walá paaminá sa parì!

—Karóng buntág walá siyá molingkod sa Kompisalan, — misumpay si *Hermana Sipa*, usá ka tigulang nga nangyakob na; —buút untâ kadto akó mokompisal ganina arón makadawat ug mga *indulgencia*.

—¡Sa ingon nianà, gilupig ko diáy ikáw! —matud pa sa usá ka babayeng batan-on nga mahapsay ug nawong; —karóng si-manaha nakadawat akó ug tutuló ka *indulgencia plenaria* ug ang tanán akong gipahinungód sa kalág sa akong bana.

—¡Dilì maayo, *Hermana Juana!* —mitubág si *Hermana Rufa* nga naglagot. —Usá ka *indulgencia plenaria*¹ igo na kaayong makaluwás sa imong bana sa kalayo sa Purgatoryo; dilì maayong imong usikusikán ang mga *santas indulgencia*; sunda ang akong gibuhát.

—Sa áko ugód kadtong hunàhunà nga kon madaghan labíng maayo — mitubág si *Hermana Juana* nga nagapahiyúm. —Apán tug-ani kamí kon unsáy imong buhaton.

Si *Hermana Rufa* walâ motubág dayon; nangayò usá ug tilád, mimamá ug unya mitan-aw sa iyang mga kauban nga nanaghulát sa iyang buút isulti, nangluwá siyá sa daplin ng samtang nagausap sa tabakò, misulti sa ingón niini:

—¡Dil gayúd nakò usikan bisan usá ka adlaw! Sukad sa paghisakóp ko sa *Hermanidad* nakadawat na akó ug 457 ka *indulgencia plenaria*, 760,598 ka tuig nga *indulgencia*. Ilista ko ang tanáng mga *indulgencia* nga akong madawat, kay dilì akó buút ug libog sa ulo; dilì akó manglimbong ug dilì usab palimbong.

Si *Hermana Rufa* mihunong kadiyót ug mipadayon pag-usap sa tilád; ang iyang mga kaubang babaye nanghinan-aw kaniya punó sa kahibulong, apán ang lalaki nga nagsuroysuroy mihunong ug miingón kang *Hermana Rufa* nga daw iyang gibiyabiay:

—Apán ning tuiga lamang, ang akong nadawat milabáw ug upát ka *indulgencia plenaria* ug usá ka gatús ka tuig kay sa imo, nganì ning tuiga gitapulan akó sa pagpangadyè.

—¿Labáw kay kanako? ¿Labáw sa 689 ka *indulgencia plenaria* ug 994,856 ka tuig? —misuná si *Hermana Rufa* nga naglagot.

—Oo, maó kaná; labáw ug waló ka *indulgencia plenaria* ug usá ka gatús ug napulog-limá ka tuig ug pilá ka bulan,—matud pa sa tawo nga nagkapulikì sa mga rosaryohan ug mga karmen nga gitagiptip na sa bulíng nga nangumbitay sa iyang liog.

—Dilì kana kahibudngan, —matud ni *Hermana Rufa* nga napadaug na lamang; —jikáw maó man ugod ang magtutudlo ug pangulo dinhi sa lalawigan!

P. 158 -- (1) — Pasaylo sa tanáng silot, hingpit nga indulto.

Ang tawo mipahiyúm nalipay sa ulo-ulo ni *Hermana Rufa*.

—Tuod mán, dili kahibudngan nga ang akong madawat molabáw kay sa imo; hapit makaingon akó nga bisan matulog makadawat akó ug *indulgencia*.

—¿Apán unsaon man nimo, magtutudlò, kanáng daghang mga *indulgencia*? --nagdungan pagpangutana ang upát kun limá ka biyata.

—¡Psh! —mitubág ang tawo nga nangyam-id; —ipanalibáy ko lamang bisag asang dapít.

—¡Ah! nianà hinoon dili na akó makadalayeg kanimo, magtutudlò! —matud pa ni *Hermana Rufa*. —Mahulog ikáw sa Purgatoryo tungúd sa pag-usík-usík mo sa mga *indulgencia*. Nasayud na ikáw nga sa kada usá ka pulong nga waláy hinungdan nga atong isulti, sakiton kitá sa kalayo ug kap-atán ka adlaw, matud pa sa kura sa kada usá ka dangaw nga hilo nga atong makákás, kan-uman ka adlaw; sa kada usá ka tulò nga tubig, kaluhaán ka adlaw. ¡Mahasugba ka gayúd sa Purgatoryo!

—¡Makaikyas da gihapon akó! —mitubág si *Hermano Pedro* nga hugót ang pagsalig. —¡Daghan na uróy akóg gipamunlot nga mga kalág sa kalayo sa Purgatoryo ug akong gipasaká sa langit! Labut pa, *in articulo mortis* makadawat pa gayúd akó, kon buút, ug dili mokunhod sa pitó *indulgencia plenaria*, ug inigkamatáy ko, ¡makahimo pa akó pagluwás sa lain!

Ug sa pagkahumán niyag sulti niini milakáw dayon nga nahimuót uyamut.

—Apán angay ninyong sundon ang akong gibuhát nga dili gayud akó mag-usik bisan usá ka adlaw, ug ilista ko gayud ang tanang mga *indulgencia* nga akong madawat, ¡kay dili akó manglimbong ug dili usab buút nga limbongan!

—¿Unsa man lagí ang imong buhaton? —nangutana si *Juana*.

—Sunda ninyo ang akong gibuhát. Pananglitan, makadawat akó ug usá ka tuig nga *indulgencia*, ilista ko dayon sa akong kwaderno ug unya moingon akó: Bienaventurado Padre Señor Santo Domingo, ipalihog intawon ako pagtan-aw kon sa Purgatoryo aduna bay kalág nga nagkinahanglan ug usá ka tuig nga tangkod gayúd. Unyâ mokuhà akó ug kuwarta nga duhá ka

dakú ug akong i-antog; maharì nganì, kana sabton nga waláy nagkinahanglan; ug kon patáy ugaling, kanâ timaan nga duna. Ibutáng tag pananglit nga mogulâ ang patáy, sa ingon nianà isulát ko sa akong kuwaderno ang pulong *cobrado*, sa ato pa, gibayad na. Kon maharì nganì, ang *indulgencia* akong tipigan, ug sa ingón niining paagiha gilain-lain ko ug pundok nga tagsa ka gatús ka tuig nga akò gayud nga gilista pag-ayo. ¡Pagkaanugon ugaling nga ang mga *indulgencia* dilì natò ka pahulamán nga tuboan, sama sa salapí! Labí pa untáng daghang mga kalág ang maluwas nato. Tuhoi akó, sunda ninyo ang akong gibuhat.

—¡Apán ang akong gibuhat labí pang maayo kay nianal —mitubág si *Hermana Sipa*.

—¿Unsa? ¿Labí pang maayo? —nangutana nga nahibulong si Rufa. —¡Dilì mahimo! ¡Ang akò dilì na gayud hilabwan!

—Pamatì dag kadiyót kon dilì ba makaingón ka nga matuod, *Hermana Rufa*, —mitubág si *Hermana Sipa* sa sinultiháng daw naglagot.

—¡Ambi, ambi, pamation ta kono! —matud pa sa uban.

Humán moigham, ang tigulang misulti sa ingón niini:

—Kamó nasayud na kaayo nga kon pangadyeon ta ang *Bendita-sea-tu-Pureza*, ug ang *Señor-mio Jesucristo-Padre-dulcísimo-por-el-gozo*, makadawát kitá ug napulò ka tuig nga *indulgencia* sa kada letra.

—¡Kaluhaan! —¡Dilì makaabut! —¡Lima da! —nagdungan pagsulti ang pipilá ka biyata.

—¡Labáw kun kulang ug usá, waláy sapayan! Sa ingón niana, kon ang akong binatonán nga lalaki kun babaye makabuák ug pinggan, baso kun tasa, ubp., ipapunít ko ang tanáng mga tipík, lakíp ang mga dugmok nga labíng gagmay, ug ang tagsa-tagsa ka tipík kun dugmok papangadyean ko sa *Bendita-sea-tu-Pureza* ug sa *Señor-mio-Jesucristo-Padre-dulcísimo-por-el-gozo*, ug ang mga *indulgencia* nga akong madawat ipahinungód ko sa mga kalág sa Purgatoryo. Sa amò, waláy labut sa íring, ang tanán mahibaló ning mga pangadyeona.

—Apán ang imong mga binatonán maóy makadawát sa mga *indulgencia* ug dilì ikáw,—matud pa ni Rufa.

—Sa akong mga pinggan, tasa ug ubán pang mga galamiton nga mangabuák, ¿kinsa man diáy mobayad? Ang akong mga binatonán mangalipay na lamang nga ang mga galamiton nga ilang mabuák pabayran ko kanila sa ingón nianá, ug akó usáb nahimuót kaayo ning paagiha. Dili ko man ugód silá pamunalan; kutihon ko lamang usahay ang ilang ulo, kun panlusion ba ang ilang dalunggan...

—¡Sundon ko diay kanal—¡Ako usab!—!Ug ako!—matud sa mga biyata.

—Apán ¿kon ang pinggan mabuák lamang sa tuló kun upát ka tipík, diyutay day imong madawat? — mipakapin pa gayud ang gahiag ulo nga si Rufa.

—¡Abál—mitubág si Sipa—papangadyeon ko gihapon ug unyâ ipakola ko ang mga tipík ug sa ingón nianá walâ kitáy mausik.

Si Hermana Rufa walâ na makatingog.

—Aduna untâ akóy ipangutana kaninyo nga akong giduha-duhaan—misulti nga dáw nagpanukó ang batan-on nga si Juana.—Kamó, mga kauban ko, nakasabút kaayo kon unsay Langit, unsay Purgatoryo ug unsay Ispidno...; akó intawon, itug-an ko kaninyo, walâ gayuy alamag nianá bisag diyutay.

—¡Sulti sa buut mo ipangutana!

—Masabúg nakong mabasa sa mga nobina ug sa ubáng mga basahón kiníng tugon nga mosunod: “tuló ka amahán namó”, “tuló ka maghimayà ka María” ug “tuló ka gloria patri”...

—¿Nan?

—Buút unta akó magpakisayud kon unsaon pagpangadye niana: sunodsunurón ba lamang ang tuló ka “amahán namó”, “tuló ka maghimayà ka María” ug “tuló ka gloria patri”..., kun makatuló ba pangadyea ang “amahán namò”, ang “maghimaya ka María” ug ang “gloria patri”.

—Ingnon niana: sunudsunuron ang tuló ka “amahán namo”...

—Tabì *Hermana Sipa*—misagbat si *Hermana Rufa*—. Sa akong hunáhuná ingnon niini pagpaagi: ang mga lakí dili itipon sa mga bayé; ang “amahán namò” maoy lakí, ang “maghimayà ka María” maoy bayé ug ang “gloria patri” maoy itóy.

—Tabì, *Hermana* Rufa: ang “amahán namo”, ang “maghi-maya ka María” ug ang “gloria patri” mahisama sa kan-on, sud-an ug lámás, mga kalan-on sa mga bulahan sa langit...

—¡Nasayop ka! Tan-awa lamang, ikaw nga mangadyé sa imong nianà dilì gayud makadangat sa imong pangayuon.

—¡Ug ikáw usab nga mangadyé sumalà sa imong paagi, walá gayúy nakuhà sa imong mga nobina!—mitubág si *Hermana* Sipa.

—¿Kinsa, ako?—matud ni *Hermana* Rufa nga mitindog;—dilì pa karón dugay nawad-an akóg usá ka buók nga baktin, nangadyé akó kang S. Antonio ug akong hikit-an, ug gibaligyà ko nganì sa maayong pagkahalin, jabá!

—¿Diáy? ¡Bantog da kay ang usá mo ka silingan nag-sugilon nga ikáw nagbaligyà ug iyang baktin!

—¿Kinsa? ¡Kanang waláy ulaw! ¿Naghunáhuná ikáw nga akó sama kanimo nga...?

Ang magtutudlò napilit pagsalmot arón paghusay sa buroka sa mga biyata; walá nay nahinumdom sa “amahán namò” ug maó na lamay gisultihan ang mga baktin.

—Ayáw, ayáw, mga “Hermanas,” ayáw kamó pag-away tungúd sa usá ka buók nga baktin! Sundon ta ang giasoy sa mga “Santos” nga “Sulát”: ang mga irihis ug protestantes walá mangasukò sa atong Ginoong Hesucristo tungúd kay gitambog niini sa tubig ang usá ka panon nga baboy nga ilang kaugalingon, ug kitá nga mga kristiyanos man untâ ug, labut pa, mga “Hermanas” usab sa “Santisimo Rosario”, ¿managbignì na ba hinuon tungúd lamang sa usá ka buók nga baktin? Unsa man unyáy ipulong kanató sa atong mga kaaway, ang mga “Hermanas Terceras”?

Nangahilom ang tanán, nanghibulong sa halawom nga kinadman sa magtutudlò nga nahimuót niadtong págtahud kaniya nga gipakitá sa mga “Hermanas”, ug mipadayon pagsulti nga gilain na ang iyang paningog:

—Karong taúd-taúd tawgon kitá sa kura. Sultihan ta siyá kon kinsang paria ang atong pawalihon niadtong tutuló nga iyang gipapilian kanató: si Parì Dámaso, si parì Martín kun ang Kuwadhutor ba. Ambut kon ang mga “Hermanas Terceras”

nagpili na bág ila; kinahanglan nga kiní atò gayúd karon nga tinuon.

—Ang Kuwadhutor lamang... —misulti sa hinay si Juana nga nagpanukó.

—¡Yamat! Kanáng Kuwadhutor dili man ugód maanti-gong mowali,—matud ni Sipa;—labíng maayo si parì Martín.

—Si parì Martín? — matud pa sa usá nga nangyam-id; — kanáng paria waláy tingog; labíng maayo si parì Damaso.

—¡Kanà, kanà hinuon!—matud pa ni Rufa.—Si parì Dámaso hinuon maantigo gayúng mowali, sama sa usá ka magdudulá.

—¡Apán dili ta siyá hisabtan!—matud pa ni Juana.

—¡Oo, kay halawom man ugód siyá ug kinaadman! Apán bisan, basta ayohon lamang niya pagwali...

Niini nahiabút si Sisa nga nagalukdo ug usá ka hapág, nanghatag maayong buntag sa mga babaye ug unya misaká sa hagdan.

—Kadto siyá misaká man, manaká usáb kitá,—matud pa nila.

Samtang si Sisa nagpadulong sa taas, ang iyang dughan nagakubákubá; nalibog siyá kon unsaon niya pagsulti sa parì arón mapuypoy ang iyang kaligutgot ug unsay mga katarungan nga iyang ipahayag aron pagpanalipod, sa iyang anák. Niadtong buntaga salumsom pa nganì, nanaug na siyá sa iyang lagwerta namupò sa labíng maayong mga utanon nga iyang gibutáng sa usá ka hapág ug gihanigán niya ug dahon sa saging ug mga bulak. Miadto siyá sa tampi sa subâ arón pagpanguhá ug pakó, kay nahibaló man siyá nga ang parì mahigugma kaayong mokaon niadto kon isagol sa “ensalada”. Sa pagkahumán, nag-ilis siyá pag-ayo, gilukdo niya ang hapág ug mitugbong sa lungsod, walâ lamang niya pukawa si Basilio.

Naghinay siyá pagsaká sa hagdan arón dili masabà, ug naminaw pag-ayo basin hidunggan niya ang matagming tingóg sa iyang anak nga si Crispín.

Apán sanglit walâ gayúd siyáy nabatì ug nakità, midayón sa kosina.

Didto mitan-aw siyá sa tanáng kasuokán: ang mga binatonan ug mga sakristán walâ lamang managtagád kaniya. Mi-hatag siyag katahuran ug lugos lamang gitubág.

—¡Asa nakò ibutáng kiníng mga utanón?—nangutana siyá nga walâ lamang mahamangód.

—¡Diha... bisag asa!—mitubág ang manlulutò nga lugos lamang mitan-aw sa dalá ni Sisa, nalingaw sa iyang buhat, kay nagkuhá sa balhibo sa usá ka manók nga kapón.

Miduol si Sisa sa usá ka talad ug didto iyang gihapnig pag-ayo ang mga tawóng, mga paliyá, mga patola, ang mga lapyò nga dahon sa pakó ug ubán pang utanón nga iyang dalá. Humán niini gikatag niya sa ibabaw ang mga bulak, mipahiyúm ug diyutay ug nangutana siyá sa usá kabinatonán nga gibanábaná niya nga labíng matinagdanon kay niadtong manlulutò:

—¿Makahimo ba kahâ akó pagpakigsulti sa parì?

—Nagdaut,—mitubág sa tingog nga mahinay.

—¿Ug si Crispín? ¿Nasayud ba ikáw kon atua ba siyá sa kristiya?

—¿Si Crispín?—misuná nga nagadiyong.—¿Walâ ba didto sa inyo? ¿Buút mo ilimód?

—Si Basilio hinuon atua sa balay, apán si Crispín nahibilín dinhi—mitubág si Sisa;—buút untâ akó makigkita kaniya...

—¡Matuod!—mitubág ang binatonán;—nahibilín lagí, apán unyà mikalagiw ug... nakadalá ug daghang mga butáng sa parì. Karóng buntag, sayó kaayo, gisugò akó sa kura sa pagpaadto sa kuwartil sa mga sibíl arón pagpahibaló didto. Dagway karón atua na sa imong baláy ang mga sibíl arón pagpangitâ sa imong mga batà.

Si Sisa nanampong sa iyang mga dalunggan, mibangángá ang iyang babà, mikutabkutab ang iyang mga ngabil, buút untâ mosulti apán kawang lamang: walâ siyá makatingog.

—Pulós gayud mga buotan kanang imong mga batà—mishumpay ang manlulutò.—Mailá nga ikaw maóy usá ka asawa nga buotan usab; jang imong mga anak nanghiliwat sa ilang amahan! ¡Labí na gayúd kanang manghod! Tingali ngani molabáw pa kanâ kaniya!

XIX

KAAGING MAPAIT SA USA KA MAGTUTUDLO

*El vulgo es necio y pues lo paga es justo
Hablarle en necio para darle gusto. (1)
(Lope de Vega.)*

Waláy balúd nga makità niadtong gabhiona sa tubig sa lanaw nga gilibután sa bukid, daw walá siyá moduyog sa kagahub ug kaguliyang sa unós nga mihurós niadtong gabhiona. Sa pagsidlak sa Adlaw, makità natò nga nagpapautaw-utaw ang daghang mga bangkà sa mga mananagát nga nanghipus sa ilang mga sikop, mga kasko ug mga paraw nga linayagan.

Durohá ka tawo nga nanagsapút ug pulós maitúm, sukád sa ibabaw nanagpaminawng mahilumón sa tubig sa lanaw; usá niadto maó si Ibarra ug ang iyang kuyog maóy usá ka batan-on nga mapaubsanon ug panagway ug masolub-on ug nawong.

—¡Dinhi niini!—pulong pa sa kuyog ni Ibarra;—dinhi niini itambog ang lawas nga patáy sa imong amahán. Si tenyente Guevara ug akó dinhi dad-a sa manlulubong.

Gipig-ít ni Ibarra ang kamót sa batan-on.

—¡Dilì kinahanglan nga imo akóng pasalamatán niining tanan!—matud pa sa batan-on.—Daghan akóg mga utang-kabubut-on sa imong amahán ug ang bugtong akong gikabalus maó ang pagkuyog kaniya sa iyang lubnganan. Miabút akó dinhi waláy kaila, waláy gisandigan, walá hiilhi, kabús kaayo, sama karón. Ang akong gisundan mibiya sa tulonghaan arón pagpamalít ug tabakò. Gisagóp akó sa imong amahán, gihatagan akó niyang baláy ug gisangkap sa tanán kong mga kinahanglan alang sa kauswagan sa pagtudlò sa kabataan; moduaw siyá didto sa tulonghaan ug manghátag siyág kuwarta, mga basahón ug mga papel sa mga batang kabús ug kugihán nga motuón. Apán kiní, sama sa ubáng mga butáng maayo. ¡walá magdugay!

Si Ibarra mitukás sa iyang kalò daw nag-ampò sulod sa pipilá ka gutlò. Sa pagkahumán niyag pangadyè, milíngì sa iyang kauban ug misulti:

—Miingón ka ganina nga ang akong amahán mihinabang sa mga batang kabús; ðkarón díáy komusta man ang mga batà?

—Karón manlimbasog intawon silá kutob sa ilang maabút ug makasulát lamang sa panahón nga silá makahimo,—mitubag ang batan-on.

—ðUnsa may hinungdan?

—Ang hinungdan maó kay ang mga batà intawon nagakagidlay man lamang ug maulaw silá nga motunghà.

Si Ibarra mihilum.

—ðPilay imong mga tinon-an karon? —nangutana siyá.

—Sa akong talaán adunay kapín sa duhá ka gatús, apán kaluhaag-limá da ang manungha.

—ðNgano man kanâ?

Ang magtutudlò mipahiyum nga masolub-on:

—Kon asuyan ko ikaw sa hinungdan, mataás ug malaay na kaayo ang sugilanon,—matud pa niya.

—Ayáw paghunahuna nga ang akong pangutana maoy pag-susi lamang nga waláy hinungdan,—mitubág si Ibarra sa dakúng kaligdung ug mitan-aw sa layò.—Gipalandong kog maayo ug nagatuo akó nga labíng maayo nga buhaton ko ang mga butáng gihunáhuná sa akong amahán kay sa hilakán ko siyá, labí pang maayo kay sa pagpanimalús sa iyang mga kaaway. Ang iyang lubnganan maó ang Kinaiyahán, ug ang iyang mga kaaway maó ang lungsod ug ang usá ka parì: pasayluon ko ang nahauná tungúd sa iyang pagkaburóng, ug tauron ko ang ikaduhá tungúd sa iyang pagka-parì. ug kay buút akó nga tauron ang Tinuhoan nga nagatudlò ug maayong pamatasan sa katilingban. Buút ko nga ang kalág sa akong amahán maóy magalamdag sa akong mga buhat, busà buút nakò hisayran ang mga kaulangan nga hikaplagán mo sa pagtudlò sa mga batà dinhi.

—Ginoo Ibarra. jang imong handumanan panalanginan gayúd unyà sa atong Yutang-Natawhan kon tumanon mo ang mga maayong hunáhuná sa imong amahán nga namatáy!—matud pa sa magtutudlo.—ðBuút ikáw masayud sa mga kaulangan nga gi-hibalag sa pagtudlò sa mga batà dinhi? Ania, akong asuyon:

ning mga higayona karón, ang pagtudlò sa mga batà dili gayúd mahimo kon dili buligan sa tanán; nahauná, tungúd kay waláy mga butáng makadaní ug makasibut sa kakugi sa mga batà, ug ikaduhá, tungúd kay, bisan aduna pa, makawang lamang gumikan sa pagka-waláy salapí nga magasto ug tungúd usáb sa daghang mga hunáhunang balikò. Ginaingón nga didto sa Alemanya, ang anák sa usá ka magbabaul magatuón sa tulonghaan sa lungsod sulod sa waló ka tuig; ¿kinsa man dinhi sa ato ang magalangan sa katungá nianang panahona nga diyutay da mag bunga nga makuhà? Ang mga batà dinhi makakat-on pagsulát ug pagbasa ug magasag-ulo ug pilá ka laray, usahay ngani ang tibuók nga basahóng kinatsilá, apán niadtong tanán walá siláy hisabtan bisan usá ka pulong; ¿unsa may kapuslanan nga makuhà sa tulonghaán sa anák sa atong mga magbabaul?

—Apán ikáw nga nakakitâ man untà sa kadaut, ¿nganong walâ man nimo tambali?

—¡Ay!—mitubág ang magtutudlò nga nagpanlingò;—ang usá ka alaut nga magtutudlò dili makahimo pagpakigbugnò nga maó dang usará batok sa mga hunáhunang balikò ug sa pipilá ka mga makagagahum. Una sa tanán, magkinahanglan siyá usá ka tulonghaán, usá ka baláy, ug dili ingon karón nga anaa akó magtudlò sa silong sa kombinto, tupád sa salakyanán sa kura. Didto, ang mga batà nga mahigugmang mobasa sa hataás nga tingog makahasol sa pari nga, usahay manaug sa silong nga magakuróg sa kasukò, labí na kon saputon: singgitan ang mga batà ug pakaulawan pa akó usahay. Masabút na nimo nga sa ingón nianà dili mahimo pagtudlò ug pagpakakat-on; ang batà dili motahud sa magtutudlò kon tan-awon niya nga pakaulawan lamang ug yatakan ang iyang katungód. Ang magtutudlò, arón pamation, arón ang iyang kagahúm tohuan, magakinahanglan ug kadungganan, maayong ngalan, kaisgut sa hunáhuná, diyutayng kagawasan, ug tugoti akó nga hisgotan ko ikáw sa pipilá ka butáng gagmay nga makapasubò sa buót. Gisulayan ko untà pag-usáb ang mga paagi sa pagtudlò apán gikataw-an akó. Arón pagpukgò niadtong kadaut nga akong gisulti kanimo, gisulayan ko pagtudlò ang kinatsilá sa mga batà, kay labut pa nga gisugò sa Kagamhanan, gihunàhunà ko usáb nga makaayo sa tanán. Gigawì ko ang paagi nga labíng masayón, gitudloan ko ang mga

batà mga sulti ug mga ngalan sa bisan unsang butáng, walá ko uná ipasabút kanila ang mga lagdá, kay gihunàhunà ko nga unyà ko na silá tudloi sa gramatiká kon makasabút na sa pinulongáng kinatsilâ. Sa gidangtag pilá ka simana, ang labíng mga mahait ug salabutan makasabút nag tagidyutay kanakò ug makahimo na pagbagay ug mga sulti.

Ang magtutudlò mihunong ug nagduhaduha; unyâ, daw nau-sá ang iyang hunàhunà, mipadayon pagsulti;

—Dilì nakò ikaulaw ang kaagi sa mga panamastamas nga akong nadawat: bisan kinsa nga nahimutáng sa dapít nga akong himutangán ang iyang buhaton sama da usáb sa akong gibuhát. Sumalà sa akong giingón, sa sinugdan maayo pa kadto; apán humán mangagi ang pilá ka adlaw gipatawág akó sa sakristán mayor ni parì Dámaso, nga maóy kura sa lungsod niadtong panahona. Sanglit nakasusi akóng daan sa iyang dautang tarás ug nahadlok akó nga mabalo unya siyág hulat kanakò, misaká ako dihàdihà, miyukbò akó kaniya ug gikinatsilâ ko ang akong pagpanghatag ug maayong buntag. Gidunolan na untà akó sa iyang kamót arón paaminón, sumalà sa iyang nabatasan, apán sa pagkadungóg niya nga akó misultig kinatsilâ, gisibog ang iyang kamót, walá lamang akó tubaga, mitalidhay pag-ayo ug giutasan akó niyag gaogao. Nahiláw intawon akó, kay dihâ man usáb ang sakristan mayor sa among atubangan. Walá akó makatultol dayon kon unsay akong ipamulong; nanghinanaw akó sa parì apán siyâ nagpunay lamag katawa. Sa nadugay, nagkaupús na ang akong pailob ug dihâ na untâ sa tumoy sa akong dilà ang mga sulting mahalang alang kaniya, kay nagatuo man akó nga ang paglaban sa dungóg kon pasipad-an dilì mahimong kaulangan arón ang tawo mahimong maayong kristiyanos, ug sa dihâ nga akó na untâ siyáng pangutan-on unsay gikatawan, mikalít siyâ panghilum, ug humán sa katawang mabiaybiayon gibanus niya ang panamastamas, ug unyâ iya akóng gipangutana agig paggaogao: “buenos días diay, éha? buenos días!... ¡ha! ¡ha! ¡ha! ¡pagkadakúng katawan-an! ¡Na, maantigo na gayúd ikáw nga mosultig kinatsilâ!”. Ug unyà mipadayon pagkatawa.

Si Ibarra mipahiyúm.

¡Oo, ikáw mahikatawá karón nianà,—matud pa sa magtutudlò nga nahikatawá usáb;—sa pagkatinuod, niadtong higayona walá akó layhing mikatawa. Nagbaróg akó sa iyang atubangan ug nabatì ko nga ang akong dugô misaka sa akong ulo ug gipangalipudngan ang akong panan-aw. Nakità ko nga ang kura didto na sa layó, sa layó kaayo; giduol ko siyá kay akó na untang tubagon bisan walá akó makahunàhunà unsay akong isulti. Niini ang sakristan mayor mipataliwala kanamo, mitindog si parì Dámaso ug unyà nagligdong ug misulti sa tinagalog:—“Ayaw pagsul-ob ug mga sapút nga dilì imo; gawia lamáng ang imong kaugalingong pinulongán ug ayáw paggub-a ang kinatsilá nga walá buhata alang kaninyo. ¿Nakaila ikaw kang magtutudlo Ciruela? Kadto siyá maóy usá ka magtutudlò nga dilì maantigong mobasa, apán nagbukás ug tulonghaan.” Buít ko untá siyá pugngan, apán misulod dayon sa iyang lawák ug gikalít pagtak-op ang ganghaán. ?Unsa may takús ko mahimo nga ang akong suhol lugos man ngani paigo sa among mga kinahanglan, suhol nga usá nakò madawat kinahanglan uyonan sa kura ug hagoan ko pa pag-adto sa kaulohan sa lalawigan? ¿Unsa may takús ko mahimo batok sa kura nga maóy gitahud sa lung-sod ug sa mga punoan, gilabanan sa iyang Kapunongan, gikahadlok sa Kagamhanan, tawong datò, makagagahum, ginasak-na, ginapamatì, ginatuhoan ug ginatamúd kanunay sa tanán ang iyang hunàhunà? Kon akó iyang panamastamasan kinahanglan nga akó mohilum lamang; kon akó motubág kaniya papahawaon sa akong katungdanan ug mausik ang akong pangità, ug dilì tungúd nianà mouswag ang pagtudlò sa mga batà, hinunoa ang tanán molaban sa kura, kasilagan ug hinganlan akó ug mapahitas-on, sukihán, dautáng kristiyanos, waláy batasan, ug kon dilì man ugaling, hinganlan ug kaaway sa mga Katsilà ug tulisán. Sa usá ka magtutudlò walá gayud ing mapaabut nga kaalam ug kaisgot sa pagtuman sa katungdanan; maó day pangayuon kaniya ang pailub, paubús ug paghulát sa kabubut-on sa mga makagagahum, ug nga pasayluon lamang akó ni Bathalà kon akó walá mamatì sa akong konsiyensiya ug sa akong salabutan, apán unsaon ko man gayúd: natawo akó dinhi, kinahanglan mangità akó ug takús kabuhian, kay aduna akóy inahán nga

gibuhî ug mopaanod lamang akó sa palad sama sa usá ka minatáy nga pagadúyanduyanon sa mga balud.

—Ug tungúd niining kaulangan nga imong giasoy, ¿naluya na lamang gayúd ang imong kabubut-on hangtud sa hangtud? ¿Ug nagapadayon lamang ikáw nianang kinabuhia?

—Maayo untâ hinuon kon mitagám pa akó, kay ang akong mga pag-antus kutob da untâ dihâ! Matuod hinuon nga sukád sa paghitabô niining akong giasoy kanimo, daw gilúód na akó sa akong pangità; naghunàhunà akó pagbulong ug laing kapasíngadtoan sama sa magtutudlò nga akong gisundan, kay ang buhat nga ikaulaw ug ikabug-at sa atong buót makasamad man sa atong kasingkasing, kay ang tulonghaán kanunay man nga makapahinumdom kanakò sa mga panamastamas nga akong nadawat ug kay sulod sa mga takná nga akó atua didto magaan-tus akó mga kapaitán nga dilì ikag-asoy. Apán ¿unsa may takús nakò mabuhat? Dilì mahimo nga ang mga damgo sa akong inahán hunluson ko sa usá lamang ka pamilók; kinahanglan ingnon ko siyá nga tungúd sa tulò ka tuig niyang pag-antus arón nakò makab-ut ang katungdanan sa pagka-magtutudlò, akó mahimo karóng bulahan; kinahanglan patuhuon ko siyá nga ang maóng pangità dungganan uyamut, nga matam-is ang kahagò, nga ang dalan binakbakag mga bulak, nga tungúd sa pagtuman ko sa akong katungdanan nakakitâ akóg daghang mga higala ug nga ako gitamúd sa lungsod; kay kon sultihan ko siyá sa matuod, waláy duhaduha siyá bation gayúd dakúng kasubô, ug kiní, labut pa nga dilì makaluwás kanakò sa akong mga pag-antus, makahimo usáb nga alaut sa akong inahán, ug sa ingón niana walâ gayúd akóy bungang makuhá ug makasalâ pa nganì hinuon. Busà mipadayon akó sa akong katungdanan, gilig-on ko ang akong kabubut-on ug gisulayán ko pagpanglimbasug.

Ang magtutudlò mihunong makadiyót ug unyà mipadayon pagsulti:

—Sukád sa adlaw nga akó gipanamastamasan, gisud-ong ko pag-ayo ang akong kaugalingon ug tuod man nakità ko ang akong pagkawaláy hibangkaagan. Sa adlaw ug sa gabii gitunan ko ang kinatsilâ ug kadtong mga butáng may labut sa akong katungdanan; pahulamón akóg mga basahon sa tigulang pilosopo,

basahon ko ang tanáng mga balasahon nga akong hipalgan ug dukidukióon ko pag-ayo ang tanán kong mabasa. Tungúd sa mga bag-ong hunàhunà nga akong hikat-onán, ang akong pagpanabút nabalhin ug daghang mga butáng nga kanhi akong nakità, karón nangausáb na ang ilang kahimtang. Nakakitâ na akóg mga kasaypanan sa dapít diín kanhi mga kamatuoran day akong nakità, ug mga kamatuoran usáb diín kanhi pulós da mga kasaypanan. Ang pagpanlatús, pananglitan, sa mga batang tinon-an nga, sukád sa dugay náng panahón, maóy ginabuhat sa mga magtutudlò sulod sa mga tulonghaan ug nga kanhi giisip ug gipatuhoan nga maóy bugtong paagi nga maayo arón ang tinon-an makakat-on, gituhoan ko na karón nga ináy makatabang arón ang batà mouswag, hinunoa makadaut ug dakû kaniya. Nakatuo gayúd akó nga ang salabutan sa batà dili makatultol paghunàhunà kon ang iyang mga matá magatan-aw sa palmita ug saplina; ang kahadlok ug kalisang makakutaw gayúd sa hunàhunà hangtud sa tawo nga labíng malinawog buót, gawás pa nga ang hunàhunà sa batà, sanglit mabaskog kaayo, malagmit usáb nga malubá. Ug sanglit magakinahanglan man kitág kalinaw sa buót arón mahipatik sa atong salabutan ang mga hunàhunà nga atong hikat-onán, gituhoan ko nga ang angay kong unahon maó ang pag-agak sa mga batà arón silá managbatón ug pagsalig, paglaum ug pagmahál sa ilang kaugalingon. Gisabút ko usáb nga ang pagpanglatús nga sa adlawng tanán makità sa tulonghaan makapabunól sa kasingkasing sa batà, makapalà sa iyang mga maayong pagbatì ug sa kaulaw nga makulì nang mobalik human mawagtang. Napaniid ko usáb nga ang batang latusón mo malipay nga ang ubán latusón usáb ug mahimuót kaayong magpamatì sa hinilak sa iyang isigkaingon; ingón man akong napaminaw nga ang batà nga tugyanan sa pagpanglatús, bisan sa unang adlaw nga siyá suguon sa magtutudlò mosugot sa dakúng kabug-at sa iyang buót, apán sa ngadtongadto maanad ug sa kadugayan gayud malipay na siyáng magatuman sa iyang masulub-ong katungdanan. Nalisang akóng nagpalandong sa panahón nga milabáy ug buót ko luwasón ang ania karón pinaagi sa pag-usáb sa karaang pagpanudlò sa kabataan. Gipaninguha ko nga ang pagtuón himuong kalingawan arón dili ikabug-at sa buót sa mga batà, gipatuo ko

kanila nga ang kartilya dili maóy usá ka basahón nga dinuhig sa luhà sa mga batà, kon dili maóy usá ka higala nga magatudlò kanila ug daghang mga katingalahan; gipaninguhà ko nga ang tulonghaán dili isipon sa mga batà nga dapít diín silá paga-sakiton, kon dili dapít hinuon diín ang ilang malinghod nga salabutan makakitág kalingawan. Busà, sa hinayhinay gikuha ko ang batasan sa pagpanlatús, gidalá ko sa balay ang mga saplina ug ang latús giilisan ko sa indigáy sa pagtuón ug sa pagmahál sa ilang kaugalingon. Kon ang usá ka batà dili makakat-on sa akong patun-an kaniya, isipon ko nga kadto gumikan sa iyang katapul, dili sa kakulang sa katakús; gipatuo ko ang akong mga tinon-an nga silá adunay mga maayong hiyas alang sa pagtuón, ug tungúd niining ilang pagtuo mga gipaninguhà usab nilang matinuod, mapilit silá pagtuón, sama da nga tungúd sa pagsalig ang tawo makahimog dagkúng mga butáng. Sa sinugdan, daw ingon ug dili mahimo ang pag-ilis sa paagi sa pagpanudlò; daghang mga batà walá na hinuon managtuon; apán gipadayon ko lamang gayúd ug akong napaniid nga sa hinayhinay ang kakugi mianám nag turók sa kabubut-on sa mga batà, daghan nang nanunghá ug talagsa na lamang ang moligóy; ug kadtong batà nga akong dayegon makausá sa atubangan sa iyang mga kauban, inigkaugmà pil-on na niya ang iyang pagtuón. Nadungóg dayon sa lungsod nga akó dili na manglatús sa mga batà; gipatawág akó sa kura, ug sa pagsaká ko sa kombinto, sanglit nahadlok akó nga mahitabô na usáb kadtong gisugilon ko ganina kanimó, ang paghatag kog katahuran akò nang gitinagalóg. Niadtong higayona, ang kura nagaligdong pag-ayo sa akong atubangan. Gi-ingón akó niya nga ang mga batà mangadaut tungúd sa akong paagi, nga akó nagausik lamang sa panahón, nga akó walá magatuman sa akong katungdanan, nga ang amahán nga dili molatús walá mahagugma sa iyang anák, matud pa kono sa *Espíritu Santo*; nga ang kinaadman uná hikat-oní kinahanglan paagasag dugó, ubp., ubp., ug giasoyan akó niyág daghang mga garaygaray sa panahón sa mga luóg, daw igò nang katarungan nga ang usá ka butáng isulti sa mga karaan arón dili na malalis; kon kiní matuod pa, kinahanglan tuhoan ta usab kanáng mga mananáp nga may kaputol nga tawo ug kanáng uban pang mga katingad-an sa kakaraan nga gisilsil sa ilang mga palasyo

ug mga dagkung simbahán. Sa katapusan iya akóng gipahamangnoan nga magkugi sa pagtuman sa akong katungdanan ug nga balikon ko ang karaang paagi, kay, kon dili, iya akóng isumbong sa Alkalde. Ug walá mohunong dinhi ang akong kadaut: sa pagka-pilá ka adlaw nangadto sa silong sa kombinto ang mga ginikanan sa mga batà ug niadtong higayona gitilok ko gayud ang akong tanang pailob arón pagtulon sa ilang mga gipanulti kanakò. Sa akong atubangan gidalayeg nila pag-ayo kadtong karaang mga panahón nga ang mga magtutudlò pulós mga maisug ug nanagtudlo sa mga batà sama sa pagpanudlò sa ilang mga apohán. “¡Kadto sila maóy mga magtutudlò nga makinaadmanon!”—matud pa sa mga ginikanan sa mga batà;—bunalan nila ug tanuson ang kahoy nga balikò. ¡Kadto silá dili mga batan-on kon dili mga tigulang nga daghan nag hiagian ug napaniid, mga ubanon na ug pulos mga maugdang! Si D. Catalino, nga maóy hawod kanilang tanán ug maóy nagtukod niadtong tulonghaán, dili gayúd molatús ug kubús sa kaluhaág-limá ka hampak, busà tungúd niadtong iyang paagi naparian siyá ug adunay mga anák nga mga makinaadmanon.” ¡Ah! ang mga karaan maayo kaayo kay kanakò. Ang ubán dili matagbaw ning mga binastos nga pasumbingay; gidaygan gayúd akó nila nga kon padayunon ko ang akong paagi, ang ilang mga batà walá gayúd ing hikat-onán ug tungúd nianà mapilit silá sa dili na pagpatungha. Kawang lamang ang mga katarungan nga akong gipahayag kanila: sanglit batan-on akó dili gayud kaayo nila tuhoan. ¡Oh, niadtong higayona buút untâ akó magpakatigulang! —Gihisgutan ako nila sa “autoridad” sa Kura, sa ubáng tawo ug sa ilang kaugalingon ug matud pa nila nga kon walá pa ang mga latús nga ilang nadawat sa ilang mga magtutudlò, walá gayúd untâ karón siláy hikat-onán. Ang maayong gawì ug pag-uyon sa akong hunàhunà nga gipakità kanako sa ubáng mga molupyò sa lungsod, nakapuyopoy ug diyutay sa mga kapaitan nga akong giantus.

Sa pagtan-aw ko niini, napilit akó pagbiyà sa akong paagi nga, humán nakò hagai, nagsugod na untâ pagpamunga. Sa pagkaugmà gidalá ko pagbalik sa tulonghaan ang mga saplina ug gigawì ko pag-usáb ang karaang paagi sa pagpanlatús sa mga tinon-an. Nawalá gilayón ang kalinaw sa buót ug mibalik ang

kasubô sa kasingkasing sa mga batà nga nagasugod na untâ paghigugma kanakò: kadto silá maoy bugtong kong mga higala. Bisan ang latús talagsa da nakong gawion ug gipaninguhà ko kanunay nga ang mga batà dilì kaayo sakitán sa mga hampak, apán silá mibatì ug tinuod ug nanagdanguyngoy sa labihang kaulaw. Kadtong tanán nakasamad sa akong kasingkasing, ug bisan sa ilalum sa akong hunàhunà nagalagut akó batok sa ilang mga ginikanan, apán dilì akó makahimo pagpanimalús niadtong waláy salá nga mga batà nga nagabayad sa mga hunà-hunang balikò sa ilang katigulangan. Ang mga luhà sa mga batà daw tinggang tinunaw nga nakasunog sa akong kasingkasing nga mihuót sa akong dughan, ug niadtong adlawa mipaulì akó pagsayó sa amò ug didto nag-usara akó paghilak... Dagway mahibulong ka sa akong pagkamabination, apán kon ikáw pa untâ ang nahimutáng sa dapit nga akong himutangán, tingali ang nahitabô kanakò nahitabô usáb kanimo. Ang tigulang si D. Anastasio magakanayón kanakò: “Nga ang mga ginikanan sa mga batà nangayog latús kanimo? Nan, ñnganong walâ man hinuon silá nimo patilawá sa saplina?” Ug tungúd niadtong tanán ako nasakít.

Si Ibarra namatì nga naghinuktok.

—Igó lamang nga naayo sa akong sakít, mibalik akó sa tulonghaán ug nakità ko nga sa akong mga tinon-an diriyót na lamang ang nahibilín. Ang labíng mga maayog ulo kanila nangalagíw sa pagbalik na sa karaang paagi, ug sa nanghibilín nga nanaglikáy sa mga bulohatón sa ilang baláy, waláy mausá nga malipayog nawóng, waláy mausá kanila nga nahinangóp sa akong pagkaayo: alang kanila magsama da nga akó maayo kun dilì, dagway mangalipay pa ngani hinuon silá ng mopadayon ang akong sakít, kay ang magtutudlò nga gipuli una kanako, bisan makusóg pang manglatús, apán talagsa dang moadto sa tulonghaán. Ang ubán kong mga tinon-an, kadtong mapugós sa ilang mga ginikanan, ináy mangadto sa tulonghaan, managsuroysuroy hinuon. Gipakasalá akó nila tungód sa akong pagpanggà sa mga batà ug napun-an akó sa mga basul sa mga ginikanan. Apán usá kanila, anák sa usá ka babaye nga nagapuyô sa kau-mahán ug magaduawán kanakò sa masakitón pa akó, walâ na mobalik pagtunghà kay misulod sa pagka-sakristán: ang

sakristán “mayor” nagaingón nga ang mga sakristan dili anga-
yán nga magkanunay pag-adto sa tulonghaán kay makapaubús
sa ilang kahimtang.

—¿Ug giantus mo na lamang kadtong mga bag-o mong tinon-
an? —nangutana si Ibarra.

—¿Unsa may takús ko mahimo?—mitubág ang magtutudlò.
—Apán, sanglit sulod sa panahón nga akó nasakit daghan mang
nanghitabò, giilisdan ang among kura. Tungúd niini nabanhaw
ang akong paglaum ug gisulayán ko pagbalik ang paagi nga
gikahimut-an sa mga batà arón dili mausik ang ilang panahón
ug duna siláy bungang makuhà sa mga latús nga ilang madawat
ug mga kaulaw nga ilang giantus. Sanglit dili na man mahimo
nga ang mga batà mahigugma pa kanakò, ang akò na lamang
gipaninguhà maó nga aduna untáy diyutang kapuslanan nga
akong ikabilin kanila arón sa ingón nianà ang akó unyang
handumanan dili kaayo mapaít alang kanila. Ikáw nasayud nga
sa kadaghanan sa mga tulonghaán ginagawì gayud ang mga ba-
sahóng kinatsilâ, gawás sa tukso-an nga tinagalóg nga pagausab-
usabon sumalà sa kapunongan diín mahisakop ang kura nga ma-
hailis sa usá ka lungsod. Maóy mga basahon nga malagmit ga-
wion ang mga nobena, trisagio, tuksoan ni P. Astete; nianang
mga basahona walâ gayud ing kapuslanan nga makuhà ang
mga batà. Sanglit dili man mahimo ang pagtudlog kinatsilâ
kanila ni ang paghubad niadtong daghang mga basahón, ang
akong gibuhát maó ang paghinayhinay pag-ilis niadtong mga ba-
sahón sa pipilâ ka laray nga kinuhà ko sa mga basahóng ma-
puslanon nga sinulát sa tinagalóg, sama, pananglit, sa basahón
nga nagatudlò sa mga maayong pamatasan ni Hortensio (Urba-
no?) ug Feliza, pipilâ ka basahóng gagmay mahitungud sa pag-
umá, ubp., ubp. Usahay mangunáy akó paghubad sa mga gag-
mayng basahón, sama, pananglit, sa kaagi sa Pilipinas ni P.
Barrera, nga pagapun-an ko usahay sa akong kaugalingong mga
hunàhunà sumalà sa akong mga paniid. Arón pagtudlò kanilag
Geografía, gihulád ko ang mapa sa lalawigán nga akong hingkit-
an sa pag-adto ko sa kaulohan, sanglit sa tulonghaan walâ man,
ug pinaagi niining hulara ug sa mga baldosa sa silong sa kom-
binto, gipasabút ko ang mga batà sa kahimtang sa atong kapupud-
an. Niining higayona, ang mga babaye mao na usáb ang na-

ngaukáy; ang mga lalaki igo lamang mipahiyúm, mituo nga kadto maóy usá sa akong mga binuang. Gipatawág akó sa bagong kura, ug bisan walá akó niya kasab-i, giingón akó niya nga ang una kong atimanón mao ang tinuhoan ug nga una tudloi ang mga batà niadtong mga butanga, kinahanglan ilang ipakitá pinaagi sa *examen* nga silá nakasag-ulo na pag-ayo sa mga *Misterios*, sa *Trisagio* ug sa *Catecismo de la Doctrina Cristiana*.

Sa ingón niining pagkaagiha, ingón hinuon ug akó nanglimbasug nga ang mga batà mahisama sa periko nga mokutab lamang ang bàbà ug makasag-ulo sa daghang mga butáng ug waláy usáng ilang hisabtan. Daghan na ang nanagpakasag-ulo sa mga *Misterios* ug sa *Trisagio*, apán dagway dili silá makasugakod sa tuksoan ni P. Astete, kay ang kadaghanan kanila walá pa man matinò pag-ayo sa mga pangutana ug mga tubág, ingón man sa kahulogan sa tagsatagsa. ¿Ug sa ingón nianà dili gayúd kitá moiróg hangtud nga mangamatáy, ug mao usáb kanà unyay sundon sa umaabut natong mga kaliwat, samtang sa Uropa ang mga tawo managhisgot kanunay sa Kauswagan!

—¡Ayáw, dili maayo nga wad-on ta ang atong paglaum sa kaugmaon!—matud ni Ibarra nga mitindog.—Gidapit akó sa tenyente mayor arón pagtambong sa usá ka tigum didto sa *Tribunal*.¹ ¿Kinsay nasayud kon didto niadtong tiguma hikap-lagan mo ang tubag nianang imong mga pangutana?

Ang magtutudlò mitindog usáb ug nagpanlingò, timaan nga siyá nagaduhaduha sa mga pulong ni Ibarra, ug mitubág:

—¡Makita da nimo nga kanang ilang gihunàhunang buhaton mapakyas usáb sama sa akoa! Kon dili ka motuo, ¡tanawon ta lamang unya!

(1) — Balay-lungsod.

ANG TIGUM SA TRIBUNAL¹

Maóy usá ka lawák nga may gitas-ong napulog-duhá kun napulog-limá ka metros ug may gilapdong waló kun napulò ka metros. Ang iyang mga paríl nga pinintalag apog nabulit sa mga dibuho nga binadlis sa uling, mangil-ad nga pagkabuhat ug may pagkalaw-ay, sinulatán ug mga pulong nagahingpit pagpasabút sa ilang kahulogan. Sa usá ka suók ug hinapnig pag-ayo, gipandig sa bungbong may napulò kahá ka buók nga karaang mga pusíl nga duslitan pag agipó kon pabuthon, ubán sa mga sableng gipanay-an na, mga espadín ug mga talibóng: maó kadto ang mga hinagibán sa mga kuwadrilyero.¹

Sa usá ka tumóy sa lawák nga gidayandayanan ug mga tabil nga mapulá ug bulingón, gibitay sa bungbong ang usá ka hulagway sa Hari sa Espanya; sa ubús sa maóng hulagway, pinatong sa usá ka tungtunganang kahoy, makità ang usá ka dakúng siyang karaan nga gubá nag mga akmoyanan; sa atubangan adunay usá ka dakúng talad kahoy nga nabulit sa tinta ug gikulitkulitán sama nianang mga talad sa mga tindahan sa alak didto sa Alemanya nga kanunayng sudlan sa mga tinon-an. Ug sa katapusan, arón mahingpit gayúd ang mga ginamitón didto sa *tribunal*, adunay makità nga mga bangkò ug mga siyang gubá.

Mao kiní ang lawák nga tigumanan, lawák sa maghuhukom, lawák díin sakiton ang mga dinakpan, ubp. Dinhi ania karón managkulo-kabildo ang mga punoan sa lungsod ug sa mga balangay: ang pundok sa mga tigulang walá makigtipon sa pundok sa mga batan-on ug ang tagsatagsa kanila dili gayúd magakaduol: kadong duruhá ka pundok maagid-agid sa ginatawag ug *partido conservador* ug *partido liberal*, ugaling kay sa kalungSORAN ang ilang mga bugnò sabúg nga molapas sa kasarangan.

—;Aduna akóy himatikdan ning gibuhát sa *gobrnadorcillo*
—matud ni Don Filipino, ang pangulo sa *partido liberal*, sa iyang

(1) — Polie sa banikanhón kun *seral policeman* karón.

mga higala; —aduna gayúd siyáy gihunàhunà nang daan nga buhaton tungúd ning paglangaylangay sa paghisgot sa mga galastohan hangtud sa katapusang taknà. Timan-i bayâ ninyo nga napulò na lamag-usá ka adlaw ang nahibilín.

—¡Ug napabilin siyá sa kombinto arón pakigsulti sa parí nga nagmasakiton!—miingón ang usá ka batan-on.

—¡Waláy sapayán!—mitubág ang usá;—tanán hinikay nang daan. Basta dilì lamang uyonan sa kadaghanan ang gihunàhunà sa mga tigulang...

—¡Dilì akó motuong uyonan!—matud ni Don Filipino;—akó maóy mopasaka unya sa gihunàhunà sa mga tigulang...

—¿Ngano, unsay gisulti mo?—nagdungan pagpangutana ang nanagpamatì kaniya nga nanghibulong.

—Kon makasulti akó pag-una, ipasaka ko ang gihunàhunà sa atong mga kaaway.

—Nan, ¿ang atoa diáy?

—Kon ipasaka man ugaling, ikáw maóy mangako nianà—mitubág ang tenyente nga mipahiyúm ug miatubáng sa usá ka batan-ong kabisa;—unyâ na ikáw mosulti kon ang akong ipasaka isalikway na sa kadaghanan.

¡Walâ ikáw namò hisabti, Don Filipino!—matud sa mga kauban sa tenyente, nanagduhaduha ug mitan-aw kaniya.

—¡Pamati kamo!—matud ni Don Filipino sa tingog mahinay sa durohá kun tutulò ka kauban nga namatì kaniya.—Karóng buntag gikakità ko ang tigulang si pilosopo Tasyo.

—¿Ug unya?

--Ang tigulang miingón kanako: “Ang inyong mga kaaway nangasilag batok kanimo labáw kay sa ilang pagkasilag batok sa imong mga hunàhunà. ¿Buút ikaw nga ang usá ka butang dilì mahimo? Ipahayag kanila, kay, bisan kanáng butanga labí pang mapuslanon kay sa *mitra*,¹ apán tungód kay gikan man kanimo, waláy duhaduha isalikway gayud nila. Unyâ, kon ikáw mapilde na, maóy pasultiha sa inyong gihunàhunang buhaton ang usá sa inyong mga kauban nga labíng mapaubsanon, ug ang inyong mga kaaway, arón, pagpakaulaw kanimo, waláy duhaduha manguyon niining gipahayag sa ulahíng mosulti.” Apán ayáw kamóg sabà niini.

(1) Kalong taliwtiw nga gamiton sa mga abispo ug orsobispo sa mga solemnang kalihokan sa simbahan.

—Apán...

—Tungúd nianà akong ipahayag ug ihagád sa kadaghanan ang gihunàhunà sa atong mga kaaway ug akong palabungon pag-ayo hangtud nga mahimo nang kataw-anan. ¡Hilum kamo! ¡Ania si G. Ibarra ug ang magtutudlò!

Ang duruhá ka batan-on nanghatag ug katahuran sa tanán, apán walá mangapíl sa ilang mga sultisulti.

Taudtaúd misulod ang *gobernadorcillo* nga nagakusmod: kadtong tawhana mao ang atong nakità kagahapon nga naga-dalá daghang mga kandilà. Sa pagsulod niya, mihunong ang mga yagungyong: tagsa-tagsa iyahayg panglingkod ug sa hinay-hinay nahilum ang tanán.

Milingkod ang Kapitán sa dakúng siya nga gipahalunà ubús sa hulagway sa Hari sa Espanya, miigham makaupát kun makalimá, mihikap sa iyang ulo ug nawong, gitukod sa talad ang iyang mga siko ug unyà gikuhà usáb dayon, ug sa katapusan mibalik pag-igham.

—¡Mga ginoo!—misulti sa katapusan sa tingog maluya—Nangahas ako pagdapit kaninyong tanán alang niining tigum.—¡chémi! ¡chémi!... kinahanglan saulugon ta ang pangilin sa atong patrón nga si San Diego unyà sa ika 12 ning bulana... ¡chémi! ¡chémi!

Dinhi misiaw ang iyang ubó nga dili subsob apán ugá, ug mao nga mihilum siyá.

Sa pagkahilum sa Kapitán, mitindog sa bangkò sa mga tigulang ang usá ka tawo nga may kap-atan kahâ ka tuig ang kagulangan ug maayog baróg. Mao kadto ang dató nga si Kapitán Basilio, kaaway ni anhing Don Rafael, usá ka tawo nga nagatuo nga sukád mamatáy si Santo Tomás de Aquino, ang Kalibutan walá na mouswag, ug nga sukád siyá mahigulâ sa San Juan de Letrán, ang katawhan nagsugod pagsibug.

—Tugoti ako ninyo nga mosulti karón bahin sa usá ka butáng hinungdanon uyamut—matud niya.—Akó karón maóy unang mosulti, bisan ang ubán nga ania dinhi labáw ug katu-ngód kay kanakò, apán mouna lamang akó pagsulti kay gihunàhunà ko nga ning mga butanga ang pag-una pagsulti dili sabton nga ang mosulti maóy labáw sa tanán, ingón nga ang pag-paulahí pagsulti dili usáb sabton nga ang mosulti maóy ubús

sa tanán. Labut pa, ang mga butáng akong igsusulti labihan kahinungdanon nga dili mahimong biyaan ni isulti sa katapusan, ug tungúd niini buút untâ akó mouna pagsulti arón ang butáng akong hisgotan kahatagan sa iyang kaugalingong bilí. Busà tuguti akó ninyo nga mouna pagsulti dinhi ning tigum diin akong nakità ang mga tawong talamdon uyamut, sama sa *Señor Capitán actual*, sa *Capitán pasado*, ang akong minahal nga higala nga si Don Valentín, ang *capitán pasado*, ang akong higala sa pagkabatà nga si Don Julio, ang atong bantugang Kapitán sa mga Kuwadrilyero nga si Don Melchor, ug ubán pang mga mahál nga ginco nga dili na lamang nakò nganlan ug nga inyong nakità karón dinhi. Hangyuon ko kamó nga inyo akóng tugotan pagsulti una mosulti ang laing tawo. ¿Makabatón ba kaha akog maayong palad nga ang Hunta motugot sa akong ubús ng hangyò?

Ug si Kapitán Basilio miyukbò sa dakúng pagtahud nga daw nagpahiyum.

—¡Sulti na lamang kay ganina da kamíng buut mamati kanimo!—matud sa mga higala nga iyang gipasumbugayan ug sa ubáng mga tawo nga nanagtuo nga siyá maayo kaayong mamumulong: ang mga tigulang nagpunayg kusokuso sa ilang mga kamót ug nagsamot ug igham sa dakúng kahimuót.

Si Kapitán Basilio, humán mamahid sa singot sa iyang panyong sida, miadayaon pagsulti:

—Sanglit kamó mga matinagdanon ug matinamdanon man kaayo alang ning ubús ninyong suluguón nga inyong gitugotan pagsulti una kay kang bisan kinsa nga ania karón dinhi, pahamuslan ko kiníng pagtugot nga sa dakúng puangod inyong gihatag kanakò, ug mosulti akó. Gipalandong ko sa akong hunàhunà nga ania akó sa taliwalà sa hawanán sa talahuron uyamut nga *Senado* sa *Roma*, *senatus populusque romanus*, matud pa namò niadtong mga maayong panahón nga sa dakúng kadaút alang sa katawhan dili na mobalik, ug pangayuon ko karón sa mga *Patres Conscripti*, nga iíngon unta sa makinaadmanong Cicerón kon nahamutáng pa siyá sa dapít nga akong himutangan ning higayona, pangayuon ko, sanglit kulang na man kitá sa panahón, ug kay ang panahón bulawan man, matud pa ni Salomón, pangayuon ko nga ning butanga nga hinung-

danon uyamut tagsatagsa mopahayag sa iyang hunàhunà sa matin-aw, humubô ug waláy likòlikò nga pagkasulti. Gipamulong ko.

Ug si Kapitán Basilio milingkod nga nahimuót kaayo sa iyang pakigpulong ug sa pagpatalinghog kaniya sa tanáng nambong sa tigum, ug unyâ mitan-aw siyá kang Ibarra nga nagalingkod sa suók, nianang tinan-awan nga nagapasabút nga siyá labáw kay sa iyang gitan-aw, ug humán niini, milingi sa iyang mga higala daw kiní silá iyang gipangutana pag-ingon: “!Unsa dili ba maayo nakong pagkasulti? ¡Há!”

Ang tinan-awán ni Kapitán Basilio mitakód usáb sa tinan-awán sa iyang mga higala nga miharong sa mga batan-on, daw buút nila kiní patyon sa kasina.

—Karón makahimo pagsulti bisan kinsa nga... ¡ehém!... —matud sa *governadorcillo* nga walâ makatibawas sa iyang sulti... Ang ubó ug ang mga panghupaw mibalik na usáb pagsuól.

Sanglit walâ man gayuy timík nga nabati, mahunàhunà ta na lamang nga kanila waláy buút pangalan ug usá sa mga *patres conscripti*: walâ gayúd ing usá nga mitindog. Busà si Don Filipino mipahamulos sa higayón ug nangakò nga mosulti.

Ang mga tigulang nagkidhatáy ug nagsinyasáy.

—Ipahayag ko, mga ginoo, ang mga galastohan sa atong pangilin nga akong gihikay—matud ni Don Filipino.

—¡Dili kami makadawat nianà!—mitubág ang usá ka tigulang sugpaón, kadapig nga dilì maliso sa ilang pundok.

—¡Mosupak kami!—matud pa sa ubáng mga kaaway.

—¡Mga ginoo!—miingón si Don Filipino nga kataw-onon;— walâ pa nakò ipahayag ang manta-manta nga gihikay namong mga batan-on. Hugót ang among pagtuo nga kiníng among gihunahunang buhaton nga ipahayag ko karón, palabihón gayud natong tanán kay sa gihunàhunà kun sa maabút paghunàhunà sa among mga kaaway.

Kiníng mapahitas-ong pagsugod sa pakigpulong ni Don Filipino nakapasurok sa dugò sa mga tigulang ug kiní silá nanumpa sa ilalum sa ilang kasingkasing nga supakon gayud nila ang tanáng ipahayag sa tenyente mayor. Si Don Filipino mipadayon pagsulti:

—Aduna kitay 3,500 ka pisos nga galastohon. Niining sapia makahimo na kitág usá ka pangilin nga labí pang masadya kay sa mga pangilin nga atong nakitá dinhi sa atong lungsod, sa tibuók lalawigán ug hangtud sa mga lalawigán nga silingan.

—¿Tinuod?—matud sa mga tigulang;—ang lungsod sa A. nakatigum ug 5,000 ka pisos sa iyang pangilin, ang sa B. 4,000. ¡Kanâ pulós lamang hambug nimol!

—¡Pamatia ako ninyo, mga ginoo, kon dili ba kamó unyà manuol!—mipadayon si Don Filipino nga walá gayúd malubá.—Isugyot ko nga magpatindog usá ka dulaán sa taliwalá sa sawang ug kiní gahinán ta ug 150 ka pisos.

—¡Dili paigó ang 150 ka pisos; kinahanglan butangan 160!—mipakgang ang usá ka tigulang gahiág ulo.

—¡Isulat, G. Pangulo, 200 ka pisos alang sa dulaan!—mii-ngón si Don Filipino.—Isugyot ko nga sabuton ang kapunongan sa mga magdudulá sa Tondo arón maghimo silág kalingawan sulod sa pitó ka gabii nga waláy bugtò. Pitó ka gabiiing dula ug tag 200 ka pisos ang gabii, mahimong 1,400 ka pisos: ¡isulat, G. Pangulo!

Ang mga tigulang ug mga batan-on nanagtinan-away: maó day walá managlihók ang nangasayud sa lansis.

—Isugyot ko usab nga magpabuhat kitag dagkung mga kastilyo: ayáw kitá nianang mga sugáng sama sa aninipot ug nianang mga kastilyong gagmay ug magtuyoktuyok nga higugmaan sa mga batà ug sa mga dalaga. Buút kami ug mga bomba ug mga kuwitis nga dagkù kaayo. Busa isugyot ko nga mopalít kitág 200 ka bombang dagkù nga tagurha ka pisos ang usá, ug 200 usab ka buók nga kuwitis dagkù nga sama gihapog bilí. Adto nato itugon sa mga mamumuhát ug kastilyo sa Malabón.

—¡Hum!—misagbat ang usá ka tigulang:—usá ka bomba nga tagurhaon lamang ka pisos dili makalisang ni makabungól kanakò; kinahanglan kadtong tagutluón ka pisos.

—¡Isulát ang 1,000 ka pisos alang sa 200 ka bomba ug 200 ka kuwitis nga dagkù!

Ang mga tigulang walá na makapugóng; pipilá kanila nanindog ug nanagsabutsabut.

—Labut pa, arón gayúd makità sa mga silingang lungsod nga kitá dili inót ug naghingapin ang atong salapî—mipadayon si Don Filipino nga gitaás ang tingog ug mipasigpat sa mga tigulang—isugyot ko kiníng mosunod: Nahauhá, nga magtudlò kitág upat ka *hermano mayor* alang sa mga adlaw sa pangilin; ug ikaduhá, nga sa matag-adlaw sulod sa pangilin magatambog kitá sa linaw ug 200 ka buók mga himungaan nga minantikaan, 100 ka buók kapón nga pulós sinudlan ug 50 ka buók inasál, sama sa gibuhat kanhi ni Sila, katalirongan niadtong Cicerón nga bag-ong gihisgotan ni Kapitán Basilio.

—Oo, mao kaná: ¡sama kang Sila!—misagbat si Kapitán Basilio nga nahimuót sa ulog-ulog.

Ang katingala sa nanambong sa tigum nag-anám kadakú.

—Ug sanglit daghan mang mga dató nga manugok sa pangilin ug tagsatagsa kanila managdalá man daghang salapî ug ang ilang mga manók nga mga maayong laki, mga *liampó* ug mga baraha, isugyot ko usáb nga magbulang sulod sa napulog-limá ka adlaw, pasagdan nga buksan ang tanáng mga sugalan ug...

Apán gisanta siyá sa mga batan-on nga nanindog kay nanuo nga siyá nabuang. Ang mga tigulang nanaglalis sa dakúng kainit.

—Ug sa katapusan, arón dili hikalimtan ang mga kalipay nga kalagnon...

Ang mga yagungyong ug mga singgit nga nabati gikan sa tanáng mga suók sa hawanán mitabon sa iyang tingog: kadtong tiguma nahimo nang dakung kaguliyang.

—¡Dili!-- misinggit ang usá ka tigulang gahiág ulo;—dili akó buút nga siyá magpagawal unyà nga maóy naghikay sa pangilin, ¡dili! ¡Pasultiha, pasultiha akó ninyo!

—Gibudhian kitá ni Don Filipino!—matud sa mga batan-on—mibalitók diáy siyá ngadto sa pundok sa mga tigulang! ¡Mosupak gayud kitá!

Ang *gobnadorcillo*, nga nagaluya kaayo, walá lamang maningkamot arón mahibalík ang kalinaw: naghulát lamang nga ang nanambong sa tigum pamul-an nag lalis.

Ang kapitán sa mga kuwadriyero nangayò nga mosulti; gitugtan siyá, apán walá makatingog ug mibalik na lamang paglingkod nga naulaw uyamut.

Maayo ngani kay mitindog si Don Valentín, ang labíng makasaranganon nga kadapig sa pundok sa mga tigulang, ug misulti:

—Dili kami makadawat sa gisugyot sa *teniente mayor*, kay gihunàhunà namong labihan da kaayo. Nianang mga bombang dagkú ug pitó ka gabiiing dula mao day mahigugma ang usá ka batan-on sama sa *teniente mayor* nga makahimo pagtukáw bisag pilá ka gabii ug dili mabungól nga mamati sa butóbutó sa mga bomba. Gisuná ko ang hunàhuná sa mga tawong mabuot ug siláng tanán nagkauyon sa pagsalikway sa tanáng gisugyot ni Don Filipino. ¿Dili ba wao, mga ginoo?

—¡Oo, oo!—nanagdungan pagtubág ang mga tigulang ug ang mga batan-on.

Ang mga batan-on nanghimuót kaayong namati nga usá ka tigulang misulti sa ingón niadto.

—¿Unsaon ta man kanáng upát ka *hermano mayor*?—mipadayon ang tigulang.—¿Unsa may kahulogan nianang mga himungaan, mga kapón ug mga inasal nga itambog sa linaw? ¡Hambug lamang! Moingón unyà ang atong mga silingan, ug kitá managpuasa sulod sa tungâ sa tuig. ¿Unsa may labut ta kang Sila ug sa mga taga Roma? ¿Gidapit ba kitá nila sa ilang mga pangilin-bisan makausá na lamang? Sa akong bahin, akó walâ gayúd makadawat ug sulát kaniya, ug hunàhunà bayá ninyo nga akó tigulang na.

—¡Ang mga Romanhon atua sa Roma diin magapuyô usáb ang Papa!—gihunghongan ang tigulang ni Kapitán Basilio.

—¡Ah, karon nakasabút na diay ako!—matud sa tigulang nga walâ malubá.—Dagway silá didto managsaulog sa ilang pangilin sa adlaw nga gidili ang pagkaon sa karne ug unyà ang ilang mga kalan-on ipatambog sa dagat sa Papa arón dili silá makasalá. Apán, bisan unsaon paghunàhunà, kanáng imong gipahayag dili gayúd madawat, dili mahimo, ¡maóy usá ka dakúng binuang!

Gisibog na lamang ni Don Filipino ang iyang sugyot sa pagtan-aw niyang gisupak pag-ayo.

Ang mga tigulang nga hugót kaayong kadapig sa ilang pundok, sanglit nanghimuot uyamut nga nalupok ang ilang labíng dakúng kaaway. walâ lamang mangaunsa sa pagtan-aw

nila nga mitindog ug nangayò nga mosulti ang usá ka batan-ong kabisa.

—Pangayuon ko sa inyong kamahalan nga inyo akóng pasayluon nga, bisan batan on, mangahas karón pagsulti sa atubangan sa mga tawong talahuron uyamut tungúd sa ilang panuigon ingón man usáb sa ilang kabuot ug kaligdong sa hunàhunà sa bisan unsang butáng ilang pagahukman; apán, sanglit ang maayong laking mamumulong nga si Kapitán Basilio nagdapit man sa tanán aron mopahayag dinhi sa ilang tagsatagsa ka hunàhunà, tungúd niini ayáw na lamang intawon ninyo tagda ang kaubús sa akong kahimtang.

Ang mga tigulang iyahayg yangòyangò, nanghimóut sa mga sulti sa batan-on.

—¡Maayong mosulti kiníng batan-ona! — ¡Mapaubsanon! — ¡Maayong mobalay sa iyang hunàhunà!—matud pa sa mga sulti.

—¡Kaanugon ugaling nga dili maantigong mangumpas!— misulti si Kapitán Basilio.—Apán unsaon ta man ugód: walá intawon siyá makatuón kang Cicerón, ug, labut pa, batan-on pa usáb kaayo.

—Kon karón ipahayag ko kaninyo, mga ginoo, ang usá ka sumbanan sa atong pangilin nga akong gimantamanta, walá ko kiní himoa tungúd kay akó nagatuo nga kamó walá nay ikasaway niini ug inyo lamang dayon nga uyonan; labut pa nga akó magagad gihapon sa kabubut-on sa tanán, buút ko usab ipakitá dinhi sa mga tigulang nga kamíng mga batan-on sama kanilag hunàhunà, sanglit uyon kami kaayo sa tanán nga gipahayag dinhi ni Kapitán Basilio pinaagi sa mga sulti nga maayo kaayong pagkabalakbulak.

—¡Maayo, maayo!—matud pa sa mga tigulang nga nanghimuót sa ulog-ulog. Si Kapitán Basilio nag-utas ug sinyas sa batan-on kon unsaon pagpalihok sa iyang mga bukton ug unsaon pagsukád sa mga títl. Ang bugtong walá manumbaling mao ang *gubernadorsillo* nga nalingáw kun adunay laing butang gihunàhunà. Ang batan-on mipadayon pagsulti nga nasibot:

—Ang akong mantamanta, mga ginoo, mao kiní: magmugna kitá ug bag-ong mga talan-awon nga lahí sa masabúg tang igakita sa matag-adlaw ug paninguhaon ta nga ang salapí nga matigum

dili mahigulâ sa atong lungsod ug dili usik-usikán sa pagpamalít mga polborá, kon dili idapat ta hinoon sa bisan unsang butáng may kapuslanang makuhà ang tanan.

—¡Mao kanâ, mao kanáy among gipaninguhà!—matud sa mga batan-on.

—¡Maayo kaayo!— midason ang mga tigulang.

—¿Unsa may makuhà ta nianang usá ka semanang dulà nga gipangayo sa *teniente mayor*? ¿Unsa may hikat-onán ta sa mga hari sa Bohemia ug Granada nga magsugò maglunggo sa ulo sa ilang mga anák babaye kun ipapansal kiní sa kanyon ug unyà ang kanyon mahimong trono sa hari? Dili kitá mga hari, dili kitá mga luóg nga mapintas ug walâ usáb kitáy mga kanyon, ug kon ugaling buút gayúd kitá mosunód sa mga hari sa dulà, pamitayon hinoon kitá sa Bagumbayan. ¿Unsa man kanáng mga prinsesa nga mosalmot sa mga away, ug unsa man kanáng mga prinsipe nga manag-usara pagsuroysuroy sa kabukiran ug kapatagan daw gilumáy sa usá ka tagibanwa? Pinasubay sa atong kabatasanan, kitá mahagugma sa katam-is ug kalumó sa babaye ug ngilngigan kitáng mokupót sa kamót sa usá ka dalaga nga magkabulingit sa dugô, bisan dugô sa usá ka moros kun higante; dinhi kanato tamayon ug ilhon tang tampalasan ang tawo nga modapat sa iyang kamót batok sa usá ka babaye, bisan siya prinsipe, punoan sa mga sundalo kun magbabaul. Dili ba labí untâ hinoong maayo nga dad-on ug ipakità ta sa dulaan ang atong kaugalingong mga batasan arón sawayón ang atong mga kahilayan ug mga apán ug dalayegon ang atong mga maayong hiyas?

—¡Mao kanâ, mao kanâ!—nanabát ang iyang mga kadapig.

—¡Oo, may katarungan!—matud pa sa ubáng mga tigulang nga naghinuktok.

—¡Walâ gayúd akó makahunàhunà nianà!—matud ni Kapitán Basilio.

—¿Apán unsaon man nimo paghimo niana?—nangutana kadtong tigulang gahiág ulo.

—¡Masayón da kaayo!—mitubág ang batan-on.—Aniay gidalá kong duhá ka dulà nga sa waláy duhaduha uyonan ug kahimut-an gayud sa mga mabuot ug talahuron uyamot nga mga tigulang, tungúd kay makalingáw man. Ang una ginganlan “Ang pagpili sa *Gobernadorcillo* kiní maóy usá ka dulà nga

kataw-anan, dili sinulát sa balak, gibahin sa limá ka hugná ug binuhat sa usá ka tawo nga ania mitambong karón dinhi. Ang ikaduhá gibahin sa siyám ka hugná alang sa duhá ka gabii: maóy usá ka dula nga bisan dili hulád sa usá ka hitabóng tinuod, nagahubit sa pipilá ka batasang salawayon, sinulát sa usá sa labíng maayong magbabalak niining lalawigan ug ginganlan “Maríang Makiling.” Sa pagtan-aw namò nga nadugay ang pagsulosulti mahatungúd sa mga hilikayon sa pangilin, tungúd sa among kahadlok nga tingali unyag walá nay panahón, gipakahiluman namò pagpangitá ang mga tawo nga mangapíl niining dulaa ug amò nang gipasag-ulo kanila ang ilang mga papel. Misalig kami nga sulod sa usá ka semana nga bansaybansay igò na kaayong dili kirá kaulawan. Mga ginoo, kiníng akong gisugyot kaninyo, labut pa nga walá pa makitá dinhi, mapuslanon ug makatarunganon uyamut, dili usáb kinahanglan gastohan dakúng salapí, kay dili man ministil kitá mamalít ug mga sapút nga lain, sanglit ang atong mga sapút nga igauran-uran sa adlawng tanán magawí man niini.

—¡Akó maóy mogasto sa pagbuhat sa dulaan!—matud ni Kapitán Basilio nga nasibut.

—¡Kon nianang dulaa adunay mga kuwadriyerong máng-hiapíl, pahulamán ko ang akong mga sakop!—matud pa usab sa Kapitán sa mga kuwadriyero.

—Ug akó... akó usab... kon magkinahanglan kamóg tigulang... jandam akó!—matud sa usá nga mipatikíg sa iyang lawas.

—¡Dawaton namò, dawaton namò kanâ!—nangingit ang kadhanaan.

Ang *teniente mayor* naluspad sa labihang kahinuklog ug sa iyang mga matá milagók ang luhà.

—¡Nagahilák sa kalagot!—matud pa sa tigulang gahiág ulo, ug unyà misinggit:

—¡Dawaton, dawaton namò kanâ sa waláy daghang sulti!

Ug sangít nahimuót siyá nga nakapanimalus ug nalupók ang *teniente mayor*, gidalayeg niya pag-ayo ang gipahayag sa batanon. Kini mipadayon pagsulti:

—Usá ka ikalimá ka bahin sa salapí nga atong matigum mahimo nga ipanghatag ta ug mga ganti; pananglitan, sa labíng

buotan nga batà sa tulonghaan, sa labíng maayong magbalantay sa mga hayopan, sa labíng maayong magbabaul, mananagát, ubp. Mahimo usab nga magpalumbà kitá sa mga sakayán sa lanaw ug sa subâ, lumbà sa mga kabayo, pasaka sa usá ka bulos nga kawayang sinibohan ug sa tumoy may puntil sa salapî nga igaid, ug ubán pang mga dulà díin managpakaapíl ang atong mga igsuon sa kaumahán. Uyon akó nga magpalít kitág mga kastilyo, kay kanáng batasana nakagamót na man gayúú pag-ayo dinhi: kanáng kalayong magtuyoktuyok ug kanáng mga kastilyo maanindot ug makalingáw kaayong tan-awon, apán dili ako motuo nga nagkinahanglan kita nianang mga bomba nga gisugyot sa *teniente mayor*. Arón pagsadyà sa atong pangilin, durohá ka banda sa musiká igo na kaayo, ug sa ingon nianà mapukgò usab kanáng mga bingkilbingkil ug mga away-away sa mga musikó nga lagmit mahitabò sa mga pangilin, away-away díin kanáng mga tawhana nga manugok arón pagsadyà sa atong mga pangilin, mahisama na hinoon sa mga manók igbubuláng, ug unyà mamauli sa ila waláy salapíng dalá, managkutóy ang tiyan, mangapiang ug usahay mga samarán. Sa salapí nga mahibilín unyà, makahimo kitá pagtukod usá ka diyutayng baláy nga himoon tang tulonghaan, kay dili angayán nga kitá magapaabut lamang nga manaug dinhi si Bathalà ug siyá na maóy magtukod nianà: makasubò kaayong palandungon nga samtang aduna kitáy dakúng bulangán dinhi, ang atong mga batà atua managtunghà sa kuwadra sa kura. Mao kana, sa daklit lamang pagkaasoy, ang buút ko isugyot: kamó na lamay mahibalóng maghingpit nianà.

Usá ka yagungyong maiipayon nabatì sa lawák nga gitiguman; hapit ang tanán nga nanambong miuyon sa batan-on, gawás sa pipilá ka buók tigulang nga nagkanayon:

—¡Mga kabag-ohan, mga kabag-ohan! ¡Mao gayud kining atong mga batan-on!...

—¡Uyonan ta lamang unâ kanâ karon!—matud pa sa ubán;—paduk-on ta ang ulo nianang tawhana.

Ug gitudlò nila ang *teniente mayor*.

Sa pagkahilum na, ang tanán miuyon ug walâ nay usá nga misupak. Mao na lamay kulang ang gimbut-an sa *gobernador-cillo*.

Kini gipaningót ug tinuod, nag-alindasay, mihikap sa iyang agtang, ug sa katapusan nakatingog nga nagkonôkonô, walâ motan-aw sa kadaghanan ug miingon:

—Akó usáb uyon nianà... ugaling kay... ¡chém!...

Ang tanán namatì sa dakúng kahilum.

—¡Uyon akó kaayo!—mibalik pagsulti ang *governadorcillo*: sa ató pa, dili diáy akò uyon . . . aw, uyon diáy, apán . . .

Ug nanglugod sa iyang mga matá.

—Apán ang Kura—mipadayon ang alaut,—ang Padre Kura ugód buút man ug lain.

—¿Ang kura bay mobayad sa pangilin kun kita ba?—mitu haw pagsinggit ang usá ka tingog mainggit.

Ang tanán nanglingì sa dapít diín mogikan kadtong pangutana: didto diáy si pilosopo Tasyo.

Ang *teniente mayor* walâ maglihok, nag-utas lamag sud-ong sa *governadorcillo*.

—Nan, ¿unsa may buút sa Kura?—nangutana si Kapitán Basilio.

—Ang Padre Kura buút ug... unóm ka prosisyon, tuló ka wali, tuló ka misa nga masadyà kaayo... ug kon adunay salapí nga mahibilín, dulà sa Tondo nga sal-otan ug mga awit.

—¡Kamí dili buút nianà!—matud sa mga batan-on ug pipilá ka tigulang.

—¡Kabubut-on kana sa Padre Kura!—mitubág ang *governadorcillo*.—Gisaaran ko ang Kura nga matuman ang iyang kabubut-on.

—Kon mao kanâ, ¿nganong imo pa man kamíng gitigum?

—Tungud nianà... arón pagpahibaló kaninyo nga mao kanáy kabubut-on sa parì.

—¿Nganong walâ mo man kamí sultihing daan nianà sa sinugdan?

—Ingnon ko man bitaw untâ kamó, mga ginoo, ugaling kay misulti man ugód si Kapitán Basilio ug walâ na akó makabanús... ¡Kinahanglan tumanon ta ang kabubut-on sa Kura!

—¡Oo, kinahanglan sugton ta siyá!—misabát ang pipilá ka tigulang.

—Aw, siguro na, kay, kon dili, ipabilanggò unya kitá sa Alkalde—matud sa ubáng mga tigulang nangasubô.

—¡Kon mao kanâ, sugot kamó ug paghimo ug kaugalingon ninyong pangilin!—mitubág ang mga batan-on nga nanindog.—
Bawion namo ang among amot.

—¡Humán nag paningíl ang tanan!—matud sa *gobernadorcillo*.

Si Don Filipino miduol sa *gobernadorcillo* ug kiní iyang gisul-tihan ning mga pulong mapait:

—Gipalabí ko ugani ang usá ka butáng makaayo sa kadag-hanan kay sa paglaban sa akong kaugalingong dungóg, apán giusikan mo ang kadungganan sa imong pagkatawo kay gihalad mo man sa usá ka butáng waláy hinungdan ug makauulaw, ug tungud niana gigubâ, gilumpag mo ang tanan...

Si Ibarra miingón sa magtutudlò:

—¿Aduna ka bay itugon kanako alang sa kaulohan? Karón dayon mogikan akó.

—¿Aduna ba ikáw ing pagabuhaton didto?

—¡Aduna kitá ing buluhaton didto!—mitubág si Ibarra nga nagpasabút nga adunay tinagoan.

Sa dalan na, ang tigulang pilosopo Tasyo miingón kang Don Filipino nga naglagot pa:

—¡Kitáng tanan maóy sad-an niana! Kamó walâ lamang maningog nga gihatagan usá ka pangulo nga ulipon ug ginawongan sa Kura, ug akó usáb, ¡pagkabuang ko nga nalimot lamang!

XXI

KAAGI SA USA SA INAHAN

*Andaba incierto-- volaba errante,
un solo instante-- sin descansar.¹
(Alacjos)*

Si Sisa mipauli sa iyang baláy nga giabút ug dakúng kalibog sa hunàhunà, nianang kalibog nga bation sa tawo taliwalà sa mga dagkúng kagúol diín, biniyaan sa tanán, matan-aw niya nga mahàhaw hangtud ang katapusang paglaum. Sa ingón nianà, daw mangitngit sa atong pagtan-aw ang tibuók kalibutan, ug kon sa kapulihay aduna kitáy diyutayng sugâ nga malantaw sa layò, modangóp kitá sa iyang kahayag, apason ta ang sugâ bisan asa padulong waláy sapayán nga sa dalan nga atong lalaktan halaglum mga bung-aw.

Ang inahán buút gayud moluwás sa iyang mga anák, apán ðunsaon niya paghimo? Ang mga inahán dili lamang mangu-tana sa paagi kon ang mga anák na nila maóy luwason.

Nagadagán si Sisa daw walà magadapat sa yutà ang iyang mga tiíl, tinukmod sa kahadlok ug sa dautáng pagbagting sa iyang hunàhunà. ¿Gidakop ba kahà intawon ang iyang anák nga si Basilio? Hain kahà kumalagiw si Crispín?

Duól na sa iyang baláy hilantawan niya ang mga kaló sa mga sibíl nga nangimaw ibabaw sa koral sa iyang lagwirta. Dili ikag-ásoy ang gibatì sa iyang kasingkasing: nalimot lamang siyá sa tanán. Siyá nasayud kaayo sa mangil-ad nga tarás niadtong mga tawhana nga hangtud ang mga molupyò nga labíng sapian sa lungsod ilang pasipad-an. ¿Unsa man karón kaháy mahitabò kaniya ug sa iyang mga anák nga gipasanginlang nangawat? Ang mga sibíl dili mga tawo: dili mamatì sa mga hangyò ug naanad na pagtan-aw sa mga luhà.

(1) — Usá niana ka higayon, — Sa wala ing hunonghunong, — Naglakáw nga waláy, — Naglupad nga waláy timón.

Walâ lamang tuyoa giyahat ni Sisa sa langit ang iyang mga matá ug nakita niya nga ang langit mahayag uyamut ug adunay gagmayng mga panganod nga nagpautaw-utaw sa kahanginan. Mihunong siyá tungúd kay nangurog ang tibuók niyan kalawasan.

Ang mga sibíl namaulì na ug napadulong kaniya nga waláy laing kuyóg: mao day ilang hidakpan ang himungaan nga gitanggongan ug gipatambok ni Sisa sa iyang silong. Miginhawa siyág hataás ug giabút kadasig sa hunàhunà.

—¡Kabuotan ug kaayog mga kasingkasing nianang mga tawhana!—nagkanayón siyá nga mihilak sa kalipay.

Bisan ang iyang baláy gisunog pa untâ sa mga sibíl apán gibuhian ang iyang mga anak, kadtong mga tawhana iya pa gayúd untáng panalanginan.

Miyahat siyá pag-usáb sa langit diin iyang nakità ang usá ka panón nga mga tabong, daw mga maputing panganod nga nagpautaw-utaw, ug mipadayon silá paglakáw nga mibatì nga sa iyang kasingkasing nabanhaw ang paglaum ug pagsalig. Igò lamang siyáng misaylog diyutay sa mga sibíl buút na untâ modalagan, apán gipugngan ang iyang hunàhunà ug giigò-igò ang iyang mga lakang.

Walâ pa ngani mahisaylog layò, nadungog niya nga gitawag siyá. Gikulbaán apán mipalingóg-lingóg lamang ug mipadayon paglakáw. Giusáb siyá pagtawág, apán karón inubanan nag balikas ug panamastamas. Supak sa iyang kabubut-on, si Sisa nahilingì nga naluspad ug nagpanguróg. Usá ka sibíl nagapanamáy kaniya.

Walâ lamang tuyoa, si Sisa miduol nga naughan sa laway ug nawad-an sa tingog.

—Sultihì kami sa matuod, kay, kon dilì, igaid ikáw namò niadtong punoan sa kahoy ug unyà luthangon!—miingón ang usá kanila sa tingog nga mainggit.

Ang alaut nga babaye mitan-aw sa kahoy.

—¡Ikaw ba maóy inahán sa mga kawatan?—nangutana ang lain nga sibíl.

—¡Inahán sa mga kawatan!—misabát si Sisa nga walâ niya tuyoa.

—¿Hain na ang salapî nga gidalá nganhi kanimo sa imong mga anák kagabii?

—¡Ah! ang salapi...

—¡Ayáw na lamang ilimód kay labí pang daután alang kanimo!—misumpay ang usá.—Mianhi kami arón pagdakóp sa imong mga anák ug ang magulang walá namo hisakpi; ¿hain man nimo tagoi ang manghod?

Sa pagkadungog niini, si Sisa miginhawa.

—¡Senyor, pilá na karón ka adlaw nga walá ko makità ang akong anák nga si Crispín! Gipangità ko siyá kaganina sa kombinto ug didto giingón akó nila nga...

Ang duha ka sundalo nagkinidhatay.

—¡Buyno!—misulti ang usá kanila;—ihatag kanamò ang salapî kay dili na ikáw namo unsaon.

—¡Senyor intawon!—mipakiluoy ang alaut nga babaye;—ang akong mga anák dili gayúd mangawat bisan panggutumon: nangaanad kami sa kanunayng puasa. Si Basilio walá gayúd makadalá bisan usá ka diyot; susiha ninyo ang tibuok balay ug kon makakaplag nganì kamó usá ka tagwaloon, kamó lamay mag-igò kon unsaon kami ninyo. ¡Kaming mga kabús dili intawon lonlon mga kawatan!

—Sa ingón nianà,—mitubág ang sibíl nga nagpahitad pag-sulti ug mitutok pagtan-aw sa mga matá ni Sisa—ikáw kinahanglan moubán karón kanamo; kadtong imong mga anák manunghà da dalá ang salapi nga ilang gikawat. Hala, kuyog kanamo!

—Kinsa, ¿akó?... ¿akó, mokuyog kaninyo?—nangutana ang babaye nga misibug ug mitan-aw sa dakúng kalisang sa sapút sa mga sibíl.

—¿Nganong dili man?

—¡Ah, kaloy-i intawon akó ninyo!—mihangyò ang alaut babaye nga mihanâ pagluhód.—Kabús akó kaayo, walá akóy salapî ni mga pahiyas nga ikahaylo kaninyo: ang bugtong akong gitipigan inyo nang gikuha: mao kadtong himungaan nga akó untáng ibaligya... Dad-a ninyo ang tanán nga inyong hingkaplagan sa akong payág, apán ayáw intawon akó ninyo paghilahti, pasagdi akó ninyo nga magpakamatáy dinhi.

—¡Hala, sulong! Kinahanglan ikáw umubán kanamò sa minaayo, kay, kon magsuki ngani, gapuson ka namò.

Si Sisa mihilak. Kadtong mga tawhana pulós mga magahig kasingkasing.

—¡Tuguti ako ninyo nga mouna lamang kaninyo sa igong gilay-on!—mihangyò si Sisa dihá nga gilabni siya pagkupút ug gitukmod.

Ang mga sundalo nangalukmay ug nanagsulti-sulti sa tingog mahinay.

—¡Buyno!—matud sa usá kanila;—sanglit gikan dinhi hangrud sa pag-ubút sa lungsod mahimo man nga ikaw modalagan, taliwad-on ka namo. Inig-abút natò didto, mahimo na nga ikaw mouna ug diyutay, mga kaluhaán ba ka lakang, apán !pagbantay baya!, ayáw paghapít sa bisan kansang tindahan ni mohunong. ¡Na, lakáw: lagsik!

Kawang lamang ang mga pakiluoy, kawang ang mga katarungang gipahayag ug kawang ang mga saad. Ang mga sibíl miingón nga labihan na kaayo ang ilang paghatag ug gusto ug hayan tungúd niana mangadaut na hinuon silá.

Sa pagtan-aw ni Sisa nga gitaliwalà siyá sa duhá ka sundalo, ingón ug mamatáy na siyá sa kaulaw. Matuod hinuon nga walá siláy gikahinagbò sa dalan, apán nan, éang hangin ug ang kahayag sa Adlaw? Ang tawo nga maantigong momahál sa iyang dungóg ug bation kaulaw nga matuod, makakitá ug tinanawan bisan asa dapít molingi. Gisalipdan sa panyò ang iyang nawóng ug nagbutabuta lamang siyá paglakaw nga nagahilák sa tagò tungúd niadtong kaulawan nga iyang giantus. Nakailá siyá sa iyang pagkamakaluluoy, nanghibaló siyá nga biniyaan sa tanán hangtud sa iyang bana, apán hangtud niadtong higayona siyá nagahunàhunà nga dungganan ug gimahál sa iyang isigk-tawo; kaniadto maluoy siyáng magasud-ong niadtong mga babaye nga managsul-ob mga sapút nga makahatag hinungdan sa pagpakasalá sa ubán, mga babaye nga ginatawág sa kadaghanan ug mga puyòpuyò sa mga sundalo. Karón gihunàhunà niya nga ang iyang kahimtang labí pang ubús kay sa niadtong mga babayhana.

Nabati nila ang pinagakpak sa mga kabayò: mao ang mga mamaligyag isda nga napadulong sa mga lungsod nga nanghi-

mutáng dapít sa bukid. Kadtong mga tawhana managkuyog pagpanaw, babaye ug lalaki, managkabayóg mga kabayong bunulón ug managtangkil tagurha ka buók bukág nga punô sa mga isda. Pipilá kanila inig-agi sa payág ni Sisa manginúm ug tubig, ug unyà gasahan siyág pilá ka buók nga isda. Karón inig-agi nila, pakaingnon niya nga padam-agan ug payatakan na lamang siyá sa mga kabayò ug nga ang ilang tinan-awán nga maluluy-on kun matinamayon molahós sa panyò ug modulot sa iyang nawóng.

Sa katapusan ang mga magpapanáw misaylo ug si Sisa nakaginhawa intawon. Gikuhà niyag kadiyot ang panyò sa iyang nawóng arón pagtan-aw kon halayò pa ba silá sa lungsod. Moisisip pa siyág pilá ka buók haligi nga gikutayán sa kawat sa *telegrafo* una moabut sa bantayán. Gipakaingon niya nga niadtong hi-gayona taás na kaayo kadtong gilay-ona.

Sa daplin sa dalan adunay mga kawayanán ug sa landong niadtong mga kawayanán adto siyá magpasilongán kanhi. Didto makigsulti siyá sa iyang sinaaran nga moulog kaniya sa bukag nga punô sa mga utanon ug mga bunga sa kahoy nga iyang lukduon. ¡Ay! kadtong tanán nangagi na karón sama sa damgo; ang hinigugma kanhi bana na karón ug kini gihimong kabisa sa balangay ug dinhi magsugod ang mga kadaut nga ilang gian-tus.

Sanglit ang kainit sa Adlaw makusóg na, gipangutana siya sa mga sundalo kon dili ba mopahulay.

—Salamat—mitubág siyá nga gingilngigan.

Apán diín gayud siyá abutá ug dakúng kalisang mao sa paghiduol na nila sa lungsod. Masulub-on uyamut, milingì siya sa luyógluyó, ug nakità niya ang dagkung mga humayán, usá ka paliki, mga kahoy nga sagutsuton; ¡walá gayúd siyáy naki-tang bung-aw kun pangpang nga aráng untà niya kaambakan! Naghasul siyá nga mikuyog sa mga sibíl hangtud sa lungsod, daw gimingaw hinuon sa halawom nga subâ nga nagadaligdig duol sa iyang baláy, subâ nga ang iyang hatag-as nga tampi ug mga pangpang talinis daw nagadapit sa paghikog ug didto pakatam-ison untà niya, palabihón untà niya ang kamatayon kay sa pagkuyog niadtong mga sundalo. Apán ang pagpalandong niya sa iyang mga anák, kang Crispín nga walá siyá masayud unsáy

gidangat, daw sulò nga mibanwag kaniya taliwalà sa kangitngit sa iyang hunàhunà, ug punò sa pailub nagkanayon siyá:

—¡Unya... human niining tanan, adto na kami mamuyò sa taliwala sa lasáng!

Namahid siyá sa luhà, gilinaw niya ang iyang buót, miatubáng siyá sa mga sundalo nga nagabantay kaniya ug iyang gisultihan sa mahinay nga tingog:

—¡Miabút na kitá sa lungsod!

Sa iyang tingog nailá ang dilì ikag-asoy nga gibatì sa iyang kalág: niadtong iyang sulti natingúb ang pakiluoy, pagmahay, mga agulò, pag-ampò: sa usá ka pulong, ang kainit nga gibatì sa iyang kasingkasing gibungát sa iyang kalag pinaagi sa tingog.

Gisinyasan siyá sa mga sundalo nga nanghinuklog. Si Sisa miuna pagdalì ug gipaninguhà niya nga sa iyang mga lihoc mailá untâ sa mga tawo nga siyá malinawon ug buót.

Nahiatól nga niadtong higayona maóy pagrepíke sa mga lingganay, timaan nga ang *misa mayor* natapus na.. Si Sisa milagsik pag-ayo arón untâ dilì niya ikahinagbò ang mga tawo nga nanggulà sa simbahán. ¡Apán kawang lamang! Dilì na gayúd mahimo ang paglikáy sa mga tawo.

Pinaagi sa usá ka pahiyúm nga masulub-on, mihatag siyag katahuran sa duhá ka higala niya nga iyang gihinagbò ug nga sa ilang tinan-awan nagpasabút nga buót magpakisayud sa hinungdan sa pagdakóp kaniya, ug sukád niini, arón paglikáy sa mga hitabò nga sama niadto, midukò siyá ug nagalakaw nga nagsamot tan-aw sa yutà, ¡kahibulongan nga daku! kay bisan siya nagadukò, ang iyang mga tíl mahipangdol man sa mga bató sa dalan.

Ang mga tawo manghunong inigpakakitá kaniya, managsulti-sulti ug motan-aw sa alaut nga babaye: kiníng tanán nakità ug nabatì ni Sisa bisan siyá kanunay nga nagadukò.

Nakadungóg siyá nga usá ka babayeng waláy ulaw nangu-tana sa makusog nga tingog:

—¿Diín man ninyo kanâ hidakpi? ¿Hain na man ang salapî?

Maóy usá ka babaye nga walá magtapis, nagasul-ob ug saya nga hinugkag madalag ug lunhaw ug nagasinina digasa nga

bughaw; niining iyang mga sapút nga gisul-ob mailá ta nga kadtong babayhana maóy usá ka puyò-puyò ug sundalo.

Sa pamati ni Sisa ingón ug gisumbag ang iyang nawong: gihub-an siyá niadtong babayhana sa atubangan sa kadaghanan. Miyahat siyá makadiyót arón pagtagbaw sa mga tamay ug mga biaybiay sa mga tawo; nakità niya nga ang tanán didto sa halayò, sa halayò kaayo, apán, bisan pa niini, nabatí niya ang mga hulohungihong, nakità niya ang tinan-awán sa mga tawo nga gitutok kaniya. Ang alaut nga babaye nagalakáw daw walá magatunób sa yutà.

—¡Oy, dirí niari agi!—gisinggitan siyá sa usá sa mga sundalo.

Sama sa usá ka orasán nga kabugtoan sa kuldas, si Sisa milisò pagkalit. Ug ingón sa malipong nga kapagngan sa pananaw ug kawad-an sa hunàhunà, midalagan siyá arón pagtagò; nakità niya ang usá ka ganghaán nga inatangan ug sundalo, mosuláy untà siyá pag-agi didto, apán usá usáb ka tingog sa sundalo nga labíng mainggit kay sa una nakapasibug kaniya. Milakáw siyá nga daw nahisarasay ug milingì arón pagtan-aw díin gikan ang tingog nga iyang nabatì ug unyà gitukmod siyá sa iyang luyó; mipiyong siyá, milakang makaduhá, ug, sanglit nawad-an na sa umóy, nahipaluhód ug unyá nahipalingkod sa yuta. Ang iyang lawas nagpanguróg ug mihilak siyá nga waláy luhà, waláy tingog, waláy mga agulò.

¡Kadtong baláy nga iyang hingmutangán mao man diáy ang puloy-anan sa mga sundalo! Didto adunay mga sibil, mga babaye, mga baboy ug mga manók. Pipilá ka sundalo nanagtahí samtang ang ilang mga babaye nanaghigdà sa bangkò ug nanag-unlan sa ilang mga paa, nanabakò ug nanaghangád sa atóp. Ang ubán nanabang sa mga lalaki sa paghikay ug paglinis sa ilang mga sapút, mga hinagiban, ubp., nanag-awit ug mga awit nga malaw-ay.

—¡Dagway nangalagiw ang mga pisò! ¡Mao day inyong nadalá ang himungaan!—matud pa sa usá ka babaye sa mga sundalo nga bag-ong nangabút: walá lamay nasayud kinsay iyang gipasumbingayan niadtong mga sultiha, si Sisa kun ang himungaan ba nga nag-agak-ak.

—¡Oo, labing maayo gayúd ang himungaan kay sa mga pisò!—mitubag lamang usab ang babaye sa pagtan-aw nga ang mga sundalo wala maningog.

—¿Hain ang sarhinto?—nangutana ang usá sa mga sibíl nga misingka.—¿Gipahibaló na ba ang *Alferez*?

Waláy naningog kay walá man usáb ing buít maghagò pagsusi sa pagasangputan niadtong alaut nga babaye.

Si Sisa milungtad didto duhá ka takná, nagapungkò sa suók daw nabuang, gitabunan ang iyang ulo sa duhá ka kamót, nanglingkaag ug nangalkag ang iyang mga buhók. Sa pagkaudto nasayud na ang *Alferez*, ug ang una niyang gibuhat mao ang walá pagtuo sa salá nga gipasangil sa prayle kang Sisa.

—¡Adá, kanang pulos lamang tinumòtumò sa prayle!—matud sa *Alferez*, ug misugò nga buhian dayon kadtong babaye ug nagpina nga waláy usáng maghisgot sa nahitabò.

—Kon buít siya nga hikit-an ang iyang salapí nga konó nawalá,—mipadayon pagsulti ang *Alferez*—¡pangayuon niya kang San Antonio kun mosumbong ba hinuon siya sa *Nuncio* sa Papa... ¡Yamat da!

Tungúd niining sugò sa *Alferez*, si Sisa gipugós pagpagulá sa puloy-anan sa mga sundalo, gitukmod hapit, kay dilì man gayúd siya molihok sa iyang gipungkoan.

Sa paghiabút na niya sa taliwala sa dalan, milakáw siyá nga waláy alamag padulong sa iyang baláy, nagalagsik, waláy pandong, namalpag ang buhok ug tinutok ang tinan-awan ngadto sa layò. Ang adlaw nagkasiga taliwalà sa kalangitan ug walá gayud bisan diyutay na lamang untáng panganod nga nakasalikub sa iyang kainit; ang hangin igò lamang nakatandog ug diyutay sa mga dahon sa kahoy ug ang dalan hapit na maugá; waláy usá ka buók langgam nga mibiyà sa landong sa kahoy nga ilang gibatugán.

Sa katapusan, si Sisa nahiabút sa iyang baláy. Misaká siyá sa ila waláy tingog; gilibod niya ang tanang kasuokán ug unyà nanaug ug mipatakag lakaw bisan díin. Sa pagkahumán niini, miadto siyá sa baláy ni pilosopo Tasyo, mituktok sa ganghaan, apán ang tigulang walá didto. Ang alaut mipaulí pagbalik sa iyang baláy ug didto nagsamot panawag: ¡Basilio!... ¡Crispín!, ug unyà mohunong makadiyót ug maminaw. Ang iyang tingog

molanog ug ang dinagaas sa tubig sa silingang subâ ug ang hinaganas sa mga dahon sa kawayan mao day mabatì sa taliwala niadtong kamingawan. Mobalik pagtawag, motungas sa usá ka bungtod, molugsong sa usá ka lugot, motaak sa tubig sa subâ; ang iyang mga matá nanagliraw, usahay mokalít pagsiga ug unyà kapagnan dayon sa kahayag sama sa langit sa usá ka gabii nga magaanós: takús kitá makaingón nga ang siga sa iyang salabutan nagapitipitì sama sa siga sa usá ka sugá nga hapit na mapalong.

Mibalik pagsaká sa iyang payág, milingkod sa banig nga ilang gihigdaan sa miaging gabii, giyahat ang iyang mga matá ug nakitá niya ang usá ka piraso sa sinina ni Basilio nga gisabit sa tumóy sa usá ka kawayan sa bungbong dapít sa bungaw: kadtong panaptona nabulit sa dugô. Apán si Sisa walâ dagway makamatngon niadto kay nanaug man ug didto sa silong nagpadayon pagsud-ong sa sinina taliwalâ sa kainit sa Adlaw nga makapasò ug unyà iyang gibinit; ug sa katapusan, daw gingitngitan siyá sa kalibutan, miharong ug mitutok pagtan-aw sa Adlaw ug gisiga pag-ayo ang iyang mga mata.

Mipadayon pa gayud siyá pagsuroysuroy nga waláy gidulongan, nag-utas paninggit ug nagaulang daw irò; ang tawo nga maminaw kaniya niadtong higayona abutón gayud ug kahadlok, kay ang iyang tingog lain kaayo kay sa tingog nga mogulâ sa tutunlan sa usá ka tawo. Kon hiabután kitá sa usá ka unós sulod sa usá ka dakúng baláy nga walâ na puy-i ug hapit na magubâ, diin mabatì ta ang makalilisang kagahub sa hangin nga makalutosáy ug manghisangkò sa mga bungbong ug atóp, ug didto madungóg ta ang daw inagulò ug mga panghupáw nga bisan tuhoan ta nga dili tinuod, makalisang kanatò ug makapakurog sa atong mga unód, apán ang mga siyagit ug inagulo niadtong alaut nga inahán labí pang masulub-on, labí pang mamingawon ug makalilisang kay sa mga inagulò sa hangin nga atong mabatì sa kagabhion kon mohurós ang usa ka unós.

Sa ingón niining kahimtanga, hiabután si Sisa sa kagabhion. Kahâ ang langit naluoy kaniya ug gipakatulog siyá sa su'od sa pilá ka taknà, ug niining iyang paghikatulog usá ka manulondà mikunsad kaniya ug misapigad sa iyang agtang arón pagpapas sa iyang panumduman niadtong kagul-anan nga nagalimis sa iyang

kalág; kahâ ang kasingkasing sa tawo dilì makaantus sa labihang kaguól ug mao nga gihatagan ni Bathalá ug tambal nga makapuy-poy: mao ang kalimot. Apán matinuod kinì kun dilì, sa pagkaugmà si Sisa nagsuroysuroy nga nagpahiyúm na, nagsamot awit ug makigsulti sa tanang binuhat sa kalibutan nga iyang ihibalag.

KAHAYAG UG KANGIUB

Nangagi ang tuló ka adlaw gikan sa nanghitabô nga atò nang giasoy. Kiníng tuló ka adlaw ug tuló ka gabii gigahín sa lungsod sa San Diego arón pagpangandam alang sa iyang pangilin ug upód sa paghulohisgot ug paglibaklibak.

Samtang ang ubán nanagtagamtam nang daan sa umaabut nga mga kalipay sa pangilin, ang ubán usáb nanaglibák sa *gobernadorcillo*, ang ubán sa *teniente mayor*, ang ubán sa mga batanon, ug hangtud dihâ pa gayúy miingón nga ang tanán maóy sad-an niadtong nanghitabô.

Gihisgotan nila ang pag-abút ni María Clara inubán sa iyang iyaán nga si Isabel, ug nangalipay silá uyamut kay gihi-gugma man nila ang anák ni Kapitán Tiyago, ug kapín pa sa kahibulong nila sa kaanyag sa dalaga, nahitingala upód silá sa pagkaballhin sa batasan ni parì Salví.—Kadaghan kami makamatngon nga ang parì malingáw samtang siyá magamisa; dili na kaayo makigsulti kanamò ug dayág uyamut nga misamót ang iyang kaniwang ug kahilumón,—nagkanayón ang mga sukì ni parì Salví sa kumpisalan. Ang manlulutò nakaalinggát usáb nga ang parì nagahigós ug nagamulò siyá nga dili magpaningaón sa mga sud-an nga iyang idulot. Apán ang labí gayúng naka-pasibut sa libák sa mga tawo mao nga himatngonán nila nga inigkagabii makità ang pipilá ka sugâ sa kombinto samtang si parì Salví mamisita sa usá ka baláy... ¡sa balay ni María Clara! Ang mga biyata mag-iyaháy lamag pangurós apán mopadayon paglibák.

Sukád sa kaulohan sa lalawigán si Juan Crisóstomo Ibarra mipadalág hatud-kawat naghatag ug katahuran kang iya Isabel ug sa iyang pag-umangkon, apán walá niya iasoy ang hinungdan sa iyang hinanaling paghalín didto sa lungsod sa San Diego. Daghang nanagtuo nga siyá gibilanggò tungúd sa iyang gibuhat kang parì Salví niadtong hapon sa pangilin sa *Todos los Santos*.

Apán ang mga sultisulti milabí na gayúd dihâ nga sa hapon sa ikatuló na ka adlaw hikít-an nga mikawas siyá sa usá ka salakyanán tungód sa baláy sa iyang pangasaw-onon ug miyukbò sa maayong buót sa parì nga nagapadulong usáb niadtong balaya.

Kang Sisa ug sa iyang mga anák walâ nay nahinumdom.

Kon karón mosaká kitá sa baláy ni María Clara, usá ka maanindot salag nga gitaliwalà sa mga buongón ug ilang-ilang, hiabután pa natò ang duhá ka batan-on nga nanambò sa tamboanan dapít sa lanaw. Kadtong tamboanan gilandungán sa mga bulak ug mga bagon nga nangapot sa palà-palà nga kawayan ug mga kawat; didto mahanggap ta ang kahumót niadtong mga bulak, kahumót nga nagauban-uban ug gianod-anod sa huyuhoy sa hangin.

Sa ilang bàbà mabatì ta mga pulong labí pang makalipayng pamation kay sa hinaganas sa mga dahon sa kahoy ug labí pang mahumót kay sa bahò sa mga bulak nga nahisagol sa hangin ug nagalupadlupad sa tanaman ni María Clara. Mao kadtoy takna nga ang mga ingkantomhanon nga nanagpuyò sa tubig sa lanaw managpahimulos sa landong sa kahapunon ug mangguhò ang ilang mga ulo taliwalà sa mga balúd arón pagsudong ug pagyukbò sa Adlaw nga hapit na mosalop. Ginaingón nga ang ilang mga matá ug buhók may bulok nga tagumón, nga ang ilang ulo pinurongpurongan nianang mga tanóm nga magkabuhì sa tubig ug may mga bulak nga nanagdala sa mga bulok nga mapulá ug maputì; ginaingón usab nga usahay ipakitá ang ilang lawas ug moguhò taliwalà sa mga bulà sa tubig, lawas nga labíng maputì kay sa maóng mga bulà ug nga inigtikyop na gayúd sa kagabhion managsugod na sa ilang mga dulàdulà, ug sa taliwalà niadtong kamingawan sa lanaw mabatì ang mga honi nga kahibulongan sama sa honi nga ipanaghoy sa hangin nga mohurós; ginaingón usáb nga... apán balikon ta ang mga batan-on nga nanag-akmoy sa tamboanan ug pamation ta ang katapusang mga pulong sa ilang panagsulti.

Si Ibarra miingon kang María Clara.

—Ugmà, unà mohayag sa sidlakán ang banagbanag sa Adlaw, matuman sa gayúd ang imong tinguha. Karóng gabii hikayon ko ang tanan arón waláy makulang.

—Sa ingon niana, sulatán ko diáy ang akong mga higala aron sila manganhi. ¡Paninguhaa nga ang kura dili mahiuban!

—¿Ngano man?

—Kay daw iya akong ginabantayán. Malisang akong magatan-aw nianang iyang mga matá nga nanghilawom ug makahahadlok kon iya nang itutok kanakò. Kon siyá mosulti kanakò, anaay iyang tingog... Hisgotan akó niya ug mga butáng talagsaon da nakong mabatì, dili masabut, kahibulongan kaayo... Usá ka higayón niana iya akong gipangutana kon walá ba damgoha ug mga sulát sa akong inahán. Sa akong hunahuna, dagway nalain ang iyang ulo. Ang akong higala nga si Sinang ug si Andeng, nga kasalò ko sa pagsuso sa gagmáy pa kami, nanag-ingón kanakò nga kanâ siya buáng-buáng kay dili magpaningaón ug dili usáb maligò. Paninguhaa gayud nga dili siyá mahiubán!

—Dili mahimo nga dili ta siyá dapiton—mitubág si Ibarra nga mihinuktok.—Mao kanâ ang atong nabatasan dinhi; ania siyá sa imong baláy, ug, labut pa, maayo na usáb siya uyamut kanakò. Sa pagpangutana kaniya sa Alkalde mahitungúd sa butang akò nang gisulti kanimo, gidalayeg akó niya pag-ayo ug walá gayud maninguhà pagbutáng bisan diyutay nga kaulangan. Apán nakità ko nga ikáw nagaligdong: pasagdi lamang kay siyá dili mahikuyóg kanatò sa bangkà.

Nadungóg ang hinagtok sa mga sapín: mao ang kura nga miduol ug sa iyang mga ngabil nakità usá pahiyúm nga linugos.

—¡Matugnaw ang hangin!—matud niya;—kon sip-onon ngani kitá niarong mga bulana, dili gayúd kitá bulagán sa sakít hangtud nga moabút na ang ting-init. ¿Dili ba kamó mahadlok nga sip-onon?

Ang iyang tingog nagpanguróg ug ang iyang tinan-awan didto itutok sa halayò; walá motan-aw sa mga batan-on.

—¡Hinonoa nanagtuo kami nga ang kabugnaw sa kagabhion makalipay ug ang hangin maanindot kaayong pamation nga modapat sa panit!—mitubág si Ibarra.—Karóng mga bulana dinhi sa ato maóy tingbunga sa mga kahoy ug tinghaklad sa mga bulak; mangapulak ang pipilá ka dahon sa kahoy, apán kanunay gayud nga adunay mga bulak nga manggitib.

Si parì Salví nanghupaw.

—Natan-aw ko nga maanindot kaayo kining panagtipon sa duhá ka panahón sa tuig nga dili saktan sa kabugnaw nga labihan sa mga bulan nga tingtugnaw—mipadayon si Ibarra.—Sa bulan sa Pebrero manalingsing ang mga kahoy nga himungá, ug sa Marso ang ilang mga bunga mangahinog na. Inig-abút sa mga bulan nga ting-inít, mohalin kitá ngadto sa laing dapít.

Si parì Salví mipahiyúm. Unyà nanagsulti silá mga butáng walâ nay labut sa ilang gihisgotan, sa panahón, sa lungsod, sa pangilin, ubp. Si María Clara nangitag balibad ug milakaw.

—Sanglit nagahisgot man gayúd kitág pangilin, tugoti akó nga dapiton ko ikáw alang sa among himuon ugmang adlaw. Maóy usá ka pangilin nga among gitagana alang kanamò da usáb nga managhigala ug adto himoa sa ilalum sa kakahoyán.

—¿Asa man dapit?

—Ang mga dalaga buút nga adto sa sapâ nga nagadaligdig sa silingang kalibonán, duól sa usá ka punoang dakit: busà, managmatá kitá pagsayó arón dili hiabután sa kainit sa Adlaw.

Ang parì mihinuktok makadiyót, ug unyà mitubág:

—Ang imong pagdapit madanihon kaayo ug dawaton ko arón imong mailá nga akó walâ magtukól kanimo. Apán mau-lahí akó kaninyo, unyà inigkahumán ko nag tuman sa akong katungdanan. ¡Bulahan ikáw nga may kagawasan sa imong paglihok ug waláy magapugóng kanimo bisan asa padulong!

Tapus sa pilá ka gutlò, si Ibarra nanamilit arón pag-atimán sa mga hilikayon sa pangilin nga himuon inigkaugma. Mangit-ngit na ang kagabhion.

Sa dihâ na siyá sa dalan, miduol kaniya usá ka tawo nga mihatag maayong gabii sa dakúng pagtahud.

—¿Kinsa ka man?—gipangutana ni Ibarra.

—Ginoo, ikáw walâ makailá sa akong ngalan—mitubág ang tawo.—Gihulát ko ikáw sulod sa duhá ka adlaw.

—¿Ngano man?

—Kay bisan diín dapít walâ man gayúd ni usá nga naluoy kanakò, kay konó akó usá ka tulisán. Apán nawad-an akó sa akong mga anák, ang akong asawa nabuang ug ang tanán nanag-ingón nga angay kanakò ang dautáng palad nga akong naangkón.

Si Ibarra mitutok kadiyót niadtong tawo, ug unyà nangutana:

--Nan, ðkaron unsa may tuyò mo?

—|Pagpakiluoy kanimo alang sa akong asawa ug mga anák|

--Dilì akó makalangan ug dugay dinhi. Kon buút ka, nunót kanakò; sa dalan mahimo mo pagpahayag ang nahitabò kanimo.

An tawo mihatag pasalamat ug unyà silang duhá nangawalâ sa kangitngitan sa dalan nga lugos lamang gipamutangán pipilá ka buók sugâ.

ANG PANGISDA

Namituon pa ngani ang langit ug nangatulog pa ang mga langgam sa kasangahan nga ilang gibatugan usa ka masadyang panon miagi na sa kadalanan sa lungsod padulong sa lanaw, binanwagan ug mga sulò nga salong nga ginatawag *huepe*.

Limá sila ka dalaga nga nanaglagsik paglakat, nagkuptanay sa mga kamot kun sa hawak, sinunod sa pipila ka babayeng tigulang ug mga binatonan nga nanaglukdo ug mga bukag nga puno sa balon, mga pinggan, ubp. Sa pagtan-aw sa ilang mga panagway nga batan-on sa pagsud-ong ta sa ilang malabong ug maitum mga buhok ug sa ilang mga saput nga gipalidpalid sa hangin, pakaingnon nato nga kadto sila maoy mga binuhat nga langitnon nga nanaglikay sa kahayag sa Adlaw, kon wala pa untá kita masayud nga si María Clara diay uban sa iyang upat ka mga higala: ang mangayá nga Sinang, ang iyang ig-agaw, ang maligdong nga Victoria, ang maanyag nga Iday ug ang hilumon nga Neneng, matahum, mapaubsanon ug mangiulawon.

Nanagsulti sila sa dakung kadasig, nagkinataw-anay, naglinusiay, naghinunghongay ug unya manalidhay.

—¡Makahukaw kamó sa mga tawo nga nangatulog pa!—gibadlong sila ni iya Isabel;—kami kaniadto sa mga batan-on pa, dili uroy kaayo mga sabaan.

—¡Apán dili kamó mangaadlawon pagmatá sama kanamo karón, ug ang mga tigulang daw dili usab tingali hingatulgon!—mitubag ang gamayon nga Sinang.

Mangahilum sila makadiyot ug paninguhaon nila paghinay ang ilang tingog, apán mangalimot usab dayon ug unya mangatawa ug managbanha na upod.

—¡Magkukasukò ka ug ayaw siya pagsultihi!—matud ni Sinang kang María Clara;—¡awaya siya aron dili maghigalam!

—¡Ayaw usab kaayo pagpaarat!—matud ni Iday.

—¡Patuo lamang kanakò ug ayáw pagbinuang! Ang si-naaran kinahanglan magsugót samtang dili pa makasál, kay unyà kon mabana na ¡magpatuyang na lamang sa iyang kabubut-on!—mitambag si Sináng.

—¡Oy, batal... ¿unsay hibaloán mo nianá? —mibuyág ang iyang ig-agaw nga si Victoria.

—¡Sst, hilum kay ania na silá!

Tuod man, napadulong kanila ang usá ka panón sa mga batan-on nga nanagsugâ dagkung mga tukaról. Nanglakaw nga nanag'igdong, ug usá kanila nagakuskos sa sista.

—¡Daw sista sa makalilimos!—matud pa ni Sináng nga mikatawa.

Sa paghiabút sa mga ulitawo, ang mga dalaga na usáb maóy nanag'igdong pag-ayo, daw walâ pa managpakakat-on pagkatawa; hinonoa, ang mga lalaki nanagsulti, mihatag katahuran, nanagpahiyúm ug hangtud makaunóm nila pagabalikbalika ang ilang mga pangutana unà silá tubagá sa dalaga nga ilang sultihan.

—¿Walâ ba magbalud ang tubig sa lanaw? ¿Dili ba kahá karón mohurós ang hangin?—nangutana ang mga inahán.

—¡Ayaw lamang paglisúd kay akó maayo kaayong mola-ngoy!—mitubág ang usá ka batan-ong maniwang, hataás ug yagpison.

—¡Maayo untâ kadto nga nanimba unà kitá!—mimahay si iya Isabel nga mikiogpos.

—May panahón pa, senyora; si Albino nakasul-ob nag sotana kanhi, busà makahimo pagmisa didto sa itaas sa bangkà.

Si Albino nga adunay panagwayng matiawon, sa pagkadu ngóg nga gihisgotan siya, naghíphípò sa iyang nawong, nanig-ingón kang parì Salví.

Si Ibarra, bisan wala biyai ang iyang kaligdong, miapíl usáb sa kasadyà sa iyang mga kauban.

Sa pag-abút na nila sa baybayon sa lanaw, walâ lamang tuyoa nga ang mga babaye naninggit sa katingala ug kalipay. Nakità nila ang durohá ka dagkúng nga gilanggikit, dinayandayanan ug mga bulak, mga dahon sa kahoy ug mga panapton nga nagkalain-lain ang bulok; adunay mga gagmayng paról nga papel nga gipamitay didto, gisal-angsal-ang sa mga bulak sa

clavel ug rosas ug sa mga bunga sa kahoy, ingon sa pinya, kasuy, mga saging, bayabas ug buwahan, ubp. Gidalá didto ni Ibarra ang iyang mga bakbak sa salog, mga tabil sa bungbong ug mga unlan sa lingkoranan; didto giandaman niya ang mga babaye ug mga maayong lingkoranan. Ang tukón ug mga bugsay dinayandayanan usáb. Sa bangkà nga labíng maayong pagkadayandayan didtoy usa ka alpa, mga sista, mga kordiyon ug usá ka sungay sa kalabaw; sa tupád nga bangà adunay mga kalán nga hinalingan; didto, ang mga binatonán nanaglagà ug tsa, kapé ug *salabat*¹ alang sa painit.

—¡Dirí ang mga babaye, dihâ ang mga lalaki!—matud sa mga inahán sa pagpanakáy na nila.—¡Puyô kamó! ¡Ayaw pag-utas lihok kay mangalunod unya kitá!

¡Pangurós unà kamó!—matud pa ni iya Isabel nga nangurós pag-una.

—¿Nan, mag-usara lamang gayúd kamí diri?—nangutana si Sináng nga nangyam-id.—¿Kamí da ba gayud diri?... ¡Aráy!

Kiníng *jaray!* nahigulá sa babà ni Sináng kay gilusi man siyá sa iyang inahán sa pagkadungog niini niadtong mga sul-tiha.

Ang mgá sakayán nag-anam kalayô sa baybayon ug ang sugâ sa mga paról midan-ag sa tubig sa lanaw nga, sama sa salamín, waláy balúd. Sa Sidlakán nagsugod na paggitib ang kapulá sa banagbanag.

Nagharì ang kahilum; ang mga batan-on iyahayg hinuktok tungúd sa paggahín sa mga lalaki sa mga babaye nga gimbutan sa mga inahán.

—¡Pagbantay pag-ayo diha!—misinggit si Albino sa usá sa iyang mga kauban nga batan-on;—tumbi pag-ayo kanáng gumon nga gisungsong dihâ sa imong tiilán.

—¿Kay ngano man?

—Kiníng sakayana daghan man ugód kaayog mga buslot; tingali unyag mosulpot kanáng mga sungsong ug mosulod ang tubig.

—¡Ay, mangalunod kitá!— naniyagit ang mga babaye nga nangalisang.

(1) Tubig-kamay na sinaktag luy-a — P. sa Taghubad.

—¡Ayaw lamang kamo kahadlok!— gialam-alaman ni Albino ang mga babaye.—Dinhi waláy peligro; kiníng sakayana limá day buslot ug dili usáb dagkú kaayo.

—¡Lima ka buslot! ¡Hesús! ¿Inyo ba kamíng lumsan?— naniyagit ang mga babaye nga nangalisang.

—¡Lima da lagi ka buók ang buslot ug tag-ingon da niana kadagkù!—mipasalig si Albino ug gipakità ang gidagkuón sa mga buslot pinaagi sa pagtakdo sa iyang tudlò ug sa kumagko sa kamót.—Tumbi lamang ninyo pag-ayo kanang mga sungsong arón dili mangulpot.

—¡Ginoo ko! ¡María Santisimá! ¡Mitubód na dirí!—mitiyabaw ang usá ka babaye nga nahumod.

Nahitabô ang diyutay nga kaguliyang; ang ubáng mga babaye naniyagit, ang ubán usáb buút na mangambak sa tubig.

—¡Tumbi ninyo pag-ayo ang mga sungsong, dihâ dapít!— mipadayon pagsulti si Albino nga mitudlò sa dapít diín manglingkod ang mga dalaga.

—¿Diín, diín ugod? ¡Ginoo! Walâ kamí makatultol! ¡Intawon, Albino, umariká kay walâ kamí makadumdom!— mipakiluoy ang mga babayeng hadlokán.

Kinahanglan unà nga limá ka batan-ong lalaki nanabók sa bangkà arón mangahilum ang mga inahán ang nangahadlok. Ug ¡walâ lamang tuyoa!: sa tupád sa matag-dalaga daw adunay tubód sa sâkayán; sa tupád sa mga tigulang walâ gayud bisan usá na lamang ka buslot. Ug ¡labí na gayúd nga kahibulongan! kay si Ibarra nahitupád kang María Clara, si Albino kang Victoria, ubp. Mibalik ang kalinaw sa pundok sa mabinantayong mga inahán, apán walâ sa pundok sa mga dalaga.

Sanglit malinaw man kaayo ang tubig, ang mga bungsod dili halagyò, ug labut pa, sayó pa man usáb kaayo, gikauyonan nga biyaan unà ang mga bugsay ug ang tanán mamainit. Gipamalong ang mga paról kay ang banagbanag midan-ag na man sa kahanginan.

—¡Waláy sama kaayong higupon sa tubig-kamay nga sinaktag luy-a inigkabuntag unà kitá mosimba!—matud ni kapitana Tikâ, ang inahán ni Sináng;—Albino, higop da pagsulay sa tubig-kamay nga sinaktag luy-a ug supasi sa puto kon dili ba layhan na ikáw hangtud sa pagpangadye.

—¡Mao bitaw kanáy akong ginabuhat karón!—mitubág si Albino;—naghunahuna man nganì akó pagpangompisál.

—¡Dilì!; higop ug kapé kay makahatag kangayâ sa hunà-hunà.

—Oo, karón dayon kay nasubô akó ug diyutay.

—¡Ayáw tuó!—gibadlong siyá ni iyà Isabel;—higop ug tsa ug sulaíg supas, kay ginaingón nga ang tsa makahatag kalinaw sa hunàhunà.

—¡Moinúm usáb akó ug tsa nga sulaán kog supas!—mitubág ang matinagdanon nga Albino;—salamat nganì kay kanáng mga ilimnona dilì mao ang atong tinuhoan.

—Apán, ¿makahimo pa ikáw?... —nangutana si Victoria.

—¿Paghigop usáb ug sikwate?... ¡Makahimo kaayo basta dilì lamang dugayon ang pamahaw...!

Ang kabuntagon maanindot kaayo: ang tubig sa lanaw naggilák-gilák, ug ang kahayag nga gikan sa langit ug ang gikan sa tubig nanagsugat ug midan-ag sa mga tanúm sa kadaplinan ug sa ubán pang mga butáng, apán waláy landong makità: maóy usá ka kahayag nga masiga apán mabugnaw, punô sa mga bulok, sama nianang kahayag mga atong mananaw sa mga butáng atua sa kabiladman sa dagat.

Hapit ang tanán nagmalipayon, nanghanggap sa huyuhoy sa hangin nga misugod na paghuyóp: hangtud ang mga inahán nga punô sa mga panagana ug mga pahimangnò, nangatawa ug nagtiawáy na.

—¿Nahinumdom ka ba?—matud sa usá ka tigulang kang kapitana Tikâ. ¿Nahinumdom ka ba sa atong pangaligò sa subâ sa mga dalaga pa kitá? Takulahaw lamang kadto nga ipanganod sa sulog ang pipilá ka mga sakayáng gagmay nga binuhat sa mga bani sa saging, punô sa nagkalainlaing mga bunga sa kahoy nga hinanigán ug mga bulak mahumót. Tagsatagsa niadtong mga sakayán adunay diyutayng bandilâ diín mabasa ta ang atong mga ngalan...

—Ug unyâ, ¿inigpamauli ta na sa atò?—misagbat ang laing tigulang ug walâ lamang patibawasa pagsulti ang nahauhá;—ang mga taytayang kawayan hingkaplapan ta nga gubâ na, busà kinahanglan na gayud nga motaak kitá sa tubig sa sapâ... ¡ang mga bilyako!

—|Ool—matud ni kapitana Tikâ, —apán palabihón ko nga mahumód ang sidsid sa akong saya basta dili ko lamang ikapakità ang akong mga tiíl, kay nanghibaló man akó nga sa mga kasagbután sa tampi adunay mga matá nga nanagtan-aw.

Ang mga dalaga nga namati niining tanán nagkinidhatáy ug nanagpahiyúm; ang ubán nagkulokabildo ug walá lamang managtagád.

Usá da ka tawo, ang nagakupot sa timón, maóy walá gayúd magtingogtingog ni magkabanâ sa mga kalipay sa ubán. Maóy usá ka batan-on nga mabigot ug lawas kansang panagway makadani sa atong tinan-awan tungud sa iyang mga matá nga dagkù ug masulub-on ug sa iyang mga ngabil nga daw naga-kusmod. Ang iyang mga buhók maitúm, tag-as ug dili sinudlay, nagadunghay hangtud sa iyang liog díin nangigdal dagkung mga ugát; sa mga kunót sa iyang sininà nga binuhat sa panaptong barót ug maitum-itum, mabanàbanà ta ang dagkung mga ugát sa iyang mga bukton nga daw nagdulà-dulà lamang sama sa usá ka balhibo sa langgam, sa usá ka halapád ug dakú kaayong bugsay nga maoy gigawing bansalan arón pagdalá sa duroha ka bangkà.

Si María Clara kadaghan na makaabút nga ang batan-on mitutok pagtan-aw kaniya: inigkasugat sa ilang duhá ka tinan-awán, ang batan-on malingíw pagkaít ug molantaw ngadto sa layô, sa kabukiran, sa baybayon. Ang dalaga, nga naluoy sa iyang pag-usara, mikuha pipilá ka buók supas ug gihatag kaniya. Ang batan-on mitan-aw nga daw nahitingala sa dalaga, apán kiníng tinan-awana milungtad lamang usá ka pamilók; mikuhà siyá usá ka buók supas ug mipasalamat sa hamubô nga pagkasulti ug sa tingog lugos nabati.

Ug unyâ, walá nay nahinumdom pag-usáb kaniya. Ang malipayong mga talidhay ug mga tiaw sa mga batan-on walá gayúd makatandog bisan madiyutay sa iyang nawong; walá makapakatawa kaniya ang panagway ni Sináng nga mokulimà ug mokusmod makadiyót tungúd sa mga lusì nga iyang madawat sa iyang inahán ug unyâ mahiuli usáb dayon ang iyang pamayhon nga malipayon.

Sa pagkahumán nilag pamainit, ang mga sakayán mipadasyon paglakaw ngadto sa mga bungsod.

Durohá ka bungsod ang atong makità didto nga walâ dug-ola pagbutáng, ug kadtong durohá pulós kaugalingon ni Kapi-tán Tiyağò. Sukád sa halayò, nakità pipilá ka buók mga tabong namatog sa tumóy sa mga usok nga kawayan, daw nanagpaminaw sa tubig, samtang pipilá usab ka mga langgam maputíg balhibo, kanáng ginatawag “kanaway” sa mga tagalog, nanaglupad-lupad, isapigad sa tubig ang ilang mga pakò ug nanagsamot ug tiya-baw.

Si María Clara mitan-aw sa mga tabong nga, sa pagduol na sa mga bangkà, nanglupad padulong sa silingang bukid.

—¿Kanáng mga langgama anaa ba managsalag nianang bukid?—nangutana si María Clara sa tawo nga nagdalá sa mga bangkà, dagway arón lamang ang batan-on mosulti, dilì kay arón gayúd siyá masayud sa iyang gipangutana.

—Tingali kahâ, senyora—mitubág;—apán hangtud karón walâ pa gayúd ing nakakitâ sa ilang salag.

—¿Walâ ba diáy salag kanáng mga langgama?

—Gituhoan ko nga dagway aduna, kay, kon walâ pa, makaluluoy untâ silá kaayo.

Si María Clara walâ makamatngon sa masulub-ong tingog sa batan-on sa pagsulti ning mga pulonga.

—¿Nan?

—Ginaingón, senyora, nga ang mga salag nianang mga langgama dilì hikít-án ug ang tawo nga makahupót usá nianang mga salaga dilì usáb hikít-an sama sa tagolilong; ug, sahì da sa kalág sa tawo nga makità lamang sa salamín sa iyang mga matá, kanáng mga salaga adto da usab mananaw sa salamín sa tubig.

Si María Clara mihinuktok.

Dinhi, ang mga bangkà nga ilang gisakyan nangabút sa dapít nga gitarokan sa bungsod: ang mga sakayan gihigót sa usá ka usok sa tigulang bangkero.

—¡Hulát unà!—matud ni iya Isabel sa anák sa tigulang nga mihanâ na pagtungtong sa bungsod ug nagadalá sa sapyaw;—kinahanglan andamon unang daan ang lutoanan sa “sinigang” arón ang mga isda gikan sa tubig modayon sa kulon.

—¡Maayong tawo gayud kiní si iya Isabel!—matud ni Albino;—dilì buút nga ang isda hidlawon sa tubig bisan kadiyót.

Si Andeng, ang kasalo pagsuso ni María Clara, bisan pa sa kahindik niya ug kangayâ sa iyang nawong, nadungóg nga maayong molutò ug sud-an. Naghikay siyág tubig kinilís, mga tamatis ug mga kanya, ug gitabangan kun gilangan siyá sa pipilá ka mga ulitawo nga kahâ naninguhà sa iyang kaluoy. Ang mga dalaga nanghugas sa mga lubay sa kalbasa ug mga gisantís, ug nanag-ad-ad sa mga “paayap” nga ilang gipamutól-putól sa tag-ingog sigarilyo ang gitas-on.

Arón paglingáw niadtong buít na gayúd motan-aw sa mga isdang magkiskisi pang haw-ason gikan sa bunuan sa bungsod, ang maanyag nga Idáy migamit sa alpa: si Idáy dili lamang kay maayong mokablit niining tulonggon kon dili aduna usáb ing maanindot mga tudlò.

Gipakpakan siyá sa mga batan-on ug si María Clara mihalók kaniya: ang alpa maoy tulonggon nga labíng ginagawí niadtong lalawigana ug mao usáb ang angay niadtong higayona.

—¡Awita, Victoria, ang awit sa kaminyuon!—nangayò ang mga inahán.

Ang mga lalákì walâ manguyon ug si Victoria, nga maayog tingog, mimulò nga napagáw kono siyá. “Ang awit sa kaminyuon” maóy usá ka maanindot nga balak tinagalóg díin gibatbat ang mga kagul-anan ug mga kasub-anan sa kaminyuon ug walâ maghisgot bisan diyutay sa iyang mga kalipayan.

Sa ingon niini, kay si Victoria mibalibad man, gipangayò sa kadaghanan nga moawit si María Clara.

—Ang tanan kong awit pulós masulub-on.

—¡Waláy sapayán, walay sapayán!—miingón ang tanáng mga babaye.

Si María Clara walâ magpaampò: migunit sa alpa, gikablit niya ang tulonggon ug unyâ miawit sa usá ka tingog nga maanindot ug punò sa pagbatì.

Matam-is ang mga taknà sa kaugalingon tang yutà
Díin higala ang ngatanán nga sa Adlaw ginaiwagan;
Kinabuhì ang hinuyohoy sa kaumahán nagdulàdulà,
Ang kamatayon makalipay, ang gugma makabulahan.

Mainitong mga halók sa mga ngabil magdulà
Inigmatá sa sabakán sa usá ka maaghop nga inahán;
Mga bukton nga malinghod sa liog niya magtuyà
Dungán sa iyang mga matá nga sa parayeg binutangán.

Matam-is ang kamatayon tungúd sa kaugalingong yutà
Díin higála ang ngatanán nga sa Adlaw ginaiwagan;
Kamatayon ang hinuyohoy alang niadtong mga timawà
Nga waláy Yutang Natawhan, waláy gugma, way inahán.¹

Nahilum ang tingog, naundang ang awit, walâ nay timík ang
alpa, apán ang mga kauban ni María Clara sa sakayan nagapa-
dayon gihapon pagpamati: walâ gayúd bisan usá nga mipakpak.
Sa mga matá sa mga dalaga milugmaw ang luhà, si Ibarra daw
gigil-asán ug ang batan-on nga nagdalá sa mga sakayán walâ
maglihok ug mitutok pagtan-aw ngadto sa layò.

Sa kalít lamang nabati ang usá ka makabungog nga ka-
saba: ang mga babaye naniyagit ug nanampong sa ilang mga
dalonggan. Mao diay si Albino nga mihuyóp taman sa ginhawa
sa sungay sa kalabáw nga sa tinagalóg gitawag *tambuli*. Ang
katawa ug kabanhá mibalik na usáb; ang mga matá nga ganina
napunò sa mga luhà, karón mga malipayon na.

—¿Buút ba ikáw nga mangabungol kami, irihis?—gisinggi-
tan siyá ni iya Isabel.

—¡Senyora!—mitubág si Albino nga nagaligdong pag-ayo—
nakadungóg akó nga usá ka makaluluoy nga nagapuyò didto sa
kadaplinan sa subà sa Rhin mihuyóp sa trompeta ug tungúd
kay maantigo siyáng mohuyóp sa maóng tulonggon, nakapanga-
sawa sa usá ka dalaga nga datò ug talamdon.

—¡Matuod kanâ: ang *Trompetero* sa Sackingen!—misagbat
si Ibarra nga walâ makapugong pag-apíl niadtong kadasig sa mga
hunàhunà nga bag-ong nahibalík.

—¿Nakadungóg kamó?—mipadayon si Albino—karón buút
akó mosuláy kon makakab-ut ba sa maóng palad.

Ug gibalik niya paghuyóp ang sungay sa labáw nga kaisgot
kay sa una, ug gipalabí niya pagdumol ang tulonggon sa da-
longgan sa mga dalaga nga nanagsubò pag-ayo. Dayág na lang,
mibalik ang Kasaba ug diyutay; gipahilúm siyá sa mga inahán
ug giayo-ayog lusi ug hapák sa sinilas.

—¡Aray! ¡aray!—matud ni Albino nga mihapuhap sa iyang
mga bukton.—¡Pagkalayò niadtong subâ sa Rhin! ¡Oh *témpora!*

(1) Hubad ni magbabalak Vicente C. Padriga. (P. sa Taghubad.)

job mores! Nalibug ang akong ulo: ang *trompetero* didto kasalon sa usá ka dalagang maayong batà, ang sa dinhi sa Pilipinas sinilasón pag-ayo ug mapulós lagúm ang panit sa mga linusian.

Ang tanang mga babaye nangatawa na, hangtud si Victoria; apán si Sináng, ang mangayâ nga Sináng, mihunghong kang Maria Clara:

—|Bulahan ikaw! |Akó usáb moawit untâ kon makahimo pal

Si Andeng mipahibaló nga ang kulon nga giinitan ug tubig mibukal na.

Ang batan-on nga anák sa tigulang, sa pagkadungóg sa sulti ni Andeng, mitungtong dayon ibabáw sa bunuan sa bungsod, didto sa tumóy nga labíng masigpit, díin aráng ikasulát kadtong mga pulong *Lasciate ogni speranza voi ché entrate* kon ang mga isdá mahibaló pa untâ nga mobasa ug mosabút sa pinulongang Italyanhon: ang isda nga mahisulod didto dili na mahigula kon dili padulong sa kamatayon. Ang bunuan maóy usá ka wanang nga hapit magtuyok ug may gidak-on nga duolán sa usá ka metro, hinikay arón ang usá ka tawo makahimo pagtindog ug pagpanukád sa ibabáw arón pagbutad sukád didto sa mga isda nga manghisulod sa sikop.

—|Dihâ hinuon dili gayúd akó laayan nga mamasól!—matud ni Sináng nga naminti sa kalipay.

Ang tanán nanag-apóng gayúd sa gibuhát sa batan-on: ang ubán ingón ug nakakitâ nga ang mga isda nanagkisi-kisi sulod sa sikop, magapangidlap ang ilang mga himbis... Apán sa pagtunlod na sa sikop, waláy isda nga miliksi.

—Tingalig punô sa isda ang bunuan—matud ni Albino sa tingog mahinay;—limá na karón ka adlaw nga walâ duawa kining hungsora.

Gibutad ang sikop, sa mananagat, apán walâ gayúd bisan diyutayng isdá nga nadalá: ang hinaganas sa tubig nga miagas gikan sa sikop dinan-agan sa Adlaw, daw ang kinataw-an nga matagming. Ang tanán nanghingangha, nangapungót ug nangebawô.

Ang sikop gitunlog pag-usáb sa batan-on ug mao gihapon ang gisangputan.

—¡Walâ kay alamag sa buhat nga imong gihuptan!—giingón ang batan-on ni Albino nga mikatkat ibabâw sa bunuan ug gi-gaw ang sikop sa kamót sa mananagat.—¡Karon makità ninyo! ¡Andeng, kuhaing daan sa taklop ang kulon!

Apán si Albino walâ usáb ing alamag niadto: ang sikop walâ gihapon makakuhâ ug isdà. Gikataw-an siya sa tanán.

—Ayâw kamó pagsabâ kay hidunggan kamó sa mga isdà ug dilì na hinuon silá unyâ padakóp—pulong ni Albino. —¡Buslot dagway kining sikopal!

Apán ang sikop walâ gayúd kabugtoi bisan usá ka lugás nga hilo.

—¡Ambi, akó dihâ—giingón siya ni León, ang sinaaran ni Idáy.

Gisusi niini pag-ayo ang kahimtang sa mga koral sa bunuan, gitan-aw niya ang sikop ug unyâ kay walâ man siyáy apán nga nakità, miingon:

—¿Tinuod gayud nga kining bungsora walâ mabukad sulod sa limá ka adlaw?

—¡Oo, tinuod gayúd! Ang katapusang pagbukad niini mao ang sa *vigilia* sa *Todos los Santos*.

—Kon mao kana, duhá lamang: makakuhâ akóg isda kun ang lanaw hingyawaán ba.

Gitunlod ni Leon sa tubig ang tukón sa sikop, apan diha-diha nahitingala siyá. Waláy tingog mitan-aw kadiyót ngadto sa bukid; gipadayon niya pagsahid ang tukon sa ilalum sa tubig, ug unya miingón:

—¡Buaya!

—¡Buaya!—misabát ang tanan.

Sama sa kilat, ang balità mikaylap pag-usá sa tibuók saka-yán taliwalà sa kalisang ug kahingangha sa tanan.

—¿Unsa kanâ?—nagdungan pagpangutana kang Leon.

—Giingón ko nga adunay buaya nga nakuhà sa bungsod—mitubág si Leon; unya gitunlod niya sa tubig ang puan sa tukón ug mipadayon:

—¿Nakadungóg kamó nianang binagukbok sa ilaum sa tubig? Kanâ dilì mao ang balas sa ilalum kon dilì ang panit nga magahi, ang bukóbukó sa buaya. ¿Walâ ninyo makità nga

ang koral sa bungsod nangatay-og? Mao kanâ ang buaya nga nakigbisog paglugnot apán nagapus siyá ug nasugapot; inà pa... dakúng mananapa: ang gilapdon sa iyang lawas tingali maka-abút kun kapín sa dangaw.

—Nan, ¿unsa man karoy atong buhaton? —maóy pangutana sa tanán.

—¡Dakpon ta siyá! —mitingog ang usá kanila.

—¡Hesus!... Apán kinsa may modakóp nianà?

Walâ gayúy usá nga nangahas pag-ambak sa kahiladman sa lanaw kay ang tubig halawon man.

—¡Ihigot ta sa atong bangkà ug atò siyáng guyuron! —matud ni Sináng; —banyagang buayaha, ¡gihurot lamag kaon ang mga isda nga gitagana kanatò!

—¡Walâ pa gayúd akò makakitág buayang buhì! —matud ni María Clara.

Ang piloto mitindog, mikhà usá ka hatáas nga pisi ug misaká sa ibabáw sa bunuan. Si Leon mipahiplì sa daplin.

Gawas kang María Clara, walâ gayúy nakaalnggat kaniya hangtud niadtong higayona: karón gikaibgan sa tanán ang iyang maayong baróg.

Sa dakúng kahibulong ug bisan pa sa mga singgit sa tanán, ang piloto miambak sulod sa bunuan.

—¡Dad-a kiníng kutsilyo! —gisinggitan siyá ni Ibarra nga milanit sa usá ka halapád nga kutsilyo.

Apán ang tubig mibutok-butok na ug ang piloto mitigsop na sa kahiladman.

—¡Hesus, María y Hosé! —nagkanayón ang mga babaye. — ¡Aduna gayúy kadaut nga mahitabò karón kanatò! ¡Hesus, María y Hosé!

—Ayáw lamang kamó kahadlok —giingón silá sa tigulang bangkiro, —kay kon dinhi sa lalawigán adunay usá nga maantigong modakóp ug buaya, kanáng tawhana dilì lain kon dilì siyá.

—¿Kinsay ngalan nianang batan-on? —nangutana ang mga babaye.

—Ginatawág siyá namo ug Piloto: maóy labíng maayong piloto nga akong nakità, ugaling kay dilì mounghód nianang buhata.

Ang tubig nag-utas kuyàkuyà ug ang korál natay-og, daw sa kahiládmán adunay nanagdumog. Ang tanán waláy timík, nagpugóng sa ginhawa. Gihugót pagpugóng ni Ibarra ang puan sa iyang halapad nga kutsilyo.

Ang dumog daw natapus na. Mitungà sa ibabaw ang ulo sa batan-on nga gisugat sa malipayong mga singgit: ang mga matá sa mga babaye nanag-umóg sa luhà.

Ang piloto mikatkat nga nagabitbit sa tumoy sa pisi, ug sa didto na siyá sa ibabáw sa sukaranan, iyang gibutad.

Ang buaya milutaw: gigapus na siyá sa pisi nga milikós ug makaduhá sa iyang liog ug sa ubús sa mga tíl nga pangunahan. Dakúng mananapa, sumalà sa gitag-an ni Leon; ang iyang lawas daw pinintalan, ug sa ibabáw sa iyang bukókukó adunay mga lumot nga mao ang uban sa mga buaya. Nagangulob siyá sama sa usá ka baka, ang bungbong kawayan pagawiktan sa iyang ikog nga mobilikis usahay didto, ug bangangahon ang iyang dakúng bàbà nga punó sa tag-as ug maháit nga mga bangkil.

Ang piloto mao dang usará ang mibáswat sa buaya: walá gayúy usá nga nahinumdom pagtabang kaniya.

Dihâ nga ang buaya nahaw-as na sa tubig ug nahimutáng na ibabáw sa bunuan, gitumban niya, gitak-om ang bàbà ug buút untâ niya hiktan ang liog. Ang mananáp nakigbisog paglugnot, gitikubó ang iyang lawas, gilamba-lamba ang iyang ikog ug dihâ nga nakalighot na, miambak sa lanaw, gawás sa bung-sod, ug sa iyang pag-ambak nataban ang piloto. Walá nay laing pagasangputan: ang piloto mamatáy gayúd; singgit sa kalisang nabatù sa tanáng baba.

Mikiláb sama sa kilat, usá ka tawo mipatighulog pagkalít sa tubig; lugos lamang himatngonan nga kadtong tawhana mao díáy si Ibarra. Si María Clara wala kuyapí kay babayeng Pili-pinhon dili pa man maantigong motuyò pagpakuyáp.

Nakità sa tanán nga ang tubig sa lanaw napulá, natinà sa dugô. Ang batan-ong mananagát miambak usáb nga nagabitbit ug sundang, sinunod sa iyang amahán; apán igo lamang siláng nanghitigsop, nakità na nga si Crisostomo ug ang piloto nanungá nga nanagkumpayót sa lawas nga patáy sa buaya. Nalablab

Dilì ikag-asoy ang kalipay nga gibatì sa tanán: daghang mga kamót ang nanag-ilog pagdawat sa duhá ka tawo nga nanag-abáy sa buaya arón silá makasaká sa sakayan. Ang mga babayeng tigulang daw nangabuang ug nag-utas pangatawa nga sakot pangadyé. Si Andeng nahikalimót lamang nga ang kulon nga iyang gilung-ag sa abohán makatuló na mobukal ug ang sabáw miawas ug nakapalong sa kalayo. Ang bugtong walá magtingog mao si María Clara.

Si Ibarra walá maunsa bisag diyutay; ang piloto igo lamang nagarás sa bukton.

—Ikáw ang nakaluwás sa akong kinabuhil! —miingón kiní kang Ibarra nga nagakupò ug habol nga dilana.

Ang tingog sa piloto daw masulub-on.

—Maisug ikáw nga dilì mapanagan-on; sa laing higayón ayáw na tintala pag-usáb si Bathalà.

—Kon wala ka pa untâ mahitungá!... —nagkanayón si María Clara nga nagakuróg pa.

—Kon walá pa akó mahitungá ug unya ikáw miapas kana-ké, didto sa kahladman sa lanaw nakigtipon untâ ako sa tibúok kong banay! —mitubág ang batan-on arón pagtibawas sa buut unta isulti ni María Clara.

Si Ibarra walá malimot nga sa ilalum sa tubig niadtong lanaw atua mopahulay ang mga bukog sa iyang amahán.

Ang mga tigulang babaye dilì na buút makig-adto sa laing bungsod; buút na lamang silá makigpaulì, kay kono ang adlaw daután ug sinugdan ug dagway aduna gayúy mga kadaut nga mangabut kanila.

—Kining tanan nanghitabò tungúd kay walá man ugód kitá manimba! —mibagulbol ang usá ka tigulang.

—Apán unsa may kadaut nga nahitabò kanatò —nangutana si Ibarra. —Kanáng buaya maóy bugtong gikabsan sa palad!

—Ug kanâ maóy kamatuoran —misagbat si Albino —nga sa tibúok niyang kinabuhì nga makasasalà kanáng waláy palad nga mananáp walá gayúd makasimba. Walá ko gayud kaná siya hingkit-i nga misagol sa daghang mga buaya nga kanunay manulod sa simbahán.

Sa ingón niini, ang mga bangkà mipadulong sa ikaduháng bungsod ug gikinahanglan na nga ang kulon nga gilung-ag sa abohán usban na upód pagsabáw ni Andeng.

Ang Adlaw nagkaupto na, ang huyuhoy mihuyóp, ang mga balúd nagsugod nag pakita ug nagsangkò-sangkò sa lawas sa buaya, “ug ang iyang mga bulâ nangahimong bukid diin midan-ag ang kasiga sa Adlaw nga punò sa nagkalain-laing mga bulok”, matud pa ni magbabalak P. A. Paterno.

Nabati na usáb ang honi sa mga tulonggon: si Idáy mikablit sa alpa, ang mga ulitawo nanagkuskos sa sista ug nanag-unat-unat sa kordiyon, ang ubán makatunóng ug ang ubán usab mayabag, apán ang labíng mangil-ad nga mokuskos mao si Albino: kuskuson gayud niya ug tinuod ang sista ug masabúg nga mayabag ug mosinayóp sa basál ug takulahaw lamang malimot ug molaktaw sa sonata nga lahi kaayo kay sa iyang tugtugon.

Ang ikaduháng bungsod giduol sa dakúng kahadlok sa tanán daghan ang nanagpaabít nga didto hingkaplagaan nila ang buayang bayé nga kauban sa lakí nga nakuhà na, apán gibugalbugalan silá sa palad, ug ang sikop kanunay gayúd nga napunò sa mga isdà.

Si iya Isabel mosugò ug magkanayon:

—Oy, kanang *ayungin* maayo alang sa tinola, ang *biya* alang sa iskabitse, ang halwan ug buwan-buwan alang sa pesa: ang halwan mabuhì ug dugay. Ibutang ninyo sa sikop aron magahumol sa tubig; ang uwáng, sa ¡kaha! Ang banak maayong puston ug dahon sa saging, saktan ug daghang tamatis ug unyà lambonan.

--Ayaw ninyo paghutdi ang bungsod sa isdà arón adunay ka ti nga mahibilin: dili maayo nga sa bungsod waláy isdang isalin.

Sa pagkahumán na nilag pamukad sa mga bungsod, ang mga bangká gipadunggò sa daplin, didto niadtong ka'ibonán diin adunay dagkung mga kahoy nga kaugalingon ni Ibarra. Didto, sa ilalum niadtong kakahoyán ug tupád sa matin-aw nga sapâ, adto silá mamahaw, taliwalà sa mga bulak kun sa ilalum sa mga bawong-bawong dinalidalì pagbuhat.

Ang honi sa mga tulonggon milanog sa kahanginan; ang asó sa mga abohán mituybò sa itaas sama sa alimpulos nga maga-

likos-likos; ang tubig nagkalâkalâ sulod sa kulon, daw nagaawit ug nagalarn-alam kun nagabiaybiay sa mga isda nga iyang gihilosán; ang lawas nga patáy sa buaya nagsamot ug bulobalintong sa tubig: ipakita karón ang iyang tiyán nga nalablab, unya ang bukóbukó na usáb nga gilumotan, ug ang tawo, nga mao konó ang pinalanggà sa Kinaiyahán, walâ lamang manumbaling niadtong pagpinatyanay sa mga magsuon nga gituhoan sa mga *bramines* kun mga *vegetariano*.¹

SA KALIBONÁN

Supak sa iyang nabatasan, si parì Salví misayó kaayo pag-misa ug gidaldalí lamang niya pagpakompisál ang kapin sa napulò ka biyata nga mga mahugaw ug kalág.

Dagway tungúd sa pagbasa niya sa pipilá ka mga sulát nga nangabút, pinitlag alakre ug nanagwakat sa mga silyo, ang parì nawad-an sa gana sa pagkaon kay gipasagdan man lamang niya nga ang sikwati mamugnaw.

—¡Ang parì masakitón gayúd! —matud sa manlulutò samtang nagaúsab pagsikwati; —pilá na karón ka adlaw nga dili siyá magpaningaón: sa unóm ka sud-an nga akong idulot dili ngani motiláw ug durohá.

—Kay dili man ugod siyá mahikatulog pag-ayo — mitubág ang binatonán; —pagaaurumón siyá sukád mobalhin ug higdaanan. Ang iyang mga matá misamót pagpanghilawom matag-adlaw ug maluspad siyá kaayo.

Tuod man, makaluluoy kaayong tan-awon ang panagway ni parì Salví. Walá magatagád sa ikaduhá ka ligong sikwati nga gidulot kaniya ug walá usáb motiláw sa ohaldre sa Sugbu; naghinuktok siyá ug nagasuroy-suroy sa dakúng hawanán ug gikumos niya ang pipilá ka sulát nga iyang gikumkom ug pagautasan ug basa. Sa katapusan mipasangon sa iyang salakyanán, nanghipòhipò siyá ug napahatúd ngadto sa kalibonán diin moturók kadtong kahoyng dakit nga gikahadlokan ug ginaingón nga abtanan ug sa iyang duól didto himoa ang pangilin kun pangaon nga gihikay ni Ibarra.

Sa pag-abút na didto, gipapauli ni parì Salví ang iyang salakyanán ug misuot siyá sa kalibonán.

Usá ka agianang malisúd nagasuot-suot sa kinabag-an sa kalibonán padulong sa sapâ, nga gidaligidigan sa tubig sa pipilá

(1) — Tawo nga kadapig, ug nagagamit nga sud-an sa mga utan lamang, dili sa karne. — P. sa Taghubád.

ka tubód nga mainit sama sa mga tubód nga makità ta sa bukid sa Makiling. Ang iyang mga tampi gidayandayanan sa mga bulak nga ihalas, kadaghanan kanila walá pa makadawát nianang ngalan nga linatín nga ibunyag sa mga makinaadmanon, apán waláy duhaduha panghiilhan na silá sa mga magagmayng mananáp nga manibá sa ilang mga giháy, sa mga kabákábà nga nagkalainlaing gidak-on ug may mga bu'ok nga tagumón, mapulapula sama sa bulawan, maputí ug maitúm, pinitikpitikán, masiga, tagumón nga maitum-itum ug dinayandayanan ang ilang mga pakò sa nagkalainlaing mga bulok sa mga batáng mahál. Ang yagungyong niining magagmayng mga mananáp, ang kaalingisig sa tingog sa gangis nga magabandà sa adlaw ug sa gabii, ang awit sa mga langgam, kun ang kinasà sa usá ka sangáng gabók nga mahulog ug mahisangit-sangit sa kasangahán sa mga kahoy nga iyang hiagián, mao day bugtong kasabà nga matagugáw sa kahilum niadtong kalibonán nga kahibulongan.

Taúdtáúd nga suotsuot ni parí Salví sa taliwalà niadtong kabagonan sa kalibonán, magautas ug likáy sa mga tunók nga mogunit sa iyang sotana nga ginggon, daw mohawid kaniya, ug sa mga gamút sa kahoy nga mangigdal sa ibabáw sa yutà ug nakasabal kaayo sa iyang paglakáw, sanglit dili siyá anád niadtong mga dapita. Mihunong siyá pagkalít: mga malipayong talidhay ug mga tingog mabugnaw nabatì niya gikan sa sapà ug kadtong mga tingog ug talidhay nagkahiduól kaniya.

—Tan-awon ta kon makakitá ba akóg salag —matud pa sa usá ka tingog nga maanindot ug matam-is nga hiilhan kaayo sa kura; --buút untâ akó motan-aw *kaniya* apán nga akó dili unta *niya* hikit-an; buút ko untâ siyá nunot-nunotan bisan asa.

Si parí Salví mipasalipód sa luyó sa usá ka dakúng kahoy ug naminaw.

—Sa atò pa, ðhimuon mo kaniya ang gihimo kanimo sa kura nga nagabantay kanimo bisan asa ka dapít? —mitubág ang usá ka tingog nga mangayâ. —¡Pagmatngon pag-ayo kay ang pangabubho makapaniwang ug makapanghilawon bayâ sa mga matá!

—Dili, dili pangabubho ang akò: ¡mahigugma lamang akò nga magsamot tan-aw kaniya! —mitubág ang tingog matagming

samtang ang mangayâ nagautas balikbalik pag-ingón: ¡Oo, pangabubho, pangabubho lagi kaná! —ug unyà mitalidhay.

—Kon nangabubho pa akó, ináy kanakò siyá hinuon untâ ang paninguhaon ko nga dilì hikít-an sa ubán arón waláy makasud-ong kaniya.

—Apán sa ingón nianà, ikáw dilì usáb makakitâ kaniya, ug dayág na lamang nga ikáw dilì mahimuót nianà. Ang labíng maayo natong buhaton mao nga kon hikaplagán ta ngani ang salag, ihatag ta sa kura arón sa ingón niana makahimo siyá pagbantay kanatò sa waláy kinahanglan nga makitâ ta siyá; ¿unsa dilì ba maayo?

—Akó dilì motuo nianang mga salag sa tabong —mitubág ang usá ka tingog; —apán kon sa kapulihay akó mangabubho, maantigo da akóng mangitag paagi arón pagbantay sa akong hinigugma ug arón akó dilì niya hikít-an. . .

—¿Unsaon man nimo? Manig-ingón ba ikáw niadtong mongha nga mao day buhat ang pagbantay ug pagpaminaw ug nga ginganlan ngani ug si *Sor Escucha*?

Kiníng handumanan sa ilang pagka-kolehiyala kanhi nakapatalidhay kanila.

—¡Nasayud ka na kon unsaon paglimbong kang *Sor Escucha*!

Sukád sa iyang gitagoan nakitâ ni parì Salví si María Clara, si Victoria ug si Sináng nga nanag-ubog ug nanaglakaw-lakaw nga nagsamot ug nanaw sa tubig, nangitâ sa kahibulongang salag sa tabong; nangahumód silá hangtud sa tuhod ug sa ilang mga sapút alang sa kaligò nanghulma ang ilang mga bitiis nga daw linalik. Dinunghay ang ilang mga buhók, pinabuas-as ang ilang mga bukton ug nanagsul-ob mga sinina nga dagkug lapák ug maanindot mga bulok. Gawás sa salag nga ilang gipangitâ, mihapít usáb silá pagpanguhâ mga bulak ug mga utanón nga nanubò sa tampi sa subâ.

Si parì Salví nga nagasud-ong niadtong maanyag mga dala-ga, naluspad ug walâ mahaglihók; ang iyang matá nga nagasi-gá walâ batiag kakapoy nga nagsamot ug tan-aw niadtong mga bukton nga maputí ug maayong pagkalalik, niadtong mga liog makabibihag ubán sa kaputól sa ilang dughan; kadtong gagmay ug mapulapulang mga tiíl nga nanagdula-dulâ sa tubig, naka-

pukaw sa iyang kalawasan talagsaong balation ug nakapaturók sa iyang panumduman mga damgo nga walâ pa niya hisulayé

Luyó sa usá ka likoanan sa sapâ, didto sa masiut nga kawayanán nangawalâ kadtong mga maanyag nga binuhat ug walâ na usáb madungóg ang ilang masakít nga pasumbingay. Daw hubóg nga nahasarasay, tumog sa singót ang lawas, si parì Salvi migulâ sa dapít nga iyang gitagoan, nagliraw ang tinan-awán ug nalukóp ug lingí. Mihunong siyá daw nagduhaduha; milakáw pipilá ka lakang daw may tuyò sa pag-apas sa mga dalaga, apán walâ mopadayon; unyâ misubay sa tampi sa sapâ ug iyang gipangitâ ang ilang mga kauban.

Sa unahan ug diyutay nakitâ niya taliwalâ sa sapâ ang usá ka kaligoán nga kinorál pag-ayo ug linandongan sa usá ka malabong punoan sa kawayan: gikan didto nabatì niya ang mga tingog nga malipayon sa mga dalaga. Kadtong kaligoanan gidayandayanan ug mga lokáy, mga bulak ug mga bandilâ. Sa unahan nakitâ niya usá ka taytayan nga kawayan ug sa unahan niadtong taytayan ang mga ulitawo nga nangaligò, samtang ang mga binatonán nga babaye ug lalaki nanagbànhâ tupád sa mga sug-ang dinalidalí pagbuhat, nangalingáw pagpanguhâ sa balhibo sa mga manók nga ilang giihaw, nanagkilís sa bugás, nanag-asál, ubp. Ug didto sa atbang tampi, sa usá ka dapít nga hinawanan sa mga sagbut sa kalibonán, adunay daghang mga tawo nga nanagpundok ilalum sa usá ka atop-atop nga panapton kansang pikas tumoy gihigót sa mga sangá sa dakung kahoy ug ang usá sa usá usáb ka posok nga bag-o lamang giugbok. Didto makitâ ta ang *Alferez*, ang kuwadhutor, ang *gobernadorcillo*, ang *teniente mayor*, ang magtutudlò ug daghang mga kapitán ug tenyente kanhi, hangtud si Kapitán Basilio nga amahán ni Sináng, karaang kaaway ni anhing Don Rafael sa usá ka buroka nga dugay na kaayo. Si Kapitán Basilio giingón ni Ibarra: “Naglantugì kitâ bahin sa sa usá ka katungód, ug kanâ dilì sabton nga kitâ mga kaaway na.” Ug ang bantugang mamumulong sa pundok sa mga tigulang miuyon sa dakúng kadasig sa tanyag ni Ibarra, ug kiní gigasahan niya tuló ka buók pabo ug gihagád pa niya sa batan-on ang alagad sa iyang mga suluguón.

Ang kura gidawat sa dakúng pagtahud ug pagtagád sa tanán, hangtud sa *Alferez*.

—Apán, ¿diin man ugód ikáw gikan, parì Salví? —nangutana ang *Alferez* sa pagtan-aw nga ang nawong sa parì napulós garás ug ang iyang sotana napunò sa mga dahon ug gagmayng mga sangá nga layâ sa kahoy. —¿Nahulog ba intawon ang parì?

—Walâ, walâ; ¡nahisalaag ako! —mitubág si parì Salví nga midukò arón pagtan-aw sa iyang sotana.

Adunay mga botilya sa limonada nga gipangablihan, mga butóng binuák arón ang gikan sa kaligoanan makainúm sa iyang tubig mabugnaw ug mokaon sa iyang unód nga mahumok, labí pang maputí kay sa gatas; ang mga dalaga gitagan-an usáb ug mga bulak nga tinuhog sa sampagita, sinagolan sa mga rosas ug ilang-ilang nga nakahatag kahumot sa ilang mga buhok dinunghay. Nanglingkod kun nagpauraray sa mga duyan nga gipamitay sa mga sangá sa kahoy, kun magakalingáw ba ug dulâ tupád sa usá ka halapád nga bató diin adunay mga baraha nga makità, mga *tablero*, mga basahong gagmay, mga sigây ug mga bató nga gamáy.

Gipatuod nila sa kura ang buaya nga nakuhà, apán dagway ang parì walâ lamang makaalinggát ug dihâ na motagád sa giingón na nga kadtong dakúng samád sa tiyán sa mananáp mao ang agi sa kutsilyo ni Ibarra, kinsa miambak sa tubig sa pagtan-aw nga ang piloto nagalisud na. Sa laing bahin, ang bantugan ug walâ hiilhi nga piloto nawalâ lamang unà moabut ang *Alferez*.

Sa katapusan si María Clara nahiabút gikan sa kaligoanan kuyog sa iyang mga higala, mahapsay ang nawong sama sa rosas nga sa kabuntagon magapuyos sa tun-og nga magagiláw-giláw kon dan-agau na sa Adlaw ingón sa brilyante nga magpangidlap. Ang unang pahiyum sa iyang mga ngabil alang kang Crisóstomo, ug ang unang dag-um sa iyang agtang alang kang parì Salví. Kini nakamatngon apán walâ manghupáw.

Miabút ang taknà sa pangaon. Ang kura, ang iyang kuwadhutor, ang *Alferez*, ang *gobernadorcillo* ug pipilá pa gayúd ka kapitán ubán sa *teniente mayor*, nanglingkod sa usá ka talad nga gipangulohan ni Ibarra. Ang mga inahán walâ motugot nga may lalaking mosalmot sa kan-anan sa mga babaye.

—Karón, Albino, dili ka na magtumòtumò pagbuhat ug mga lungag sama sa nahitabò ganina didto sa bangkâ —matud pa ni Leon.

—¿Unsa? ¿Unsa kanâ! —nangutana ang mga tigulang.

—Ang mga bangkâ waláy buslot, ingón nga waláy buslot kining pinggan nga akong gibitbit —mitubág si Leon.

—¡Hesus, saramulyo! —matud ni iya Isabel nga nagpahiyúm.

—¿Duna na ba ikáw ing balitâ, ginoo *Alferez*, bahin sa kriminal nga midagmal kang pari Dámaso? —nangutana si pari Salví sa *Alferez* dihâ nga nangaon na silá.

—¿Sa unsang kriminala, padre kura? —mitubág ang *Alferez* sa prayle nga iyang gipasilang sa baso nga bag-o niyang gümnan.

—¿Unsa man diáy? ¿Kadtong kriminal nga niadtong usáng hapon mibunal kang pari Dámaso didto sa dalan!

—¿Mibunal kang pari Dámaso —nagdungang pagpangutana ang pipilâ niadtong nanagsalo pagpangaon.

Ang kuwadhutor ni pari Salví daw nagpahiyúm.

—¡Oo, ug si pari Dámaso nagahigda intawon karon sa baníg! Gituhoan ko nga mao gihapon kanang kriminala ang misalibáy kanimo sa kalapukan, ginoo *Alferez*.

Tungúd sa kaulaw kun sa bino, ang nawong sa *Alferez* mili-paghong pag-ayo.

—Gipakaingón ko kadto —mipadayon si pari Salví nga daw nagbugalbugal —nga nasayud ikaw nianâ, kay, sa akó ugód nga hunâhunâ, ikáw kay *Alferez* man sa *Guardia Civil*...

—Gipahít sa *Alferez* ang iyang ngabil ug namalibad.

Dinhi, nahitunghâ ang usá ka babaye nga maluspad, maniwang ug nagkagidlay; waláy nakakitâ kaniya nga miabút kay nagpakahilum man lamang ug nagahinay uyamut paglakáw nga kong gabii pa, pakaingnon ta dagway untâ nga pantasma.

—¡Pakan-a ninyo kanang alaut nga babaye! —matud sa mga tigulang; —¡umariká dirí!

Apan ang babaye mipadayon paglakáw ug miduol sa talad diín magalingkod ang kura; kiní milingì ug sa pagpakailá niya sa babaye, hiluwatan niya ang kutsilyo nga iyang gibitbit.

—¡Pakan-a ninyo kining babaye! —misugò si Ibarra.

—¡Mangitngit ang gabii ug mangawalâ ang mga batâ! —nagkanayón ang babaye nga nagkagidlay.

Apán sa pagkakitâ niya sa *Alferez* nga misulti kaniya, ang babaye nalisang ug midalagan padulong sa kakahoyán ug didto nawalâ siyá.

—¿Kinsa ugod kadtong babayhana? —nangutana ang *Alferez*.

—¡Usá ka alaut nga nabuang tungud sa kakuyáw ug mga kaguol! —mitubág si Don Filipino; —upát na karón ka adlaw nga naingón siyá nianà.

—¿Mao ba kanáng babayhana ang ginganlan si Sisa? —nangutana si Ibarra.

—Gidakóp kanâ sa imong mga sundalo —mipadayon nga nasubô ang *teniente mayor*; —gilibud siyá sa kadalanan sa lungsod tungúd sa ambút unsay nabuhat sa iyang mga anak . . . walâ kaayo kanâ matind . . .

—¿Unsa? —nangutana ang *Alferez* nga miatubáng sa kura; —¿mao ba kanáng babayhana ang inahán sa imong mga sakristán?

Ang kura miyangô.

—¿Nga nangawalâ ngani ug walâ hisayre hain na silá karón? —misumpay nga nagligdong pagayo si Don Filipino ug mitan-aw sa *gobernadorcillo* nga midukô.

—¡Pangitaa ninyo kadtong babaye! —misugò si Ibarra sa iyang mga binatonán. —Nakasaad akó nga susihon nakò unsay gisangputan sa iyang mga anak . . .

—¿Nangawalâ ang mga batà, matud ninyo? —nangutana ang *Alferez* —Ang imong mga sakristán nangawalâ, Padre Kura?

Gitungáb sa kura ang baso sa bino nga dihâ sa iyang atubangan ug unya miyangô

—¡Yatì da usab nimo, Padre Kura! —mipadayon ang *Alferez* nga mikagìkì daw nagbiaybiay, nalipay sa paghunàhunà nga makabalús na siyá kang parì Salví; —mangahanaw ang pipilá ka pisos sa imong tipiganan ug pukawon mo pagsayó ang akong sarhinto arón ipapangitâ mo kaniya; apán mangahanaw ang durohá ka sakristán ug ikáw dilì lamang magsabà; ug ikáw usab ginoong Kapitán . . . ¿matuod ba nga ikáw usab...?

Ug walâ tibawasa ang iyang sulti kon dilì mikatawa hinuon ug gikandos ang iyang kutsara sa mapuláng unód sa kapayyas nga ihalas.

Ang kura, nga walâ na makatultol, mitubág:

—Kay akó ugód pangitaan man niadtong sapia...

—¡Maayong tubaga kanâ, talahurong magbalantay sa mga kalág! —misakgaw pagsulti ang *Alferez* kansang bàbà nagkasamual. —¡Maayong tubaga kanâ, tawo nga bathalan-on!

Si Ibarra buút untâ mopataliwalà, apán si parì Salví nakigbisog sa iyang kaugalingon ug mitubág nga milugos pagkatawa;

—¿Nasayud ikaw, ginoong *Alferez*, unsay ginasultihan karón bahin sa pagkahanaw niadtong mga batà? ... ¿Walâ? Na, ¡pangutana lamang sa imong mga sundalo!

—¿Unsa? —misuná ang *Alferez* nga miligdong.

—¡Ginaingon nga niadtong gabii sa pagkawalâ sa mga batà may mga butó sa pusíl nga nabatì!

—¿Mga butó sa pusíl? —misabát ang *Alferez* nga mitan-aw sa nanag-alirong.

Ang nanag-alirong nanangdò pinaagi sa pagyangô sa ilang ulo.

Sa ingón niini, si parì Salvi mitubág nga nagpahitad pagsulti agig pagbiaybiay sa *Alferez*:

—Nakitò ko nga ikáw dilì maantigong modakóp sa mga malapason sa balaod ni masayud sa pagabuhaton sa imong mga sakop, ug unyà buút ka na hinuon momaymay ug motudlò sa mga katungdan sa ubán. Kinahanglan ikáw masayud niadtong sanglitanan nga nagaingón: “Labing nasayud ang buang sulod sa iyáng kaugalingong baláy . . .”

—¡Mga ginoo! —giputól ni Ibarra ang sulti sa prayle sa pagtan-aw niya nga ang *Alferez* nagpangaluspad na; —bahin niining butanga, buút untâ akó masayud unsay inyong pulong mahatungúd ning akong gihunahunang buhaton. Patambalan ko untâ kanáng buang sa usá ka mananambal ug samtang dilì pa siyá maayo, ug tinabangan sa inyong mga bulig ug mga tambag, pangitaon ko ang iyang mga anák.

Ang paghibalík sa mga binatonan nga nanagbalibad nga walâ na nila hikít-i ang buang, nakahupáy sa kainit sa buót sa prayle ug sa *Alferez*, ug ang nanag-alirong nanagsulti na sa laing butang.

Humán mangaon ug samtang ginadulot ang tsá ug kapé, ang mga tigulang ug mga batan-on nanaglainlain sa pipilá ka pundok. Ang ubán migamit sa sungkaán, sa dulaan sa *ajedrez*, ang ubán sa mga baraha; apán ang mga pangutana sa *Rueda de la Fortuna*¹ maoy gipalabí sa mga dalaga nga buút gayúd magpakisusi sa ilang kaugmaon.

—¡Umariká ngari, ginoong Ibarra! —misinggit si Kapitán Basilio, nga nagmalipayon. —Aduna kitáy buroka nga gidangtan nag napulog-limá ka tuig karón, ug waláy maghuhukom sa *Audiencia* nga mosintinsiya: tan-awon ta kon anhi ba natò dinhi tapusa sa dulaán sa *ajedrez*.

—¡Karon dayon ug sa dakúng kahinangóp! —mitubág ang batan-on. —¡Apán ayáw unà, kadiyót lamang kaayo kay ang *Alferez* manamilit!

Sa pagkadungóg niining dulà nga himuon ni Kapitán Basilio ug ni Ibarra, ang mga tigulang nga nanagpakasabút sa *ajedrez*, mialirong sa dulaán: makapadaní kaayo kadtong dulaa ug hangtud ang dili managpakasabút nangasibut sa pagtambong. Ang mga babayeng tigulang nanag-alirong sa kura aron pakigsulti kaniya bahin sa mga butang kalagnon, apán dagway si parí Salví nagatuo nga ang dapít ug ang higayón dili angay niadtong mga butanga, kay mopaalibagbag man lamang ug sulti kon pangutan-on ug ang iyang tinan-awán nga masulub-on ug mapungtanon nalukóp ug libod, apán walá gayúd magatagád sa mga tigulang babaye nga iyang gikaatubang.

Ang dulà sa *ajedrez* gisugdan sa dakúng kaligdong.

—¡Sabton nga kon ang dulà matabla ngani, tablahon ta usáb ang atong buroka! —miingón si Ibarra.

Sa tungátungà sa dulà, si Ibarra nakadawat usá ka hatud-kawat nga nakapasiga sa iyang mga matá ug nakapaluspád sa iyang nawong. Gisulod ang hatud-kawat sa iyang sudlanan sa mga sulát ug mihapít pagtan-aw sa pundok sa mga batan-on nga nanagpadayon sa ilang mga pangutana sa *Rueda de la Fortuna* taliwala sa mga talidhay ug mga siyagit.

—¡*Jaque a la Reina!* —mibalik pag-ingón ang batan-on nga mihadlá sa *Reina* ni Kapitán Basilio na iyang *torre* nga gilabanan sa usa ka *peón*.

(1) — Ligid sa kapalaran.

Sanglit walâ man siyáy ikasalikub sa *Reina* ug kiní dili usáb niya ikabalhin tungúd sa *Rey* nga diha sa luyó, si Kapitán Basilio nangayog lugway arón pagpagitag lutsanan.

—¡Mahimo kaayol —mitubág si Ibarra; —aduna usáb akóy diyutay nga isulti karón dayon sa pipilá ka higala didto niadtong tapok.

Ug mitindog gilayón humán hatagig napulog-limá ka gutlò ang iyang kaaway.

Si Idáy nagabitbit sa kartón nga malingin díñ gisulat ang kap-atag-waló ka mga pangutana, ug si Albino sa basahon nga gisulatán sa mga tubág.

—¡Bakak, dili matuod, bakak! —misinggit nga kahilakón si Sináng.

—¿Naunsa ka man ugód? —gipangutana siyá ni María Clara.

—Tan awa da: nangutana akó “Kanus-a akó tugki ug kabutot?”, giitsa ko ang mga *dados* ug kanâ siyá, kanáng paripari nga nagatugsoy lamang midungaw sa basahón ug mibasa pag-ingon: “Unya kon ang bakì tugkan nag balhibo. “¿Nakita mo?

Ug si Albino. nga nag-utas katawa, ghihiwian ni Sináng.

—¿Kinsa may nagsugò kanimo sa paghimo nianang pangutanaha? —giingón siyá sa iyang ig-agaw nga si Victoria. —¡Ang pagpangutana nianà igò na kaayong katarungan arón ikáw tubagón sa ingón!

—¡Pangutana! —giagda si Ibarra sa iyang mga higala ug ilang gitunolan sa kartón nga malingin. —Gikasabutan namò nga ang makaangkon sa tubág nga labíng maayo makadawat ug gasa sa ubán. Kamíng tanán nangutana na.

—Nan, ¿kinsa may nakaangkon sa labíng maayong tubag?

—¡Si María Clara, si María Clara! —mitubág si Sináng. —Gipugós siyá namò pagpapangutana. “¿Ang iyang gugma, dili ba mahiadto lain ug walâ ba gayúd ing paglubad?”, ug ang basahón . . .

Apán si Sináng walâ makatibawas pagsulti kay ang iyang bàbà giguóm ni María Clara nga milipaghong ang nawong.

—¡Kon mao kanâ, itunol kanáng karton! —miingón si Crisóstomo nga nagpahiyúm. —Mangutana akó: “¿Makakab-ut ba ako ug maayong sangputanan niining akong gihunahunang buhaton karón?”

Giitsa ni Ibarra ang mga *dadós* ug sumalà sa ilang isip gipangitâ nila ang panid ug laray sa basahón.

—“¡Ang mga damgo, damgo lamang gayud!” gibasa ni Albino.

Si Ibarra mikuhà sa hatud-kawat nga iyang gitipigan, gibuk-sa. niya kiní ug sa tingog nga nagakuróg sa kalipay, miingon:

—Niining higayona, ang inyong basahon nagabakák. ¡Basa-ha ninyo! —*Proyecto escue'la aprobado, pleito sentenciado a su favor.*²

—¿Unsa may kahulogan niini? —gipangutana siya.

—¿Walâ ba kamó moingón ganina nga gasahan ang makaangkon sa labíng maayong tubág? —nangutana ang batan-on nga nagakuróg ang tingog sa kalipay, samtang gipikas niya paghinay ang papel nga gisulatán sa hatud-kawat.

—¡Oo, oo!

Nan, kiní maóy akong gasa —matud niya, ug gilayón gihatag kang María Clara ang katungâ; —sa lungsod magatukod akó usá ka tulonghaan alang sa mga batà nga babaye ug lalaki: ¡kiníng tulonghaana maoy akong gasa!

—Ug kanáng piraso nga nahibilín, ¿unsa may kahulogan?

—¡Kiní igasa ko sa nakaangkon sa labíng mangil-ad nga tubag!

—¡Akó, Maakò díáy kanâ —misinggit si Sináng.

—Ug kiní, ¿unsa may kahulogan?

Apán ang malipayon nga batan-on didto na sa layô ug mitibawas na pagdulà sa *ajedrez* nga iyang gibiyaan.

Si parì Salví miduol nga daw walâ lamang makamatngon sa masadyang alirong sa mga batan-on. Si María Clara namahid sa iyang mga mata nga nagahilák sa kalipay.

Sa paghiduól sa parì, naundang ang katawa ug nahilum ang mga sulti-sulti. Ang kura mitan-aw sa mga batan-on ug walâ makatultol pagsulti bisan usá ka pulong; ang mga batan-on nanagpaabut nga siyá mouna pagsulti ug walâ sila managtingog.

—¿Unsa kini? —nangutana sa nadugay na ang parì; gikuhà niya ang diyutayng basahón ug giutingkay ang iyang mga dahón.

(1) — Hunahuna pagtukod tulonghaán giuyonán. buroka imong nadaúg sumala sa hukóm nga gipakanaug.

—*La Rueda de la Fortuna*, usá ka basahón sa dulàdulà — mitubág si Leon.

—Walâ ba kamó masayud nga salâ ang pagtuo niining mga butanga? —matud sa kura, ug sa dakúng kapungót gigisi ang mga dahón sa basahón.

—¡Labing dakúng salâ ang pagbuút sa butáng dili kaugalingon supak sa kabubut-on sa tag-iyá! —gitubág siyá ni Albino nga mitindog. —Padre Kura, kanáng imong gibuhát ginatawág ug pangawat, ug si Bathalà ug ang mga tawo nanagdíl nianà.

Gihugpong ni María Clara ang iyang mga kamót sa dughan ug mitan-aw siya nga kahilakón sa mga dahón nga ginisì niadtong basahón nga sa dili pa dugay nakapahimo kaniyang malipayon uyamut.

Supak sa gipaabút sa nanag-alirong, si parì Salví walâ motubág kang Albino; nagsamot lamag tan-aw sa mga dahóng ginisì sa basahón nga gipamalid sa hangin, nanghitugdon ang ubán sa kalibonán ug ang ubán sa tubig; unyà, milakáw nga naglinggá-linggá, ug ang iyang duhá ka kamot gipugong sa iyang ulo. Nakigsultig kadiyót kang Ibarra nga mikuyog kaniya hangtud a usá ka salakyanan nga giandam arón paghatúd sa mga dinapit.

—¡Maayo da nga mipaulì kanang parì nga tigtugáw sa atong mga kalipay! —mibagulbol si Sináng —Kanáng iyang nawong daw nagkanayón: ¡ayáw pagkatawa kay nasayud akó sa imong mga sala!

Sa pagkahumág hatag niadtong gasa sa iyang sinaaran, si Ibarra nagmalipayon kaayo ug tungúd niini ang iyang dinulaán sa *ajedrez* dili na niya hunahunaon pag-ayo ni tan-awon kon maayo ba ang kahimtang sa mga *pieza*, ug walâ na usáb siyá malingaw niadtong dulaa.

Tungúd niini nahitabô nga bisan si Kapitán Basilio nagkalisúdlisúds sa paglaban sa iyang mga *pieza*, nakaabút gayud ug tabla salamat sa daghang mga sayop nga nahimo na sa batan-on.

—¡Tablahon, tablahon ta usáb ang atong buroka! —miingón si Kapitán Basilio nga malipayon uyamut.

—¡Tablahon ta! —misabát ang batan-on —bisan unsa ang gimbut-an nga gipakanaug sa mga hukmanan.

Ang duruhá nagpig-itay sa mga kamót sa dakúng kabinangóp.

Samtang ang nanag-alirong didto nangalipay tungúd niining panag-ulì sa maayong kabubut-on ni Ibarra ug ni Kapitán Basilio, panag-ulì nga nakatapus niadtong hataás buroka nga nakahasol na kaayo sa luyog-luyó, ang kalít nga paghitunghà sa upat ka sibíl ug usá ka sarhinto nga nanagpas-an ug pusíl nga tinauran ug mga bayonita, nakatugáw sa kalipay ug nakapaturók sa kalisang sa alirong sa mga babaye.

—¡Walay maglihok! —misinggit ang sarhinto. —¡Luthangon ang molihok!

Bisan pa niining binastus nga paisug-isug sa sarhinto, si Ibarra mitindog ug miduol kaniya.

—¿Unsay tuyo mo? —nangutana.

—Nga karon-karon dayon ihatag mo kanamò ang usá ka kriminal nga ginganlan si Elías, nga maóy namiloto sa inyong sakayán ganina sa buntag —mitubág ang sarhinto sa tingog nga nagpailá nga iyang gihadlok si Ibarra.

—¿Usá ka kriminal? ¿Ang piloto? ... ¡Dagway nasayóp ka! —mitubág si Ibarra.

—Walá, ginoo; kanang Elías karóng bag-o gisumbong nga mipasipala pagdapat sa iyang kamót batok sa usá ka pari . . .

—¡Ah! ¿Ug kanáng tawhana mao ang piloto?

—Oo, mao, sumalà sa gitahò kanamò, Ikaw, ginoo Ibarra, modawat sa imong mga pangilin mga tawo nga mangil-ad ug dungóg.

Ang sarhinto gitutokan pagtan-aw ni Ibarra gikan sa tífl hangtud ulo, ug ang batan-on mitubag ng matamayon uyamut:

—¡Walá akóy katungdanan sa pagpahibaló kanimo sa akong pagabuhaton! Sa among mga pangilin abiabihon ang tanán, ug ikáw usáb, kon mianhi pa kaganina, makakaón, upód untâ sama sa imong *Alferez*, kinsa, duhá pa lamang ka taknà karón, mitipon dinhi kanamò.

Ug sa pagkahumág sulti niini, si Ibarra mitalikód sa sarhinto.

Kiní nagpamahít sa iyang bungot ug sa pagtan-aw niya nga daw walá man makadahan ang iyang paarat, misugò sa iyang mga sundalo ng lukpon ug hiling-hiling ang mga kasuokán ug

kakahoyán arón pagpangitá sa kriminal nga may mga ilhanang gisulát sa sarhinto sa usá ka pirasong papel. Si Don Filipino miingón sa sarhinto:

—Hibaloi bayâ nga kanáng mga ilhanan nga imong gisulát igakitá sa siyám ka ikapulò ka bahin sa mga tumitindog dinhi; ¡tingali baya masayop ikaw!

Sa katapusan namalik ang mga sundalo ug miingón nga walâ siyáy nakitang bangkà ni tawo nga takús katahapan; ang sarhinto misamôsamô pagsulti pipilá ka pulong ug unya milahós pagpauli, sama sa iyang pag-abút nga walâ lamang usáb mananghid; ¡sinibíl gayud!

Nagkahinay pagbalik ang kalipay sa mga dinapit ni Ibarra, miulán ang mga pangutana ug midagsang ang mga hisgot-hisgot.

—¡Mao diay kana siya ang Elías nga misalibáy sa *Alferez* sa kalapukan! —matud ni Leon nga mihinuktok.

—¿Naunsa man kanáng pagkaagiha? —nangutana ang pipilá ka mga madukidukión.

—Matud pa nga sa bulan sa Septiyembre, usá ka adlaw niana nga nag-utas ug ulán, ang *Alferez* nakahinagbò usá ka tawo nga nagapas-an ug kahoy. Ang dalan naglahitak sa lapok ug sa daplin da maoy kaagián kay diháy diyutay nga bantok nga igó da gayúd sa usá ka tawo. Ginaingón nga ang *Alferez*, ináy niya pahunungon ang iyang kabayo, gisikíl hinuon sa iyang ispuylas ug gisinggitan ang tawo arón mobalik sa agi: ang tawo nga dagway walâ layhi nga misibug tungúd sa mabug-at nga bangan sa kahoy nga iyang gipas-an kun dili ba siyá buút motaak sa lapok, mipadayon paglakáw. Ang *Alferez* nasukô ug ang tawo buút untâ niya padam-agan sa kabayo; ang tawo mihulbot usá ka buók bughà, gibunalan niya sa ulo ang kabayò ug kiní napukan sa yutà samtang ang *Alferez* nangayangkayang sa kalapukan. Giingón usáb nga ang tawo mipadayon paglakáw sa dakúng kalinaw sa buót, walâ magkabanâ sa lilimá ka bala sa rebolber nga mihadyong sa iyang dalonggan gikan sa kalapukan diin naglunang ang *Alferez* nga nabuta sa kapungót ug sa lapok nga milupog sa iyang mga matá. Sanglit kadtong tawhana walâ man hiilhi sa *Alferez*, gimutomutohan nga mao ang bantungan nga Elías, nga pipilá pa lamang ka bulan nahiabút sa lala-

wigán, waláy nasayud diín siya gikan, ug nga nagpailá sa mga sibil pinaagi sa mga buhat nga sama niadtong iyang gihimo sa *Aiferez*.

—¿Tulisán díáy kanâ siya? —nangutana si Victoria nga gi-pangilogan.

—Dilì akó makatuo, kay ginaingon nga usá ka higayón nianà nakig-away siya batok sa mga tulisán usá ka adlaw nga kiníng mga tawhana buút untà manulis sa usá ka balay.

—¡Ang iyang nawong dilì nawong sa usá ka tawong dau-tán! —misabát si Sináng.

—Dili, ugaling kay ang iyang tinan-awán masulub-on ka-ayo: sa tibuók buntag akó walâ gayúd makakitâ kaniya bisan usá na lamang ka pahiyúm —matud ni María Clara nga mihi-nuktok.

Sa ingón niini miagi ang kahapunon ug miabút ang taknà sa pagpamaulì sa lungsod.

Sa hapit na mosalop ang Adlaw nanggulá silá sa kalibonán ug nangagi nga walâ magbanhà sa kahibulongan nga lubnganan sa apohán ni Ibarra. Sa pagsaylo nila sa maong dapít, ang mga sulti-sulti nabaskug na, masabà na usáb sa ilalum niadtong kaka-hoyán diín talagsa dang mabatì ang lanog sa tingog sa tawo. Ang mga kahoy daw nagmasulub-on, ang mga bagon nga nan-gapot nanagtuyátuyà daw nanamilit sa malipayong panuigon sa kabatan-on, damgo sa usá ka adlaw.

Ug unyà, dinan-agan sa mapulapulang kahayag sa dagkung mga sulò nga kawayan ug dinuyogan sa tingog sa mga sista, pasagdan ta silá nga manglakaw padulong sa lungsod. Ang panón nagkadiriyót, ang awit ug ang tingog sa sista nag-anám kahilum dihâ nga silá nagkaduól sa kabalayán sa lungsod. ¡Itaud na usab ninyo ang inyong takubán, kay ania nanghitipón na usáb kamó sa inyong kaigsuonan!

SA BALAY SA PILOSOPO

Sa pagkaugma sa buntag, si Juan Crisóstomo Ibarra, humán moduaw sa iyang kayutaan, mipadulong sa baláy sa tigulang si Tasyo.

Hingpit nga kalinaw naghari sa tanaman, kay ang mga sayáw nga nanaglupad-lupad ug nanagsakdop-sakdop sa balis-bisang lugos lamang nganì nga naningog. Ang sagbut nanubbò sa mga parìl nga karaan diín adunay mga bagon nga nangaput ug nanguyamang hangtud sa mga tamboanan. Kadtong gamayng baláy sa tigulang daw maóy pinuy-anan sa kahilum.

Gigaid ni Ibarra pag-ayo ang iyang kabayò sa usá ka haligi, ug unyà milakáw siyá padulong sa itaas sa baláy hapit nagakinto, miagi sa tanaman nga malinis ug maayong pagkagalam, misaká sa hagdan, ug, sanglit ang ganghaán binuksan man, misulod siyá.

Ang una niyang nakità mao ang tigulang nga nagatikubo sa usá ka basahón diín daw nagasulát siyá. Sa mga bungbong makità ang tinigum nga mga gagmayng mananáp ug mga dahon sa kahoy ubán sa mga mapa ug mga karaang tipiganan nga punò sa mga basahón ug mga sinulát.

Ang tigulang nalingáw uyamut sa iyang buhat ug walá makamatngon sa pag-abút sa batan-on kon dili sa dihâ nga kiní mihanâ na pagpauli kay nahadlok nga makasamok.

—¿Unsa ugód, dihâ ka ba díáy?—nangutana ang tigulang nga mitan-aw kang Ibarra daw nahibulong.

—Pasayloa akó—mitubág kiní;—nakità ko nga ikáw adunay buhat...

—Tuod man, diháy diyutay nga akong gisulát, apán dili dinalián ug buít na usáb akó mopahulay. ¿May diyutay ba akó nga ikaalagad kanimo?

—¡Dakú kaayo!—mitubág si Ibarra nga miduol;—apán...

Ug midungaw sa basahon nga didto sa ibabaw sa talad.

—¿Unsa ugód, manghubad ka ba diáy sa kahulogan sa mga *jeroglífico*?¹

—¡Dili man!—mitubág ang tigulang ug gihatagan niya si Ibarra usá ka lingkoranan;—dili akó makasabút sa sinultihan nga chiptohanon ni ngani sa *copto*, apán makasabút akóg diyutay sa paagi sa pagsulat ug nagasulat akó pinaagi sa mga *jeroglífico*.

—¿Nagasulát ikáw pinaagi sa mga *jeroglífico*? ¿Ngano man?—nangutana ang batan-on nga nagduhaduha sa iyang nakità ug nadungóg.

—¡Arón dili mabasa ang akong mga sinulát karón!

Sa pagkadungóg niinihg mga sultiha, si Ibarra nanghinanaw lamang, nagduhaduha kon matuod bang nabuang ang tigulang. Gidalídalí niya pagtan-aw ang basahón arón pagsusi kon ang tigulang walá ba magbakak, ug nakità niya nga didtoy daghang mga mananáp nga maayo kaayong pagkapintal, mga badlis nga malingin, mga bulak, mga tiil, mga kamót, mga bukton, ubp.

—Nan, ¿nganong magasulát man ikáw kon dili buút nga basahon sa ubán ang imong mga sinulát?

—Kay walá akó magsulát alang sa kaliwatan karón: nagsulát akó alang sa umaabut nga kaliwatan. Kon ang mga tawo karón managpakabasá pa sa akong sinulat, sunugon dagway nila ang akong mga kasahon, ang kinabudlayan sa tibuók kong kinabuhì; apán ang kaliwatan nga makahubad sa kahulogan sa akong gipamadlis niining basahón, maóy mga kaliwatan nga dili na buróng, ug, sanglit hisabtan man akó unyà nila, waláy duhaduha moingón silá: “Walá diáy mangatulog ang tanán sa kagabhion sa atong mga katigulangan.” Ang akong buhat maluwás ug dili laglagon sa mga tawong buróng tungúd kay dili man silá makatugkad sa kahulogan niining akong gipamadlis, ingón nga naluwás ang daghang mga kamatuoran sa mga madagmalong kaparian tungúd kay walá nilá hisabti ug tungúd sa mga *rito* nga kahibulongan.

—¿Unsa mang pinulongana ang gigamit mo sa imong pagsulát nianà?—nangutana si Ibarra humán mohilum kadiyót.

—Ang atò, ang tinagalóg,

(1) — Sinulatán sa Ehipto sa kakaraan kanus-a ang mga pulong dili sulatón sa mga titik kon dili pinaagi sa mga dibuho.

—Kon dili pa tungúd sa kalisúd sa pagbadlis, nga magakina-
 hanglag panahón ug pailub, makaingón untâ akó nga ang tina-
 galóg labíng magapulós kay sa *alfabeto* sa *latin*. Ang karaang
 sinultihán sa Ehipto nagagamit sa atong mga *vocal*; sa atong *o*,
 nga litukón lamang sa katapusan sa pulong ug dili sama sa
 kinatsilâ, kon dili maóy usa ka *vocal* nga kinaalang-alangan sa
o ug sa *u*; sama sa atò, ang pinulongán nga *egipcio* walâ usáb
 ing matuod ug hingpit nga linitokán sa *e*; sa maong pinulongán
 igakitâ usáb ang atong *ha* ug *ħha* nga walâ sa *alfabeto* sa *latin*
 nga atong gigamit sa kinatsilâ. Panaglitan: niining pulong
muħha—mipadayon pagsulti ang tigulang nga mitudlò sa panid
 sa basahón—, labíng maayo nga isulat ko ang *silaba* “*ha*” pinaagi
 sa pagbadlis sa panagway sa usâ ka isda kay sa paggamit sa *h*
 sa *latin* nga sa tagsatagsa ka lungsod sa Uropa lainlaig linitokán.
 Sa laing pulong diin ang *h* dili kaayo pangusgan paglitók, sama
 sa *hain*, diin ang *h* dili kaayo kusgon paglitók, gamiton ko kiníng
 kaputól nga lawas sa usâ ka liyon kun kiní bang tuló ka bulak sa
lotc, sumalâ sa gipintahón sa *vocal*. Labut pa gayúd, aduna akóy
 linitokán sa pulong pinaagi sa ilóng nga walâ sa *alfabeto* sa *latin*
 nga gigamit sa kinatsilâ. Balikon ko nga kon dili pa tungúd sa
 kalisúd sa pagbadlis nga kinahanglan gayúd hingpitan, makai-
 ngón untâ kitâ nga magamit natò ang mga *geroglífico* alang sa
 atong sinultihán; apán kiníng maóng kalisúd makapilit kanukò
 sa pagmubò sa akong isulat ug sa pag-asoy niadtong igò da
 gayúd nga gikinahanglan; kapín pa usáb, kiníng buhata maka-
 lingaw kanakò kon ang akong mga kauban sa balay nga huma-
 lapit lamang mangilig na ngadto sa Tsina ug Hapón.

—¿Unsa?

—¿Walâ ba nimo silâ mabatì? Ang giingón ko nga akong
 mga kauban sa baláy nga humalapit lamang mao ang mga sayáw;
 niining tuiga nakulangán silâ ug usâ: dagway gidakóp ug usâ
 ka batang Insik kun Haponanon nga baslukón.

—¿Nganong nasayud man ikáw nga kanáng mga langgama
 gikan nianang mga lungsora?

—Sayón da kaayo: may pilâ na karón ka tuig, unâ mangilig
 ang akong mga langgam, gipamitayan ko ang ilang mga tíl ug
 gagmayng mga papel diin gisulat ko sa iningles ang pulong Pili-
 pinas, kay gibanàbanà ko nga dili silâ manglangyaw ug layò

ug kay ang iningles gigawì man sa kadaghanan sa mga lungsod dinhing dapita. Sulod sa pilá ka tuig, ang akong mga papel walá makadawát ug balus, hangtud nga niining ulahíng mga adlaw ang mga papel gipasulát ko na sa ininsik, ug, tuod man, sa sunód nga Nobyembre ang mga langgam namaulì nganhi nga nanagdalá nag mga papel gagmay nga sinulatán ug mga pulong nga akong gipahubad: usá sinulatán ug ininsik ug maóy usá ka panghatag ug katahuran gikan sa kadaplinan sa subâ sa Hoang-ho, ug ang usá gibanàbanà sa insik nga akong gipangutana nga tingali sinulatán ug hinaponanon. Apán gilingáw ko lamang ikáw niining mga butanga ug walá ko hinuon pangutana unsay takús nakò ikaalagad kanimo.

—Mianhi akó arón pagpakigsulti kanimo bahin sa usá ka butáng hinungdanon uyamut— mitubág ang batan-on;—kagahapon sa hapon...

—¿Hidakpan na gayud kanang alaut?—gipakgang siyá sa tigulang nga daw buút pakisayud.

—¿Si Elías ba maoy buút mo ipasabút? ¿Nganong nasayud man ikáw niana?

—Kay hikit-an ko man ugód ang Aghoy sa *Guardia Civil*.

—¡Ang Aghoy sa *Guardia Civil*!... ¿Kinsa man kanâ siya?

—Ang asawa sa *Alferez* nga walá mo dapita sa imong pangilín. Kagahapon sa buntag nadungóg dayon sa lungsod ang nahitabò sa buaya. Maayog salabutan ang asawa sa *Alferez* apán daután ug kasingkasing, busà gibanàbana niya ang piloto mao kadtong tawong maisug nga nakaako pagsalibáy sa lunangan sa iyang bana ug mipuspos kang parì Dámaso; ug, sanglit basahon man niya ang mga sulát nga madawat sa iyang bana, igo lamang kiní nga nahiabút sa ilang baláy, waláy alamag ug nagpiróy-piróy sa kahubóg, arón pagpanimalus batok kanimo, gipalakáw, niya ang sarhinto ubán sa pipilá ka sundalo aron ilang tugawón ang imong pangilín. ¡Pagbantay gayúd pagayo! Si Eba maóy usá ka babayeng maayo nga binuhat ni Bathalà... ¡ug si Donya Consolación giingón nga dautáng babaye ug waláy nasayud kinsay nagbuhat kaniya! Ang babaye, arón mahimong

maayo, kinahanglan unà nga mahimo siyang inahán kun dalagang putli, bisan makausa lamang.

Si Ibarra mipahiyúm ug diyutay ug mitubág dungán ang pagkuhá sa pipilá ka papel sa iyang sudlanan nga giluklok.

—Ang akong amahán, sa buhì pa, sabúg magpakitambag kanimo mahitungúd sa pipilá ka butáng, ug nahinumdom akó nga walá gayúd siyá magbasul nga misunód sa imong mga tambag. Aduna akóy diyutayng butáng gihunàhunang buhaton ug nagkinahanglan akó nga makakab-ut gayúd ang maayong sangputanan.

Ug sa pilá ka pulong gihubit ni Ibarra sa tigulang ang iyang hunàhunà sa pagtukod ug tulonghaán, nga gisaad niya sa iyang hinigugma, ug gihikyad niya sa atubangan sa pilosopo ang mga plano nga iyang nadawat gikan sa Manila.

—Buút untâ akó pakitambag kanimo kinsang mga tawhana sa lungsod ang unahon ka pagkabig arón makakab-ut maayong sangputanan ang akong bubuhaton. Ikáw nakailá kaayo sa mga molupyò dinhi; akó bag-o lamang nahiabút ug isip nga langyaw sa akong yutang-natawhan.

Milagók ang luhà sa mga matá sa tigulang sa pagtan-aw niya sa mga plano nga dihâ sa iyang atubangan.

—¡Ang imong buút buhaton karón mao ang akong damgo kanhi, ang damgo sa usá ka alaut nga buang!—matud ni pilosopo Tasyo nga nahinuklog;—ug karón, ang una kong itambag kanimo mao nga ayáw pagpakitambag kanakò bahin niining butanga.

Ang batan-on mitan-aw kaniya nga nahibulong.

—Kay ikáw—mipadayon ang tigulang—nganlan usáb unyag buang sa mga tawong mabuo. Isipong buang sa mga tawo kadtong dili samag hunàhunà kanila, busà giisip akó nilang buang ug tungúd nianà pasalamatan ko silá, ¡kay alaut akó intawon sa adlaw nga ila akóng ulian sa kabuo! Sukád nianang adlawa kuhaan akó nila sa diyutayng kagawasan nga akong nakab-ut, bilí kun ilis sa akong pagkabut-an nga ilang gikuhà. ¿Apán kinsay nasayud kon silá may katarungan ba tuod? Ang akong kinabuhì ug mga hunàhunà walá ko ipasubay sa ilang mga balaod; ang mga kamatuoran nga akong gituhoan, ingón man ang mga butáng akong gipaninguhà, lahí kay sa ila. Gibantug nilang but-an ang *gobernadorcillo*, kay, sanglit waláy

laing hibaloán kon dili ang pagdulot da sa sikwati ug pag-antus sa mangil-ad nga tarás ni pari Dámaso, karón nadatò na, makatugáw na sa magagmayng katigayonan sa iyang mga katagilungod ug usahay nganì magahisgot na ug katarungan. “Mao kana ang tawo nga mahait ug salabutan”, pulong pa sa hunà-hunà sa mga tawo; “¡tan-awa ninyo nga gikan sa pagka-walay hinungdan, karón nahimo nang dakung-tawo!” Apán akó, akó, nga nakasunód ug dakúng katigayonan, tinahud ug nakatuón, karón nahimong kabús, walâ piyali bisan sa labíng kataw--anan nga katungdanan, busà ang tanán moingon: “¡Kanâ maóy usá ka tawong buang; kanâ walâ makasabút sa kinabuhi!” Arón pagbiaybiay kanakò, gianggaan akó ug *pilosopó* sa kura, ug niining ngalana buút niya ipasabút nga akó maóy usá ka tabián nga bakakon nga nagapagawal sa akong hikatonán sa Unibersidad, ug walâ niya hunàhunà nga ang akong hikatonán didto walâ gayúd magapuños kanakò. Aw, tingali kahâ matuod nga akó maóy buang ug silá mao ang mga but-an. ¿Kinsa man ugód ang natinò nianà?

Ug gilingôlingô sa tigulang ang iyang ulo daw nagasalikway sa iyang hunàhunà, ug unyà mipadayon pagsulti:

—Ang ikaduhá nga ikatambag ko kanimo mao nga moadto ikáw sa kura arón pagpakitambag kaniya, sa *gubernadorcillo* ug sa tanáng mga tawo nga hamugaway ug kahimtang: silá mohatag kanimo mga tambag nga mangil-ad, binuang ug waláy kapuslananá apán, sanglit ang pagpakitambag dili man sabton nga mouyon gayud kitá sa itambag kanatò, kutob sa imong mahimo patuhoa silá nga ikáw misunód sa ilang mga tambag ug nga ang imong mga buhat gipasubay mo sumalà sa ilang hunàhunà.

Si Ibarra mihinuktok makadiyót ug unyà miingón:

—Ang imong tambag maayo, apán malisúd nga tumanon. ¿Dili ba díáy akó makapadayon pagtuman sa akong gihunà-hunà kon waláy kakulian nga igahibalag? ¿Dili ba makaagi bisan asa ang mga maayong hunàhunà, sanglit ang kamatuoran dili man kinahanglan manghulám ug sapút sa kasaypanan?

—¡Waláy mahagugma sa kamatuoran nga lunsay tungúd lamang nianà!—mitubág ang tigulang.—Kanâ maayo kaayo, apán sa sulod lamang sa hunàhunà, mahimo didto sa kalibutang kanunay ginadamgo sa mga batan-on. Anaa bitaw intawon ka-

náng alaut nga magtutudlò nga walâ duyogi sa iyang mga panlimbasug, sama sa usá ka batang waláy buót nga nagapugás ug maayong binhì ug sa katapusan mao day naani ang mga biay-biay ug mga katawa. Tuhoan ko ang imong giingón nga ikáw isip nga langyaw sa imong kaugalingong yutang-natawhan. Sukád sa unang adlaw sa imong pag-abút dinhi gisugdan mo pagpalagot ang usa ka parì nga gipakasantos sa mga tawo ug giisip nga makinaadmanon sa iyang mga kauban. Hinaut pa untâ nga dilì itugot ni Bathalà nga kiníng imong unang lakang mahimong kaulangan sa imong kaugmaon! Ayáw pagtuo nga tungúd kay ang mga *dominico* ug mga *agustino* nanagtamay sa mga *franciscano* ug kay ang makinaadmanong *dominico* nga si Santo Tomás nagaasoy nga si Papa Inocencio III miingón nga ang mga tulumanon sa kapunongan sa mga paring *franciscano* labíng magapulos alang sa mga baboy kay alang sa mga tawo, ayáw pagtuo nga tungúd niini siláng tanan dilì managkauyon sa giingón sa usá ka parì nga *procurador*: “Ang uldog nga labíng waláy dapat makagagahum pa kay sa *Gobierno* bisan kiní adunay mga sundalo.” *Cave ne cadas!* (1) Ang salapì makagagahum bayâ kaayo; ang baka nga bulawan kadaghan na mopuli kang Bathalà sa mga alampoanan kaniadto pa sa panahón ni Moisés.

—Walâ akó kawad-i sa paglaum ug gihunàhunà ko nga ang pagpuyò dinhi sa akong yutang-natawhan dilì kaayo malisúd—mitubág nga nagpahiyúm si Ibarra. —Nagatuo akó nga kanáng imong kahadlok milabáw sa kasarangan ug milaum akó nga makatuman sa tanán kong gihunàhunà ug dilì makakaplag mga kaulangan diháng dapita.

—Oo, kon ikaw tabangan; apán dilì, kon ikaw ilang talikdan. Ang tanán mong mga panlimbasug makawang lamang sa usá ka pulong, sa usá ka kidhat sa prayle; sa bisan unsang pasangil hikawan ikáw ugma sa Alkalde niadtong butáng iya nang gitugot karón kanimo; waláy inahán nga mopatunghà sa iyang anak, ug sa ingón nianà ang imong mga kahagò, ináy makaayo, makadaut hinuon, kay makaluya man sa hunàhunà niadtong buót untâ magahimo mga buhat nga makaayo sa kadaghanan.

—Bisan pa nianang tanán — mitubág ang batan-on—, dilì akó

(1) — Pagbantay nga dili ka mahulog. — P. sa Taghubád.

makatuo nianang kagahúm ang imong giingón, ug ngani pa, kon tuhoan ta kanâ, ania gayúd sa akong tupád ang lungsod nga mabuot, ang Kagamhanan nga adunay mga maayong tinguhà, dagkung mga butáng gihunàhunà ug buút gayúd sa kaayohan sa Pilipinas.

—¡Ang Kagamhanan! ¡Ang Kagamhanan!—nagkanayón ang pilosopó nga miyahat sa atóp.—Bisan naninguhà siyá nga ang Pilipinas makakab-ut ug kauswagan alang sa iyang kaugalingong kaayohan ug alang sa kaayohan sa Espanya, bisan ang mga maayong tinguha sa mga *Reyes Católicos* pagahinumdumán usahay sa pipilá ka mga punoang Katsilá ug pagaasoy-asuyon nila sulod sa ilang hunàhunà, ang Kagamhanan waláy makità, waláy madungóg, waláy kahukman nga láing butáng kon dili kadto dang ipakità, ipabati ug pahukman kaniya sa kura kun sa labáwng punoan sa mga prayle nga ginatawág *provincial*; ang Kagamhanan nagatuo nga ang iyang kagahúm anaa magasukád sa mga prayle; nga kon siyá walâ mapukan, kanâ tungúd kay gisagakay man nila; nga kon siyá buhì gihapon, kanâ tungúd kay gitugotan siyá nila nga mabuhì; ug nga sa adlaw nga talikdan sa mga prayle, siyá matikyaob sama sa usá ka pahóy nga kawad-an sa sandiganan. Ang Kagamhanan hadlukon sa mga prayle nga paalsahon ang lungsod, ug ang lungsod hadlukon usáb sa mga sundalo sa Kagamhanan: ug dinhi makità ang sabúg mahitabò sa mga tawong hadlokán nga moduaw niadtong mga dapít nga mamingaw ug masulub-on: mangahadlok silá sa ilang kaugalingong anino ug sa lanog sa ilang kaugalingong tingog. Samtang ang Kagamhanan dili makigsandurot ug dili makigsabut sa lungsod, gawongan gihapon siyá sa mga prayle ug magakuróg siyá sa ilang atubangan, sama nianang mga batan-ong walâ pa tugkíg kabuot nga magpakilimús ug kaluoy sa nagamatutò kanila. Ang Kagamhanan walâ mangandoy ug maayong kaugmaon, maóy usá lamang ka bukton: ang ulo mao ang kombinto; ug tungúd niining iyang pagpasagad lamang ug pagnunót bisan asa guyora sa prayle, nahimo siyáng anino, nawad-an sa iyang kaugalingong bilí ug gipiyál na lamang niya ang tanán sa mga kamót sa mga tawong sinuholan. Kon ikáw dili motuo niini, itangdì ang paagi sa atong pamunoan sa paagi sa pamunoan sa mga lungsod nga imong natalà...

—¡Oh! kanáng imong gipangayò labáw na usáb sa kasaran-
ngan—mipakgang si Ibarra;—ikalipay ta ang pagtan-aw nga ang
atong lungsod walâ magamulò ug walâ magaanus sama sa ubán,
ug kanâ salamat sa atong Tinuhoan ug sa kaayo sa atong mga
punoan.

—Ang lungsod walâ magamulò kay walâ may tingog, walâ
molihok kay nahinanok man pag-ayo, ug miingón ikáw nga
walâ mag-antus kay walâ ka man makakitâ sa iyang kasingka-
sing nga nagatabisáy sa dugò. Apán may adlaw da ugaling nga
makitâ ug madungóg mo ang tanán, ug kon kanáng adlaw mo-
abút na, jalaut kadtong nanaghupút ug kagahúm nga pinasikad
sa kaburóng ug kamatuhotuhuón! ¡Alaut kadtong nanaglipay gu-
mikan sa panlimbong ug nanagtukáw sa kagabhion gipakaingón
nila nga ang tanán nangatulong lamang! Kon ang kahayag sa
Adlaw modan-ag na ngani sa mga buhat nga ginahikay sa
tagò, moabút da ang makalilisang panahón sa pagmatá sa lung-
sod: kanáng daghang mga kusóg nga sa hataás panahón gi-
pugngan, kanáng daghang hiló nga naitus ug ginatigum sa ta-
gidyot, kanáng mga panghupáw nga ginaguóm lamang ilalum
sa mga dughan, kanáng tanán mobutó da ugaling... Ug unya
kon moabút na kanáng panahona, ¿Kinsa may mobayad nianang
mga utang nga usahay paninglon sa mga lungsod sumalâ sa
ginasaysay sa duguóng mga paníd sa Kaagi sa kalibutan?

—¡Si Bathalâ, ang Kagamhanan ug ang atong Tinuhoan dili
gayúd motugot nga moabút kanatò kanáng adlaw! —mitubág
si Crisóstomo nga sa walâ tuyoa sa buót nahinuklog.— Ang
Pilipinas nagamahál sa iyang tinuhoan ug nahagugma sa Espanya;
moabút da ang adlaw nga ang Pilipinas masayud sa tanáng ka-
ayohan nga nahimo sa Espanya alang kaniya. Oo, adunay mga
buhat nga hiwí, adunay mga sayóp, dili ako molalis nianà; apán
ang Espanya nanlimbasug sa pag-usáb sa mga paagi sa pamunoan
arón matul-id ang mga buhat nga balikò, nagahimo siyâ mga
mantámantâ alang sa kaayohan sa Pilipinas, dili siyâ igihán.

—Nasayud akó nianà, ug mao kanáy labíng nakadaut. Ang
pag-usáb sa mga paagi nga gikan didto sa itaas mangahanaw
lamang inig-abút dinhi, salamat sa mga kahilayan sa tanán;
pananglitan, sa labihang paninguhà nga madatò sulod sa hamu-
bóng panahón, ug ingón man sa kaburóng sa lungsod nga motu-

got lamang sa bisan unsa. Ang mga buhat nga hiwâ dili matul-id sa usâ ka sugong harianon samtang walây punoan nga magabantay arón ang maong sugò matuman, samtang ang lungsod dili hatagan ug kagawasan sa pagsulti batok sa mga palabilabi sa mga harihari: ang mga maayong tinguhâ dili mahinayón, ang mga buhat nga balikò dili matanus, apán ang *ministro* mahimuót na sa iyang buhat ug matulog na lamang. Labut pa, kon sa kapulihay ugaling adunay labawng punoan nga moanhi, magadalág dagkú ug mga maayong tinguhâ, hungitón dayon sa mga sulting dili mao samtang sa luyó libakón ug isipon nga buang: “Talahurong Kapitán Heneral, ikâw walâ makailâ sa lungsod, ikâw walâ makailâ sa tarás sa mga *indio*, busà, tungúd nianà tingali bayâ hinuon mangadaut silâ; ang maayong imong buhaton mao ang pagsunód sa mga tambag ni kuán ug ni kuán,” ug ubán pang mga sulti nga sama niini, ug sanglit matuod man usab nga ang Kapitán Heneral walâ makailâ sa Pilipinas nga hangtud sa walâ pa mahidunggò dinhi nagatuo siyâ nga atua mahamutáng sa Amerika, ug, labut pa, aduna usáb siyáy mga apán ug mga kahilayan sama sa ubáng tawo, mopatuo na lamang intawon. Nahanumdom pa usab siyâ nga unâ niya makabut ang maóng katungdanan giagasan siyâ daghang singót ug giagian niya ang daghang mga pag-antus; nga makahupút lamang sa katungdanan sulod sa tuló ka tuig; nga siyâ nagkatinguláng na ug kinahanglan dili na magapalandong nianang mga binuang, kon dili sa iya na lamang kaugmaon: usâ ka maanindot nga puloy-anan sa Madrid, usâ ka diyutayng baláy sa gawás sa siyudad ug usâ ka katigayonan nga maarang-arang arón makapuyò usâ ka kinabuhì nga hamugaway didto sa kaulohan sa iyang nasud, mao kiní ang tanán nga kinahanglan iyang pangitaon dinhi sa Pilipinas. Dili kitâ mangayog katingalahan, dili kitâ magapaabut nga maningkamot alang sa kaayohan sa atong lungsod ang usâ ka langyaw nga mianhi dinhi arón pagpangitag katigayonan ug unyâ mopauli sa ila kon madatò na. ¿Unsay sapayán alang kaniya ang mga pagtamúd kun mga tunglò sa usâ lungsod nga walâ niya hiilhi, diín walâ siyáy mga handumanan, diín walâ siyáy mga gugma? Ang maayong kadungganan, arón makalipay, kinahanglan molanog sa mga dalunggan niadtong mga binuhat nga atóng gihigugma; sa sulod sa atong panimaláy kun sa atong yutang-natawhan nga mao unyáy magatipig sa atong

mga alikabó; buút kitá nga ang atong maayong kadungganan mopatong ibabáw sa atong lubnganan arón niya dangdangon sa iyang kainit ang kabugnaw sa kamatayon, arón ang atong handumanan dili mahanaw ug aduna gihapon ing diyutay nga mahibilín kanatò. Niining tanán walá kitáy takús ikasaad sa moanhi arón pagmandò kanato. Ang labí da bang nakadaut niini mao kay ang mga punoan mamauli inigsugod na nila pagkasayud sa ilang katungdanan. Apán nahilayò na kitá sa butáng atong gilantugian.

—Ayaw una—midalí pagsawò ang batan-on;—unà kitá mo-balik paghisgot nianà, buút nakò tinuon ang pipilá ka butáng. Makatugot akó nga ang Kagamhanan walá makailá sa lungsod, apán gituhon ko usáb nga ang lungsod labí pang walá makailá sa Kagamhanan. Adunay mga punoan nga waláy dapat, mga malaksot, kon buút ikáw, apán aduna usáb ing mga maayo ug kon kiní silá waláy takús mahimo kanâ tungúd kay walá man usab ing magagunók: ang lungsod dili kaayo moapíl niadtong mga butáng may labut siyá. Apán walá ako moanhi arón pagpakiglantugí kanimo mahitungúd niining butanga: mianhi akó arón pagpakitambag, ug karón imo na hinuon akóng ingnon nga kinahanglan idukò ko ang akong ulo sa atubangan sa mga diyos-diyos nga kataw-anan...

—Oo, ug balikon ko ikáw pag-ingón, kay dinhi kinahanglan nga idukò ang ulo kon dili ikaw palunggò sa liog.

—¿Idukò ang ulo kon dili palunggò sa liog? —misabát si Ibarra nga mihinuktok. —¡Mapaít ang imong papilian kanako! ... Apán ¿ngano man ugód? ¿Dili ba mahimo nga managkatipon ang gugma sa akong lungsod ug ang gugma sa Espanya? ¿Kinahanglan ba gayúd nga magpakaulaw sa iyang kaugalingon arón ang usá ka tawo mahimong maayong kristiyanos, kinahanglan ba nga isalikway ang tingog sa atong konsiyensiya aron paghimo usá ka butang maayo? Gihigugma ko ang akong yutang-natawhan, ang Pilipinas, kay kaniya nadawat ko ang akong kinabuhi ug kabulahanan ug tungúd kay ang tanang tawo kinahanglan mahagugma sa iyang yutang-natawhan; gihigugma ko ang Espanya, yutang-natawhan sa akong mga katigulangan, kay, bisan pa sa tanáng mga apán nga atong gihisgotan, ang kabulahanan ug kaugmaon sa Pilipinas nagagikán ug magagikán sa iyang

mga kamót; akó maóy usá ka katólíko, giampíngan ko ang pagtuo sa akong mga ginikanan ug walâ akó makasabút nganong kinahanglan idukô ko ang akong ulo kon mahimo nga akong ihangád, nganong ihatag ko sa akong mga kaaway kon mahimo nga silá akong yatakan.

—Kay ang baúl diin ikaw buut mopugás ug binhì anaa sa kamót sa imong mga kaaway ug walâ ikaw ing gahúm batok kanila... Kinahanglan moamín ikáw pag-una nianang kamót nga...

Walâ siyá patibawasa pagsulti sa batan-on nga daw misinta ug miingón:

—¡Nga moamín akó! Apán ikáw nalimot nga ang akong amahán ilang gipatáy, gihabwà nila sa iyang lubnganan... apán akó nga iyang anák dili malimot nianà, ug kon akó walâ manimalús tungúd kay gitamúd nakò ang kadungnganan sa atong Tinuhoan.

Ang tigulang pilosopó midukô.

—Ginoo Ibarra—misulti siyá sa hinay:—kon kanáng handumanan ginatipigan mo sa imong kasingkasing, mga handumanan nga angay dili nimo hikalimtan, ayáw padayona ang tulonghaan nga buít mo tukuron dinhi ug pangitaa sa laing dapít ang kayoyohan sa imong mga katagilungsod. Ang buluhaton nga imong gihunàhunà nagkinahanglag laing tawo, kay arón paghimo nianà dili kay salapì ug maayong kabubut-on da ang gikinahanglan; dinhi sa atò, alang nianang mga butanga, kinahanglan usáb ang pagpahinunot sa kabubut-on, kaisgot sa paghimo sa buít buhaton, kay ang yutà walâ pa maandam ug punò sa kasagbután.

Si Ibarra nakasabút sa bilí niining mga pulonga, apán kinahanglan nga dili siyá abutón ug kaluya sa buót, kay ang handumanan ni Maria Clara walâ man mapalà sa iyang panumduman ug kinahanglan gayúd nga iyang tumanon ang iyang gisaad.

—¿Ikáw nga sinatì na niining mga butanga, walâ gayud makahunàhunà ug laing paagi kay nianà?—nangutana si Ibarra sa tingog nga mahinay.

Ang batan-on gikuptan sa bukton sa tigulang ug gidalá sa tamboanan. Niadtong higayona nagahuyóp usá ka hangin nga mabugnaw ilhanan nga hapit na moabút ang ting-amihan; sa

ilang atubangan makità ang tanaman, ug sa utlanan, ang kalibonán.

—¿Nganong dili man kitá manig-ingon nianang malubay nga tanúm nga naputos sa mga bulak ug mga putot?—matud sa tigulang nga mitudlò sa usá ka punoan nga rosál.—Huypon ug kusokusuon siyá sa hangin, apán mopahinunot ug modukô lamang daw manalipod sa iyang mga bulak. Kon kanáng punoan sa rosál dili pa malubay, nabali na untâ; ang iyang mga bulak ipamalid sa hangin ug ang iyang mga putot mangalun-os lamang. Iniglundok sa hangin, ang punoan sa rosál mobalik pagtuyhakaw, malipayon kay ang iyang mga bulak walâ mangapupò. Nan, ¿kinsa may takús makagsaway kaniya tungúd sa iyang pagpahinunot sa makusóg nga hangin? Didto sa unahan, tan-awa kad-tong usá ka dakúng punoan sa *kupang* mga ginatabyog sa hangin ug sa iyang kasangahán nagasalag ang banóg. Gikan sa kalibonán gidalá ko kanâ nganhi bag-o pang turók; sulod sa pipilá ka bulan ang iyang mahuyang lawas akong gilakilakian. Kon gilawong ko pa siya nganhi dihâ nga dakû ug hingkod na, waláy duhaduha walâ untâ mabuhì; gikusokuso untâ siyá sa hangin unâ mahuping ug mabantok ang yuta nga nagaliyong sa iyang punoan, unâ makakupót ug makasupsop ang iyang mga gamút sa igong dugâ sa yutâ nga angay sa iyang gidak-on ug gitas-on. Ikáw nga nahisama sa usá ka kahoy nga linawong gikan sa Uropa nganhi niining yutâ nga batoón, mao usáb kanay imong sasangputan ko dili ka mangitag pakitabang ug magpakailawom. Mangil-ad ang imong kahimtang, sa langit adunay mga tilimad-on sa unos ug nasutâ na nga ang tumóy sa kahoy sa imong banay makadaní sa lintì. Dili kaisug, kon dili maóy usá ka buhat nga pinutóng ang pakigbugno nga mag-usara batok sa tanán: waláy makagsawáy sa usá ka piloto nga modangop sa dunggoanan inigpakabatì sa unang kinuyà sa dakúng unos nga mohurós. Ang paghupo inig-agi sa usá ka bala dili buhat nga tinalawán; ang mangil-ad mao ang pagpagatub lamang arón mapukan ug dili na mahibalík pagbangon.

—Apán kon kanáng tanán akong antuson, ¿makaani ba kahâ akó niadtong mga bunga nga akong gipaabut?—nangutana si Ibarra;—¿tuhoan ba kahâ akó sa parí ug iya ba kaháng hikalimtan ang panamastamas nga akong gihimo kaniya? ¿Hinaba-

ngan ba kahâ akó nila sa kinasingkasing paghinabang arón mouswag ug mahingpit ang pagpanudlò sa mga batà nga mao unyâ ang molungì sa mga bahandì sa atong lungsod sa kamót sa mga parì? !Dilì ba kahâ silá magminaút ug moingón nga makig-higala ug motabang, silabón díáy unyâ, sa tagò, sa kangitngitan, awayon, hab-onan ug kitngan akó arón mapukan pagdali kay sa atubangón akó nila pag-asdang? ¡Kon subayon ta ang mga hitabò nga imong giasoy ug gituhoan, katahapan nga kanáng tanán mahimo!

Ang tigulang mihilum ug walâ makatultol dayon sa iyang itubág. Mihinuktok makadiyót ug unyâ miingón:

—Kon kanâ mahitabò ugaling, kon ang imong gihunàhunang buhaton mapakyas gayúd, makapahimuót na kanimo ang pagpa-landong nga imong gipaninguhà ug gipanlimbasugan kutob sa nahimo, ug kapín pa nianà, aduna gihapon kitáy bunga nga makuhà: makahatag kitá maayong sulundon, nagatisók kitá ug binhì nga sa humán molundok ang unós kahâ mogitib, motubò ug mamunga arón dilì mapuo ang kaliwat ug masunód unyâ sa mga anák sa magbabaul kon kiní mamatáy na. Ang sulundon nga atong ibilin makasibut sa ubán nga dilì mangahas pagsugod.

Gipalandong ni Ibarra kiníng tanáng mga katarungan nga gipahayag sa tigulang, nakailá siyá sa iyang kahimtang ug nakasabút nga, bisan si pilosopó Tasyo hagip-ot kaayo ug hunàhunà bahin niining butanga, may katarungan gayud.

—¡Tuhon ko ikáw!—miingón si Ibarra, ug gipig-it ang kamót sa tigulang.—Walâ makawang ang akong tinguhà sa pagpakakaplag ug maayong tambag. Karón dayon moadto akó sa kura ug sa waláy lipodlipod pahayagan ko siyá sa akong tinguhà. Kon hunàhunaon usáb pag-ayo, kanáng paria walâ man intawon maghilabút kanakò ug tingali maayo siyág gawì, kay dilì mahimo nga ang tanán mahisama na sa kaaway sa akong amahán. Hangyuon ko usáb siyá nga maluoy nianang alaut nga babayeng buang ug sa iyang mga anák: ¡molaum akó kang Bathalà ug sa mga tawo!

Nanamilit siyá sa tigulang, ug, humán moangkas na iyang kabayò, mipaulì.

—|Bantayan ta!—nagkanayón ang hagip-ot ug hunàhunà nga pilosopò, ug ginuntan niya pagtan-aw ang batan-on;—paminawon ta pag-ayo kon unsáy sangputanan niining dulà nga nasugdan didto sa kalubngan.

Niining higayona ang pilosópo nasayóp: ang dulà dugay na kaayong gisugdan.

ANG BISPERAS SA PANGILIN

Ania kitá sa ikapulò ka adlaw sa bulan sa Nobyembre, bisperás sa pangilin.

Lahí sa naandan nang kalaay ug kamingaw, ang mga tawo niining adlaw nanagsandò sa kadalanan, waláy hunong sa ilang baláy, sa simbahán, sa bulangán ug hangtud sa kaumahán: ang mga tamboanan naputós sa mga bandilâ ug mga panapton nga nagkalainlain ang bulòk; maalingisig ang butóbutó sa mga luthang ug nagasibag ang honi sa mga tulonggon: sa tanáng dapít ang kalipay maóy naghari.

Tinipon sa mga sudlanang bildo, gihapnig sa dalaga ang nagkalainlaing mga matamis nga binuhat sa nagkalainlaing mga bunga sa kahoy nga tinungtong sa usá ka gamáyng talad nga tinabonan ug mantil nga binuldahan. Sa silingan sa mga baláy namukpoták ang mga sunóy, nangakak ang mga himungaan ug nanag-agmud ang mga baboy, nangalisang sa kabanhà sa mga tawo. Ang mga binatonán nanag-utas saká-kanaug nga nanagdala mga pinggan nga masinaw sama sa bulawan ug mga kubyertos nga salapí: dinhi adunay nanag-away tungúd sa usá ka pinggan nga napusgay, sa unahan nanagpangatawa sa lihoc sa usá ka babayeng bukidnon: sa bisan diin dapít masamok, mahasol ug malangás. Ug kiníng tanán nga atong makità gihikay ug gitagana alang sa mga dumudugók sa pangilin, kaila siyá kun dilì, alang niadtong mamiyesta nga walâ pa hiilhi ug dagway dilì na igakitâ pag-usáb hangtud sa hangtud, arón ang dumuduong, ang langyaw, ang higala, ang kaaway, ang Pili-pinhon, ang Katsilâ, ang kabús, ang datò, ug sa usá ka pulong, arón ang tanán mahimuót ug malipay: ¡dilì nganì silâ pangayoan ug diyutay nga balus, ni ang tagbaláy magahulát nga tungúd sa iyang pag-abiabi sa iyang bisita kiní magalikáy na pagdagmal kaniya ug sa iyang banay humán mahilis ang iyang gidulot! Ang mga datò, kadtong nanghiadto sa Manilâ ug nanagpakakitâ

sa mga pangilin sa laing mga dapít, namalít ug mga sirbisa, sampán ug ubán pang mga ilimnon ug kalan-on sa Uropa nga lugos lamang nilang tilawán. Ang ilang kan-anán maayo kaayong pagkahikay.

Sa taliwalà adunay usá ka bunga sa pinya nga binuhat sa kamót ug maayo kaayong pagkasunód, diín may mga tukhi nga gipanulpok binagus sa mga binilanggò sa mga takna nga silá mamahulay. Nagkalainlain ang panagway sa mga tukhi: adunay sama sa paypay, sa usá ka pungpong mga bulak, usá ka langgam, usá ka rosa, usá ka palwa kun usá ka talikalá; ang tanán lonlon kinulit sa usá lamang ka piraso nga kahoy: ang magkukulit maóy usá ka binilanggò, ang galamitón usá ka kutsilyo nga mahabol, ug ang nagatudlò mao ang tingog sa *bastonero*.¹—Tupád sa pinya, nga gitawág *palillera*, tinungtong sa usá ka sudlanán nga bildo nagtapun-og ang mga buongón, buwahan, atis, siko, hangtud adunay pipilá ka buók mangga bisan Nobyembre pa. Unyà, sinulod ug mga dagkung bandihado, adunay mga hamón sa Uropa ug sa Tsina, usá ka dakúng *pastel* nga hitsura ug *Agnus Dei* kun salampati, tingali ang *Espíritu Santo*, mga pabo nga sinudlan, ubp., ug tipon kanila aduna usáb ing mga botilya sa atsal nga pinitlan ug papel diín may gipintal nga banay sa bunga ug ubán pang mga utanón ug mga bunga sa kahoy.

Gipanghinisan ang mga lobong bildo nga ginakabilin sa dugay náng panahón; gipasinaw ang mga pikit nga lumbaga; gipagulá ang mga kingke nga binutangán ug gas ug linimisan ug panapton nga mapulá arón dili sudlon ug itlogan sa mga langaw ug namók sulod sa mga bulan sa tuig nga dili siyá gamiton; ang mga almendras nga bildo nga nanagbitáy sa kingke nanagtabyog-tabyog, nanagpingki, daw buút usáb moapíl sa kasadyà sa pangilin, ug unyâ kon dan-agan na sa kahayag sa sugâ, makità sa bungbong ang nagkalainlaing mga bulok sama sa bangaw. Ang mga batà nanagdulà ug nanaglingaw-lingaw; panggukdon nila ang mga anino sa bungbong, manghibanggà silá ug adunay mga tubo nga mangabuák, apán kiní dili makapugóng sa kasadyà sa pangilin: kon lain pang adlaw sa tuig, kiníng hitaboa pagaubanán na untág hilak sa mga batà.

(1) — Pangabaga sa Alkayde sa Karsil.

Sama niining mga karaang kingke, manggulà usáb sa ilang tipiganan ang mga buhat sa kamót sa dalaga: mga pandong, mga gagmayng bakbak sa salóg, mga bulak nga binuhat sa kamót; manggulà ang mga karaang bandiha nga bildo diín adunay makità nga usá ka linaw ug mga gagmayng isdà, mga buaya, mga kogita, mga bató ug mga kahoy sa dagat ug pangpang pulós nagpangidlap. Kiníng bandihaa napunò sa mga tabakò, sigarilyo ug gagmayng mga tilád nga linikit sa mahamis mga tudló sa mga dalaga.— Ang salóg sa baláy masinaw sama sa usá ka salamín; ang mga ganghaán gidayandayanan ug mga tabil nga pinya ug husi; sa mga tamboanan adunay mga paról nga bildo kun papel nga gipamitay ug may mga bulok nga nagkalainlain: ang tibuók baláy napunò sa mga bulak ug mga masitasán nga gipanungtong ug mga tungtonganan nga losa sa Tsina; hangtud ang mga larawan nanagdayandayan ug nanag-ilis usáb: paspasan silá sa mga abúg, hinisan ang mga taklob nilang bildo ug pamitayan mga pungpong sa bulak.

Sa kadalanan nanagpunsisok ang mga arkos nga kawayan nga gipatindog ug ginatawag *sin̄kabán* nga gilibután sa ginatawág usáb ug *kaluskus*: kining mga dayandayan igò na kaayong makalipay sa kasingkasing sa mga batà. Sa patyo sa simbahán makità ang dakû ug mahál nga atop-atop panapton nga gitukod ug mga haliging kawayan arón agian sa pasunding. Sa ubús sa maóng atop-atop nanagdulàdulà ang kabataan, magdagan-dagan silá, mangatkat, manlukso ug mangagisì ang ilang mga sininang bag-o nga gitagana untà sa adlaw sa pangilin.

Didto sa sawang gipatindog ang intablado nga binuhat sa kawayan, nipà ug kahoy: didto magapakità sa iyang kalaki ang kapunongan sa mga magdudulà sa Tondo ug makig-indig kang Bathalà sa pagpagulà ug mga katingalahan nga dilì katuhon; didto moawit ug mosayaw si Marianito, Chananay, si Balbino, ubp. Ang Pilipinhon mahigugmaon sa dulà ug motambong sa dakúng kadasig niadtong mga talan-awon nga makatandog sa iyang kasingkasing ug makapahinuklog sa iyang kalág; mamatì siyá sa hilum sa mga awit, dilì mosuliyaw apán dilì usáb mopakpak. Kon siyá dilì makaayon sa usá ka dulà, mousap sa tilád kun molakáw ba lamang sa hilum ug dilì maghasol sa ubán nga tingali nakaayón niadto. Mahitabò hinuon usahay nga ma-

niyagit ang mga tawong musimús kon ang mga lalaking magdudulà mogakús kun mohalók na sa mga babayeng ilang kaban, apán kutob da dinhi. Kanhi mao day ipagulâ ang mga drama; ang magbabalak sa lungsod magatukod ug dulà díin dili gayúd mawalâ ang mga away sa matag duhá ka gutlò, usá ka tawong tistis ug mga panlunó nga makahahadlok. Apán sukád ang mga magdudulà sa Tondo managpaugda sa mga away nga sagunson kaayo, sukád nila sal-uti ang ilang mga dulà ug duhá ka tawong magpasiaw ug ubán pang mga binuang dili na katuhoan, ang mga tawo walâ na layhi sa ubáng mga dulà nga tinukod sa mga lungsod nga gawás sa Manilâ. Ang *governadorcillo* mahigugmaon kaayo niining mga dulaa, ug siyá ug ang kura nagkasabut sa pagpili sa usá ka dulang kataw-anan nga ginganlan *El príncipe Villardo o los clavos arrancados de la infame cueva*, dulà nga sinagulan ug mga *magia* ug mga *fuegos artificiales*.

Pagasal-angán lamang ug pipilá ka taknà, mabatì ta ang malipayong tingog sa mga lingganay, kadtong maóng mga lingganay nga sa napulò ka adlawng nangagi mipabatì sa ilang lanog nga masulub-on. Ang kasipà sa mga luthang ug mga *ruedas de fuego* makabungól sa mga dalunggan: ang Pilipinhong magbubuhay ug mga pabutó nga nakakat-on niining buhata sa waláy nagtutudlò nga miagak kaniya, magapagulâ sa iyang kalaki, nagahikay ug mga kabaw-kabaw, mga kastilyo nga sinug-an ug benggala, mga lobo nga papel nga pinaburot ug hangin nga mainit, mga kalayong patuyoktuyukon, mga bomba, kawitis, ubp.

Kon adunay mga honi sa tulonggon nga mabatì sa layò, ang mga batà manalagan sa gawás sa lungsod arón pagsugat sa mga banda sa musika nga mangabút. Limá ka banda ang gibayran, waláy labut sa orkista. Dili gayúd makulang ang banda sa Pagsanghan nga kaugalingon sa eskribano, ni ang sa lungsod sa S. P. de T.,¹ nga nabantug niadtong panahona kay gipanguloohan man ni maestro Austria, ang libud-suroy nga *kapo Mariano* nga, matud pa sa mga tawo, sa tumóy sa iyang batuta gitaud niya ang iyang kalaki. Ang mga musiko nanagdalayeg sa iyang *marcha fúnebre* nga ginganlan *El sauce*, ug nahinugon silá nga

(1) — San Pedro de Tausan. — P. sa Taghubád.

si Austria walâ makatuón paghingpit sa musiká, kay tungúd sa kamaayo niyag ulo makahatag untâ siyá ug kadungganan sa iyang yutang-natawhan.

Ang banda sa musiká moabút sa lungsod nga magahoni usa ka *marcha*, sinunód sa mga batà nga nagkagidlay kun hapit na managhubò: adunay nanagsul-ob sa sininà sa ilang igsuon ug aduna usáb ing nanagsul-ob sa kalsonis sa ilang amahán. Inig-hunong sa banda, ang mga batà makasag-ulo na sa iyang sonata, pagautasan na kiní nilag laylay, ipanaghoy sa waláy diyutay nga kayabag, ug unyâ ilang hukman kon ang maong sonata maayo kun dili ba.

Samtang nagdibal ang mga banda, nag-anám pangabút, luwan sa nagkalainlaing mga salakyanán, ang mga kadugò, mga higala, ang dili mga kaila, ang mga tahúr kuyog sa ilang mga manók nga maayong laki ug mga binaluyot nga salapî, andam sa pagtayâ sa sugalan kun pagpusta sa bulangán hangtud sa ilang katigayonan.

—¿Ang *Alferez* adunay kalim-an ka pisos nga madawat matág-gabii!—mihunghong ang usá ka tawong diyutayón ug matambok sa dalunggan sa mga sugaról nga bag-ong nangabút;— si Kapitán Tiyago moanhi ug mobangka; si Kapitán Joaquín magdala ug napulog-waló ka libo. Adunay *liam-pó*: si Insik Carlos maoy mobutág puhonan nga napulò ka libo. Gikan sa Tan-awan, Lipa ug Batangas, ingón man sa Santa Cruz, manganhi usáb dagkung mga tahúr. ¡Dinagkuáy, dinagkuáy gayud! Apán manghigop kitág sikwati. Niining tuiga dili na kitá alotán ni Kapitán Tiyago sama sa miagi: tutuló da ka misa ang iyang gibayran ug akó adunay mutyà sa kalabáw. ¿Komusta man diáy ang imong banay?

—¡Maayo, maayo! ¡Salamat!— manubág ang mga dumu-
duong;— ug si parí Dámaso usáb, ¿komusta man diáy?

—Si parí Dámaso sa buntag maoy mowali ug sa gabii maoy mobangka ubán kanamò.

—¡Labíng maayo, labíng maayo! ¡Sa ingon nianà walá diáy kitáy kahadlokán!

—¡Siguro, siguro lagí kita! Labut pa, si Insik Carlos mo-
hukip usáb.

Ug ang tawong diyutayón ug matambok mipakitiw-kitiw sa iyang mga tudlò sama sa mag-ihap ug salapi.

Sa gawás sa lungsod, ang mga bukidnon, ang mga saóp nanagsul-ob sa ilang mga sapút ang labíng maayo arón paghatúd ngadto sa baláy sa ilang mga agalon ug mga dumalaga nga matambok, mga baboy nga ihalas, mga lagsaw, mga langgam; ang ubán nanagkarromata mga kahoyng igsusugnod, ang ubán mga bunga sa kahoy, mga manan-aw, kanáng mga manan-aw nga talagsaon dang igakita sa kalasangán; ang ubán nanagdalág mga bigà nga halagpad ug dahon, mga *tikas-tikas* nga adunay bulak mapulá sama sa kalayo arón idayandayan sa mga ganghaan sa balay.

Apán diin gayúd magharì ang labihang kabanhá maó didto sa patag tumóy sa usá ka gamayng bungtód, duól sa baláy ni Ibarra. Didto mabatì ang inigot sa mga motón, mga singgit, ang tinagingiting sa mga bató nga gisapsapan, ang hinagtik sa mga martilyo nga ipakáng sa mga lansang ug ang sa mga bingkong gisapsap sa mga kahoy nga sablayanon. Adunay daghang mga tawo nga nanagkalot usá ka halapád ug halawom nga atabay; ang ubán nanaghapnig ug mga bató, ang ubán nanaghaw-as sa ilang mga karromata, nanagpundok ug balas, ug ang ubán usáb nanaghikay ug mga *torno* ug mga *cabrestante*, ubp.

—¡Dirí! ¡Didto kana! ¡Lagsik!—nagsamot singgit ang usá ka tigulang diyutayón ug masinabuton, nagadalá ug mitrosán nga rinibitchag kobre sa mga ngilít ug sa tumóy gibubod ang pisi sa usá ka tunton. Maó kadto ang *maestro de obras*, si Nyor Juan, nga maantigong motukod mga baláy ug mobuhat mga paríl, panday, magpuloti, mananaud ug yawihanan, mamimintál, mananapsap sa bató ug usahay mangungulít.

—¡Kinahanglan humanón gayúd kanâ karón dayon! Ugmà dilì ikabuhat ug sa damlag maóy ihimo sa mga sirimonyas! ¡Lagsik!

—¡Ayoha ninyo pagbuhat ang lungág sa bató nga mahasibo gayúd niining malingín nga isulod dihâ! —nagkanayón siyá sa pipilá ka mga mananapsap sa bató nga nanagsapsáp sa usá ka dakúng bató nga naglaro ang sukód; isulod niini anhi tipigi ang atong mga ngalan!

Ug pagabalikblikon niya sa bisan kinsáng dumuduong ma-
hiduól ang humán na niya isulti sa makalibo.

—¿Nahibalo ba kamó unsáy among tukuron? Dili lain
kon dili usá ka tulonghaán, sundanán sa mga baláy nga sama
niini, ingón sa mga tulonghaan sa Alemanya, labí pa nganí nga
maayo. Ang plano binuhat ni G.R., manunukód ug baláy, ug
akó maóy magapalakáw sa trabaho. Oo, ginoo; tan-awa, kiní
maóy usá ka palasyo nga duruháy pamakò sa masigka-kilid: ang
usá alang sa mga batáng lalaki ug ang usa alang sa mga batang
babaye. Dinhi sa taliwalà adunay usá ka dakúng tanaman nga
may tutuló ka *surtidor* diín magasilít ang tubig; didto sa mga
kilirán adunay mga kakahoyán, mga gagmayng lagwirta arón ang
mga batà mananúm ug managbuhí mga gagmayng kahoy sa mga
taknà sa pagdulàdulà, ug arón silá magpahamulos ug dili mag
usík-usík sa panahón. ¡Tan-awa ninyo ang mga paríl kon dili ba
gilubóng ug halawon sa yuta! ¡Tulo ka metro ug kapitoag-
limá ka sentimetro! Kiníng balaya adunay mga tipigánan sa mga
butáng, mga hawanán sa ilalum sa yutà, mga bilanggoán alang sa
mga batà nga tapulán motuón, ug kiníng mga bilanggoana anhá
ibutáng sa duól kaayo sa mga dulaan sa mga batà ug sa paugna-
tán sa kusóg, arón ang mga sinilotan makadungóg nga manag-
dulà-dulà ang ilang mga kauban nga kugihán. ¿Nakakitâ ka-
mó nianang dakúng hawan? Kanâ mao unyà ang sawang pa-
gadagandaganán ug pagaluksoluksohán. Ang mga batang babaye
aduna unyáy tanaman nga binutangán ug mga bangkò, mga du-
yan, mga kakahoyán nga maglandong sa dapít alang sa dulà, sa
luksolukso sa pisi, mga gripo sa tubig, mga hawlang dagku, ubp.
¡Maanindot gayúd kiní unyâ kaayo!

Ug si Nyor Juan mag-utas kusokuso sa iyang mga kamót,
malipay nga magpalandong sa kabantug nga iya unyáng makab-
ut. Manganhi unyâ ang mga langyaw arón pagsud-ong sa tu-
longhaan ug mangutana silá pag-ingon: ¿Kinsa ugód nga taw-
hana ang nagtukód niini? —¿Walâ díáy kamó masayúd?
¡Daw dili katuhoan nga kamó walâ makailá kang Nyor Juan!
¡Waláy duhaduha, kamó gikan sa layóng dapít! —manubág unyâ
ang tanán.

Kiníng mga hunahuná maóy nagharì sa iyang ulo ug maga-
utas siyá ingón-ngadto ug ingón-nganhi, magasusi ug magahiling-
hiling sa tanán.

—¡Daghan dang kahoy kanâ alang sa usá ka pluma! —giingón niya ang usá ka tawong madalag ug panit ug nangulo sa pipilá ka mga trabahador; —¡igo na kaayo nianà ang tutuló ka buók nga kahoyng tag-as nga magsinug-ang ug tutuló usáb nga magabahag arón silá managkupot!

—¡Abál!—mitubág ang tawong madalag ug panit nga nagapahiyúm;—kon lig-unon ta pag-ayo kining atong gitukód, labíng kahimut-an. Ang katibuk-an labíng maanindot nga tanawon, labíng hinungdanon, ug ang mga tawo moingon unyâ: ¡kadaku sa kabudlay! ¡Tan-awa, tan-awa ninyo kon unsa ang pluma nga akong tukuron! Dayandayanan ko kanâ ug mga bandilâ, mga purongpurong binuhat sa mga dahon ug mga bulak... ¡dili gayud kamó unyâ magbasul nga inyo akóng gidawat niining trabaho ug si ginoo Ibarra mahimuót usáb gayúd kaayo!

Ug unyâ kadtong tawhana mokatawa ug mopahiyúm: Si Nyor Juan mopahiyúm usáb ug magpanlingô.

Dili halayó niadtong dapitâ ang durohâ ka kiyosko nga nagkasumpay tungúd sa usá ka palâpalâ nga inaptag mga dahon sa saging.

Ang magtutudlò ubán sa may katloán ka mga batang tinonan nanagtagik mga purongpurong, nanagtaúd mga bandilâ sa tumóy sa mga lipák nga pinapitlan mga tinabás nga maputi.

—¡Paninguhaa ninyo nga ang mga titik maayong pagkasulát!—giingón sa magtutudlò ang mga batâ nga nanagpintal sa mga pulong gipanulát sa mga bandilâ;—¡moanhi bayâ ang Alkalde, daghang mga parì ang manambong ug walâ nganì hibaloì kon moanhi ba usab ang Kapitán Heneral nga ania karón sa atong lalawigan! Kon makità nila nga kamó maayong mopintal ug titik, tingali ila kamóng dalayegon.

—¿Ug unyâ gasahan kami nila usá ka pisarra?...

—¡Walâ hibaloì! Apán si ginoo Ibarra nanugon nag usá ka buók sa Manilâ. Ugmâ mangabút ang pipilá ka butáng ibahínbahín kaninyo agig ganti... Apán humoli unâ ninyo sa tubig kanáng mga bulak, kay ugma na lamang kitâ magabuhat ug pungpóng; magdugang kamó pagdalá nganhi ug mga bulak kay kinahanglan nga ang talad mapunô gayúd: ang mga bulak makalipay nga tan-awon.

—Ang akong amahán magdalá ugma mga bulak sa *baino* ug usá ka bukág nga sampaga.

—Ang akong amahán naghakót nganhi tuló ka karromata nga balas ug walâ makadawát ug bayad.

—¡Ang akong uyoán misaad nga mosuhol ug usá ka magtutudlò!—matud pa sa pag-umangkon ni Kapitán Basilio.

Tuod man, ang tulonghaán nga buút tukuron ni Ibarra gikahimut-an sa tanán. Ang kura nangayò nga siyá maoy mopadrino ug mangunáy pagpanalangin sa pagpahimutang sa unang bató, bulohaton nga unyà na himoa sa katapusang adlaw sa pangilin ug maóy usá sa labíng dakú ug masadyà nga talanawon. Ang kuwadhutor mihagád pagduol nga daw naulaw kang Ibarra ug mitanyag nga mopasalig siyá paghimo kutob sa misa nga bayran sa mga deboto hangtud sa pagkahumán sa tulonghaan. Labut pa gayúd, si *hermana* Rufa, ang datò ug inót nga babaye, miingón nga kon kulangon sa salapí, siyá mosuroy sa pipilá ka lungsod arón pagpangayog limús, mao day iyang kinahanglanon nga bayran siyá sa iyang magasto sa pagpanaw ug pagkaon, ubp. Gipasalamatán siyá ni Ibarra nga miingón:

—¡Walâ kitáy dakúng kapuslanan nga makuhà, kay akó dili man datò ug kiníng baláy dili man usáb simbahán. Labut pa, akó walâ upód mosaad nga kiníng tulonghaán akong tukuron sa salapí sa ubáng tawo.

Ang mga batan-on, ang mga tinon-an nga gikan sa Manilà nanganhi arón pagtambong sa pangilin, nangaibog kang Ibarra ug giisip siyá nila nga sundanán sa mga batan-on; apán, sumalà sa sabúg mahitabò kon kitá buút moawat sa mga tawong bantugan, mao day lagmit natong masunód ang ilang mga buhat nga ginagmay kon dili man ugaling ang ilang mga kahilayan, sanglit dili man kitá makahimo pagsunód sa laing butáng, ang kadaghanan usáb sa nangaibog kang Ibarra mao day ginabantayán kon unsaon sa batan-on pagbalighot sa iyang korbata, unsay hitsura sa asintos sa iyang kamisolín ug dili diriyót ang nanagbantay kon pipilá ka buók ang butonis sa sa iyang amerikana ug saliko.

Ang mga kadaut nga gitagnà sa tigulang pilosopó Tasyo daw nahanaw na hangtud sa hangtud. Mao kiní ang gipahayag

kaniya ni Ibarra usá ka adlaw nianà, apán ang tigulang, nga nagatuo gayúd sa dautang sangputanan niadtong gibuhát sa batan-on, mitubág:

—Hinumdami kadtong giingón ni Baltasar:

Kon kanimo isugat sa imong pag-abút

Malipayong nawóng, maayong buót,

Kanâ bantaye, ayáw palimbong:

Maóy kaawayng sa tagò naghubóng.

Si Baltasar maayong magbabalak ug makinaadmanon usáb.

Kiníng tanán ug ubán pa, maóy nanghitabò sa bisperás sa pangilin sa walá pa mosalop ang Adlaw.

SA PAGPANGILUMKILOM

Sa baláy ni Kapitán Tiyagò ginahikay dakúng tagana alang sa pangilin. Nakailá na kitá sa tagbaláy: ang iyang pagkama-higugmaón sa mga pangilin, ingón man ang iyang pagkangalan nga taga-Manilà, dili makatuget nga ang iyang mga tagana hitupngan sa mga molupyò nga dili manilan-on. Aduna pa gayúy laing katarungán ng nakapilit kaniya sa pagpaninguhà nga dili hitupngan sa ubán mikuyóg kaniya ang iyang anák nga si María Clara ug didto usáb ang iyang umagarón nga mao day ginasultisultihan sa mga tawo.

Tuod man, usá sa labíng maligdong mantalaan sa Manilà mipahinungúd kaniya usá ka sinulát nga gibutáng sa unang paníd ug giulohan *¡Imitadle!*¹; didto niadtong sinulát gihatagan siyág mga tambag ug gipalinaan pipilá ka mga dalayeg. Si Ibarra gitawág *el ilustrado joven y rico capitalista*;² humán sa duhá ka laray gihinganlan na usáb *el distinguido filántropo*; sa sunód nga bahin giingón nga *el alumno de Minerva que había ido a la Madre Patria para saludar el genuino suelo de las artes y ciencias*,³ ug sa ubús-ubús pa gayúd ginganlan siyá *el español filipino*, ubp., ubp. Si Kapitán Tiyagò giabút ug kasibut sa pag-sunod sa maayong buhat ni Ibarra ug nagpalandong siyá kon dili ba kahâ angayán nga magatukod usáb usá ka kombinto sa kaulingon niyang salapi.

Pipilá ka adlaw unà sa pangilin nangabút sa baláy nga gipuyan ni María Clara ug ni iya Isabel daghang mga kahón nga punò sa mga makaon ug ilimnon sa Uropa, mga salamín nga dagkù kaayo, mga kuwadro ug ang piyano sa dalaga.

Si Kapitán Tiyagò miabút sa bisperás: sa pag-amín ni María Clara sa iyang kamút gigasahan niya ug usá ka matahúm re-

(1) Panig-ingni eiya.

(2) Ilustradong bantan-on ug kapitalistang bahandianon.

(3) Tinon-an ni Minerva (Bathala sa kinaadman) na miadto sa España arón pagyuko sa yuta sa kaanyagang ng kaalam.

likaryo nga butawan dinayandayanan ug mga brilyante ug esmeralda ug may sulod nga diyutayng sinapsap sa sakayán ni San Pedro diín milingkod ang Atong Ginoo samtang nanagat.

Ang panagkità ni Kapitán Tiyagò, María Clara ug sa iyang umagarón mahinalangpon kaayo; nanaghisgot silá sa tulonghaán, sumalà sa masabút na. Si Kapitán Tiyagò buút nga hingnanlan ug tulonghaan ni San Francisco.

—Tuhoi akó—matud niya:—si San Francisco maóy usá ka maayong patrón. Kon nganlan mog *escuela de Instrucción primera*, walá ka gayúd ing bunga nga makuhá. ¿Kinsa man kana si *Instrucción primera*?

Nangabút ang pipilá ka mga higala ni María Clara ug gidapit siyá sa pagsuroysuroy.

—Apán paulì dayon—giingón ni Kapitán Tiyagò ang iyang anák nga nananghid kaniya;—nahibaló ka na nga karóng gabii anhi sa atò manihapon si parì Dámaso nga karón lamang mōabút.

Gilingì ni María Clara si Ibarra nga mihinuktok ug iyang giingón:

—Dinhi lamang usáb panihapon; didto sa inyo mag-usara lamang ikáw.

—Mahinangóp untâ akó kaayo nianà, apán kinahanglan nga dilí akó maglihók sa amó, takulahaw adunay mangabút nga mga bisita—mitubág ang batan-on nga mipaliháslihás sa tinanawán sa dalaga.

—Dad-a lamang nganhi ang imong mga higala; dinhi sa akong baláy kanunay nga adunay daghang pagkaon... Buút usáb untâ ako nga ikáw ug si parì Dámaso managkasabut...

—¡May panahón da ugaling alang niana! —mitubág si Ibarra nga milugos pagpahiyúm ug mitindog arón pagkuyog sa mga dalaga.

Nanganaug silá sa hagdanán.

Si María Clara gitaliwalà ni Victoria ug ni Idáy; si iya Isabel nagasunód sa luyó.

Ang mga tawo nang-iway arón paghatag kanilag agianán. Makabibihag kaayo ang kaanyag ni María Clara: nawalá na kadtong iyang kaluspad, ug kon ang iyang mga matá ingon ug nanagluloy gihapon, ang iyang bàbà kanunay lamang nagpa-

hiyúm. Maabiabihon uyamut moyukbò siyá sa iyang karaang mga kaila sa diyutay pa siyá, mga kaila nga karón nangaibúg sa iyang bulahan nga kabatan-on. Walâ nganì dangtig napulog-limá ka adlaw nahibalík kaniya kadtong iyang kamakisanduroton nga tinuoráy, kadtong iyang mga binatà nga pakigsulti nga daw nanghinanók sa nagapuyò pa siyá sulod sa *beaterio*; daw maka-ingón kitá nga ang kabàkabà, sa pagbiyà sa iyang baláy, nakig-himamát sa kabulakan; igo lamang siyang milupád kadiyót ug giinitán sa Adlaw. nawalâ dayon ang kagahì sa lawas sa ulod. Ang bag-ong kinabuhì mipakità sa tibuók kalawasan sa batan-ong dalaga: alang kaniya ang tanán lunlon maayo ug matahúm: mailá natò nga ang iyang kasingkasing gitakbuyan sa gugma tungúd sa mabihagon niyang gawì ug panglihok nga dilì tinon-an, ug, sanglít walâ siyá makailá sa mga hunàhunang daután, walâ usáb makasusi nianang mga panglipaghong sa nawong nga tinon-an. Apán salipdan niya ang iyang nawong sa paypay kon tiawan na siyá sa iyang mga higala, ug dinhi ang mga matá niya mopahiyúm ug ang iyang kalawasan pangilogán.

Nagsugod na pagpanagkot sa kabalayán, ug sa kadalanan nga gilibud sa mga banda gipanagkotan na ang mga sugâ sa mga aranyang binuhat sa kawayan ug kahoy, inawat nianang mga sugáng binitay nga atong makità sa mga simbahan.

Sukád sa dalan, kon lantawon sa mga tamboanan nga binuksan, makità ang mga tawo nga nanagsibag lamang sa itaas sa kabalayán nga mahayag ug mahumót tungúd sa mga bulak nga gidayandayan, sagol sa mga honi sa piyano, sa alpa kun sa orkista.

Nanagsahò sa kadalanan ang mga Insik, mga Katsilà, mga Pilipinhon, ug niining nang-ulahì pipilá nanagsul-ob mga sapút nga uropanhon ug ang ubán, mga sapút nga pilipinhon. Nanagsagol, nanagsikiláy ug nanagtukmoráy ang mga binatonán nga nanagpas-an karne ug mga manók, mga tinon-an nga nanagsul-ob mga sapút nga maputí, mga babaye ug mga lalaki, nanagsuroy-suroy sa kadalanan, nag-ayò nga panghiligsan sa mga salakyanan nga nanagsahò lamang pagpangagi, ug bisan sa singgit nga *¡tabi!* sa mga mamilino, lugos lamang managpakaagi.

Sa tungód sa baláy ni Kapitán Basilio, pipilá ka batan-on mihatag katahuran sa atong mga kaila kinsa ilang gidapit pag-

saká sa baláy. Ang mangayáng tingog ni Sináng nga milagsik pagkanaug sa hagdan, nakapukgò sa mga pamalibad.

—Panaká unà kamó makadiyót arón makaubán akó kaninyo —matud niya—. Banghan akong makigtipon nianang mga tawo nga dili nakó kaila ug waláy laing sultihan kon dili mga manók ug mga baraha da.

Nanaká silá.

Ang hawanan napunò sa mga tawo. Pipilá kanila nanugat arón paghatag katahuran kang Ibarra nga ila nang hiilhan sa ngalan; nangalipay silá kaayong nanagsud-ong sa kaanyag ni María Clara, ug pipilá ka tigulang babaye nagkanayon samtang nanag-usap sa tilád: “¡Maorá mag ang Birhen!”

Didto gipugós silá pagpahigop sa sikwati. Si Kapitán Basilio nahimo nang sandurot nga higala ug manlalaban ni Ibarra sukád niadtong adlaw sa pagpangaon nila didto sa kalibonán.

Tungúd sa hatud-kawat nga gihatag ni Ibarra kang Sináng, si Kapitán Basilio nasayud nga ang batan-on nahibaló nga nadaúg na niya ang ilang buroka, ug tungúd niini, arón dili siyá hilabwan sa maayong kagawian, buút niya nga dili na lamang tumanon kadtong ilang gikasabutan sa pagdulá sa *ajedrez* didto sa kalibonán. Apán, sanglit si Ibarra walá man mouyon niadto, si Kapitán Basilio mihagád nga ang salapí nga iya untáng ibayad sa kostas, isuhol ug usá ka magtutudlò sa tulonghaán nga buút tukuron ni Ibarra sa lungsod. Tungúd niini, si Kapitán Basilio nga, sumalà sa atò nang hibaloán, maóy usá ka maayong mamumulong, migamit sa iyang kalaki arón ang ubáng mga kaaway dili na mopadayon sa ilang dili masabút nga tuyo, ug giingón niya:

—¡Tuhoi lamang akó ninyo: sa tanáng buroka, ang makadáug kahutdan hangtud sa sininà!

Apán walá gayúy usá nga mituo kaniya bisan ginganlan niya ang mga romanhon.

Sa pagkahumán nilag panghigop sa sikwati, napilit silá pagpamati sa piyano nga gitugtog sa organista sa lungsod.

—Kon makabati akó sa iyang tinokahán sulod sa simbahan,—matud ni Sináng nga mitudlò sa organista—layhan akóng mosayaw; karón nga nagatokar siyá sa piyano, nakahunâhunâ akó pagpangadye. Busà, moubán akó kaninyo.

—¿Buút ba ikáw makig-uban kanamò karóng gabii?—mi-

hunghong si Kapitan Basilio kang Ibarra sa pagpanamilit na;— si parì Dámaso mobutáng diyutang salapì nga ibangka.

Si Ibarra mipahiyum ug giyangó ang iyang ulo, wala hiba-loi kon siyá uyon kun dili ba.

—¿Kinsa man ugód kanâ siyá?—gipangutana si Victoria ni María Clara nga mitudlò, pinaagi sa tinan-awán, sa usá ka batan on nga nagasunód kanila.

—Kanâ siyá... kiníng... usá nakò ka ig-agaw—mitubág si Victoria kansang nawong nahiláw ug diyutay.

—¿Ug kanáng usá?

—Kanâ siyá dili nakó ig-agaw—midali pagtubag si Sináng;— kanâ siyá anak sa akong iyaán.

Nanglabay silá tungód sa kombinto diín, sama sa ubáng kabalayán, aduna usáb ing daghang mga pangandam gihikay. Si Sináng nahingangha sa pagtan-aw nga nagdilaáb ang usá ka kingke nga karaán kaayo nga dili gayúd padagkután ni parì Salví arón dili makapalít ug gas. Sukád sa dalan mabatì ang mga singgit ug mga hagakhak, makità ang mga prayle nga nagsuroy-suróy sa itaás, nanagkindang-kindang sa ilang mga ulo ug nanagduldulà sa usá ka dakúng pinigal nga ilang giumóm. Ang dili mga parì nga nanghitipón kanila naningkamút pag-awat kutób sa buhaton sa mga prayle. Tungúd sa mga sapút uropanhon nga ilang gisul-ob, dagway kadto silá mga kawani kun mga punoan sa lalawigán.

Si María Clara nakailá sa pamayhon ni parì Dámaso nga didto sa tupád ni parì Sibyla. Ang hilumón ug kahibulongan nga parì Salvi didto usáb, wala magalihok sa dapít nga iyang himutangán.

—¡Nagsubò uróy siyá karón! —matud ni Sináng; —nagpa-landong tingali sa iyang nagasto tungúd sa kadaghan sa nanga-bút sa kombinto. Apán tan-awa ninyo kon dili ba ang mga sakristán maóy managbayad nianang tanán. Ang iyang mga bisita kanunay nga adto mangaon sa laing baláy.

—¡Sináng!—mibuyág si Victoria.

—Maglagot gayúd akó nianang paria sukád niya gisia ang *Rueda de la Fortuna*; akó dili na mokompisál kaniya.

Sa kabalayán sa lungsód diháy usá nga milahi sa ubán

waláy sugá ug ang mga tamboanán tinakpan: maó ang baláy sa *Alferez*. Si María Clara nahibulong niadto.

—¡Ang unglò, ang Aghoy sa *Guardia Civil*, sumalà sa pulong sa tigulang!—matud sa mapintas nga Sináng.—¿Unsa may labut nianang asawa sa *Alferez* sa atong mga kalipay? ¡Dagway nagpamahít siyá sa iyang mga ngabil tungúd sa kapungot! Tan-awa da ninyo kon moabút ang kolira kon dilì ba magkombirá siyá.

—¡Apán, Sináng!—gibalik siya pagbadlong sa iyang ig-agaw. —Daan gayúd akong maglagot nianang babayhana, labí na sukád sa iyang pagpatugáw sa mga sibíl sa atong pangilin didto sa kalibonán. Kon Arsobispo pa akó, minyuon ko untâ siyá kang parì Salví... ¡Makità lagí ninyo kon unsa ang ilang mga anák! Tan-awa da nga ipadakóp untâ niya kadtong alaut nga piloto nga miambak intawon sa tubig arón lamang pagpahimuot kanatò...

Si Sináng walâ makatibawas sa iyang sulti: sa usá ka suók sa sawang diín, dinuyogan sa usá ka sista, may usá ka butá nga nagaawit sa awit sa mga isda, adunay usá ka talan-awon nga talagsa dang igakità.

Maóy usá ka tawo nga nagakalò ug usá ka halapád nga takukong ug nagakagidlay. Ang iyang sininà maóy usá ka hataás nga amerikana nga nawatás-watás na ug ang iyang kalsonis, sama sa kalsonis sa Insik, dakû kaayog sun-ot ug pulós gisí. Ang iyang mga tiíl gisapinan ug sandalyas. Ang iyang nawong gilandongan sa iyang halapád nga takukong, apán taliwalà niadtóng landong sa iyang kalò ang iyang mga matá nagapangidlap. Hataás siyáng pagkatawo ug sa iyang mga lihoc mailá nga batanon pa. Mobutáng siyá usá ka bukág sa yutà ug unyà molakaw sa layôlayô ug mosulti mga pulong kahibulongan, dilì masabút; magabarúg siyá nga mag-usara daw siyá ug ang mga tawo masiglikayáy. Dinhi pipilá ka babaye manuol sa iyang bukág ug kiní ilang sudlan ug mga bunga sa kahoy, mga isda, bugás, ubp. Kon walâ nay lain nga moduol, mabatì ang usá ka tingog nga labí pang mamingawon apán dilì na kaayo mahinuklugon, dagway kadto maóy usá niya ka pasalamat; punitón niya ang iyang bukág ug unyà molakáw ug mobalik na usáb paghimo sa iyang gibuhát didto sa laing dapít.

Si María Clara, sa pagkakitâ niadtong tawo, ingón ug nakatag-an sa usá ka masulub-ong hitabô ug nangutana punô sa dakúng pagbatì mahitungúd niadtong tawo nga kahibulongan.

—Mao kanâ siyá ang sanlahón—mitubag si Idáy.—Upát na karón ka tuig nga siyá gitakbuyan nianang sakita; ang ubán moingón nga tungúd sa pag-amoma niya sa iyang inahán ug ang ubán usáb moingón nga tungúd sa iyang pagpuyô sa usá ka bilanggoán nga umóg. Atua kanâ siyá magapuyô didto sa gawás sa lungsod, duól na sa kalubngan sa mga Insik; dili siyá makigsulti kang bisan kinsa, ug ang tanán nanaglikáy kaniya kay nahadlok nga panakdan. ¡Kon ikáw makakitâ pa untâ sa iyang payag! Mao ang payág sa giring-giring: ang hangin, ulan ug init managlahus lahus lamang didto sama sa dagum nga itahí sa usá ka panapton. Gidid-an siyá sa paghikap sa bisan unsang butáng kaugalingon sa mga tawo. Usá ka adlaw nianà may usá ka batà nga nahulog sa kanal, ug bisan kiní dili halawom, sanglit nahiatól man nga siyá nahiagi didto, ang batà iyang gidawat arón mahigulá sa kanál nga iyang nahulgan. Sa pagkasayud sa amahán sa batà, misumbong sa *gubernadorcillo* ug ang alaut nga sanlahon gipalatús niini makaunóm taliwalá sa dalan ug sa pagkahumán gidaigan ang uway nga gigamit. ¡Makalilisang kadtong tan-awon! Ang sanlahon midalagan, gigukód sa tawo nga nagalatús kaniya ug ang *gubernadorcillo* nagkanayon: “¡Matngoni pag-ayo! Maayo pa nga ang usá ka tawo malumús nga dili masakít sama kanimo.”

—¡Matuod kanâ!—pulong pa ni María Clara.

Ug daw walá lamang makamatngon sa iyang gibuhát, mi-duol pagkalít sa bukág sa alaut ug gihulog niya didto ang reli-karyo nga bag-o lamang gigasa kaniya sa iyang amahán.

—¿Unsa ugód ang imong gibuhát?—nangutana ang iyang mga higala.

—¡Walá gayud akóy lain nga ikahatag!—mitubág siya ug mikatawa arón pagtabon-tabon sa luhà nga milagók sa iyang mga matá.

—Nan, ¿unsaon man niya kadtong imong relikaryo?—giingón siyá ni Victoria.—Usá ka adlaw bitaw nianà nga gitunolan siyá ug kuwarta, iya man nga gituhil sa usá ka lipák ug giwakli: ¿unsaon man niya kadtong kuwarta nga walá may ta-

wong modawat bisan unsang butáng gikan kaniya? Kon kanáng imong relikaryo makaon pa hinuon unta!...

Si María Clara nasina nga nagasud-ong sa mga babaye nga nanagbaligyag mga makaon, ug walà siyá motingog.

Apán ang sanlahon miduol sa bukág, gikuha niya ang relikaryo nga nagagilakgilak sa iyang mga matá, miluhod siyá, iyang gihagkan ug unyâ, tapus motukás sa iyang takukong, mitikubô sa yutà ug gimudmod ang iyang agtang sa tunob ni María Clara.

Gisalipdan sa dalaga ang iyang nawong sa paypayng iyang gibitbit ug namahid sa iyang mga matá.

Dinhi usa ka babaye miduol sa alaut nga sanlahón nga daw nangadye. Ang iyang tag-as nga buhok dinunghay ug nanglingkaag, ug sa paghitandang niya sa sugâ sa mga paról sa dalan, nakità ang nawong namiyahok pag-ayo sa buang si Sisa.

Sa pagkupút niini sa sanlahón, kiní nahikugáng ug mikalít pagtindog. Apán ang buang migunit sa iyang bukton sa dakúng kalisang sa mga tawo. ug nagkanayón:

—¡Mangadye, mangadye kita! ¡Karón maóy adlaw sa mga patáy! Kanáng mga sugâ mao ang kinabuhì sa mga tawo; ¡iampo ta ang akong mga anák!

—¡Bulagá ninyo kanâ silá, kay takdan unya kanáng buang!— naninggit ang mga tawo, apán waláy nangako pagduol.

—¿Nakità mo ba kadtong usá ka sugâ sa kampanaryo? ¡Kanáng sugaa mao ang akong anák nga si Basilio nga naga-daus-os sa usá ka pisi! ¿Nakità mo usáb kadtong atua sa kombinto? Kadto mao ang akong usáng anák nga si Crispín, apán akó dilì makigkita kanila kay ang kura nasakit ug adunay daghang kuwarta ug ang mga kuwarta mangawalâ unyà. ¡Iampo, iampo ta ang kalág sa kura! Gidad-an ko siyá mga paliyá ug mga sarsalida; ang akong tanaman kanhi punô sa mga bulak, ug aduna akó kaniadto ing duhá ka anák. ¡Akó kanhi adunay tanaman, mga bulak nga gigalam, ug may duhá akó ka anák!

Ug unyà gibuhian niya ang sanlahon ug miawit:

—¡Ako kanhi adunay tanaman ug mga bulak, akó kanhi adunay mga anák, tanaman ug mga bulak!

—¿Unsay nahimo mo bahin nianang babayhana?—nangutana si María Clara kang Ibarra.

—¡Walâ! Niining mga adlaw walâ siyá patim-aw dinhi sa lungsod ug walâ gayud hikit-i—mitubág ang batan-on nga daw nahilâw ang nawong.—Labut pa, daghan usáb akó kaayog buhat, apán ayaw lamang kasubô, kay ang kura misaad nga motabang kanakò ug iyang akóng gipahamangnoan nga magahinay ug dili magpatakag dam-ag, kay ingón ug may labut dagway niining butanga ang *Guardia Civil*. Ang kura maluoy kaayo nianang babayhana.

—¿Walâ ba moingón ang *Alferex* nga iyang ipapangitâ ang mga batâ?

—Oo, apán niadtong higayona... ¡nakainúm siyá ug diyutay!

Igò lamang ang batan-on nakahumág sulti niini, ilang nakitâ nga ang buang, walâ dad-a, kon dili giguyod sa usá ka sundalo: si Sisá milugnot.

¿Nganong imo man kanang dakpon? ¿Unsa bay iyang gibuhat?—nangutana si Ibarra.

—¿Kay ngano, walâ ka ba ugód makakitâ nga naglangás siyá?—mitubág ang magbalantay sa kalinaw sa kadaghanan.

Ang sanlahón midalî pagkuhá sa iyang bukág ug milakáw. Si María Clara buút na mopauli kay nasubô siyá uyamut.

—¡Aduna usáb diáy mga tawó nga dili bulahan! —nagkayón ang dalaga.

Sa pag-abút na nila sa ganghaán sa iyang baláy, misamót ang iyang kasubô sa pagtan-aw nga ang iyang hinigugma mibalibad pagsaká ug nanamilit:

—¡Kinahanglan gayúd! —matud ni Ibarra.

Si María Clara misaká sa hagdan, nagpalandong sa kalaay sa mga adlaw sa pangilín kon mangabút na ang mga dumoduong.

XXVIII

MGA SULAT

*Cada uno habla de la feria
como le va en ella.¹*

Sanglit walâ may nahitabóng butáng hinungdanon alang sa mga tawo nga nanghiapíl niining sugilanon, ni sa bisperás sa gabii ni sa sunód adlaw, buút na lamang untâ kamí molaktaw ngadto sa katapusan kon walâ pa maghunàhunà nga dagway adunay magbabasang langyaw nga buút masayud unsaon pag-saulog sa mga Pilipinhon ang ilang mga pangilin. Alang niini hularón namo, sa waláy kapin ug waláy kulang, ang pitó ka sulát, usá kanila mao ang sa tinugyanan sa usá ka maligdong ug tinamúd nga mantalaan sa Manilà, talahuron tungúd sa iyang kaugdang ug sa maayong sinulatán sa iyang mga magsu-sulat. Ang among mga magbabasa mao na lamang ing mahibaló nga motul-id sa gagmay ug dilì kahibulongang mga sa-yóp.

Ang tinugyanan sa hamiling mantalaan misulát niining mo-sunód:

“G. Pangulo...

“Tinamúd kong higala: Walâ pa gayúd akó makatambong, ni moiaum nga makatambong pag-usáb sa usá ka lalawigán, sa usá ka balaanong pangilin nga masadyà, nagtuasík ang mga tagana ug mahinuklugon sama sa gisaulog niining lungsora sa talahuron uyamut ug buotang mga paring pransiskano.

“Daghan kaayo ang mga tawong nanambong: sa dakúng kahinangóp gikakità ko dirí ang hapit tanáng mga Katsilà nga nanagpuyô niining lalawigán, ang tutuló ka mga RR. PP. Agustinos sa lalawigán sa Batangas, ang duruhá ka mga RR. PP. Dominicos usá kanila mao si M. R. P. Fr. Hernando de la Sibyla, kansang pagtambong makapasidungóg kaayo sa lungsod,

(1) Tagataga maghigot sa taboán sumala sa nahitabo kenya didto.

buhat nga angayán dili gayúd hikalimtan sa iyang buotan nga mga molupyò. Nakità ko usáb ang daghang mga dagkung-tawo sa Kabite, Pampanga, ug daghang mga datò sa Manilà, mga banda sa musiká, usá kanila ang bantugan sa Pagsanghan, kagalingon sa ginoong eskribano nga si Don Miguel Guevara, ug ingón man nakità ko usáb ang daghan uyamut nga mga Insik ug mga *Indio*, nga, tungúd sa pagkamadukídukión sa nanghiuná ug sa pagkamaalampuon sa nanghiulahí, nanagpaabut silá sa dakúng kahinam sa adlaw nga saulugon ang masadyà nga pangilin arón pagtambong sa usá ka talan-awon nga *cómico-mímico-lirico-coreográfico-dramático*, ug alang niini adunay gipatindog nga dakú ug hamugaway nga intablado sa taliwalà sa sawang.

“Sa ikasiyám ang taknà sa gabii sa adlaw nga ikapulo sa bulan, bísperás sa pangilin, humán sa makabuhóng panihapon nga giduiot kanamò sa *Hermano mayor*, nakapahibulong kanamong mga Katsilá ug mga prayle nga dirí sa kombinto ang mga honi sa duruhá ka banda sa musiká nga kinuyogan sa daghang mga tawo nga nanagdasok, dinuyogan sa mga butóbutó sa mga kuwitis ug daghang mga luthang ug pinangulohan sa mga dagkung-tawo sa lungsod, nangarí dirí sa kombinto aron pagkuhá ug paghatúd kanamò ngadto sa dapít nga giandam ug giga-hín alang kanamo arón pagtambong sa talan-awon.

“Napilit kami pag-uyon sa maabiabihong pagdapit, bisan sa akong bahin niadtong higayona palabihón ko untá ang pagpauraray sa mga bukton ni Morfeo (1) arón makapahulay ang akong kalawasan nga daw nadubók tungúd sa labihang tay-og sa salakyanan nga gipahulamán kanamò sa *gobnadorcillo* sa lungsod sa B.

“Busa nanganaug kami arón pagpangità sa among mga kauban nga nanihapon sa baláy nga aduna dirí ang mapuanguron ug bahandianon nga si Don Santiago de los Santos. Ang kura sa lungsod, si M. R. P. Fray Bernardo Salví ug si M. R. P. Fr. Dámaso Verdolagas, nga, tungúd sa talagsaong kaluoy sa Kahitasan, naayo na sa usá ka balatian nga iyang giantus gumikan sa pagdapat kaniya sa kamút sa usá ka tawo nga kaaway sa atong tinuhoan, kuyog kang M. R. P. Fray Hernando de la Sibyla ug sa buotan nga kura sa Tan-awan ug ubán pang mga Katsilá,

(1) Bathala sa katulog. — Pahamatngon sa Taghubad.

mao ang mga dinapit sa baláy sa Creso² nga Pilipinhon. Didto nakabatón kami ug dakúng kalipay sa pagsud-ong, dili lamang kay sa mga mahál ug maayong pagkapiling dayandayan sa baláy, butang kiní nga dili masabúg igakità sa mga tumitindog dinhi, kon dili usáb sa bililhon, maanyag uyamut ug bahandianong dalaga nga manununod ni Don Santiago de los Santos, kinsa nagpailá nga maóy usá ka maayong tinon-an ni Santa Cecilia³ dihà nga gitugtog niya sa usá ka maanindot nga piyano ang labíng maayong mga sonata nga binuhat sa mga Alemanyanhon ug mga Italyanhon; ang iyang kabatíd sa paggawì niining tulonggona nakapahinumdom kanakò sa kabatíd sa bantugan nga Gálvez. ¡Kaanugon ugaling nga kiníng hingpit nga dalaga mapaubsanon uyamut ug walà niya ipakità ang iyang mga maayong hiyas sa katilingban nga nagamahál kaniya! Dili nakò angayán hikalmantan nga sa maóng baláy gidalitan kami ug sampan ug ubán pang mga malalim ilimnon nga gipatarâ lamang sa talad, sumala sa nabatasan sa nailá uyamut nga sapian.

Nanambong kami sa talan-awon. Ikáw nakailá na sa atong mga magdudulà nga si Ratia, Carvajal ug Fernández; kami day gilalimán sa ilang mga sulti ug mga lihoc nga makapahimuót, kay ang mga tawong waláy hibangkaagan walà man gayúd managpakasabút sa ilang gipanulti. Si Chananay ug si Balbino, mga maayo usáb, bisan nalaghaw ug diyutay ang ilang tingog: kiníng ulahí napagáw, apán siláng tanán pulós mga maayo ug mipakitag dakúng tinguhà sa pagpahimuót sa kadaghanan. Ang mga Indio, labí na ang *gobernadorcillo*, nanghimuót kaayo sa dulà nga tinagalóg: kiníng ulahí nalipay uyamut ug iya kamiing giingón nga anugon kaayo nga walà paawaya ang prinsesa sa higante nga mikawat kaniya, kay sa iyang hunàhunà kadto makapahibulong untâ kaayo, labí pa kon ang higante dili masamad bisan diín dapít sa iyang lawas, gawás sa iyang pusod, sama nianang Ferragús nga giasoy sa kaagi sa *Doce Pares*. Si M. R. P. Fray Dámaso, tungúd sa hiilhan na uyamut nga kalumó sa iyang kasingkasing, miuyon sa hunàhunà sa *gobernadorcillo*, apán mipahayag nga sa ingón nianang kaagiha, ang prinsesa mao day

(2) Katapusang Hari sa Lidia, bantugan tungúd sa iyang kasapian — Pahamatngon sa Taghubád.

(3) Patrona sa musika. — Pahamatngon sa Taghubád.

mahibalóng mangità sa pusod sa higante aron nianang dapita sa iyang lawas anhá siyá tudyoka sa hinagibán.

“Dilì ko na lamang ministil iasoy kanimo nga sulod sa panahón nga kamí nanambong sa maóng talan-awon, ang kama-abiabihon sa Rothchild¹ nga Pilipinhon walá motugot nga kakulangan kamí sa bisan unsa: mga sorbete, limonada, mga matam-is, mga bino ug ubán pang mga ilimnon ug makaon nanagtuasík ug gipatará lamang kanamò didto sa dapít nga among himutangán. Gikahibudngan ang walá pagtambong sa nailá ug maalam nga batan-on nga si Don Juan Crisóstomo Ibarra nga, sumalà sa imo nang hibaloán, ugmang adlaw maóy mangulo sa mga buluhatón sa panalangin sa unang bató alang sa dakúng tulonghaán nga iyang ipatindog. Kiníng takús uyamut nga kaliwat ni Pelayo ug ni Elcano (kay, sumalà sa akong hibaloán, usá díáy sa iyang mga apohán bahin sa iyang amahán tumitindog man sa atong maisug ug hamiling mga lalawigan sa Amihanán, dagway usá sa unang mga kauban ni Magallanes kun ni Legaspi) walá usáb mopatim-aw sa tibuók adlaw tungúd sa usá ka diyutayng balatian sa lawas nga iyang giantus. Ang iyang ngalan gilitók sa tanáng bàbà, hupóng sa mga dalayeg nga makapasidungóg sa Espanya ug sa mga matuod nga Katsilà sama kanatò nga dili gayúd magpakaulaw sa dugô nga nagadaligdig sa atong kaugatán bisan hisagulan na ug lain.

“Karóng buntag, sa ika 11 ang taknà, nakatambong kamí sa usá ka talan-awon nga mahinuklugon uyamut. Karóng adlaw, sumalà sa hisayran na sa tanán, mao ang pangilin sa *Virgen de la Paz* nga saulugon sa mga *Hermanos del Santísimo Rosario*. Ugmà mao ang pangilin sa patrón nga si San Diego ug mangapíl ug tinuod sa mga hilikayon niining pangilina ang mga *Hermanos de la V. O. T.* Kiníng duruhá ka kapunongan nanag-indigáy sa pag-alagad kang Bathalà, ug kiníng ilang pag-alagad nakapaturók kanila balaanong bingkilbingkil, sama sa nahitabò karóng bag-o tungúd sa pag-ilogáy nila sa usá ka bantugang magwawali, ang kadaghan ko na hinganling talahuron uyamut nga parì Dámaso, nga maóy mowali ugmà ug usá ka wali nga, sumalà sa gituhoan sa kadaghanan, mabantug gayúd tungúd sa kaanindot ug pagkamaayong pagkabalay.

(1) Bantugang bangero ug sapian nga Pransiyanhon, Kaliwat ug Hudiyó.—Pahamatngon sa Taghubád.

“Busà, sumalà sa amò nang giingón, nakatambong kami sa usá ka talan-awon nga mahinuklugon uyamut. Unóm ka paring batan-on, tutuló kanila maóy nanagmisa ug ang tutuló maóy silbing mga kolutós, nanggulà gikan sa kristiya ug humán mangluhod sa atubangan sa alampoanan, ang talahuron uyamut nga parì Hernando de la Sibyla miawit sa *Surge Domine*, awit nga maóy sugod sa pasunding nga gilibut sa simbahan, ug gihimo sa maong parì nianang iyang tingog nga maanindot ug mahinuklugon uyamut nga giilá ug gikahibudngan sa tanán. Sa pagkahumán nag awit sa *Surge Domine*, gisugdan dayon ang pasunding kinuyogan sa *gobernadorcillo* nga nagabitbit sa *guión* ug nagasul-ob ug *frac*, sinunód sa upát ka kolutós nga apud ug insinsaryo. Sa ilang luyó nanagsunód ang mga siryales nga salapí, ang mga punoan ug mga kawani sa lungsod, ang bililhong mga larawan nga nanagsapút mga panaptong mahál nga hinugan ug bulawan; kadtong mga larawan mao ang kang Santo Domingo, kang San Diego ug ang sa *Virgen de la Paz* nga nagasul-ob usá ka maanindot uyamut nga *manto* nga tagumón, dinayandayanan mga salapí ug bulawan, hinatag sa buotan ug sulundon uyamut nga si Don Santiago de los Santos, kanhi *gobernadorcillo*. Kiníng tanáng mga larawan gipanungtong ug mga karro nga salapí. Sa luyó sa larawan sa Inahán ni Bathalà nanagsunód kamíng mga Katsila ug ang ubáng mga parì: ang parì nga nagasul-ob sa kapa gipandungang sa *palio* nga gidalá sa mga kabisa, ug sa alahí sa tanán nanagsunód ang mga sundalo sa *Guardia Civil*. Dili na ministil iingón ko pa nga daghan uyamut nga mga *Indio* nanguyog sa duhá ka laray sa pasunding, nanagbitbit sa dakúng kaligdong mga kandilà nga dinagkután. Ang banda sa musiká nagatugtog mga sonata nga angay nianang mga higayona; ang mga luthang nagbutóbutó. Makapahibulong ang pagpaubós ug kadasig sa pag-ampò nga, gumikan sa pagsud-ong ning mga talan-awona, mosantop sa kasingkasing sa mga tawo, ang putli ug waláy sukód nilang pagtuo sa *Virgen de la Paz*, ang kasadyà ug kasibut sa pagsa-ulog sa mga pangilin nga sama niini nga pagahimuon natong nangatawo sa landong sa balaanon ug waláy bulíng bandilâ sa Espanya.

“Sa pagkahuman sa pasunding, gisugdan dayon ang misa dinuyogan sa orkista ug sa mga artista sa dulaán. Tapus sa Evangelio, misaká sa pulpito si M. R. P. Fr. Manuel Martìn, usá

ka paring agustinhon nga mianhi gikan sa lalawigán sa Batangas, ug ang iyang wali gipamati sa kadaghanan sa dakúng pagtahud, kainit ug kadasig sa kasingkasing, labí na gayúd ang sinugdan nga iyang gikinatsilà nakapahimuót kaayo sa mga anák sa Espanya tungúd sa pagkaisug nga pagkasulti, pagkaangayán ug pagkasayón nga sabton sa mga pulong iyang gigamit. Busà, kainit ug kadasig sa kasingkasing mao ang angay ingalan sa babation sa tawo, sa babation nateng mga Katsilà bahin sa Birhen ug sa atong hinigugmang Espanya, ug labí na gayud kon mahimo pa untâ natò pagsal-ot sa usá ka sinulát, sanglit angay man usáb niining mga butanga, ang mga hunàhunà sa usá ka bantugan ug malig-ong haligi sa atong tinuhoan nga mao si *Señor Monescillo*, mga hunàhunà nga sa waláy duhaduha mao usáb ang sa tanáng mga Katsilà.

“Sa pagkahumán sa misa, kamíng tanán nanaká sa kombinto kuyog sa mga dagkung-tawo sa lungsod ug sa ubáng mga tawong talamdon, ug didto gidawat kami sa dakúng pag-abiabi ug pagtagád nga naandan na ni parí Salví, ug gidalitan mga tabakò ug mga igitimò nga gihikay sa *Hermano mayor* sa silong sa kombinto alang sa tanán nga bation ug kagutom.

“Sa tibuók adlaw waláy nakulang alang sa kasadyaan sa pangilin. Walá mapalong ang kinaiyáng kadasig sa mga Katsilà nga, sa mga higayón nga sama niini, dilì makapugóng ug magpakità gayúd, pinaagi sa pag-awit kun pagsayaw ug sa ubán pang mga masadyang lingawlingaw, nga silá adunay mga kasingkasing malumó ug malig-on, nga ang mga kaguól dilì makalupók kanila ug nga igò na kaayo nga adunay tutuló ka Katsilà nga magkatapok sa usá ka dapít arón ang kasubo mohalín didto. Busà, adunay sayaw sa daghang mga baláy sa lungsod, apán labí na gayúd sa baláy sa milyonyong Pilipinhon diín kamíng tanán gidapit ug paniudto. Dilì ko na lamang ministil iingón kanimo nga ang kombirá makabuhóng ug maayo kaayong pagkahikay: maóy matuod nga hulád sa kombirá sa kasál sa Caná kun sa kang Camacho, apán gihingpit ug gipun-an. Samtang nagpahamulos kami sa malalím mga makaon nga gidulot kanamò, hinikay sa mga manlulutò sa *La Campana*, ang orkista nagatugtog mga maanindot nga sonata. Ang maanyag uyamut nga anák sa tagbaláy nagasul-ob ug sapút sa mestisa ug nagadayandayan daghang mga batóng mahál, ug, sama sa gihapon, siyá

mao ang rayna sa pangilin. Kamíng tanán nangasubô uyamut nga walâ siyá makasayaw tungúd sa iyang maanindot nga tiíl nga nalisá ug diyutay, kay, kon tan-awon ta ang iyang mga kahingpitan nga gipakità sa bisan unsang butáng, dagway si gining de los Santos maayo kaayong mosayaw.

“Ang Alkalde sa lalawigán miabút karóng hapon arón pag-tambong sa panalangin sa unang bató sa tulonghaán nga himuon ugmang adlaw. Nasubô siyá sa diyutayng sakít nga gibatì sa tinamúd nga adunahan, Ginoo Ibarra, kinsa, salamat kang Bat-halá, ingón sa among hisayran, karon maayo-ayo na.

“Karóng gabhiona may masadyang pasunding gihimo, apán niini adto ko na lamang ikáw suginli sa akong sulát ugma, kay, labut pa sa mga butóbutó sa luthang nga nakabungog ug nakabungól kanakò, gikapuyan usáb akó kaayo ug nagadukâ na. Busà, samtang magpahaulì akó sa akong mga kusóg sa mga bukton ni Morfeo, sa ato pa, sa katre sa kombinto, hatagan ko ikáw sukad dirí, hamili kong higala, maayong gabii ug hang-tud ugma na usáb nga mao ang adlaw nga hinungdanon uyamut.

Irnong mabinationg higala nga mohalók sa imong kamót.

Ang Tinugyanan.

“San Diego, ika 11 sa Nobyembre.”

Mao kiní ang gisulát sa maayong tinugyanan. Basahon ta karón ang gisulát ni Kapitán Martín sa iyang higala nga si Luis Chiquito.

“Hinigugma kong Tsoy: Lakát ngarí pagdalì kon makahimo ka, kay ang pangilin masadyà kaayo; hunàhunaon mo lamang nga si Kapitán Joaquín hapit na maputo: makatuló siyá igoi ug dobla-dobla ni Kapitán Tiyago ug ang tutuló pulós gayúd namulta, busà si Kapitán Manuel, nga maoy kasero, misamót pagkadiyutay tungúd sa labihang kahinangóp. Sa usá ka sumbag gibuák ni parì Dámaso ang usá ka kingke, nasukò nga walâ gayúd siyá makaigò bisan makausá; ang tanáng nadaúg kanatò sa Konsul kaniadto sa pangilin sa Binyang ug sa Pilar sa Santa Cruz, nahurót ug kapilde dirí sa iyang mga manók ug sa bangka.

“Gipaabut namò nga dad-on ngarí sa sugalan ni Kapitán Tiyago ang iyang umagarón, ang sapian nga manununod ni anhing Don Rafael. apán dagway buút siya mosunod sa iyang

amahán kay walâ ngani patim-aw. ¡Kaanugon! Tingali dili gayúd siya magapulós.

“Si Insik Carlos nakasapî ug tinuod sa dulà nga *liam-pó*; natahap akó nga dunay tanghagà, tingali batobalani; kanunay siyang nagamulò nga masakít ang iyang ulo ug magsamot lamag pinuróng, ug kon ang bolitsis sa *liam-pó* magakahináy nag hunong, motikubô siyá hangtud nga ang iyang nawong modapat sa bolitsis, daw paminawon niya kiní. Mitagám na akó kay nasyud man sa mga kalaki nga sama nianà.

“Adiyós, Tsoy; ang akong mga manók mga maayog lawas ug ang akong asawa malipayon ug nalingáw uyamut.

“Imong higala,

Martín Aristorenas.”

Si Ibarra nakadawát usáb usá ka sulát nga nangalimyon sa kahumót, nga gihatag kaniya ni Andeng, ang kasalo sa pag-suso ni María Clara, sa unang gabii sa pangilin. Ang sulát miingón:

“Crisóstomo: Kapín na sa usá ka adlaw nga ikáw walâ patim-aw; nakabatî akó nga nasakit kag diyutay, giampo ko ikáw ug midagkot akó duhá ka buók kandilà, bisan si papá miingón nga ang imong sakit dili mabug-at. Kagabii ug karón gilangasán akó uyamut kay pasamuton lamang akóg patugtog sa piyano ug dapiton pagpasayaw. ¡Walâ akó masayud nga dinhi sa kalibutan aduna diáy daghang mga tawong hasulán! Kon dili pa tungúd kang parí Dámaso nga naninguhà paglingáw kana-kò, iya akóng sugirilan ug asoyan sa daghan kaayong mga butáng, nanirá untâ akó sulod sa akong lawak-higdaanan arón pagkatulog. Sulatí akó unsay sakit mo, kay paduawon ko kanimo si papá. Karón gipaanhà ko unà si Andeng arón ilàgà ka niya ug tsá: labíng-maayo siyá nga mobuhat nianà kay sa imong mga binatonán.

María Clara

“P. D.—Kon dili ka moarí ugmà, dili akó motambong sa panalangin sa unang bató sa tulonghaan. Labut.”

ANG KABUNTAGON

Ang mga banda sa musiká nanagtugtog sa *diana* sa pag-gimaw sa unang kahayag sa banagbanag, namukaw sa mga molupyò sa lungsod nga gipangapoyan. Ang kasadyà ug kada-sig nangabanhaw, ang mga lingganay gipamagting na usáb ug nagasugod na upód ang mga butó-butó sa luthang.

Mao kadto ang katapusang adlaw sa pangilin, mao ang kahugan gayud nga matuod. Ginapaabut ang daghan kaayong mga talan-awon labáw kay sa adlaw nga miagi. Ang mga *Hermanos de la V. O. T.* labíng daghan kay sa mga *Hermanos del Santísimo Rosario* ug ang mga sakop niya nanagpahiyúm nga daw naluoy, nanagtuo nga ang ilang pangandam molabáw gayúd kay sa ilang mga kaaway. Namalít silág labíng dagkung mga kandilâ: ang mga Insik nga nanagbaligyà ug talo nanagpakasapí pag-ayo, ug agig balus niini naghunàhunà silá pagpabunyag, bisan adunay nanag-ingon nga dilì tungúd sa pagtuo nila sa atong tinuhoan, kon dilì arón lamang pagpangasawa. Apán ang mga biyata nanubág:

—Bisan pa mao kanâ, ang pagdungan pagpakasál sa daghang mga Insik maóy usá na ka katingalahan; ang ilang mga asawa da unyà maóy mahibaló nga maghinayhinay pagkabig kanila.

Ang mga tawo nanagsul-ob sa ilang mga sapút nga labíng maayo; sa ilang mga sudlanan nanggulâ ang tanáng mga alahas. Ang mga tahúr ug mga sugaról nanagsul-ob mga sinina nga binoldahan, bino-tonisan ug mga batóng mahál, nanagtangkil mga mabug-at nga talikalang bulawan ug nanagkalò mga maputi nga *jipijapa*. Ang tigulang pilosopó mao day walâ mag-ilis bag-óng sapút: sininà nga sinamáy nga may mga lapák maitúm ug bino-tonisan hangtud sa liog, mga sapín nga hamugaway ug halapád nga kalong *fieltro* nga abuhón.

—Ikáw nagmasulub-on karón labáw kay sa unang mga adlaw—giingón siya sa *teniente mayor*;—dilì ka ba diáy buút

nag kitá managlipay usahay sanglit daghan man kitá ug paga-
hilakán?

—¡Ang paglipay dili sabton nga paghimog mga binuang!—
mitubág ang tigulang—¡Mao gihapon ang mga patuyang inyong
ginahimo matag-tuig! ¿Unsa may gipahanungdan nianang ta-
nán? ¡Giusik-usikán ninyo ang salapî ug inyo hinuong hikalim-
tan nga adunay daghang mga kabús ug mga kinahanglan nga
takús hinabangan! ¡Ah, nakasabút na diáy akó! Kanang pag-
patuvang sa mga binuang gihimo ninvo arón pagtabon sa mga

—Sayud na ikáw nga akó uyon kaayo sa imong hunahuna—
ubág si Don Felipo nga daw nagaligdong ug nagpahiyúm ug
matay.—Gilabanan ko man bitaw kanáng hunahunaa, apán
sa may takús ko mahimo batok sa *gobernadorcillo* ug sa
a?

—¡Moluwát ka sa imong katungdanan!—mitubág ang piloso-
gugilayón milakáw.

Si Don Filipo nahingangha ug gisagnunotan niya pagtan-
ang tigulang.

—¡Moluwát, moluwát!—nagkanayón ang *teniente mayor* nga
adulong sa simbahan;—¡moluwát!... ¡Oo, moluwát akó kon
ng katungdanana makapasidungóg pa ug dili pa usáb untá
ka alantuson! ¡Oo, moluwát untá akó!

Ang patyo sa simbahan nagsugwak sa mga tawo niadtong
ayona: mga lalaki ug mga babaye, mga batà ug mga tigulang,
agsul-ob sa ilang mga sapút nga labíng maayo, nanagsagol,
aglamok ug nanagsamot sulod-gulá sa mga gagmayng gang-
na. Nanimahong polborá, bulak, insiyenso, pahunót; ang
a bomba, kuwitis ug *busca-piés* makapasiyagit sa mga babaye
makapatawa sa mga batà. Usá ka banda sa musiká naga-
og tungód sa kombinto, usá usáb nagahatúd sa mga punoan
ungsoç, ug ang ubán nanaglibud sa kadalanan nga dina-
dayanan ug mga bandilâ nga nagkayabkayab sa kahanginan.
a sugâ nga may mga bulok nagkalainlain makalingáw sa
a matá sa kadaghanan, mga honi sa mga tulonggon ug ubán
g mga gahub makalipay usáb sa ilang mga dalunggan. Ang
a lingganay wala pahulaye pagbagting: nanagsahò ang mga
kyanán nga ginuyod sa mga kabayò nga usahay manghiku-

gáng, mosuki ug mosinta, ug kining talan-awona, bisan walá mahimutáng sa tulumanon sa pangilin, dili pabayran ug makalingaw uyarnut.

Ang *Hermano mayor* nga nahitudlò niining adlaw misugò sa iyang mga binatonán sa pagpangità sa kadalanan ug mga tawo nga adto pakan-a sa iyang baláy, sama niadtong kombirá nga gihisgotan sa *Evangelio*. Pinugsanay ang pagdapit, hapit lugson ang dinapit, pinaagi sa kusóg, sa pagpahigop ug sikwati, kapé kun tsá ug pagpakaon sa mga matam-is, ubp. Sabúg igakità nga ang usá ka pagdapit mahimong away.

Hapit na sugdan ang misa mayor, kanang ginatawag *misa de dalmática*, sama sa kagahapon nga gihisgotan sa tinugyanan sa mantalaan, maó day nakalain kay karón ang magamisa maó si parì Salví ug tipon sa mga tawo nga manimba makità ang Alkalde sa lalawigán ubán sa daghang mga Katsilà ug mga tawong maalam arón pagpamatì kang parì Dámaso nga nabantug sa tibuók lalawigán. Ang maóng *Alferez*, bisan mitagám na sa mga wali ni parì Salví, misimba arón pagpakità sa iyang maayong kabubut-on ug sa pagpanimalús, kon ugaling mahimo man, sa mga binuang gibuhat kaniya sa kura. Labihan ang kabantug ni parì Dámaso kay ang tinugyanan sa mantalaan nagpasiunà pagsulát sa iyang pangulo niining mosunód:

“Sumalà sa gipahibaló ko kanimo sa akong sulát kagahapon, mao gayud ang nahitabò. Nakabatón kami talagsaong kalipay sa pagpamatì kang M. R. P. Fr. Dámaso Verdolagas, karaang kura ning lungsora, nga gibalhin na karón sa usá ka lungsod nga labíng dakú agig ganti sa iyang mga maayong buhat. Ang bantugan nga magwawali misaká sa pulpito ug mipabatì sa kadaghanan usá ka wali nga matahúm ug halawom uyarnut nga nakapahinuklog ug nakapahibulong sa tanáng mga kristiyanos nga nanagpaabut nga sa iyang mga ngabil motubód ang makaayong tubig sa kinabuhing dayon. Mga halaglun ug talagsaong hunàhunà, mga sulti nga walá pa mabatì, matahúm nga paagi sa pagbalay sa mga hunàhunà, nga iyang gipahayag, mga panlihok nga dili tinon-an, mga hunàhunà nga maaniudot, mao kanà ang mga hiyas sa Bossuet¹ ng Katsilà, nga may katarungan uyarnut nga nabantug dili lamang kay sa mga maalam Katsilà

(1) Obispong katoliko nga Pransiyanhon nga nabantug tungud sa maayong mowali. — Pahamatngon sa Taghubád.

da, kon dili hangtud usáb sa mga buróng, mga *Indio* ug sa malalangong mga Insik.”

Bisan pa niini, ang masaligong tinugyanan sa mantalaan diriyót mapilit pagpapas sa tanang iyang gisulát. Si parì Dámaso mimulò nga gisip-on ug giubó ug diyutay, sakít nga mitakboy kaniya sukád sa miaging gabii, kay sa pagkahumán niyang awit sa usá ka masadyang awit nga ginganlan *petenera*, miinóm man tuló ka basong sorbete ug unyà mitambong makadiyót sa dulà. Tungúd niini, buút na untâ siyá mobalibad pagwali, ugaling kay walâ man makakitâ ug laing parì nga nakasag-ulo sa kinabuhì ug mga katingalahan ni San Diego—matuod nga ang kura nasayud niini, apán siyá man maóy magamisá;—ang ubáng mga parì, sa waláy usáng misupak, nagkauyon pag-ingon nga ang tingog ni parì Dámaso walâ gayúd maunsa ug nga anugon kaayo nga dili niya ipabatì ang matahúm niyang wali nga gisulát ug nasag-ulo na. Busà gihikay siyá sa iyang karaang *ama de llaves* ug *mga limonada*, gihidhiran ug tambal ang iyang liog ug dughan, giputós siyá ug panaptong mainit, gihilot, ubp. Si parì Dámaso misuyop pilá ka buók nga itlog hiláw ug kinutawag bino, ug sa tibuok buntag walâ mosulti ug walâ usáb mopainit; igò lamang miinúm usá ka basong gatas ug walâ motiláw sa iyang kinaharn nga manók minantikaan ug sa kiso sa Laguna nga iyang naandan buntag tanán, kay pulong pa sa iyang *ama*, ang manók ug ang kiso may asín ug may tambok busà makapukaw sa ubó.

—¡Kanang tanán giantus intawon sa parì arón lamang natò madangat ang langit ug mahibalik kitá sa matuod nga dalan! — matud sa mga *Hermanas de la V. O. T.* nga nanghinuklog uyamut sa pagkasayud niining mga tinuyong pag-antus ni parì Dámaso.

—¡Gisilotan siya sa *Virgen de la Paz!* —nagkanayón ang mga *Hermanas del Smo. Rosario*, nga nanaglagot kaniya tungúd sa iyang pagkahilig ug pagdapig sa ilang mga kaaway.

Sa ikawaló ug tungâ ang taknà mao ang paggulá sa pasunding nga miagi ilalum sa atop-atop panapton nga giladlad. Kadtong pasunding sama usáb sa kagahapon, bisan aduna na karón ing lain nga talan-awon: mao ang mga sakop sa *V. O. T.* Mga tigulang, babaye ug lalaki, ug pipilá ka mga dalagang

hapit na matigulang nanagsul-ob tag-as nga mga sapút gingon; ang mga kabús nga waláy ikaabút pagpalit nagsul-ob lamang mga panapton nga barót, ang mga sapian nanaggamit gayud mga sida, sa atò pa, nianang panaptong ginatawág *guingon franciscano*, tungúd kay mao man ang labíng ginagamit sa mga *Reverendos Frailes Franciscanos*. Kadtong tanang mga balanong sapút pulós matuod kay gikan man gayúd sa kombinto sa Manilá, diín pagalimsan silá sa mga tawo pinaagi sa paghatag ug kuwarta sa bilí nga waláy hinangyoan. Kiníng giingón namong bilí nga waláy hinangyoan mahimo nga pausbawon apán dili mahimo nga kunhoran. Sama niining atong gihisgutan aduna sab ing daghang mga butang ginabaligya sa maóng kombinto ug sa puloy-anan sa mga mongha sa Santa Clara; kiníng mga saputa, labút pa nga makahatag daghang mga *indulgencia* sa mga patáy nga limisan kanila, aduna pa gayúd ing laing hiyas nga talagsaon da uyamut igakita ug mao kiní: Ang labíng daan, dunót ug dili na ikasul-ob mao hinuon ang labíng mahál ug bilí. Gisulát kiní namò basin da ugaling kon sa among mga magbabasa adunay magakinahanglan niining mga relikyas, kun usá ba ka bilyako nga magbabaligyag nuóg sa Uropa buút madatò ug mopadalá nganhi sa Pilipinas usá ka sakayán nga mga sapút nga pulós sinursihán ug bulingón kay dinhi usá nianang mga sapút mahalín ug napulog-unóm ka piosos kun kapín ba nganì, sumalà sa ilang kadaanón ug kadunutón.

Si San Diego de Alcalá gitungtong sa usá ka karro nga dinayandayanán salapí nga pinikpik ug binulakbulakan. Ang maóng Santos, nga mayápis, adunay nawong garing, malígdong ug maugdang ang pamayhon bisan pa sa malabong ug kulungong buhók nga nagaliyóng sa iyang ulo sama sa mga *negrito*. Ang sapút nga iyang gisul-ob panapton nga masinaw binoldahan ug bulawan.

Ang atong talahuron uyamut nga Padre San Francisco nagasunód sa Birhen sama kagahapon, ugaling kay ang gipandungang sa *palio* si parì Salví na karón ug dili ang maayog barúg nga si parì Sibyla. Apán bisan si parì Salví dili maayog barúg sama kang parì Sibyla, nanghingapin usáb ang iyang kalígdong: gihugpong ug gitapion sa dughan ang iyang mga kamút, gidukò

ang iyang mga matá ug nagalakáw nga daw nagatikubò. Ang nanagdalá sa *palio* mao gihapon ang mga kabisa kagahapon, nagkadusingot sa dakúng kahinangóp tungúd kay nanagtuo intawon silá nga labut pang mangahimo nang sulosakristán, maniningil usáb sa mga buhis ug manluluwas sa mga kabús ug mga libud-suróy ug busà manghisama kang Kristo nga magaulà sa ilang dugô tungúd sa mga salá sa ubán. Ang kuwad-hutor nga nagasul-ob ug *sobrepelliz* moduol sa tanáng mga karro, nagabitbit sa insensaryo, ug ang kura, inigpakabahò sa asó sa insiyenso, mosamot pagligdong ug pagmugtok.

Sa ingón nianà, ang pasunding misuroy sa kadalanan, mahinay ang paglakáw dinuyogan sa mga butóbutó sa luthang, mga awit ug mga sonata sa mga banda sa musiká nga nanagsunód sa luyó sa tagsatagsa ka karro. Samtang ang pasunding nagalakáw, ang *Hermano mayor* nanghatag ug mga kandilà sa mga two nga nanguyog ug daghan kanila namauli sa ilang baláy nga nanagpakadalág mga kandilà nga igong isugâ sulod sa upát ka gabii samtang managdulàdulà silá sa baraha. Sa da kúng kahinuklog ug pagtahud mangluhod ang mga tawo nga nanan-aw inig-agi sa karro sa Inahán ni Bathalà ug sa dakúng kadasig mangadye silá mga *mutuo akó* ug *maghimayà ka, María*.

Mihunong ang karro atbang sa usá ka baláy diín sa iyang tamboanan, nga dinayandayanan mga maanindot panapton nga gipamitay, nanagpanambò ang Alkalde, si Kapitán Tiyagò, si María Clara, si Ibarra, pipilá ka mga Katsilà ug mga dalaga. Si parì Salvì miyahat, apán sa iyang mga lihoc walá gayúd bisan diyutay na lamang nagpailá nga siyá miyukbò kun nakaa-linggat sa iyang mga higala: mao day iyang gihimo ang pagpatikíg ug pagtanus sa lawas, ug sa ingón nianà ang iyang kapa gipahiangay niya pag-ayo sa iyang mga abaga.

Sa dalan, tungód sa tamboanan, diháy usá ka babayeng batan-on, makabibihag ang iyang nawóng, maanindot kaayo ang mga sapút ug nagakugos usá ka batà nga masuso. Tingali kadtong babayhana maóy usá lamang ka iwa kun magbabaton sa batà, kay kiní maputí man ug panit ug bulagáw ang buhók, apán ang maong babaye tabunon ug maitúm ang iyang buhók.

Sa pagkakitá sa parì, ang batà milugnot, gitunol ang iyang mga kamút ug unyà mikatawa, nianang kinataw-an sa mga ba-

tà nga dili makapaturók ug kagúol ug dili usáb gikan sa kasa-
kit. Taliwalà sa diyutayng kahilum, ang batà misinggit nga
nagkanayon: ¡Pa . . . pa! ¡Papá! ¡papá! . . .

Ang batan-ong babaye nahikurát, gisap-ungan niya pagkalít
ang bàbà sa batà ug milagsik paglakáw nga naulaw. Ang batà
mingaáb.

Ang mga tawong dautág hunàhunà nanagkidhatáy, ug ang
mga Katsilà nga nakaalinggat niadtong hitabô iyahay lamag
pahiyum. Ang nawong lusparón ni parì Salví mikalít pagka-
pulá.

Apán ang mga tawo walâ gayúy katarungan, kay ang kura
walâ nganì makailá niadtong babayhana nga maóy usá lamang
ka dumuduong midugok sa pangilin.

SULOD SA SIMBAHAN

Punò kaayo sa mga tawo ang kamalig nga gitudlò sa mga tawo nga puloy-anan sa Magbubuhat sa ngatanán. Nagtukmoráy, nagduotáy, naggum-osáy ug naniyabaw ang pipilá ka buók nga nanggulà ug ang daghan nga nanulod. Layò pa nganì iuna na pagkawhat ang ilang bukton aron pagkab-ut ug pagtunlod sa ilang tudlò sa *agua bendita*, apán takulahaw lamang iduót sa luyó ug ang bukton dili na makadangat sa iyang tuyò; dinhi mabatì ta ang usá ka ngulob: usá ka babaye nga hitumban sa tiíl namalikas, apán ang tukmoráy nagapadayon. Pipilá ka tigulang nakalugos pagtuslob sa ilang tudlò niadtong tubig nga nalubog na uyamút sa bulíng ug diín nanghunaw ang tanáng mga molupyò sa lungsod labut pa sa mga dumuduong, bisan nagkalisúd-lisúd nanghidhid sa maong tubig sa ilang tangkugò, sa alimpulo, sa agtang, sa ilóng, sa suwáng, sa dughan ug sa pusod, hugót ang pagtuo nga tungúd niadto gipanalanginan na ni Bathalà kadtong mga bahina sa ilang lawas ug dili na silá bayuokón, ni sakitán sa ulo, ni takbuyan sa itiká, ni sakitán sa tiyán. Ang mga tawo nga batà-batà pag panuigon, tungúd sa kahâ kay dili malagmit nga panakbuyan sa sakít, kun tungúd ba kay walâ manuo niadtong mga panguláng, lugos lamang nilang humdon ang tumóy sa ilang tudlò —arón ang mga tawong pakidiyos waláy ikasulti kanila— ug mohanà paghikap sa ilang agtang apán dili idapat ang ilang tudlò. “Aw, gipanalanginan man kahâ sa parì kanang tubiga!” —tingali nagkanayón ang hunahunà sa usá ka dalaga —, “apán tungúd sa iyang kalubog, bisag suholan pa dili gayud akó motuslob sa akong tudlo!...”

Didto sa sulod sa simbahán lugos lamang kitá makaginhawá alimuot kaayo ug mahanggap natò ang bahò sa mga tawò; apán kadtong tanán mahimo pag-antus tungúd sa pagkaayong laki nga mowali sa parì nga gitudlò niadtong higayona; ang

iyang wali gibayran sa lungsod ug duhá ka gatús ug kalim-an ka pisos. Ang tigulang Tasyo miingón:

¡Duhá ka gatús ka pisos tungúd lamang sa usá ka wali!
¡Usá da ka tawo ug makausá da itimô kanang sapia! ¡Usa ka ikatuló ka bahin sa salapî nga ibayad sa mga magdudulà nga managbudlay sulod sa tuló ka gabii! . . . ¡Waláy duhaduha kamó mga datò gayúd dagway kaayo!

—¿Unsa may labut niana sa dulà? —mitubág nga napungót ang mainiton nga pulopangulo sa mga *Hermanos de la V. O. T.*; —tungúd sa dulà ang mga kalág mangambak sa Sulad ug tungúd sa wali silá manghisaká sa Langit. Kon ang parì nangayò pag usá ka libo, hatagan untá namò ug pasalamatan pa nganì siyá . . .

—¡Bisan pa nianang tanán, kamó may katarungan tuod! —mitubág ang pilosopó; —kanakò ang wali labíng makalingaw kay sa dulà.

—Kanakò, ¡bisan ang dulà dilí makalingaw! —misinggit nga nasukò pag-ayo ang iyang kasulti.

—¡Tuhoan ko kanáng imong sulti, kay ikáw ugód walá may hisabtan nianang duhá!

Ang tigulang kaaway sa atong Tinuhoan milakáw nga walá magkabanâ sa mga panamastamas ug panghimaraut nga gihahót sa masuk-anon nga pulopangulo.

Samtang ginapaabut ang Alkalde, ang mga tawo nanagtabisáy sa singót ug nanag-utas panghuy-ab: arón pagpaugá sa singót, nagdibal ang mga paypay, mga kalò ug mga panyò; naniyagit ug nanghilak ang mga batà, ug kiní nakahatag dakúng gimbuhatón sa mga sakristán nga nangabug sa maong mga batà arón manggulá, ug tungúd niini ang hinayóg lawas nga pulopangulo sa *Cofradía del Santísimo Rosario* nakahunâ hunâ niining mosunód:

—Matuod hinuon nga ang atong Ginoo miingón: “Pasagdi ninyo nga ang mga batà manuol kanako”, ¡apán dinhi angay sabton nga ang mga batang iyang gihisgotan maó kadtong dili mga mahilák!

Usá sa mga babayeng tigulang nagasapót ug ginggon, si *Hermana Puté*, nagkanayón sa iyang apóng babaye, usá ka batà nga unóm pa ka tuig nga nagaluhód sa iyang tupád:

—¡Kondenada! ¡Pamatì pag-ayo arón ikáw makadungóg ug wali nga sama sa Biyernes Santo!

Ug gilusì niya ang batà, kinsa nahinuklog, gikulimà ang iyang nawong, gibudlot ang iyang mga ngabil ug unyâ midiyong.

Pipilá ka tawo nga nanagpungkò nanagdukâ duól sa mga kompisalan. Usá ka tigulang nagyangò-yangò sa iyang ulo, nakapatuo kang *Hermana Puté*, nga nangadye ug nagsamot hinol sa iyang kuwintas nga rosaryohan, nga kadtong pagyangò-yangò sa tigulang mao ang labíng maayong paagi arón pagtahud sa mga gimbut-an sa langit, ug mao nga sa hinayhinay iyang gisunód. Si Ibarra didto sa usá ka suók: si María Clara didto magluhód duól sa altar mayor, sa usá ka dapít nga walâ paduolig tawo ug gigahín gayud sa mga sakristán alang sa dalaga, sumalà sa gipahimangnò kanila sa kura. Si Kapitán Tiyagò nga nagsul-ob ug *frac* nagalingkod sa bangkò nga giandam alang sa mga punoan sa lungsod, busà tungúd niini, ang mga batà nga nanagpakailá kaniya nanagtuo nga siyá maóy usá usáb ka *gobernadorcillo*, ug tungúd niini walâ silá mangahas pagduol kaniya.

Sa katapusan miabút ang Alkalde kuyog sa iyang *Estado Mayor* nga gikan sa kristiya ug milingkod sa usá sa mga dagkú ug maanindot lingkoranan nga binakbakag alpombra sa ilalum. Ang Alkalde nag-*de gala* ug sa iyang dughan nagababag ang banda ni Carlos III ug upát kun limá ka mga medalya.

Ang mga tawo walâ makailá kaniya.

—¡Abá! —matud pa sa usá ka magdadaró: —¡usá ka sibíl nga nagasul-ob ug sapút sa magdudula!

—¡Kuwanggol! —gitubág ug gisikíl siyá sa iyang katupad; —¡mao kanâ si prinsipè Villardo nga atong nakità kagabii didto sa intablado!

Mitubò ang bilí sa Alkalde sa atubangan sa mga matá sa mga tawo ug giisip siyáng prinsipè nga ingkantado, mananaug sa mga higante.

Gisugdan ang misa. Ang nanglingkod nanindog ug ang nangatulog mimatá tungúd sa tilíng-tilíng sa kampanilya ug sa masipang tingog sa mga kantores. Si parì Salví, bisan sa kaligdong sa iyang nawong, mailá ta nga nahimuót tungúd kay ang *diácono* ug ang *subdiácono* pulós man gayúd mga paring *agustino*.

Bisan ang mga pulong gisamual ug dili maayong pagkalitók tungúd sa tingog nga pinaagi sa ilóng, ang tagsatagsa sa mga parì nga mihimo sa misa pulós maayong miawit, gawás sa *oficiante*, nga mao si parì Salví, kay ang iyang tingog nagakuróg ug diyutay ug usahay nganì mayabag siya, sa dakúng kahibulong sa nanagpakailá kaniya. Apán ang iyang panlihok angayán kaayo ug waláy diyutay nga sayóp; inig-awit niya sa *Dominus vobiscum* iyahat sa atóp ang iyang mga matá ug pahiligon ug diyutay ang iyang liog. Kon sud-ungon ta ang panagway ni parì Salví inigpakabahò niya sa asó sa insiyenso, makaingón kitá nga si Galeno may katarungan sa pag-ingón nga ang asó nga mosulod sa ilóng sa tawo mosaka sa ulo, kay ang liog sa parì motikíg man, ang iyang ulo jhangád sa taas ug unyá mohinay paglakáw padulong sa taliwalà sa alampoanan, sa dakúng kaligdong ug pinarayeg nga panlihok, hangtud nga si Kapitán Tiyagò nakaingón sulod sa iyang hunàhunà nga ang maong parì labí pang ambungan ug maligdong kay sa magdudulang Insik nga sipát nga iyang nakità sa usáng gabii, nagasul-ob sapút sa usá ka emperador, nabulit sa pintal ang nawong, may mga bandiláng gagmay sa bukó-bukó, bungot nga binuhat sa lambungay sa kabayò ug mga sapín nga dagkù ug tag-as ug tikód.

—Waláy duhàduhà —matúd pa sa hunàhunà ni Kapitán Tiyagò, —usá lamang ka kura natò labíng ambungan ug talahuron kay sa tanáng mga emperador.

Sa katapusan miabút na gayúd ang takná sa pagpamatì kang parì Dámaso. Ang tutuló ka parì nga nanaghimo sa misa nanglingkod sa ilang dagkung lingkoranan ug nanagligdong pag-ayo; ang Alkalde ug ang ubáng mga dagkung-tawo, nga nanagbitbit ug mga baston, nanglingkod usáb; nahilum ang musiká.

Kadtong kalít nga pagkahilum nakapamatá kang *Hermana Puté* nga nagahagók na tungúd sa musiká. Sama kang Segismundo, kun sama sa manlulutò sa sugilanon ni Dornroschen, ang unang gibuhat sa tigulang sa pagmatá niya, mao ang paglagpak sa tangkugò sa iyang apó nga nahikatulog usáb. Ang batà misinggit ug mihilak intawon, apán nalingaw lamang dayon sa pag-sud-ong sa usá ka babaye nga nagsamot tampok sa iyang dughan inaghat sa kadasig sa iyang pagtuo.

Ang tanán naninguhà pagpahiluna pag-ayo; ang waláy bang-

kò nànungkò lamang, ang mga babaye sa salóg kun sa ilang mga bitiis.

Si parì Dámaso miagi taliwalà sa kadaghanan, giunhan ug duruhá ka sakristán ug gisunód sa usá ka prayle nga nagabitbit usá ka dakung kuwaderno. Nawalâ siyág kadiyót sa pagsaká na sa hagdan nga nagalikoslikos, apán miguhò dayon ang iyang ulo, unyâ ang iyang tangkugò ug sa katapusan ang iya nang lawás. Mitan-aw siyá sa tanáng dapít sa simbahan dalá ang dakúng pag-salig, ug unyâ miigham; nakità niya si Ibarra: usá ka pagpirò sa iyang mga matá nagpasabút nga ang batan-on dilì niya hikalim-tan sa iyang wali; unyâ milingì kang parì Sibyla sa dakúng ka-himuót ug mitan-aw nga daw matamayon kang parì Manuel Mar-tín, ang miwali kagahapon. Tapus niining tanán, mihinay pag-lingì sa iyang kauban ug giingón niya: “¡Bantay!” Ang prayle miukáb dayon sa kuwaderno.

Apán ang wali angay asuyon sa laing bahin niining basahón. Ang wali ni parì Dámaso gisulát pinaagi sa *taquigrafía* sa usá ka batan-on nga niadtong panahona nagatuón niining sinulatana ug mahigugmaon uyamut sa mga maayong mamumulong; salamat niini, ikahulád ta karón niining basahón ang usá ka bahin sa wali nga sabúg mabatì niadtong mga dapita.

ANG WALI

Si parì Dámaso misugod nga nagahitad, ug sa tingog mahinay miingon:

"Et spiritum tuum bonum dediste, qui doceret eos, et manna tuum non prohibuisti ab ore eorum, et aquam dedisti eis in siti."
 "Y les diste tu esperitu bueno para que los enseñase y no quitaste tu maná de su boca y les diste agua en su sed!"

"Palabras que dijo el Señor por boca de Esdras, libro II, cap. IX, vers. 20."

Si parì Sibyla mitan-aw nga nahibulong kang parì Dámaso; si parì Manuel Martín naluspád ug milad-ok ug laway: sa iyang paminaw kadto labíng maayo kay sa iyaha.

Nakamatngon ba kahâ niadto si parì Dámaso, kun nagagilók ba gihapon ang iyang tutonlan, ang matuod mao nga siyá miigham makadaghan ug gitapion ang duha niya ka kamút sa ngilit as walihan. Ang larawan sa *Espíritu Santo* dihâ sa ibabâw sa iyang ulo, bag-ong pinintalan: maputí, malinis ug ang iyang mga tiíl ug sungó mapulapula ang bulok.

"¡Excelentísimo Señor (maitubáng sa Alkalde), buotan uya-mút nga mga parì, mga kristiyanos, mga igsuon ko kang Hesuskristo!"

Dinhi mihunong siyá, miusáb pagnanaw sa nanagpamatì kaníya ug nahimuót misud-ong sa mga tawo nga naminaw ug nanagligdong pag-ayo.

Ang unang bahin sa wali kinatsilaón ug ang ikaduha tinagalogón: *loquebantur omnes linguas.*

Humán sa mga pulong pasiuná ug humán siya mohunong kadiyót, gitudlò ang iyang kamút nga tuo ngadto sa altar ug mitutok pagtan-aw sa Alkalde; unyâ mihinay paghakús nga waláy tingog, gihangád ug diyutay ang iyang ulo ug mitudlo pagkalít sa ganghaán nga dakú sa simbahán, ug ang mga sakristán, sa pag-

kakitâ niadtong iyang lihok, nakahunahunà nga ang parì misinyas kanila ug gilayón ilang gitakpan ang mga ganghaán; ang *Alferez* mialindasáy ug nagduhaduha kon mogulâ kun pabilin ba, apán ang magwawali misugod na pagsulti sa hataás nga tingog, tibuók ug masipà: waláy duhaduha ang iyang karaan nga *ama de llaves* may kalaki gayúd sa panambal.

“Maanindot ug nagkasigá ang altar, halapád ang ganghaán nga dakû, ang hangin mao ang magadalá sa mga pulong diyosnon nga nagatubód sa akong bàbà; busà pamatia ninyo sa mga dalunggan sa inyong kalág ug kasingkasing, arón ang mga pulong sa Ginoo dilì mangahulog sa yutang batoón ug panuhakón sa mga langgam sa Ispidno, kon dilì hinunoa arón kamó manubò ug manggitib sama sa usá ka balaanon binhì sa kaumahán sa atong talahunon ug bulahan uyamut nga P. S. Francisco! Kamó, mga dagkung makasasalà, mga binihag sa mga moros nga kalagnon nga mipasad sa kadagatan sa kinabuhing dayon, luwan sa dagkung mga sakayán sa kahilayan nga lawasnon ug kalibutanon, kamó nga nanagbala sa mga pikít nga puthaw sa kaulag ug mga mangil-ad nga hunahunà ug nanagbugsay sa mga sakayán ni Dusipíl nga ispidnohanon, tan-awa ninyo sa dakúng pagpaubús dihá sa altar ang manluluwas sa mga kalág sa mga kamút sa yawà, ang maisug nga Gedeón, ang kusganon nga David, ang manaug nga Roldán sa atong Tinuhoan, ang guwardia sibíl nga langitnon, labíng maisug kay sa tanán nga mga guwardia sibíl karón ug sa umaabut, bisan siláng tanán lumpungón” (ang *Alferez* midiyong) —¡Oo, ginoong *Alferez*, labíng maisug ug makagagahum, kay bisan walâ siyáy pusíl kon dilì usá da ka krus nga kahoy ang iyang gipas-an, nakadaúg sa dakúng kaisgot batok sa waláy katapusan nga tulisán sa kangitngitan ug sa tanáng mga sakop ni Dusipíl, ug panghutdon untâ silá paghabas aron dilì na manuyhakaw hangtud sa hangtud kon ang mga yawà may kamatayon pa! Kiníng katingalahan sa buhat nga diyosnon, kiníng kahibulongan nga walâ pa igkità, mao kanáng bulahan nga Diego de Alcalá, nga, gawion ko ang usá ka pagtangdì, sanglit ang pagtangdì makatabang man pagpasabút niadtong mga butáng dilì masabút, sumalà sa ginaingón, busà ingnon ko kamó nga kiníng dakúng balaan sa langit maóy usá lamang ka sundalo nga iwít, usá lamang siyá ka suluguón sa pagbahínbahín sa

mga kalan-on sa mga sundalo sa among makagagahum uyamut nga kapunongan, nga sukád sa langit ginamandoan sa bulahan uyamut nga P. San Francisco, diin nakabatón akó ug dungóg sa pagkasakop ug paghupót sa katungdanan nga kabo kun sarhinto, sa dakúng mga kaluoy ni Bathalà.”

Ang waláy hibangkaagang mga *Indio* nga gihisgotan sa tinugyanan sa mantalaan waláy laing hisabtan sa wali ni pari Dámaso kon dili ang mga pulong da nga *guardia civil*, *tulisán*, *San Diego* ug *San Francisco*; nakamatngon silá nga ang nawong sa *Alférez* mikisdum, ingón man sa maisug nga panlihok sa pari nga nagawali, ug dinhi gisabút lamang nila nga ang *Alférez* gikasab-an sa pari tungúd kay dili man manakóp sa mga tulisán; nga si San Diego ug si San Francisco mao day mangako niining mga bulohatona kay dili man magatagád ang *Alférez*, kamatuoran niini mao ang usá ka kuwadro nga anaa sa kombento sa Manilà diin makità nga si San Francisco nakapugóng pagdungô sa mga Insik dinhi sa Pilipinas sa unang mga tuig sa pag-anhi sa mga Katsilà, waláy laing gigamit kon dili ang iya dang bakús. Busà nangalipay ang mga makidiyos, nagpasalamat silá kang Bathalà tungúd niining iyang panabang, hugót ang pagtuo nga kon mawalâ na ang mga tulisán puhuon usáb ni San Francisco ang mga sibíl Tungúd niini nasibut silá uyamut sa pagpatalinghog kang pari Dámaso nga mipadayon pagsulti:

“Excelentísimo señor: Ang mga dagkung butáng mga dagkú gayúd gihapon bisan sa tupád sa gagmayng mga butáng, ug ang mga gagmay usáb mga gagmay gihapon bisan sa tupád sa mga dagkú. Kiní mao ang giingón sa *Historia*, apán sanglit ang *Historia* makatunóng man lamang makausá ug masayóp sa makagatús, kay buhat man sa tawo ug ang tawo masalaypon man: *errare es hominum*, matud pa ni Cicerón, ang dunay bàbà masayóp gayúd. matud pa namong mga Katsilà, mao nga aduna pa diáy halaglum mga kamatuoran nga walâ iasoy sa *Historia*. Kiníng mga kamatuorana, *Excelentísimo señor*, giasoy sa *Espíritu* nga diyosnon sa iyang waláy sukód nga kinaadman nga walâ gayúd matukib sa salabutan sa tawo sukád sa panahón ni Séneca ug ni Aristóteles kanáng mga paring makinaadmanon sa kakaraan, hangtud ning mga adlawa karón nga misanay ug tinuod ang mga makasasalà, ug kiníng mga kamatuorana mao nga dili ang mga

gagmayng butáng mga gagmay sa gihapon, kon dili mga dagku silá, dili tupád sa mga gagmay, kon dili tupád sa labíng mga dagkù sa yuta ug sa langit ug sa hangin ug sa kapanganuran ug sa tubig ug sa kahanginan ug sa kinabuhì ug sa kamatayon!”

—¡Amen! —mitubág ang pulopangulo sa V. O. T. ug unya nangurús.

Niining mga pulonga nga iyang hingkat-onan sa usá ka bantugang magwawali sa Manilá, buút ni parì Dámaso nga mahitingala ang mga tawo nga namatì kaniya, ug tuod man, gihi-nol niya sa iyang tiil ang prayle nga nagatamud sa iyang wali aron mahinumtum sa iyang katungdanan kay walâ na man mag-tagád, daw nabungog sa pagpamatì sa daghang mga kamatuoran nga iyang giasoy.

—*Patente* sa inyong mga matá! —matud sa prayle nga nagatamud sa wali ni parì Dámaso ug nagpasaliód sa ubús.

—¡*Patente* sa inyong mga matá ang timaan nga tim-os ug dili malalis niining kamatuoran nga waláy katapusan sa kinaadman! *Patente*, anaa inyong nakità kanáng daw Adlaw nga nagakasigà sa mga hiyas, ug giingón ko nga Adlaw ug dili Bulan, kay dili kahibudngan nga ang Bulan mohayag sulod sa kagabhion: sa yutà sa mga butá, ang bulhog mao ang hari; sulod sa kagabhion mahimo nga mosiga ang usá ka sugá, usá ka diyutay nga bituon: ang labíng dakúng pahanungdan mao ang pagsiga bisan sulod sa kabuntagon sama sa Adlaw: jingón nianà si igsuon Diego nga misiga bisan sa taliwalâ sa labíng dagkung mga santos sa langit! Anaa *patente* sa inyong mga matá, kaninyo nga nawad-an na sa pagtuo, ang binuhat nga hingpit uyamut ni Bathalà arón mangaulaw ang mga gamhanan dinhi sa yutá, oo, mga iguon ko, *patente* sa tanan, ¡*patente!* ¡*patente!*”

Usá ka tawo mikalít pagtindog nga naluspád ug nagakuróg ug mitagò sulod sa usá ka kompisalan. Maóy usá ka magbabaligyag mga ilimnong makahubog nga nagadukâ ug nagadamgo nga gipangayoan siyá sa mga *carabincero* sa iyang *patente*, ug, sanglit walâ man siya makalukát, nahikurát siyá sa pagkabatì sa pulong *patente*. Ginaingón nga kadtong tawhana walâ gayúd mogulá sa iyang gitagoan samtang walâ pa matapus ang wali.

—“Mapaubsanon ug buotan nga santo, kanáng imong krus nga kahoy — (ang gibitbit sa larawan maóy usá ka krus nga sala-

pî)—, kanáng imong ubús nga sapút nakapasidungog kang San Francisco nga maóy among amahán ug ginasunód. Kamí nagpasanay sa imong santos nga kaliwat sa tibuók kalibutan, sa tanáng kasuokan, sa mga siyudad, sa mga lungsod, sa waláy pagpinig sa maitúm ug sa maputi” — (Mihiyak ang tiyán sa Alkalde) “nagaantus sa mga pagpugóng ug mga pagsakit, nagapasanay kami sa imong santos nga kaliwat sa pagtuo ug sa tinuhoan ug miasdang sa iyang mga kaaway”—, (¡Ah!, matud sa Alkalde nga nakaginhawa na)—“¡nga nagahinimbang sa kalibutan ug nagapugóng kaniya arón dili mahulog sa halawom nga bungaw sa kadautan!”

Ang mga tawong namati, lakip si Kapitán Tiyagò, iyahay lamag panghuy-ab. Si María Clara walà na magtagád sa wali; nahibaló siyá nga si Ibarra dihà sa iyang duól ug didto lamang kaniya ang iyang hunàhunà, samtang siyá namaypay ug nagsamot tan-aw sa baka sa usá sa mga *evangelista*, nga may hitsura sa kalabaw.

—“Kitang tanán angay nga makasag-ulo sa mga *Santas Escrituras*, sa kinabuhì sa mga santos ug sa ingón niana dili na lamang untâ kinahanglan nga akó magawali pa kaninyo, mga makasasala; kinahanglan mangasayud kamó sa mga butáng hinungdanon ug kinahanglan kaayo, sama sa *Amahán namò*, bisan daghan kaninyo nangalimot na niana ug nanagpuyô sama sa mga protestante ug sa mga irihis nga dili motahud sa mga tinugyanan ni Bathalà dinhi sa yuta, ingón sa mga Insik, apán kamóng tanán mangambak sa sulad, unsay sakít sa akong tiyán, ¡mga kondena-do!”

—¡Abá, uusa kanâ palì Lámaso, kanâ!—misagbat si Insik Carlos nga mitutok pagtan-aw mapungtanon uyamut kang parì Dámaso, kinsa nagpatakà na lamag sulti ug panghimaraut.

—“¡Mangamatay kamó sa salâ, mga kaliwat ug irihis! ¡Sukád dinhi sa yuta gisugdan na kamó pagsilot ni Bathalà pinaagi sa pagbilanggó! ¡Ang mga banay ug ang mga babaye kinahanglan maglikáy na untâ kaninyo, kinahanglan untâ bitayon kamó sa mga punoan arón dili mosanay ang binhi ni Satanás sa kaumahán sa Ginoo! . . . Si Hesukristo miingon: ¡Kon kamó adunay bahin nga dunót sa lawas nga magasugyot kaninyo sa pagpakasalá, abisá ninyo ug isugba sa kalayo! . . .

Si parì Dámaso nagpanguróg sa kasukò, nalimot sa iyang wali ug maayong sinultihán.

—“Nakadungog ka!—nangutana sa iyang kauban ang usá ka batan-on tinon-an sa Manilá;—“abisón mo ba ang imoha?”

—“Yati da! ¡Abisón niya pag-una ang iyaha! —mitubág ang usá nga mitudlò sa parì nga nagwali.

Si Ibarra gigil-asán; milingi siyá kay nangitag suók nga takús untâ niya kapahiplian, apán ang simbahán punò uyamut sa mga tawo. Waláy nabatì ug nakità si María Clara, nga nag-samot lamag sud-ong sa bulahang mga kalág sa Purgatoryo, mga kalág nga hitsurag mga lalaki ug babaye nga pulós nanaghubò, managlukdog *mitra, capelo*¹ kun mga *toca*,² ug giasál sa kalayo samtang nanaggunit sa bakús ni San Francisco nga walâ gayúd mabugto bisan giunsa na lamag yudyod sa mga kalag.

Ang prayle nga nagatamód sa wali walâ na makatultol sa pagkadungog niadtong mga pulong walâ mahisulát sa kuwaderno nga iyang gitamdan, gilaktawán niya tutuló ka bahin sa wali ug nagkonò-konò paghunghong kang parì Dámaso nga mipahulay ug naghángus pa tapus niya pahungawá ang iyang kapungót.

—“Kinsa kaninyo. mga makasasalà nga namatì karón kana-kò, ang motilap sa mga samád sa usá ka alaut ug nagkagidlay nga makalilimus? ¡Tubág ug ipataás ang kamút... ¡Walâ gayúd! Daan pa lagí akó: ang usá da ka santos sama kang San Diego de Alcalá maóy makahimo nianà; gitilapan niya ang lawas sa usá ka tawo nga naputós sa samád ug giingón niya ang usá niya ka igsuon nga nahitingala: ¡Ingnón niini pagtambal kiníng masakitón!... ¡Mao kanâ ang paghígugma sa isigkatawo nga gitudlò sa atong tinuhoan! ¡Oh, kaluoy nga kristohanon! ¡Oh, kalulot nga waláy sanglitanan! ¡Oh, hiyas sa mga hiyas! ¡Oh, kahingpitan nga dili takús masunód! ¡Oh, batobalani nga waláy bulíng!...”

Ug mipadayon siyá pagsulti sa ingón nianà, dinupá ang mga bukton nga usahay ituboy ug usahay usáb ipaubús sama sa magabugaw ug langgam.

—“¡Unà siyá mamatay misulting linatín bisan siyá dili maan-tigong molinatín! ¡Mao kanâ ang inyong katingad-an ug dakú,

(1) Tabón nga puli sa alimpoo sa Obispo, Arzobispo kun Cardenal.

(2) Pandong puli ug pinatuskig sa madre.

mga makasasala! ¡Kamó bisan nagatuón sa linatín ug hampakon pa ngani, dili gayúd makasultig linatín, mangamatay na lamang kamó ug dili pa gayúd makasulti niining pinulongana! Ang pagsultig linatín maóy usá ka kaayohan nga ituga ni Bathalà, busà linatín ang pinulongán sa Simbahán. Akó usáb mahibaló nga molinatín. Kay ngano, ðitungina ba diáy ni Bathalà kiníng kalipaya sa iyang hinigugma nga Diego? ðMahimo ba nga mamatáy siyá, pasagdan ba lamang ni Bathalà nga mamatáy siyá nga dili makasultig linatin? ¡Dili mahimo! ¡Si Bathalà dili untà matarong, dili untà siyá Bathalà! ¡Busa si San Diego misulti sa linatín, ug kiní gimatuoran sa mga magsusulat niadtong panahona!”—Ug gitapus niya ang pasiuná sa iyang wali niining mga pulong atong asuyon sa ubús, mga pulong gibudlayan niya pag-ayo bisan sinunód sa usá ka bantugang magsusulat nga mao si Sinebaldo de Mas.

—“¡Busa, yukboan ko ikaw, hamili nga Diego, dungóg sa among kapunongan! Ikáw mao ang natingban sa mga hiyas nga maayo, mapaubsanon nga dungganon; mapailubon nga maluluton; masinugtanon nga malig-og kasingkasing; makasaranganon nga maibugon; kaaway nga mapuanguron; manggiluyon nga dili mohikaw sa pasaylo; mapangilabahon nga matahapon; matinuhon ug maampuon; matuhotuhon nga sayon limbungan; ulay nga mahigugmaon; hilumón nga maantigong motipig sa tinagoan; mainantuson nga mapailubon; maisug nga mahadlukon; mapinugnganon nga may kaugalingong kabubut-on; mapangahason nga hugót ug ginhawa; masinugtanon nga mapahiuyonon; manggiulawon nga maayog kadungganon; mabinantayon sa iyang mga butáng kaugalingon apán dili hikawan; batíd nga may katakús; matinagdanon nga may batasan; malalangon nga maigmat ug salabutan; maloluyon nga mabination; mabinantayon sa iyang lawas nga may kaulaw; mapanimalusón nga maisug; kabús tungúd sa kakugi apán mapahiuyonon; usikán nga madaginuton; kugihán nga may kataspok; madaginuton nga dili mahinugonon; masayón nga limbungan apán masinabuton; mangungusab nga moangkon sa mga linundagan sa iyang buhat; dili matinagdanon nga naninguhà sa pagpakakat-on; ¡gibuhat-ikáw ni Bathalà arón makatagamtam sa katam-is sa gugmang putì! ¡Tabangi akó sa pagsangyaw sa imong dagkúng mga hiyas ug sa imong ngalan nga labíng napahitaás kay sa mga bituon ug

labíng mahayag nianang Adlaw nga nagatuyók sa imong tiilán! Tabangí akó ninyo, iampò akó ninyo kang Bathala aron iya akóng lamdagan ug pangadye kamo sa *Maghimaya ka, María*."

Ang tanán nangluhod ug nabatì ang usá ka yagungyong nga sama sa hinadyong sa daghang mga lagóng nanagpundok. Ang Alkalde milugos pagluhód sa iyang pikas nga tuhod, nag-utas panglingô daw nabalaka; ang *Alferex* naluspad ug nagbasul.

--¡Itambug sa ispidno kanáng kuraha!--mibagutbot ang usá sa duhá ka mga batan-on nga gikan sa Manilá.

--¡Ayáw pagbanhá!--mitubág ang usá--kay hidunggan unyá kitá sa iyang kamaayo...

Samtang kiní nahitabô, si Parì Dámaso, ináy untâ mangadye sa *Maghimaya ka, María*", nag-utas na hinuon ug panuyô sa prayle nga nagatamód sa iyang wali, kay gisayloán man niini ang tutuló ka bahin nga labíng maayo, mikaon duhá ka buók *merengue* ug miinum usá ka basong bino sa Málaga, nagatuo nga ang *merengue* ug bino labíng maayong molamdag kay sa tanang mga *espíritu santo*, bisan kiní magatagò sa panagway sa usá ka salampati nga dingát. Karón magasugod na usab siyá sa wali nga tinagalóg.

Gitangkugó na upód sa tigulang biyata ang iyang apó nga babaye ug kiní nahigmatá nga nagadaut ang buót ug nangutana:

--¿Tinghilák na ba?

--Dilì pa; apán ayáw pagkatulog, ¡kondenada!--mitubág ang apohán.

Sa ikaduháng bahin sa wali, sa atò pa, sa bahin nga tinagalóg, diyutay da kaayo kamí ug hitiman-an. Si parì Dámaso mosulti sa tinagalóg sa walâ lamay pangandam, dilì tungúd kay batíd na siyá kaayo niining pinulongana, kon dilì, sanglit nagatuo man nga ang mga Pilipinhon nga nanagpuyô sa mga lalawigan gawás sa Manilá pulós mga waláy alamag sa mga lagdá sa *Retórica*,¹ dilì siyá mahadlok bisan masayóp sa ilang atubangan. Sa mga Katsilá hinuon managana na siyá: nakadungóg man ugód nga nanagsulti silá bahin sa mga lagda sa maayong

(1) Basahón nga nagtudlo sa mga lagda sa paghimog maayong sinulat ug pakigpulong.

pagpamulong ug mahimo nga kahâ tipon niadtong nanagpamati adunay usá kun pipilá ka buók nga nakatilaw ug tulonghaan, tingali ang *Alkalde Mayor*; busà, tungúd niini, ang iyang mga wali isulát gayúd niya, iyang hagpatan sa mga sayop, hashasan ug unyà sag-ulohon pag-ayo ug sulaysulayan pipilá ka adlaw unà iwali.

Gidungóg nga waláy usá sa namati nga nakasabút sa kahu-logan sa tibuók wali, tungúd kay kono mabáw da man kaayo ang salabutan sa mga tawo nga namati ug halawom uyamut ang sa nagwali, sumalà sa pulong ni *Hermana Rufa*, busà ang kadaghanan nabalò lamag paabut sa higayon nga tinghilák, ug ang kondenada nga apó sa tigulang biyata nahibalík na lamang pagkatulog.

Bisan pa niini, kiníng bahina sa wali ni pari Dámaso labíng daghan ug mga linundagan kaysa nahiuná, labí na sa pipilá ka mga tawong namati, sumalà sa nakità natò sa ulahi.

Gisugdan niya ang wali niining mga pulonga: *Mana capatir con cristiano* nga gipasundan ug daghang mga pulong dili mahubad; nagahisgot siya sa kalág, sa Ispidno, sa *mahal na santo pintacasi*, sa mga *Indio* nga makasasalà ug sa mga buotan nga Padres Franciscanos.

—¡Dimongkaw! —miingón ang usá sa mga waláy tahud nga Manilan-on sa iyang kauban; —alang kanakó kanáng iyang sinultihón sama da sa ininsik; ¡adto na akó!

Ug sa pagtan-aw niya nga tinakpan man ang ganghaán, didto maagi sa kristiya, sa dakúng kahikurat sa kadaghanan ug sa nagawali nga naluspad, ug naputól ang iyang sulti; ang ubán nanagpaabut ug mga pulong mahait ug masuk-anon, apán si pari Dámaso igó lamang misagnunot pagtan-aw ug unyà mipadayon sa iyang wali.

Nagpakápaká ang mga tunglò batok sa mga kadaut ug mga kangil-ad niining panahón karón, batok sa kakulang sa pagtahud ug sa pagkaanám nag kapalà sa atong tinuhoan sa kasingkasing sa katawhan. Kiníng butanga daw maóy iyang hiantigohán pag-ayo kay mahapsay man ang iyang sinultihán, masayón ug matin-aw nga sabton. Nagahisgot siyá sa mga makasasalà nga dili mangompisál, kinsa mangamatay lamang sa bilangoán nga dili hitambongán ug pari, sa mga banay nga tinunglo, sa mga

mesticillo nga mapahitas-on ug punô sa hangin ang ulo, sa mga batan-on nga managpakamakinaadmanon, sa mga *filosofillo* kun *pilosopillo*, mga *abogadillo*, *estudiantillo*, ubp. Nailá na kaayo ang batasan sa daghang mga tawo nga buót mobiaaybiay sa ilang mga kaaway: kadtong mga pulong kinatsila nga ilang ipahiangay sa mga kaaway, pun-an nilag *illo* sa katapusan, kay bisag unsaon pagpugâ ang ilang utok walâ na may laing dugâ nga makuhâ, ug mao nga mangalipay na lamang silá niining paagiha.

Si Ibarra nakadungog niadtong tanán ug nakasabút siyá sa mga pasumbingay sa parì. Nagpakità siyá sa iyang nawong usá ka aron-ingnon nga kalinaw sa buót ug ang iyang mga matá daw nangità kang Bathalà ug sa mga punoan sa lungsod, apán didto mao day iyang nakità ang mga larawan sa mga santos ug ang *Alkalde* nga nagadukâ.

Ang kaisgut sa parì nga nagawali nag-anam kadakú. Naga-hisgot siyá sa kanhing mga panahón nga ang mga Pilipinhon. inigpakahinagbò ug usa ka parì, motukás dayon sa kaló, idapat sa yutà ang pikas niyang tuhod ug moamín sa kamút sa maong parì. —“Apán karon,” —matud niya —“igò lamang kamó nga motukás ug diyutay sa inyong kalò arón dili magubâ ang inyong hinapay. Igò lamang kamóng moingón: ¡maayong buntag, *among!* Ug adunay mapahitas-ong mga *estudiantillo*, nga nanagpakakat-on ug diyutayng linatín nga, tungúd kay nanagpakatu-ón sa Manilà kun sa Uropa, nanaghunàhunà sa mga may katungód sa pagpig-it sa among kamút ináy untà nila hagkan... ¡Ah, ang adlaw sa panudyà hapit na gayúd moabút, ang kalibutan matapus na, daghang mga santos nga nanagtag-an niini, magaulán ug kalayo, bató ug abó pagsilot sa inyong kamapahitas-on!”

Ug gitambagan niya ang lungsod nga dili mosunod nianang mga salbahis, hinunoa likayán ug kasilagan kay mga *excomulgado* kanâ silá.

—“Pamatia ninyo ang ginaingón sa mga *santos concilios*” — matud niya. —“Kon ang usá ka *Indio* makahinagbò sa dalan ug usá ka parì, idukò ang iyang ulo ug itaon ang iyang liog arón ang *among* moagbay kaniya; kon ang kura ug ang *Indio* managkabayô, ang *Indio* kinahanglan mohunong, motukás sa iyang takukong kun kalò sa dakúng pagtahud; ug sa katapusan, kon ang *Indio* magakabayô ug ang parì magalakát lamang, ang *Indio*

mokawas sa kabayo ug dili siyá mobalik pag-angkas hangtud nga ang parì dili pa moingón nga *¡sulong!* kun adto na ba sa halayô. Mao kiní ang giingón sa mga *santos concilios* ug ang dili magasugót niini, *excomulgado*."

—¿Kon kitá magakabayô ug kalabaw? — nangutana sa iyang katupad ang usa na magdadaro nga naduhaduhaon.

—¿Aw . . . padayon lamang sa waláy lingi-lingi! —mitubág ang gipangutana, nga maóy usá ka tawong batíd na niining mga butanga.

Apan bisan pa sa mga singgit ug mga waldas-waldas sa parì nga nagawali, daghan ang nanghikatulog ug walâ magkabâna sa iyang wali, kay kadtong mga butang iyang giasoy mao man gi-hapon ang gipangasoy usáb sa ubáng mga parì: kawang lamang ang mga sulaysulay pagpanghupaw ug paghilak sa pipilá ka mga biyata tungúd sa mga salâ mga sa kaaway sa atong tinuhoan, kay sa nadugay na gikapuyán silá tungúd kay walâ may usá nga minunót kanila. Ang maong *Hermana* Puté supak ngani usab sa giasoy sa parì. Usá ka tawo nga nagalingkod sa iyang tupád ug nahikatulog pag-ayo, nahaigmatá ug nahipangkà kaniya ug tungúd niini nagum-os ug nakumos pag-ayo ang iyang sapút: ang tigulang mikuhà sa iyang kutso ug giligid ug bunal ang tawo, dungán ang pagsinggit pag-ingón:

—¡Ay! ¡pahawà. salbahis, mananap, yawá, kalabáw. irô, kondinado!

—Sumalà sa mapaabut, ang mga tawo nagubút. Mihunong ang parì nga uagwali, midiyong ang iyang nawong, nahibulong niadtong dakúng kaguliyang sa mga tawo. Tungúd sa labihang kasukô, ang mga pulong misangit sa iyang tutonlan ug igò lamang siyá nga nakangaáb dungán ang pagpukpok sa akmoyanan sa *pálpito*. Kiní nakapakurát sa tigulang, gibuhian niini ang iyang kutso samtang nagbagutbot ug nag-utas pangurús ug unyà miluhod sa dakúng kaligdong.

—“¡Aaah! ¡aah!” —matud pa sa parì nga sa katapusan nakasulti na, nagdupa-dupa ug nagsamot lingô-lingô; —“mao kanáy bunga nga inyong nakuhà sa akong pag-utas wali kaninyo dinhi buntag-buntag, mga salbahis! ¡Dinhi sa baláy ni Bathalà managbugnò ug mamalikas kamó, mga waláy ulaw! ¡Aaah!, ¡walâ na kamo ing gitahud! . . . ¡Kiní mao ang bunga sa kau-

lag ug ka waláy pagpugóng sa mga kailibgon nga midagsang karóng mga adlawa! ¡Daan pa gayúd akó, aah!”

Ug mahitungúd niini mipadayon siyá pagsulti sulod sa tungà sa taknà. Ang Alkalde mihagok na, si María Clara nagdukà-dukà: ang alaut walà na makapugóng sa katulog nga nagayud-yod sa iyang tabón-tabón, sanglit walâ na may nahibilín nga ku-wadro kun larawan nga walâ niya ayoha pagtutok, ni laing bu-tang takús untâ makalingáw kaniya. Kang Ibarra walâ na maka-unsang mga pulong ug mga pasumbingay sa parì; karón nag-hunàhunà na siyá sa usá ka balayng diyutay nga adto itarok sa kinatumyan sa usá ka bukid, ug nakità niya si María Clara did-to sa ilang tanaman. ¡Nga sa kawalogán managkamáng ang mga tawo sa ilang mga lungsod nga alaut!

Kaduhá na ipatiling-tiling ni parì Salví ang kampanya, apán kiní nakasugnod hinuon sa kalayo: si parì Dámaso gahián kaayog ulo ug gitaás ang iyang wali. Si parì Sibyla nagpa-ngitlib sa iyang ngabil ug kadaghan na niya ayoha ang iyang antiyohos nga cristal de roca tinaud ug bayanán nga bulawan: si parì Manuel Martín mao day bugtong namatì nga daw na-himuót kay daw nagsamot man ug pahiyúm.

Sa katapusan, ang parì gikapuyan na ug nanaug sa waliha-nan.

Ang tanán nangluhod arón pagpapasalamat kang Bathalà. Ang Alkalde nanglugod sa iyang mga matá, gituy-od ang pikas niyang bukton sama sa nanghuyatid, ug unyâ nanghuy-ab ug dakú.

Gipadayon ang misa.

Dihâ nga si Balbino ug si Chananay miawit na sa *Incarnatus est*, and tanán nangluhod ug ang mga parì iyahay ug dukô sa ilang ulo, usá ka tawo miduol kang Ibarra ug mihunghong pag-ingón: ‘Inigpanalangin unyà sa unang bató sa tulonghaan, ayáw pagpalayó sa kura, ayáw paglusad sa gahong ug ayáw pag-patungód sa bató nga itunlod, kay ¡peligro kaayo ang imong kinabuhì!”

Nakità ni Ibarra si Elías, kinsa, sa pagkahumág sulti niini, misuot sa daghang tawo.

ANG PLUMA

Ang tawong madalag ug panit nagatuman gayúd sa iyang saad: dili usá ka masayón nga dambá ang iyang gitukod ibabáw sa lungág nga gikalot arón pagpakanaug sa dakúng bató nga itunod didto; dili mao ang dambà nga tutulóy tiíl nga gipa ninguha ni Nyor Juan arón sa iyang kinapungpongán adto ibitay ang usá ka motón; labut pa nga maóy usá ka makiná, maóy usáb ka dayandayan nga dakú, maanindot kaayo ug maka-pahikurát sa buót.

Sa gitas-on nga waló ka metro mituybò ang nagawakat nga dambà: upát ka mabagâ nga kahoy gipadulot sa yutà ug maóy silbing mga haligi, ug kadtong upát ka kahoy nanagkupertungúd sa laing mga kahoy nga gipamabag ug nanagkurus, ug arón usáb managkupertungúd sa kiníng mga kahoya, gipanlansang silá ug dagkung mga lansang nga walá pataupa, arón kadtong dambà masayón unyâ nga gub-on kay dili man dayon. Tungúd sa dagkung mga pisi nga nanagbitáy, makaingón kitá nga kadtong damba malig-on gayúd kaayo ug maanindot usáb tungúd sa mga bandiláng nagkalainlain ang bulok nga gipanaud sa ibabáw ug sa tungód sa mga purongpurong mga bulok ug mga dahon sa kahoy nga maayong pagkatagik ug pagkabalay.

Didto sa itaas, taliwalà sa mga kahoy, mga purongpurong ug mga bandilâ nga nanagwakat, hiniktan ug mga kaw-it nga puthaw, nagabitáy ang usá ka dakúng motón nga tutuloy matá, sinaplotan sa tutuló ka pisi nga labíng dagku kay sa ubán ug nga maoy gihigót sa dakúng bató nga sinapsapan ug linungagan sa taliwalà arón mahitakdò sa lungág usab sa usáng bató nga gipahamutang nang daan sa ilalum sa atabay diín pagatipigan ang kaagi sa hitabò niadtong adlaw, ingón sa mga mantalaan, mga sinulát, mga salapi, mga medalya, ubp., ug sa ingón niana kadtong tanán kahâ mahabilin ug masunód sa daghang mga kaliwatan. Kiníng mga pisia nga gikan sa motón sa itaás miagi sa mga matá

sa usá usáb ka motón sa ubús nga gigaid sa tiilán niadtong dam-bà ug mibilikis sa usá ka kahoyng malingin, binabag ug mo-tuyok nga gitaud sa pipilá ka dagkung kahoy nga giugbok sa yutà. Kiníng kahoya, nga palihokon pinaagi sa pagtuyok sa duhá ka pul-an, makahimo pagpilôpilô sa kusóg sa usá ka tawo salamat sa mga ligid nga ngipnan, bisan mahinay usáb hinuon ang lakáw sa buhat.

—Tan-awa ninyo— matud pa sa tawong madalag ug panit nga nagatuyok sa pul-an:— tan-awa, Nyor Juan, kon dili ba bisan akó dang usará makahimo pagpasaká ug pagtunton sa dakúng bató... Hinikay gayud kiní pag-ayo kay ang pagpa-saká ug pagtunton mahimo nakò pagpahinay kun pagpakusóg sumalà sa akong kabubut-on, busà sukád sa ilalum sa lungág ang usá ka tawo makahimo pagtakdò sa durohá ka bató samtang akó magahikay dinhi.

Si Nyor Juan nahibulong kaayo sa tawo nga nagapahiyúm, nianang pahiyúm nga talagsaon. Ang mga tumatan-aw nanag-sulti-sulti ug nanagdalayeg sa tawo nga madalag ug panit.

—?Kinsay nagtudlò kanimo niining makinaba? —gipangu-tana siya ni Nyor Juan.

—¡Ang akong amahán, si anhing tatay!— mitubág siyá inu-banán sa usá ka pahiyúm talagsaon.

—Ug sa imong amahán, ¿kinsa may nagtudlò?

—Si Don Saturnino, ang apohán ni Don Crisóstomo.

—Walá akó masayud nga si Don Saturnino díáy . . .

—¡Oh, daghan kaayo kadto siyág hibaloán! Dili lamang kay makusóg mamunal ug ibulád pa niya sa init ang iyang mga sinuholan; mahibaló usáb siyáng mopukaw sa mangatulog ug mahibaló nga mopakatulog sa nanagmatá. ¡Makità da ninyo ang gitudlò kanakò sa akong amahán, makità da ninyo!

Ug ang tawong madalag ug panit mipahiyúm, nianang pahiyúm nga lain ug talagsaon.

Sa ibabáw sa usá ka talad nga hinapinan ug panapton nga gamâ sa Persia, didto ang tibuók ug malingin nga sudlanán binuhat sa tinggà díin pagatipigan ang mga butáng makità usáb sa iyang tupád: usá ka kaha nga bildong bagâ mao ang sudlanán niadtong mga handumanan sa usá ka panahón arón

didto pagatipigan ug itagana alang sa umaabut ang mga handumanan sa kanhiay. Si pilosopó Tasyo nga nagasuroy-suroy didto ug nagahinuktok, nagkanayón:

—Dagway may adlaw da, kon kiníng buhat nga gisugdan karón madaan na unyâ humán molabáy ang daghang mga katalagman ug matumpag na tungúd sa mga linog kun tuyuon ba gayud paggubâ sa tawo, ug sa ibabáw sa mga ginubâ manubò ang mga tanúm nga gagmay ug mangaput ang mga bagon; unyâ kon mahananaw na ang mga tanúm, mga bagon ug mga ginubâ ug ang ilang mga alikabó ipadpad na sa kahanginan, ug sa mga paníd sa Kaagi mapapas na ang handumanan sa tulonghaán nga tukuron ug sa tawo nga nagabuhat kaniya, handumanan nga sa usá ka bahin dugay na nga napalà sa panumduman sa katawhan; kahâ, kon ang mga kaliwatan nga hingtabunán na sa yutà kun mangahanaw na, takulahaw lamang nga ang budlong sa tawong magabugwal sa yutang lokhan, dungán sa bitî nga mokalít pagliksi inigkabanggà sa bató ug sa budlong, kahâ makubkob niadtong tawo gikan sa kahiladman sa mga pangpang ang daghang mga tigmo ug mga katingalahan. Kahâ ang mga makinaadmanon sa usá ka nasud nga mopuyô unya dinhi managbudlay pagkalot, ingón nga nanagbudlay karón ang mga makinaadmanon sa pagkubkob sa yutà sa Ehipto arón pagpangitá sa mga salín sa mga kaliwatan nga maalam ug mauswagon nga nangahanaw na ug walâ magadahúm nga motikiyop kanila ang usá ka gabii nga hataás uyamut. Kahâ ang usá ka maalam nga magtutudlò moingón sa iyang mga tinon-an nga may limá kun pitó pa lamang ka tuig ang ilang kagulangon, sa usá ka pinulongan nga hisabtan sa tanán: “¡Mga ginoo! Humán tun-i ug susiha pag-ayo ang mga butáng hipalgan sa kahiladman niining yutà nga atong gitumban, humán matukib ang kahulogan sa pipila ka mga badlis nga nakità, ug human hubara ang pipilá ka pulong, mabanàbanà ta sa waláy diyutayng kahadlok nga masayóp nga ang maong mga butáng kaugalingon niadtong mangitngit mga panahón nga ang tawo luóg pa. Tuod man, mga ginoo, arón gayúd kamó makabanàbanà sa kaburóng kun kaiwít sa atong mga katigulangan, igò lamang asuyan ko kamó nga ang nanagpuyô dinhi dilì lamang kay ming-ilá ug usá ka hari, kon dilì usáb arón paghusay sa mga butáng sa ilang kaugalingong pamunoan kinahanglan pa

gayúd nga moadto silá sa luyóng tumóy sa kalibutan, nga, íng-non tang pulonga, arón ang usá ka lawas makalihok kinahanglan pa gayúd nga mangutana unà sa iyang ulo nga atua mahimutáng sa laing dapít sa kalibutan, tingali sa mga dapít nga karón gitabonan na sa mga balúd sa dagat. Bisan daw dilì katuhoan kiníng kakulang sa kahingpit nga akong giasoy, apán makatuo kamó kon inyong hunàhunaon ang mga kahigayonan niadtong mga binuhat nga ñugos nganì kanganlan ug tawo! Niadtong unang mga panahón, kiníng mga tawhana sandurot pa kaayo ni Bathalà (sumalà sa ilang gituhoan) kay kiní aduna may mga tinugyanan, nga maóy mga binuhat nga lahi sa ubán ug kanunay nga sa ilang ngalan magaaná kiníng mga titik: M. R. P. Fr. ug sa paghubad sa kahulogan niining mga titik ang atong mga makinaadmanon walá managkauyon. Sumalà sa atong maarang-arang magtutudlò sa mga pinulongán, kay usá da man ka gatús ka pinulongán ang iyang hikatonán sa daghan uyamut nga dilì hingpit nga pinulongán sa kakaraan, kanáng mga titik M. R. P., sa atò pa, *Muy Rico Propietario*,¹ kay kiníng mga tinugyanan maóy mga binuhat nga maagid-agid kang Bathalà, mga buotan uyamut, maayo kaayong mga mamumulong, mga maalam kaayo, ug bisan sa ilang dakúng kagahúm ug kadungganan, dilì gayúd makasalà bisan diyutay, busà kiní nakalig-on sa akong pagtuo nga kadtong mga tinugyanan ni Bathalà kanhi lain gayúd ug kinaiyá kay sa ubáng mga tawo. Ug kon kiní dilì pa igó arón malig-on ang akong hunàhunà bahin niining butanga, aduna pa gayúd ing usá ka katarungan nga walá lalisa ni bisan kinsa, hinunoa matag-adlaw ginamatuoran, ug mao nga kadtong mga binuhat nga kahibulongan uyamut kanunay magpakanaug kang Bathalà nganhi sa yutà pinaagi lamang sa paglitók sa pipilá ka pulong, nga si Bathalà dilì makahimo pagsulti kon dilì pinaagi sa ilang bàbà, nga ang lawas ni Bathalà ilang kan-on, ang dugô ilang imnon ug masabúg usáb nga ilang ipakaon sa mga timawà...”

Kiní ug ubán pang mga butáng mao ang buút pasangil sa pilosopó nga waláy pagtuo sa mga tawo nga daután sa kaugmaon. Kahà nasayóp ang tigulang Tasyo, butang kiní nga dilì malisúd mahitabò; apán balikon ta ang atong sugilanon.

(1) Dato uyamut nga tag-iyag mga bienes.

Sa mga kiyosko diin sa usang adlaw atong nakita ang magtutudlo ug ang iyang mga tinon-an, karon ginahikay ang usa ka pamahaw nga maayo ug makabuhong. Apun sa talad nga gigahin alang sa mga bata nga nanagtungha, walay makita bisan usa ka botilyang bino, apun nagtipun-og ang mga bunga sa kahoy.— Sa atop-atop nga silbing taytayan sa duha ka kiyosko, didto ang mga lingkoranan sa mga musiko ug usa ka talad nga puno sa mga matamis ug mga supas, mga prasko nga sinudlag tubig dinayandayanan sa mga dahon ug mga bunga alang sa bisan kinsa nga bation ug kauhaw.

Ang magtutudlo nagpatindog mga bulos sa kawayan nga sa tumoy gigairan ug salapi nga sinulod sa puntil, nagpabuhat mga luksoanan, nagpabitay ug mga kahà ug mga kulon alang sa mga duladula.

Ang mga tawo nga nanagsul-ob mga saput nga pulos mangayà ang bulok, aron paglikay sa kainit sa Adlaw, nanagpunsisok ilalum sa kakahoyan ug sa mga atop-atop. Ang mga bata, sanglit hisalipdan man sa mga dagkung tawo, nanaka sa itaas sa mga kahoy ug nanungtong ibabaw sa mga bato aron managpakakita pag-ayo sa mga bulohaton sa pagpanalagin sa unang bato sa tulonghaan nga tukoron; nangasibug sila nga nanagsud-ong sa mga batang tinon-an nga nanagsul-ob mga saput nga maayo ug malinis ug didto managlingkod sa dapit nga gituyò paggahin alang kanila. Ang mga ginikanan nangadasig: sila, mga kabus nga mag-uuma, managpakakita nga ang ilang mga bata mangaon sa usa ka talad nga hinapinan mga maputing panapton, sama sa alkalde ug sa kura. Kon kadto ilang hunahunaon, igò na kaayo nga makabusog kanila, ug kining hitaboa igakabilin nila sa ilang mga kaliwatan.

Taudtaud nabati sa layo ang honi sa usa ka banda sa musika: kini giunhan sa daghang mga tawo nga nanagsul-ob mga saput nga nagkaleinlaing mga bulok. Ang tawong madalag ug panit wala mahimutang ug gisusi niya pinaagi sa tinan-awan ang mga damba alang sa pagtunton sa bato nga itunod sa lungag. Usa ka magbabaul nga madukidukion nagautas ug nunot sa tinan-awan sa tawong madalag ug panit ug naniid sa tanan niyang mga lihok: kadtong tawhana mao si Elias nga midugok usab aron pagtambeng sa mga bulohaton didto; wala siya hiilhi

tungúd sa iyang takukong ug sa iyang mga sapút nga gisul-ob. Gipili niya ang labíng maayong dapít ug nahiduol siyá niadtong daw lalikan nga tuyokon sa bàbà gayúd sa buhò nga gikalot.

Ubán sa musiká nangabút ang Alkalde, ang mga punoan sa lungsod, ang mga prayle, gawás kang parì Dámaso, ug ang mga kagawad nga Katsilà. Si Ibarra nakigsulti sa nahiuná nga nahigala na niya kaayo sukád niya padanglogan ug sulti tungúd sa iyang mga *banda* ug mga medalya nga nanagkawíl-kawíl sa iyang dughan: ang Alkalde dalì dang mahubóg sa asó sa mga ulog-ulog. Si Kapitán Tiyagò, ang *Alferez* ug pipilá ka mga datò, nanguyog sa mga dalaga nga nanagpatuod sa ilang mga pa-yong seda. Si parì Salví mao gihapon: hilumón ug nagautas hinuktok.

—Salig lamang nga hinabangan ko gayud ikáw sa mga buhat nga maayo— matud pa sa Alkalde kang Ibarra;— hatagan ko ikáw kutob sa imong kinahanglanon, ug kon dili gayúd akó mangunáy, paninguhaon ko nga kahatagan ikáw sa ubán.

Sa nagkahiduól na silá, ang dughan sa batan-on mikuba-kuba. Walá lamang niya tuyoa, mitan-aw siyá sa nakapahibulong mga dambà nga gipatindog didto; nakaalinggát siyá nga ang tawong madalag ug panit miyukbò kaniya makadiyót. Sa dakúng kahibulong nakità niya si Elías, ug kiní, sa usá ka pagpirò sa matá, mipasabút kaniya nga iya untáng hinumdumán ang iyang gihunghong didto sa simbahan.

Ang kura misul-ob sa kapa ug gisugdan dayon ang mga bulohaton: ang sakristán mayor nga bulhog nagakupót sa basahón ug usá ka kolitós nagdalá sa *hisopo*¹ ug sa sudlanán sa *agua bendita*. Ang ubáng nanag-alirong nanagbarúg ug nanagtukás sa ilang kalò, ug labihan kahingpit sa kahilum nga bisan gihinay pagbasa ang basahón, nailá gayúd nga ang tingog ni parì Salví nagakuróg.

Samtang gihimo kiníng tanán, gipahamutang sa kahón nga bildo ang tanán nga igsusulod, sama sa mga sinulát, mga man-talaan, mga medalya, mga salapí, ubp., ug ang tanán gisulod sa usá ka *cilindro* nga tinggà ug sinulda pag-ayo.

—Ginoò Ibarra, ébuút ba nimo ipahamutang ang kaha sa

(1) Ang gamiton sa parì aron pagsablig sa tubig nga pinalanginan (*agua bendita*).

iyang dapít? ¡Ang kura nagahulat nianal— mihunghong ang Alkalde sa batan-on.

¡Mahinangóp untâ akó nianà— mitubág kini,— apán dag-way ilogan ko ang ginoong Eskribano sa iyang makapasidungog nga katungdanan; ¡ang ginoong Eskribano maóy magamatuod sa tanáng pagabuhaton karón!

Sa dakúng kaligdong gikuhà sa Eskribano ang kahón nga bildo, nanaug sa binakbakang hagdan nga nagapadulong ngadto sa kahiladman sa buhò, ug sa kaugdang nga angay ang maong kahón iyang gipahalunà sa lungág sa bató nga gituyò pagbuhat. Dinhi, ang kura migamit sa *hisopo* ug ang mga bató iyang gisabiligan sa *agua bendita*.

Miabút ang hiçayón nga ang tagsatagsa mobutáng ug usá ka pudyot nga litsada ibabáw sa bató nga sinapsapan nga gipahimutang na sa ilalum sa atabay arón ang kaparis niyang bató mahitakdò ug mokupót pag-ayo.

Gihatag ni Ibarra sa Alkalde ang usá ka igsasandok nga salapí diín gikulit ang pítsa niadtong adlaw; apán ang Alkalde misulti unà sa kinatsilá ug pipilá ka pulong.

“¡Mga molupyò sa San Diego!”— matud niya sa paningog maugdang:— Nakabatón akó ug dungóg sa pagpangulo karón sa usá ka bulohaton nga ang iyang kahinungdanon inyo nang hisabtan bisan dilì na lamang nakò isulti. Tukuron ang usá ka tulonghaan; ang tulonghaan mao ang sukaranan sa katilingban, ang tulonghaan ¡máo ang basahón diín igasulát ang kaugmaon sa mga lungsod! ¡Itudlò kanakò ang tulonghaán sa usá ka lungsod ug ingnon ko kamó unsa kanáng lungsora!

“¡Mga molupyò sa San Diego! ¡Panalangini ninyo si Bathalà nga mihatag kaninyo mga paring buotan, ug ang Kagamhanan sa Espanya nga sa waláy diyutayng kakapoy nagasangyaw dinhi niining mabungaon nga kapupud-an sa kahibaló ug sa kauswagan, niining yutà nga linandongan sa iyang mahimayaong bandilâ! ¡Panalangini ninyo si Bathalà nga naluoy kaninyo ug mipadalá nganhi niining mapaubsanong mga parì nga nagiwag ug nagatudlò kaninyo sa mga kamatuorang bathalan-on! Panalangini ninyo ang Kagamhanan nga tungúd kaninyo ug sa inyong mga anák sa miaging mga adlâw ug karón nagapas-an

dagkúng mga alantuson ug andam gihayon sa pag-antus sa uma-abut.

“Ug karón nga panalanginan ang unang bató niining hinungdanon uyamut nga baláy, Kamí, Alkalde Mayor niining lalawigán, sa ngalan sa Kamahalan sa Harì sa Espanya, nga bantayán untâ ni Bathalà, sa ngalan sa Kagamhanang espanyan-hon ug sa ubús sa iyang bandilâng waláy bulíng ug sa kanunay mananaug, ¡subhan namò kiníng atong gibuhat karón ug sugdan namò ang pagtukod niining tulonghaán!

“Mga molupyò sa San Diego, ¡mabuhì ang Harì! ¡Mabuhì ang Espanya! ¡Mabuhì ang mga pari! ¡Mabuhì ang *Religiòn Católícal*!”

—¡Mabuhì, mabuhì!— nanubág ang mga tawo.— ¡Mabuhì ang ginoong Alkalde!

Humán niini, ang Alkalde sa dakúng kaligdong nanaug sa lungág dungán sa honi sa banda nga misugod dayon pagtugtog; mibutáng pipilá ka sandok nga litsada sa ibabáw sa bató, ug sa mao gihapong kaligdong sa sinugdan, mibalik siyá pagsaká.

Ang mga kagawad mipakpak.

Si Ibarra misandok pag-usab ug litsada ug iyang gitunol sa kura, ug kiní, tapus motutok kaniya makadiyót, mihinay pagkanaug. Sa didto na siyá sa tungà-tungà sa hagdan, miyahat arón pagtan-aw sa bató nga naggabitáy hiniktan ug malig-ong mga pisi, apán kiní usá da ka pamilók ug ang pari mipadayon pagkanaug. Sa didto na sa ubús, gisunod niya ang gibuhat sa Alkalde, apán niining higayona ang mga pakpak labí pang masipà kay ang pakpak sa mga kagawad hipun-an man sa pipilá ka prayle ug sa kang Kapitán Tiyagò.

Si pari Salví daw nangità kinsay iyang hatagan sa igasandok; mitan-aw siyá daw nagduhaduha kang María Clara, apán nausáb ang iyang hunàhunà ug ang igasandok iyang gi-hatag sa Eskribano. Kiní, tinukmod sa maayong pamatasan, miduol kang María Clara, apán ang dalaga mibalibad usáb nga nagapahiyúm. Ang mga prayle, ang mga kagawad ug ang *Alferez* nagsunód sunód pagpanganaug. Si Kapitán Tiyagò walá hikalimti.

Si Ibarra na lamang maoy nakulang, ug dihâ nga ang tawong madalag ug panit suguon na untâ sa pagpaus-os sa bató,

ang kura nahinumdom sa batan-on ug iyang giingón pinaagi sa tiaw ug sinultihán sa usá ka higalang hinasa:

—{Dilì ba ikaw mobutáng sa imoha, ginoo Ibarra?

—Maingón lamang unyâ akó kang Juan Pusong: jakó day magagisál ug akó da usáb ang mokaon!— mitubág ang batan-on nga mibalus pagtiaw.

—|Lakáw nal— miagda ang Alkalde ug gihinay niya pagtulod ang batan-on;— kon dilì ikáw, dilì ko ipatunton ang bató ug managhulát kitá dinhi hangtud sa adlaw sa panudyà.

Sa atubangan niadtong hulga sa Alkalde, si Ibarra napugós pagsugót. Ang gamayng igساسandok nga salapí giilisan niya ug usa ka dakúng igساسandok nga puthaw, buhat kiní nga nakapakatawa sa pipilá ka nanambong, ug unyâ milakáw siyá sa dakúng kalinaw sa buót. Si Elías mitan-aw kaniya nianang tinan-awán nga dilì takús ikag-asoy; kon sud-ungon ta siyá, makaingón kitá nga ang tibuók niyang kinabuhì natingúb sa iyang mga matá. Ang tawong madalag ug panit nagadung-aw sa halawom lungág nga gikalot sa iyang tiilán.

Tapus motan-aw makadiyót sa batong sinapsapan nga nagabitáy tungód sa iyang ulo, si Ibarra mipasigpat kang Elías ug sa tawong madalag ug panit, ug unyâ miingón kang Nyor Juan sa tingog nga nagakuróg ug diyutay.

—|Itunol kadtong balde ug ipangitá akóg laing igساسandok didto sa itaas!

Ang batan-on nahibilín nga usará. Si Elías walà na motan-aw kaniya: ang iyang gitutokan pag-ayo mao ang kamút sa tawong madalag ug panit nga nagadung-aw sa lungág ug nagapaminaw sa lihoc sa batan-on.

Mabatì ang kinagaskas sa igساسandok nga gilahugay sa balas ug apog, ubán sa yagungyong sa mga kagawad nga Katsilá nga nanagpahalipay sa Alkalde tungúd sa iyang pakigpulong.

Sa kalít lamang nabatì makalilisang kagahub: ang motón nga gigaid sa punoan sa pluma kun gunting milibkas ug gilayón misunód ang malingin nga nahibunál sa gunting: ang mga dambà natay-og, nalugtas ang mga takgus ug ang tanán nagunob sa usá lamang ka pamilók dungán sa kasabà nga makalilisang. Nanalagan ug nanglikay ang kadaghanan ug diháy pipilá ka buók nga nanglusad sa gahong. Si María Clara ug si parì

Salví da maóy walâ mahaglihok sa dapít nga ilang gibarogán, nangaluspad ug waláy tingog.

Dihâ nga ang mga abóg hapit na mangahanaw, nakità si Ibarra nga nagatindog, gitaliwalà sa mga dambà nga kahoy ug kawayan, mga pisi, taliwalà sa kahoy nga malingin ug sa bato nga sinapsapan nga sa pagkahulog natay-og ug napigsat ang tanán nga iyang hiantogán. Ang batan-on nagabitbit gihapon sa igsasandok ug nagatan-aw punô sa kalisang sa lawas nga patáy sa usá ka tawo nga nahimuntog sa iyang tiilán hapit hitabonán sa mga dambà nga kahoy.

—¡Walâ ikáw mamatáy?—¿Buhì pa ba ikáw?—¡Sulti, sulti tungúd kang Bathalà!— nagkanayón ang pipilá ka mga kagawad nga nangalisang ug nahingawa sa batan-on.

—¡Katingalahan! ¡Katingalahan!— naninggit ang pipilá ka buók.

—¡Umarí kamó ug hawani ninyo ang lawas nga patáy niining alaut! — matud ni Ibarra nga daw gialimukawan.

Sa pagkabatí sa iyang tingog, si María Clara daw nawad-an sa umóy, gikuyapán ug napukan sa mga bukton sa iyang mga higala.

Naghari ang dakúng kaguliyang: ang tanán nanagdungan pagsulti, nagwaldas-waldas sa kamút, nanghidanggà-danggà, nanglusad sa lungág, nanaká sa itaas; sa usá ka pulong, ang tanán nangalibug ug nangalisang.

—¿Kinsa kanáng namatáy? ¿Buhì pa ba?— nangutana ang *Alferez*.

Nasusi nga ang namatáy mao ang tawong madalag ug panit nga ganina nagabarúg tupád sa kahoyng malingin.

—¡Isumbong ang *mactro de obras!*— mao ang unang gipamulong sa Alkalde.

Gihilíng ang minatáy, gitapin-an sa dughan, apán ang iyang kasingkasing walâ na magkubàkubà. Hibunalan siya sa ulo ug ang dugô nagasugwak sa iyang ilóng, bàbà ug mga dalunggan. Sa iyang liog may mga lagúm kahibulongan: upát ka halawom nga lupyak sa pikas ug usá ka dakú-dakú sa luyó daw makapatuo nga gituók sa duha ka kamút sa usá ka tawong kusganon.

Sa dakung kadasig ang mga pari mipahalipay sa batan-on

ug iyahay lamag pig-it sa iyang kamút. Kadtong pransiskang nong mapaubsanog panagway nga maóy mitamúd sa wali ni parí Dámaso, miingón nga daw kahilakón:

—¡Si Bathalà matarong, si Bathalà maayo gayúd!

—Kon maghunàhunà akó nga dili pa dugay una mahitabò, dihâ akó nianang dapita, ¡Hesus! ¡pangilogán uróy ako! —matud sa usá ka kagawad kang Ibarra. —¡Pastilán! kon naulahí pa lagi akó, ¡Hesus!

—¡Nanglimbawot uróy ang akong balhibol! —matud pa usáb sa laing kagawad nga may pagkaupáw.

—¡Maayo ngani kay kanimo kanâ mahitabò ug walâ kanakò! —nagkanayón ang usá ka tigulang nagpanguróg pa.

—¡Yatì da usáb nimo, Don Pascual! —nanubág ang pipilá ka mga Katsilà.

—Mga ginoo, kanâ giingón ko kay si ginoo Ibarra walâ man mamatáy: kon akó pay hitaboán niana, bisan dili mapig-sat, mamatáy gayúd dagway sa kakuyáw.

Apán si Ibarra didto na sa layò, nagpakisusi sa kahimtang ni María Clara.

—¡Nga kiníng hitaboa dili mahimong kaulangan arón magpadayon ang pangilin, ginoo Ibarra! —matud sa Alkalde; —salamat kang Bathalà, kay ang namatáy dili diáy parí ni Katsilà! Kinahanglan maglipay kitá nga ikáw naluwás, ¡kay kon hiantogán ka pa sa bató! . .

—¡Magbalità, magbalità gayúd! —nagkanayón ang Eskribano; —daan pa lagi akó, kay si ginoo Ibarra walâ layhi nga nauaug. ¡Daan pa gayúd akó!

—¡Indio da diáy ang namatáy!

—¡Nga magpadayon ang pangilin! ¡Halá, musiká! ¡Ang kasubò dili makabanhaw sa namatáy! Kapitán, ¡dinhi dayon himuon ang pagsusi! . . . ¡Paanhia ang *directorcillo*! . . . ¡Dakpon ang *maestro de obras*!

—¡Ibalhog siyá sa bilangoán!

—Ibalhog! ¡Halá, musiká, musiká! ¡Ibalhog sa bilangoán ang *maestro de obras* nga baúg!

—Ginoo Alkalde, —misulti si Ibarra sa dakúng kaligdong —kon ang kasubò dili makabanhaw sa namatáy, labí nang dili makabanhaw ang pagbilanggò sa usá ka tawo nga walâ ta hi-

sayre kon sad-an ba. Akó maóy mopasalig kaniya ug pangayu-on ko ang iyang kagawasan bisan niini lamang mga adlaw.

—¡Maayo, maayo, apán nga dilì na siyá mousáb!

Daghan kaayo ug nagkalainlain ang mga hisgot-hisgot. Ginatuhoan na sa tanán nga kadto maáy usá ka milagro. Apán si parì Salví daw walá kaayo mahimuót sa milagro nga gipa-sangil sa usá ka santos sa iyang kapauuongan ug sa iyang *parroquia*.

Aduna usáy miingón nga nakakitâ nga may milusad sa gahong samtang nagun-ob ang tanán: usá ka tawo nga nagasul-ob sapút maitúm sama sa sapút sa mga parì nga pransiskano. Waláy duhaduha, kadto maó gayúd si San Diego. Hibaloán usáb nga si Ibarra misimba niadtong adlaw ug ang tawong madalag ug panit walâ: mahayag kaayo sama sa Adlaw.

Nakita mo na? ¡Ikáw ugaling dilì untâ mosimba! —matud sa usá ka inahán sa iyang anák; —kon walâ ko pa ikáw bunali arón pagpilit kanimo, ¡karón dad-on ka untâ ngadto sa *tribunal* sama niana, iluwan sa karromata!

Tuod man, ang tawong madalag ug panit, kun ang iyang minatáy, linimisan sulod sa usá ka langkape gidalá ngadto sa *tribunal*.

Si Ibarra midalî pagpaulì sa iyang baláy arón pag-ilis laing mga sapút.

—Mangil-ad nga sinugdan, ¡hm! —nagkanayón ang tigulang Tasyo nga mipadayugdog paglakát.

LIBRE-PENSAMIENTO

Diha nga si Ibarra hapit na mahumág ilis, usa ka sulugon mipahibalo nga may usà ka bukidnón nga nangutana kaniyà.

Gibanabana sa batan-on nga maoy usa sa iyang mga sinuholan, busà ang hinatonán iyang gisugò nga kadtóng tawo pahu-latón didto sa iyang buhatan kun lawak-tulon-anan, nga mao usáb ang iyang gibutangan sa iyang mga basahón ug gihimong *laboratório químico*.

Apan sa dakung kahibulong gikasugat niya ang maugdang ug kahibulongang panagway ni Elías.

—Giluwas nimo ang akong kinabuhi — misulti kini sa tinagalog, nakasabut sa lihok ni Ibarra; —walà mahingpit ang pagbayad ko sa akong utang kanimò ug dili kinahánglan nga imo akong pasalamatàn, hinonoa mianhi ako aron pagpangayo kani-mo usa ka utang-kabubut-on . . .

—Sulti lamang! —mitubag ang batan-on sa maong pinulongan nahibulong sa kaugdang niadtong magbabaul.

Si Elías mitutok makadiyot sa mga mata ni Ibarra ug unya miingon:

—Kon ang katarungan sa mga tawo buút mangitág katinawán niining katingalahan hitabò, hangyuon ko ikáw nga dili mo isugilon kang bisan kinsa kadtong mga pulong gihunghong ko kani-mo didtò sa simbahan.

—Ayaw lamang katahap —mitubág ang batan-on nga daw nahimangod; —nahiba!o ako nga ikáw ginagukód ug ginapangitá, apan ako dili tawóng tigsumbong.

—Oh, dili, dili tungud kanako! —mitubag nga mapahitas-on si Elías; —ang gipanagan-an ko mao ikáw: ako walay kahad-lokan sa mga tawo.

Ang katingala ni Ibarra midugang: ang sinultihan niadtóng batan-on, nga kanhi piloto, bag-o alang kaniya ug daw

wala mahabagay sa iyang kahimtang ni sa iyang pagkabutang.

—Unsay buut mo ipasabút? —nangutana ang batan-on nga mitutók pagtan-aw niadtong tawo nga kahibulongan.

—Akó dili mahagugmáng maglikòlikò ug sulti ug mani nguha ako pag-ingon sa labing matin-aw kutob sa buut ko ipahayag. Aron pagpanalipod sa imong kaugalingon, kinaháng-làn nga ang imong mga kaaway managtuò nga ikáw nagasalíg ug wala lamang mangandam.

Si Ibarra nahasibúg.

—Ang akong mga kaaway? Kay nganó, aduna ba akóy mga kaawáy?

—Kitang tanàn adunay mga kaaway, ginoo, sukad sa labíng diyutay nga ulód hangtud sa tawo; sukad sa labíng kabus hangtud sa labing datò ug makágagahum! Ang pagbinatokáy maó ang balaod sa kinabuhi!

Si Ibarra mitan-aw sa hilum kang Elías.

—Ikaw dili mananakay ni magdadaró! . . . —matud niya.

Aduna ikaw ing mga kaaway sa mga dagkúng-tawo ug sa mga timawa — mipadayon si Elías nga wala lamang manumbalíng sa mga pulóng sa batan-on; — naghunahunà ikaw pagbuhat usà ka dakung butang, aduna ikáw ing kaagi nga alasuyón, ang imong amahán, ang imong apohán adunay mga kaaway kay máy mga kahilayan man sila, ug dinhi sa kinabuhi dili ang mga dagkúng makasasalá maóy makapaturòk ug kasilág kon dili ang mga tawóng dungganàn.

—Nakaila ba ikaw sa akong mga kaawáy?

Si Elías wala motubag dayon ug mihinuktok.

—Nakaila ako sa usà, kadtong namatay —mitubag siya. —Kagabiì nakasusi ako nga aduna siyáy gihikáy batók kani-mo tungúd sa pipila ka pulong iyang gisulti sa usa ka tawong walà ko hiílihi nga misagol sa kadaghanan. “Kiní dili na subaron sa mga isda sama sa iyang amahan: makita da nimo ugma”, matud pa niya. Kining mga pulónge nakapatingála kano, dili lamang kay tungúd da sa ilang kahulogàn kon dilí usa; tungód sa tawo nga namulong nga may pilà na ka adlaw nga mihagád pagtuyó sa “maestro de obras” nga siya buít modumalà sa mga buluhaton sa pagpahiluna sa unang bató sa tulonghaan, walà mangayo ug dakung suhol ug nagpakita nga

sinati uyamut nianang mga buluhatona. Wala akoy igong kapasikaran sa pagtuo nga siya may tuyong daután, apan nagabagting gayúd sa akong hunàhunà nga ang akong mga katahap tinuod. Tungud niini gipili ko gayud sa pagpasidaan kanimo ang higayon nga ikaw dili makapangutana kanako. Ang uban nga nanghitabo nakita ug hisayran na nimo.

Dugay nang nahilum si Elías, apan si Ibarra wala pa gayúd mahagtingog. Naghinuktok siya.

—Gikasubò ko nga kanáng tawhana namatay! —misulti siya sa katapusàn, —kay kaniya nasayud unta kitá sa ubang mga butáng wala nato hisayre karón!

—Kon nabuhi pa siya, nahigawás unta sa malubay nga hukmanàn sa katáwhan. Gihúkman ug gikuháan siya sa kinabuhi ni Bathalà. Pasagdan tá nga si Bathala maóy bugtóng magahukóm kaniya!

Si Ibarra mitutók makadiyót sa tawo nga misulti kaniya sa ingón, ug, human niya luhlóa ang iyang saput ug ipakità ang iyang mga bukton diín nangígda ang dagkúng mga ugát, punò sa mga labúd ug mga garás, misulti nga nagapahiyum:

—Mituo ka ba usab diáy sa mga milagro? . . . Tan-awa ang milagro nga giingón sa mga tawo!

—Kon mituo pa akò sa mga milágro wala unta ako motuo kàng Bathalà: mituo unta ako sa usá ka tawo nga gipakabathála, mituo unta akò nga si Bathalà gibuhat diáy sa tawo sa iláng larawan, —mitubag si Elías sa dakung kaligdong; —apan ako mituó kang Bathalà; kadaghan na ako makamatngòn nga ako iyang gipahamtangàn sa iyang kamót. Diha nga ang tanan nagun-ob na ug gipakaingón ko nga ang tanán nga dihá niadtóng dapita madugmòk ug mahanaw, gigunitan ko ang makasasala ug gituparàn ko siya: siya naigò ug akò naluwas.

—Ikáw? Kon maó kanà, ikáw diáy ang...?

—Oo! Gigunitan ko siyà diha nga buút na unta modalagan ug molikáy sa human na niya súgdi ang iyang buhat nga makalilisang: nakakita ako sa sala nga iyang gibuhat. Nan, karón ingnàn ko ikaw: nga si Bathalà maoy himuon tang bugtóng maghuhukóm sa mga tawo, nga siyà maóy bugtóng may katungòd sa kinabuhi; nga ang tawo dili gayud unta magtinguha sa pagsalili kaniya!

—Apan niining higayona, ikáw . . .

Dili! —misawo si Elías nga nakatag-an sa hunàhunà sa batan-on, —dili sama. Kon ang tawo magsugo pagpatáy sa iyang isig kaingón kun sa paggubà hangtud sa hangtud sa kaugmaon niini, magsugo nga dili magsagubáng bisán sa labíng diyutay nga kadaút ug mogamit sa kusóg sa laing nga tawo aron pagpatuman sa iyang hukom ug gimbut-an: ngani wala nato hibaloí kon ang iyang hukom sayóp kun dili bà. Apan akó, sa pagtúkmod ko sa makasasala sa maong kadaút nga iyang gi-hikay alang sa uban, nagasawod usàb sa maong kadaút sama kaniya. Ako dili mao ang mipatay kaniya, kon dili gipasagdan ko nga ang kamót ni Bathalà milaknit sa iyang kinabuhi.

—Wala ka ba díáy motuo sa takulahaw?

—Ang pagtuò sa takulahaw sama da sa pagtuò sa mga milágro: kanang duha ka butang nagpasabút nga si Bathala walà masayud sa umaabut. Unsáy takulahaw? Usa ka hitabó nga wala palandunga. Unsáy milagro? Usa ka pagsupák, usà ka paggubá sa mga balaod sa Kinaiyahan. Ang dili pagpakasayud sa umaabut ug ang kasupakan sulod sa Salabutan ni Bathalà, nga maóy nagamando sa tibuók kalibutan, maóy duroha ka mga dagkung apan.

—Kinsa bá ugod ikaw? —mibalik pagpangutana si Ibarra nga daw nahadlok; —nakatuón ka ba?

—Ako maóy usà ka tawo nga napilit pagtuo sa hugot kang Bathalà kay nawád-an sa pagtuò sa mga tawo —mitubág ang mananakay nga nagpaalibágbag ug wala mosanóng sa pangutana sa batan-on.

Si Ibarra ingon ug nakasabut sa kahimtang niadtòng batan-on nga ginapangita sa mga punoàn: wala niya ilhà ang hukmanan nga gitukod sa mga tawo, wala siya motuo sa katungod sa usa ka tawo sa paghukom sa iyang isig-kaingon, dili siya uyon nga adunay mga tawo nga tungúd lamang sa kusóg molabáw ug magaharì sa uban.

—Apan pilit nga tuhoan mo ang pagkakinahanglan gayud sa mga hukmanan bisan silá dili kaayo mga hingpit — matud ni Ibarra. — Si Bathalà, bisan unsa kadaghàn sa mga tinugyanan niya dinhi sa yutà, dili gayúd makahimò, sa atò pa, dili gayud mopahayag sa dakúng katín-aw sa iyang hunàhunà aron

paghusay sa libò ka libò nga mga burokà nga manghitabo gumikan sa atong mga kahilayan. Kinahang'an, matarong gayúd, nga usahay ang tawo mohukóm sa iyang mga isig-kaingon!

—Oo, aron paghimóg mga kaayohan, dili aron paghimog mga kadaut; aron pagbadlong ug paghingpít, dili aron pággubà, kay, kon masayóp ang iyang hukom, siyá walay gahúm sa pagbakwì sa kadaut nga iyang nahimo. Apan kining butang atong gilantugian — mipadayon si Elías nga giusab na ang iyang paningog, —labaw uyamut sa akong katakus, ug gilingáw ko hinuon ikaw karon nga ginapaabut ka sa imong mga higa. Ayaw hikalimti ang gisulti ko kanimo: aduna ikaw ing mga kaaway; pagbántay pag ayo ug ampingí ang imong kinabuhì alang sa kaayohan sa imong nasud.

Ug unya nanamilit.

—Kanús-a ko man ikaw igakita pag-usab? —nangutana si Ibarra.

—Sa bisan unsang adlaw nga ikáw buít makigkita kana-ko ug sa bisán unsang higayón nga ako magapulós kanimo. Wala pa ako makabayad sa akong utang-kabubut-on.

ANG PANIUDTO

Sa dinayandayanan nga kiyosko didto mangaon ang mga dagkung-tawò sa lalawigan.

Ang Alkalde didto magalingkód sa usa ka tumóy sa talad; sa atbang tumóy, si Ibarra. Sa kiliran nga tuò sa batan-on nagalingkod si María Clara, ug sa iyang wala, ang eskribano. Si Kapitan Tiyago, ang “alferez”, ang “gobernadorcillo”, ang mga prayle, ang mga kawani nga Katsila ug ang pipila ka buók mga dalaga nga nanghibilin nanglingkod sa mga dapit nga ilang gipili.

Ang pangaon masadyà ug malipayon, apan sa paghinungatungà na, miabut ang usà ka kawani nga nangità kang Kapitán Tiyago ug nagadalà usà ka hatud-kawat. Sumala sa mahitabo, si Kapitán Tiyago nananghid nga basahon niya ang hatud-kawat, ug, dayàg na lamang, ang tanán mihangyò kaniya nga padayunon ang iyang tuyo.

Ang takus uyamut nga Kapitán midiyong una, unya misiga ang mga mata: miluspád pagkalit ang iyang nawong, unya mihayag usáb dayon, ug, human niya pil-à ang hatud-kawat, mitindog ug miingon nga daw nahasi:

—Mga ginoo, ang Kapitán Heneral moabut karong hapón sa akong balay!

Ug gilayon midalagan pagkalit dalà ang hatud-kawat ug ang serbilyeta, apan waláy kalo ug walà magkabana sa mga pangutana sa iyang mga kauban nga nanghingághà.

Bisan ang pag-abút pa sa mga tulisán maóy gibalita sa hatud-kawat nga nadawat ni Kapitán Tiyago, ang mga tawo wala unta kaayo mangaukáy.

—Apán, pamati ngani! —Kanús-a ugod moabút? —Sugin li kami! —Moabút diáy ang Kapitán Heneral!

Apan si Kapitán Tiyago didto na sa layo.

—Moanhi ang Kapitan Heneral ug adto moabút sa balay ni Kapitan Tiyago! —nagkanayon ang pipilà sa mga nanambong sa pangaon, wala lamang maghunàhunà nga dihà intawon naga-pamati ang anak dalaga ug ang umagaron ni Kapitan Tiyago.

—Maayong pagkapili sa balay nga iyang sasak-an! —matud ni Ibarra.

Ang mga prayle nanagtan-away; kadtong ilang mga tinan-awán sa atò pa mao kiní: “Ang Kapitan Heneral nagpagula na usáb sa iyang binuáng; giayran kita. Angayan gayud unta nga siya anhá moabut sa kombinto”; apan sanglit kini mao man ang hunahuna sa tanan, walay usà nga mitingog ug ang tanan minghilum.

—Kagahapon da ako nga nakabalita niana, apan wala pa gayud matino kon mahinayon ba siya pag-anhi —matud sa Alkalde.

—Nasayud ba ikáw, ginoong Alkalde, pipila ka adlaw mo-puyò dinhi ang Kapitan Heneral? —nangutana nga nag-alin-dasay ang “alferez”.

—Wala ako matino niana; dili batasan sa Kapitan Heneral ang pagpasidaan sa buút niya buhatón.

Aniày nangabut nga laing mga katud-kawat!

Kadtong mga hatud-kawat gipadala alang sa Alkalde, sa “alferez” ug sa “governadorcillo”, nagtaho sa maò gihapong balita. Ang mga prayle nakamatngòn nga ang kura walay hatud-kawát nga nadawát.

—Ang Kapitan Heneral moabút karóng ika 4 ang takná sa hapon, mga ginoo! —matud sa Alkalde sa dakung kaligdong; —may panahón kità sa pagtibawas sa atong pangaon sa dakung kalinaw sa buot!

Sa pagsulti niining mga pulongá, ang Alkalde nahisama kang Leonidas sa pag-ingon niya didto sa Termópilas: “Karong gabii kita ug si Platón managsalo sa panihapon.”

Ang kulokabildo nahibalik sa iyang naandan nga kalinaw.

—Nakamatngon ako karon nga wala diáy dinhi ang atong maayong laki nga magwawali! —misulti nga nagpanaganá ang usa ka kawani, ambungan ug panagway, nga wala gayud magtingógtingóg hangtud sa pagpangaon na ug nga niadto pa lamang higayonà mosulti sukád sa buntag.

Ang nangasayud sa kaagi sa amahan ni Crisóstomo nagkid-hatày ug daw nagkanayon sulod sa ilang hunàhunà: “Pagka-kuwanggol mo kini, itil Mao pa ngani pagsulti mo, nahisukam-ag ikáw dayón”; apan ang uban nga labíng mapuanguron igo lamang nanubág pag-ingon:

—Dagway gikapuyan siya ug diyutay . . .

—Unsay diyutay? —matud sa “alferez”; tingali gipangapuyan hinuon ug maayo ang tibuók niyang kalawasan, daw nangagupok sa kakapoy ang iyang mga bukóg. Haskàng walihal

—Usa ka wali nga maanindot kaayo, makuling hitupngan! —matud sa eskribano.

—Kahibulongàn, halawóm! —matud sa tinugyanan sa pamantalaan.

—Kinahanglan nga ang usà ka tawo adunay mga baga nga sama sa iyaha aron makahimó pagwali sa ingon — misagbat si pari Manuel Martín.

Alang niining paria, nga maoy usa ka “agustino”, baga da gayud maoy labing maayong hiyas nga gihuptàn ni pari Dámaso.

—Ug ang kasayon niya nga mosàysày sa iyang mga hunàhunà —midason si pari Salví.

—Nanghibalo kamo, mga higalà, nga ang manluluto ni ginoo Ibarra maoy labíng maayóng laki niining lalawigan? —matud sa Alkalde aron pagputol niadtong mga sulti-sulti.

—Mao kanay akong giingon ganinà, apan ang maanyag nga katupad ni ginoo Ibarra dili buut mopasidungóg sa iyang gidalit kanato kay lugos lamang mitilaw ug usa ka hungít —mitubag ang usa ka kawani.

Ang nawong ni Maria Clara milipaghong.

—Daghang salamat, ginoo . . . labaw na sa kasarangan ang imong pagtagad kanakò —matud sa dalaga nga nagpanuko —, apan . . .

—Apan nga imong gipasidunggàn pag-ayo tungúd lamang sa imong pagtambong — misagbat ang maabiabihon nga Alkalde, ug unya milingi kang pari Salví.

—Padre kura—mipadayon ang Alkalde sa hataas nga tingog —, nakamatngon akò nga karóng tibuók adlaw ikáw nagpakahilum lamang ug nagsamot hinuktok . . .

--Ang ginoong Alkalde makalilisang kahimantay!—matud ni pari Sibyla sa usa ka sinultihan nga dàw mabiybiayon.

—Mao gayud kanáy akong batasan—mitubag sa hinay nga tingog ang paring pransiskano;—labing mahagugma ako nga mamati kay sa mosulti.

--Si pari Salví hinuon kanunay gayud magbantay nga makaganansiya ug dili maalkansi!—mitiaw ang “alferez”.

Apan kadtong tiawà gitinuód ni pari Salví; misiga makadiyót ang iyang mga mata ug mitubag:

—Sayud bitaw kaayo ang ginoong “alferez” nga niarong mga adlaw dili ako mao ang labing nakaganansiya kun maal-kansi!

Gitabóntabónan sa “alferez” ang palabtik sa pari pinaagi sa pagkatawa, ug mipalihalas-lihas lamang.

—Apan, mga ginoo, wala ako makasabut ngano nga manag-hisgot kita dinhi sa mga ganansiya ug mga alkansi — misagbat ang Alkalde; —unsay mahunàhunà unya kanato niining matinagdanon ug mabuot nga mga dalaga nga nanagpasidungog kanato tungud sa ilang pagtambong dinhi? Alang kanako, ang mga dalaga samà sa honi sa hangin sulód sa kagabhion: kinahanglàn atong pamation pag-ayo aron ang kananoy sa mga honi nga makapatuybò sa atong kalág ngadto sa kahitas-an sa langit . . .

—Ang ginoong Alkalde nagasulti sama sa usá ka magbabalak . . . —matud sa eskribano nga malipayon uyamut, ug unya gitungab nilang duha ang ilang mga kopa.

—Mahinayák gayud ako, —mitubag ang Alkalde nga nama-hid sa iyang haba; —ang higayon, kon dili man ugaling kanunay makahimong kawatan sa tawò, makahimo kaniyang magbalák. Kaniadto sa batan-on pa, akó nakasulát mga balak, ug sa pagkatinuod, mga balak nga dili mangil-ád.

—Kon mao kanà, ikaw mibiya díáy sa bathalà sa mga magbabalak aron pagnunót sa bathala sa Katarungan! —matud sa tinugyanan sa mantalaan sa sinultihan nga maugdáng uyamút.

—Psch! unsaon man ugod nimo? Ang kanunay akong ginadamgo maó ang pagtikang sa tanáng ang-ang sa katungdanan sulod sa katilingban. Kagahapon miawit ug nangutlo akò ug mga bulak, karon nagabitbit na akò sa sungkòd sa Katarungan ug nagaalagad sa Katawhan; ugma usab . . .

—Ugmà isugnod na usab nimo sa kalayò kanáng imong sungkod aron ikáw madangdang sa kainit sa maóng daub sa panahon nga ang matugnaw nga panuigon sa kinabuhi modangat na kanimo, ug unya patudlo ikáw nga “ministro” — mi- sumpay si pari Sibyla.

—Psh! . . . ambut lamang kaha . . . Ang pagka “ministro” dili gayud maóy katungdanan nga akong gipaninguha, kay bisan kinsang dagsà makahupót man nianang katungdanana. Ang akong gitinguha ug ginadamgo mao ang usa ka mahayahay nga balay sa Amihanan sa Madrid nga takús kapailín-ilínan sa panahon sa ting-inít, usa ka daku ug matahum nga balay sa siyudad ug balay ug yuta sa Andalucia alang sa panahon sa tingtugnaw . . . Magapuyo kami didto nga kanunay magahandúm sa among hinigugmang Pilipinas . . . Kanako dili gayud makaingón si Voltaire: *Nous n'avons jamais été chez ces peuples que pour nous y enrichir et pour les calomnier.*

Pakaingon sa mga kawani nga ang Alkalde misulti ug kataw-anan ug nangatawa sila aron pagpasabut nga nanghimuot sa mga sulti sa ilang punoan; ang mga prayle nanig-ingon usab pagpangatawa, kay wala man sila mangasayud nga ang Voltaire nga gihisgotan sa Alkalde mao ang Voltaire nga makadaghan na nila tungloa ug ihulog sa sulad. Apan si pari Sibyla nasayud niini ug busa nagmug-ot siya, gibanabana niya nga ang gipamulong sa Alkalde maoy usa ka “herejía” kun panamastamas sa atong Tinuhoan.

Sa usa ka kiyosko didto mangaon ang mga bata pinagulohan sa ilang magtutudlo. Daw dili silà mga batáng Pilipinhon tungud sa labihan nila kabanha, kay ang masabug natong makita maò nga sa kan-anán ug sa atubangan sa laing mga tawo mga hilumón ug manggiulawon man sila. Kon usà kanila masayop paggawì sa “Cubiertos” badlungòn dayon sa iyang katupad; dinhi mahitabo dayon ang panaglalis ug ang tagsatagsa kanila makakita usab ug mga dumadapíg: adunay moingon nga ang kutsara maoy angay gawìon, aduna usab ing moingón nga ang tenedór kun kutsilyo, ug sanglit wala man silay giilà nga may katungód sa paghukòd sa ilang gilantugian, mao nga managsaba ug managyagaw lamang.

Ang mga ginikanan managkidhatay, managsikhanay, managsinyasay ug sa ilang mga pahiyum maila ta nga sila nanghimuot kaayo.

—Da lagíl —matud sa usa ka babayeng tigulang nagausap ug tilad; — bisan ang akong bana dili mosugot, ang akong anak nga si Andoy parion ko gayud. Matuod nga mga kabús kami, apan managbudlay gayud kon ugaling kinahanglan man: magpakilimós ugód kamil! Aduna gihapoy móhatág ug salapi aron ang mga kabús mangapari. Wala ba ugod magaingon si “Hermano” Mateo, tawo nga dili gayud maantigong mobakák, nga si Papa Sixto maoy usa lamang ka magbalantay sa mga kalabaw didto sa Batangas? Nan, tan-awa, tan-awa da ninyò ang akong anak nga si Andoy kon dili ba ang iyang nawong samà na gayúd sa kang San Vicente!

Ug ang inahan intawon nahimuot kaayo nga nagapaminaw sa iyang anak nga migunit sa tenedor sa iyang duha ka kamot.

—Tabangan unta siya ni Bathalà! —midasón ang tigulang laki nga nagausap sa iyang upa; kon si Andoy ma-Papa ngani mangadto gayud kitò sa Roma, hehé! maayo pa man ako nga molakat. Ug kon mamatay ako . . . hehé!

—Ayaw lamag saba, tigulang! Si Andoy dili gayud mali-mot nga imo siyang gitudloan paggama mga bukag-bukag nga ka wayan ug mga dagáng.

¡—May katarungan ka, Petra; ako usab nagatuo nga ang imong anak . . . magkaminos-minos mahimo gayúng “patriarca”. Wala ako makakita ug bata nga sama kaniya nga nakakaton sa iyang opisyo sulod sa hamubo dang panahon! Mahinumdom, mahinumdom da gayud siyà kanako unya kon mahimo na siyang Papa kun obispo ug magakalingaw siyág buhat mga bukag-bukag alang sa iyang manluluto nga babaye. Pahanungdan da unya niya usa ka misa ang akong kalag, hehé!

Ug ang tigulang, hupong sa paglaum, mikatawa ug gipunò sa buyo ang iyang puntíl.

—Kon dungòn ni Bathala ang akong mga pag-ampo ug matuman ang akong gipaabut, ingnón ko unyà ang akong anak: Andóy, hugasi kaming tanàn sa among mga sala ug ipadalá kami sa langit. Wala na unyay kinahanglan nga mangadye

pa kita, walay nay kinahanglan nga magpuasa ni magpalit mga "bula". Kinsa ngani kadtung may anak nga Papa magbuut lamang ug pakasala.

—Paadtua ugmà si Andoy sa balay, Petra, — matud sa tigulang nga madasigon uyamut; —paadtua gayud kay tudloàn ko pagbutong sa nito!

—Hmjn! yati da! Kay unsa may hunàhunà mo? Nagatuo ka bá nga ang Papa aduna pa gayud ing mga kuri-kurion? Ang kurà bitaw, ngani kurà lamang, mobuhat man lamang kón magamisa . . . kon motuyók-tuyók! Ang Arsobispo dili na motuyok-tuyok, magalingkod na kon magamisa; nan, ang Papa . . . ang Papa dagway anha na sa katre magamisa, ug paypayan pa! Unsa may hunahuna mo?

—Maayo usab, Petra, nga maantigo siya kon unsaon pagbutong sa nito. Maayo na lamang magabaligya siyág mga takukóng ug mga pitakáng nito aron dili magpakilimus sama sa pagabuhaton sa kura dinhi tuigtug sa ngalan sa Papa. Maluoy ako kaayo nga magatan-aw sa usa ka santos nga kabus ug ihatag ko gayud ang tanan kong pinangitaan.

Miduol ang usa ka magbabaul ug miingon:

—Gihunahuna ko na gayud pag-ayò, kumari: ang akong anak himuon kóng mananambal! Wala nay ingón sa mananambal!

—Mananambal! Saba dihà, paré! —mitubag si Petra; wala gayúy ingón sa kurà!

—Kura? Prr! Kura? Ang manambal makakità daghang salapi; ang mga masakitón managtahud uyamut kaniya, komare!

—Pastilan, utang kong buot! Ang kura igo lamang motuyok-tuyok ug moingon "deminos pabiscum". Kan-on niya si Bathalà ug makadawat pág salapi. Ang tanan, hangtud ang mga babaye, mosugilón kaniya sa ilang mga tinagoan.

—Ang mananambal usab diay? Kay ngano, pakaingon ba nimo kon unsà ang mananambal? Ang mananambal makakità sa tanan nga anaà kaninyóng mga babaye ug manghimulso sa mga dalaga . . .! Buut unta ako magpaka-mananambal sulod lamang sa usa ka simana!

—Ang kura diày, dili ba usáb makakità sa tanáng makita sa mananambal? Labaw pa ngani hinuon! Sayud ka na bitaw

niadtong sanglitanan nga nagaingon: himungaan nga matambók ug paa nga matigsòn, alang sa kura!

—Kay ngano, sa imong hunahuna ang mga mananambal mangaon lamag bulad? Mangahilos ba ang ilang mga tudlo sa pagkinaon ug asin?

—Mahugaw bá ang kamot sa kura sama sa mga mananam-bal? Alang niana aduna siyay dagkung mga yuta, ug kon uga-ling mobuhat man, duyogan siya sa musika ug tabangan sa mga sakristan!

—Ang pagpakompisal diay, komare, dili ba buhat?

—Anindot nga buhata! Kon mahimo pa diay nga ikaw maóy magpakompisal sa mga tawo tingali laliman ka pag-ayo! Kità, aron masayud sa pagabuhaton sa mga lalake ug mga babaye suginlan pa man una sa atong mga silingan, panington pa una! Apan ang kurá igo lamang molingkod ug ang tanan mosugilon kaniya sa ilang mga buhat; usahay mahikatulog siya, apan igo lamang mobirisbiris pagbendisyón ug unya mahibalik kita dayon sa pagkaanak ni Bathalà. Kon mahimo pa lamang unta nga makura akó bisan usà lamang ka hapon sa kuwa-resma!

—Ang... ang pagwali diay? Dili ikáw makaingon nga kanà dili buhat. Kon dili ka ugaling motuo, tan-awa lamang kadtóng pari nga miwali ganina sa buntag kon wala ba paningtág tag-ingóg balugbog! —milalis pa gayud ang tawo nga mianam nág sibug sa lantugi.

—Ang pagwali? Buhat ba ugód ang pagwali? Hain na man dapit ang imong kabuot? Buut akó kaayo kon maóy pawalihan ug tunga sa adlaw; sukad sa pulpito mangasaba akó sa mga tawo ug wala gayud bisan usa nga mangahas pagtubag, ug unya suholán pa ako! Buut ako kaayo kon himuóng kura bisan usa lamang ka buntag inigpanimba sa mga utangán kanako! Tan-awa, tan-awá lamang kanà si pari Dámaso kon dili ba nanambók sa labiháng pangasaba ug pamunall

Tuod man, si pari Damaso nagapadulong kanila sa linaktan nga kabtang sa mga matambok, nagapahiyum nga labihan kamabiybiayon nga si Ibarra, sa pagkakita, daw gipanlimutan ug wala na makatultol sa iyang pakigpulong.

Gawas kang Ibarra, si pari Dámaso giyukboan sa tanan sa yukbo nga malipayon bisan sinaktan diyutay nga kahibulong.

Hapit na sila mahuman ug pangaon ug ang "champan" nag-bula-bula na sa mga kopa.

Ang pahiyum ni parì Dámaso nangil-ad uyamut sa pag-kakita niya kang María Clara nga nagalingkod dapit sa tuo ni Crisóstomo; apan human mopahaluna sa usa ka siya tupad sa Alkalde taliwala sa kahilum sa tanan, nangutana:

—Aduna ba kamóy gisultihan sa pag-abut ko, mga ginoo? Padayon kamo!

—Nangalap kami —mitubag ang Alkalde. —Si ginoo Ibarra nagahingalan sa tanan nga mihinabang kaniya sa iyang buhat nga mapuslanon alang sa katawhan ug nagahisgot siya sa naga-gama sa tulonghaan, ug dinhi miabut ikaw . . .

—Ako wala makasabut kon unsay pamuhát ug mga balay —misagbat si pari Dámaso—, apan mahikatawa ako sa mga mamumuhát ug balay ug sa mga buang magkinahanglan kanila. Tan-awà lamang ninyo: akó ang mibadlis sa plano nianang simbahan ug maayò kaayòng pagkabuhat kanang simbahana. Mao kanáy gisulti kanako sa usa ka Inglis nga magbabaligyág alahas nga miabut sa kombento usa ka adlaw niana. Arón pagbadlis ug plano sa balay igo na kaayo nga aduna kitáy utok nga daku-daku kay sa bolinaw.

—Bisan pa niana, —mitubag ang Alkalde sa pagtan-aw nga si Ibarra mihilum — kon mga balay na nga sama niining among gibisgotan maoy tukuron, magkinahanglan na kita usá ka "perito".

—*Qué perito ni que peritas!* —mitubag nga mabiyabiayon si parì Dámaso. —Ang magkinahanglán ug mga "perito" maóy usà ka "perrito"! Labi pang buáng kay sa mga "Indio", nga maantigong motukód sa ilang kaugalingóng balay, kadtóng tawo nga dili maantigóng mopatindóg ug upát ka paril nga butangán ug tapangko sa ibabaw, nga maóy panagway sa usa ka tulonghaan!

Ang tanan mitan-aw kang Ibarra, apan kini, bisan naluspad, nagapadayon pagpakigsulti kang Maria Clara.

—Apan hunàhunà . . .

—Tan-awa lamang, —mipadayon ang paring pransiskano aron dili makasulti ang Alkalde—, tan-awa lamang kon giunsa pagkalaki sa usa ka uldog namo, ang labíng hungóg sa among kapunongan, sa pagtukod niya ug usà ka tambalanan nga ma-

ayo, maanindot ug dili mahal. Ang mga tawo patrabahuón niya pag-ayo ug tag-waló da ka dakù ang iyang isuhol matag-adlaw, bisan kadtung mga mamumuo nga gikan sa laing lungsod. Kanang uldogà maantigong modalà ug tawo, dili sama nianang daghang mga hungóg ug mga “mestecillo” nga nanaghatag dautang pagtulon-an sa mga “Indio” nga ilang panuholan ug tagut-lo la sikapat kun manalapi ang adlaw.

—Suholan lamag tagwaló ka daku ang adlaw? Dili mahimo! —pulong sa Alkalde nga buut na unta magahisgot laing mga butang.

—Oo, ug kana mao unciy angayang sundón sa tanáng maa-yong Katsila. Nakita na gayud: sukad buksan ang “Canal de Suez”, ang mga dautang batasan nangabut nganhi. Kaniadto, sa moliko pa kità sa tumoy sa “El Cabo”, dili manghiabut nganhi ang mga dautáng tawo ni mangadto ang tagadinhi aron mangahimong dautan!

—Apan, parì Dámaso! . . .

—Ikáw nakaila na kon unsa ang “Indio”; inigpakakat-on gayud ug diyutay, magpaka-doktor na dayon. Kanang tanang mga sip-onan nga mangadto sa Uropa . . .

—Apan pamati ngani! . . . —misakgaw ang Alkalde nga gihilasan tungud sa pagkamahagiton niadtong mga pulonga.

—Ang tanan mosangput gayud sumala sa angay kanila — mipadayon ang pari; —ang kamót ni Bathalà makita sa taliwala niining tanan; buta kaayo ang dili makakita niana. Dinhi niining kinabuhi managpakadawat nang daan sa silót ang mga ginikanan nianang mga halas . . . Mangamatay sa bilangoan! hé! hé!, ingnon tang pulongà, walà ngani makakaplág ug dapit diin . . .

Apan wala makatibawas sa iyang sulti. Si Ibarra, nga nalagum na sa kasuko, nagapaminaw kaniya, ug sa pagkadungóg sa pasumbingay sa pari alang sa iyang amahan, mitindog ug mikalit pag!uksò dungan ang makusóg nga suntók sa ulo sa pari nga nahayang ug nabungóg.

Puno sa kahikurat ug kalisang, wala gayúy usa nga nanga-has pagpataliwala.

—Palayo kamo! —misinggit ang batan-on sa tingóg makalili-sang ug mikawhát sa usa ka mahait nga kutsilyo samtang iyang

gitumbán ang lióg sa prayle nga hiulian na; —dili buút mamatay, ayáw pagduol!

Si Ibarra nalipong na sa kasuko: ang iyang lawas nagakuróg, ang iyang mga mata nagtulilík. Si pari Dámaso nakigbisog ug mitindog, apan gikuptan ni Ibarra ang iyang liog ug gilambuyóg hangtud nga mitikubo ug nahipaluhód.

—Ginoo Ibarra! Ginoo Ibarra! —nagkanayón ang pipilá ka tawo.

Apan wala gayuy usá, ni ang “Alferez”, nga nangahas pagduol sa pagtan-aw sa kutsilyo nga nagpangidlap kay nabanabana man nila ang kusog ug kahimtang sa buót sa batan-on. Ang tanan nanghiurong.

—Kamó, kamo diha mihilum lamang! Karón akó na usáb nga higayón. Gilikayan ko siyá, apan gihatud gayúd ni Bathalà kanako. Si Bathalà maóy maghukom!

Ang batan-on halus dili makaginhawa, apan wala gayúd niya buhii ang pransiskano nga nanglimbasug ug nagsamot ug lugnot bisan wala siyáy nakuha.

—Ang akong kasingkasing malinawon uyamut, ang akong kamót wala magakuróg . . .

Ug tapus motan-aw sa nanaglibot kaniya, miingon:

—Una sa tanan, aduna bay usá kaninyo nga wala mahagugma sa iyang amahan, nga walà magamahal sa iyang handumanan, usá ka binuhat nga natawo taliwala sa kaulawan? . . .

—Nakita mo? Nakita mó nga ang tanan mihilum? Tinugyanan sa usa ka Bathala sa kalinaw, pari kansáng babà walay laing ginayamyam kon dili ang tinuhoan ug mga maayong buhat apan kansang kasingkasing puno sa tanang kahugawan, ikáw, ikáw walà dagway makailà kon unsá ang usa ka amahán, kay nakahunahuna ka unta sa imoha! —Nakita mo? Taliwala nianang mga tawo nga imong gitamay waláy usá nga sama kanimo! Gihukman na ikaw!

Ang mga tawo nga naminaw kang Ibarra, sa pagkasabút nga ang batan-on may tuyo sa pagpatay sa pari, nanglihok ug nanghana pag-uláng.

—Palayo kamo! —mibalik pagsinggit ang batan-on sa tingog nga makahahadlok. —Kay ngano? Nangahadlok ba kamo nga ang akong kamót mabuling sa dugo nga mahugaw? Wala ko bá kamo ingnà nga ang akong kasingkasing malinawon uya-

mut? Palayo kamo kanamo! Pamati kamo, mga pari, mga maghuhukom, nga nanagtuò nga kamó lahi sa ubang mga tawó ug may mga katungod nga lahi sa uban! Kadtong akong amahán maóy usà ka tawo nga dungganàn; pangutana kamo nianang lungsod nga nagasimba sa iyang handumanan. Kad-tong akong amahan maóy usà ka maayóng lungsuranon: gipas-an niya ang dagkùng mga kalisdanan tungúd kanakò ug sa ka-ayohan sa iyang lungsod. Ang ganghaan sa iyang balay binuk-san kanunay ug ang iyang kan-anán andam usab pagdawat sa tanáng mga langyaw kun hininginlan nga modangóp kaniya ta-liwala sa ilang kalisdanan. Maóy usá ka maayong kristohanon: kanunay siyang nagahimog kaayohan ug wala gayud magada-ugdaug sa biniyaan sa palad ug sa makaluluoy, hinunoa alang niini gibuksan niya ang mga ganghaan sa iyang baláy, gipaling-kod sa iyang kan-anán ug giisip ug gitawág niyang higala. Giunsa niini pagbalus ang tanáng mga kaayohan nga iyang na-dawat? Gibutangbutangan, gikasilagan ug ginagukód ang akong amahán, gihimong pasangil ang kasantos sa iyang katungda-nan aron pagsibá ug pagsugyot sa mga buróng nga mogawi sa ilang hinagiban batok sa akong amahán, gipasipad-an ang iyang lubnganan, gitamay ang iyang handumanan ug ginagukod hang-tud sa iyang pahulayang dayon. Ug wala pa gayud matagbaw niining tanán, ang anák na usáb karón maáy iyang gidaugdaug! Nagpahilayó akó kaniya, gilikayán ko siya . . . Kamó naka-dungóg ganina sa buntag nga sukád sa pulpito iya akong gidaut sa atuhangan sa mga buróng, ug akó mihilum lamang. Ka-rón mianhi gayúd siyá aron pakig-away kanako; sa daku ninyong kahibulong akó nagaantus sa hilum, apan gipanamastamasan niya pag-usáb ang labíng mahál nga handumanan alang sa tanáng anák . . . Kamó nga ania karon dinhi, mga pari ug mga mag-huhukom, nakakita ba sa inyong tigulang amahán nga nagatu-káw ug nagahago tungúd kaninyo, nga mibulág sa inyong kili-rán aron kamó makakaplag sa kaayohan, nga namatáy sa ka-subo sulod sa usá ka bilangoán, nangandoy sa paggakús kanin-yo ug nagapangita sa usá ka tawo nga makapuyopoy unta sa iyang mga kasakit, nag-usara, masakitón, samtang kamó atua sa laing yuta? . . . Ug unya, nakabati ba kamó nga gibuongan sa du-ngóg ang ngalan sa inyong alaut nga amahán, nakita ba ninyo nga wala nay sulod ang iyang lubnganan diin buút unta kamó

magaampo? Wala? . . . Kay nangahilum kamó, buút diáy ninyo nga pahamtagan sa silot kiníng tawo nga ania karón sa akong kamót!

Gibakyaw ang iyang bukton; apan usá ka dalaga, kalít sama sa kilat, mipataliwala, ug sa iyang maluyang mga kamót gi-pugngan ang bukton nga buút mosilot sa makasasala: kadtong dalaga maó si María Clara.

Si Ibarra mitan-aw sa dalaga, nianang tinan-awán nga kaugalingon sa mga buang. Sa hinayhinay nahumok ang iyang mga tudlo nangiwi sa kalagot, ug, tapus niya luwatí ang pransiskano ug ang kutsilyo nga iyang gibitbit, gisalipdan ang iyang nawóng sa iyang duhá ka kamót ug milat-as pagdalagan sa taliwala sa kadaghanan.

MGA SULTISULTI

Natunóg dayon sa lungsod ang nahitabo. Sa sinugdan waláy mituo, apan kay tinuod man gayúd, ang tanán iyahay lamag hingangha.

Ang tagsatagsa nagahisgot sa nahitabo sumala sa pagbati sa ilang tagsatagsa ka kasingkasing.

—Si pari Dámaso namatáy! —nagkanayón ang ubán; — sa pagsakwat kaniya, ang iyang nawóng nabulit sa dugo ug nawad-an siyá sa ginhawa.

—Nga papahulayon siyá ni Bathalà sa kalinawan, apan igo lamang siyà nga nagabayad sa iyang utang —matud sa usá ka batan-on. —Kadtong iyang gibuhát ganina sa buntag didto sa kombinto labihán na kaayo.

—Kay unsa may iyang gibuhát? Gibunalan na ba usáb niya ang kuwadhutór?

—Unsa ugód ang iyang gibuhát? Suginli ngani kamí.

—Nakadiparal ba kamó ganina sa buntag niadtong usá ka mestiso espanyol nga migula sa ganghaan sa kristiya samtang ang parì nagawali?

—Oo, nakakita kamí. Gitutokan ngani pagtan-aw ni pari Dámaso.

—Sa pagkahumán sa wali, gipatawág siyá sa pari ug gipangutana nganong migula siyá. “Dili akó makasabút sa tinagalog, padre,” mitubág ang mestiso. “Nan, nganong nagbugalbugal ka man pag-ingón nga kadtong akong wali dili masabút?”, gising-gitán ni parì Dámaso ug gidunganán ug sumbag. Ang batan-on mibalus ug nagsumbagáy siláng duhá hangtud nga giuláng na.

—Kon akó pay hitaboan niana . . . —mibagulbol ang usá kabatan-ong tinon-an.

—Wala akó makauyon sa gibuhát sa paring pransiskano —matud pa usáb sa usá—, kay ang tinuhoan dili angay ipaham-

tang kang bisan kinsa sama sa silot; apan gikalipay ko usab kay nakailá man akó nianang batan-ona, nasayud akó nga siyá taga-San Pedro Makati ug maayong mosulti sa tinagalóg. Karon buót siyá nga tuhoan sa mga tawo nga bag-o lamang nahiabút gikan sa Rusya ug naghunahuna nga makapasidungóg kaniya ang pagpakita sa kadaghanan nga siyá dili maantigo sa sinultihán sa iyang mga ginikanan.

—Kon maó kaná, “Dios los cría y ellos se pegan!”

—Bisan pa niana, kinahanglan gayud nga kitá magpadayág sa atong pagsupak sa gibuhát sa pari—, misulti ang usá ka tinon-an; — kon kitá magpakahilúm lamang, sama da nga kitá miuyon, ug kadtong nahitabo sa batan-on mahimo usáb nga mahitabo kang bisan kinsa kanato. Daw mobalik kitá sa panahon ni Nerón!

—Nasayóp ka! —gitubág, siya sa usá ka tinon-an; —kadto si Nerón maoy usá ka dakung “artista” ug si pari Dámaso mangil-ad kaayong mowali.

Ang sultisulti sa mga tawong hamtong lain kay sa mga batan-on.

Samtang nanaghulát silá sa pag-abút sa Kapitán Heneral sa usá ka diyutayng baláy gawás sa lungsod, ang “gubernadorcillo” nagkanayón:

—Dili butáng masayón ang pagsulti kon kinsa kanilang duhá ang may katarungan; apán kon si ginob Ibarra nagbatón pa unta diyutay nga kabugnaw sa buót . . .

—Tingali ang buót mo ipasabút maó nga kon si pari Dámaso nagabatón pa unta bisan sa katungá na lamang sa kabugnaw sa buót ni ginoo Ibarra, dili ba maó? - misanta si don Fili-po. —Ang kadaut anaa nga nagakabaylo ang ilang kahimtang: niining higayona ang batán-on nagpakatigulang ug ang tigulang nagpakabatan-on.

—Miingón kamó nga wala gayúy usá nga milihok waláy usá nga miduol aron pag-uláng kanila, gawás sa anák dalaga ni Kapitan Tiyago, dili ba maó? —nangutana si Kapitán Martín. —Wala gayud, bisan usá sa mga prayle, bisan ang Alkalde? Hm! Daután, daután uyamut! Dili ko ibaylo ang akong kahimtang sa kahimtang ni ginoo Ibarra. Tungúd kay niadtong higayona gikahadlokán siyá, walay usá nga mopasaylo kaniya. Daután, daután uyamut! Hm!

--Matinuod kaha kana? —nangutana si Kapitán Basilio.

—Paabuton ko — miingón si don Filipino nga mikilô kang Kapitán Basilio — nga ang lungsod dili motalikód kaniya. Kinahanglan hunahunàon ta ang gibuhát kanhi sa iyang banay ug ang iyang gibuhát karón. Ug kon sa kapulihay ang lungsod mahadlok ug dili lamang motingog, ang iyang mga higala . . .

—Apan, mga ginoo, —misagbat ang “gobernadorcillo” — unsa may mahimo nato? Unsa may mahimo sa lungsod? Bisan unsay mahitabo, ang mga prayle kanunay gayúd nga may katarungan.

—Oo, *kanunay* gayud silá nga may katarungan kay *kanunay* man ugód silá natong hatagan — mitubág si don Filipino nga naglagot ug gidaku pagbanganga ang iyang baba sa pagbungat sa pulong *kanunay*; — sulayán ta da ugód makausá sa paghatag ug katarungan sa atong mga buhat kon dili ba malain ang atong kahimtang.

Ang “gobernadorcillo” nangalot sa iyang ulo, ug, humán mohangád sa atóp, mitubág sa tingog mainggit:

Pastilán ang kainit sa dugo! Daw ingón ug wala kamó masayud kon haing dapita kitá magapuyo; wala kamó makailá sa atong mga katagilungsod. Ang mga prayle dato ug nanaghiusa, ug kitá mga kabús ug nagkabahin. Oo, sulaye ninyo paglaban si ginoo Ibarra kon dili ba kamó unya pasagdan nga mag-usara sa inyong kalisúd.

—Oo, —matud ni don Filipino sa dakung kasubo —kaná mahitabó gayúd samtang kitá maghunahuna sa ingón, samtang atong tuhoan nga ang kahadlok ug kabugnaw sa buót magsama dag kahulogan. Labíng tagdon nato ang usá ka kadaut nga wala pa hibaloí kay sa kaayohan nga kinahanglan; dihadiha moturók dayon sa atong buót ang kahadlok ug dili hinuon ang pagsalig; ang tagsatagsa iyahay lamág hunahuna sa iyang kaugalingong kaayohan, dili maghunahuna sa kaayohan sa ubán, busa kitáng tanán mga mahuyang!

—Nan, sulayé pag-atiman ang kaayohan sa ubán una ang imoha kon dili dili ba biyaan ka lamang unya! Wala ka ba masayud niadtong sanglitanang kinatsila nga nagaingón: ang kaluoy nga maayo maó kadtong magasugod sa iyang kaugalingon?

—Ingna hinuon —mitubág ang “teniente mayor” nga nagalagot —nga ang katalaw magasugod sa paghigugma nga waláy

sukód sa kaugalingon ug matapus sa mga buhat nga makauulaw! Karón dayon moluwát akó sa akong katungdanan sa atubangan sa Alkalde; natagbaw na akóg antus sa mga yam-id sa mga tawo ug wala akó makahatag kapuslanan kang bisan kinsa . . . Arí na akó!

Ang hunahuna sa mga babaye lain usáb.

—Ay! —nanghupáw ang usá ka babaye nga malumó ug panagway; —maó gayúd kawa ang mga batan-on! Kon buhi pa unta karón ang iyang buotan nga inahán, unsa kaháy iyang pulong? Ay, Ginoo! Kon magpalandong ngani akó nga maó usáb kana ang mahitabo sa akong anák nga mainiton usáb ug ulo . . . Ay, Hesús! daw ingon ug nasina hinuon akó nga namatáy ang inahán ni Crisóstomo... mamatáy dagway akó sa ka-guol!

—Apan akó, dili — mitubág ang laing babaye; — dili akó maguól kon kana maóy mahitabo sa akong duhá ka anák.

—Unsa ugód ang giingón mo, Kapitana María? —matud sa unang babaye kansang mga kamót gihugpong ug gitapion sa dughan.

—Mahimuót akó nga ang mga anák molaban sa handumanan sa ilang mga ginikanan, Kapitana Tinay. Unsa may ipamulong mo kon sa adlaw nga ikáw mabalo makadungóg ka nga libakón ang imong bana ug unya ang imong anák nga si Antonio moduko lamang ug dili motingog?

—Itungina ko kaniya ang akong panalangin! —mitubág ang laing babaye, si “Hermana” Rufa—, apan . . .

—Dili usab akó makahimo niana! —misagbat ang buotan nga Kapitana Tinay; —usá ka inahán dili angay nga mosulti niana . . . , apan ambút lamang kaha kon unsay akong buhaton . . . ambút lamang... tingali mamatáy akó... ako siyá nga... dili!... Ginoó ko! apan dili na akó mahagugma nga motanaw sa akong anák . . . Apan unsa ugód kanang imong hinghuhunanaan, Kapitana María?

—Bisan pa nianang tanán — misumpay si “Hermana” Rufa, —dili nato hikalimtan nga maóy usá ka dakúng salá ang pagpangahas pagdagmal sa usá ka tawo nga “sagrado”.

—Labing “sagrado” ang handumanan sa mga ginikanan! —mitubág si Kapitana Maria. —Waláy tawo. bisan ang Papa,

labí na si pari Dámaso, nga makahimo pagpasipala sa mahál nga handumanan sa atong mga ginikanan!

—Matuod kana! —nagkanayón si Kapitana Tinay nga nahibulong sa kinaadman sa duhá sa babaye; —diin ugód kamó manguha nianang mga maayong katarungan?

—Apan nan, ang “excomunió” ug ang “condenaci6n?” —mitubág si “Hermana’ Rufa. —Unsa may pulós sa maayong dungóg ug maayong ngalan dinhi niining kinabuhi kon sa usá ka kalibutan kitá unya pagasakiton? Ang tanán lumalabay lamang . . . apan ang “c6comuni6n” . . . ang pagpasipala sa usá ka tinugyanan ni Hesukristo . . . nianang salaa waláy laing makapasaylo kon dili ang Papa da gayud!

—Kana pasayluon ni Bathalà kinsa nagasugo nga pasidunggan ang amahán ug inahán; si Bathalà dili gayud mo “excomulgar” kang Ibarra. Ug ingnon ko kamó nga kon kanáng bantan-ona moarí sa akong balay, dawaton ko siyá ug makigsulti akó kaniya; kon duna pa akoy anák nga babaye, mahagugma akó nga siyá maumagad nako, kay ang maayong anák maayo usáb nga bana ug maayong amahan. Tuhoi ako, “Hermana” Rufa!

—Apan akó lain ug hunahuna. Sulti lamang kutob sa imong isulti, ug bisan ikaw daw may katarungan, apan ang kura labí gayúd nga akong tuhoan kay kanimo. Una sa tanan, luwasón ko ang akong kalag. Unsay pulong mo, Kapitana Tinay?

—Unsa may ipulong ko, kon dili kamóng duhá pulós may katarungan? Ang kura may katarungan, apan si Bathala dagway may katarungan usáb. Ambút lamang kay akó intawon wala may hibangkaagan. Ang akong buhaton maó ang pag-ingón sa akong anák nga dili na siyá mopadayon pagtuón! Ginaingón nga ang mga makinaadmanon lagmit mangamatay sa bitayán! Maria Santísima! Agád kay ang akong anák buút moadto sa Uropa!

—Nan, unsa may gihunahuna mong buhaton?

—Ingnon ko siya nga dili na mobulág kanako. Ngano man nga mangita pag dakúng kahibaló? Ugma-damlag mangamatay kitá, mamatáy ang makinaadmanon ingón man ang buróng. . . Ang angay paninguhaon mao ang pagpuyo sa dakúng kalinaw.

Ug ang buotan nga babaye nanghupaw ug mihangád sa langit.

—Apan akó—matud ni Kapitana Maria nga nagaligdong pag-ayo—, kon dato pa sama kanimo, pasagdan ko unta nga ang akong mga bata mopanaw sa laing dapít: mga batan-on silá ug mangahimong dagkung tawo ugma-damlag... Humubó na lamang ang akong kinabuhi... Managkita da kami sa laing kalibutan... Ang mga anák kinahanglan maninguha paglabáw sa ilang mga ginikanan, ug sa atong sabakán igo lamang silá nga atong gitudloan ug mga binata.

—Kalain da nimog mga hunahuna!—matud ni Kapitana Tinay nga daw nalisang ug gihugpong ang iyang mga kamót;—ingón hinuon ug wala ka sakití sa pagpanganák mo sa imong mga kaluha!

—Tungúd man bitaw hinuon kay gisakitán akó sa pagpanganák kanila, gimatuto ug gitudloan ko silá sa mga maayong pamatasan bisan pa sa among kakabús, kay dili ako buút nga sa humán ang labiháng kabudlay, dili mahingpit ang ilang pagkatawo...

—Sa akong paghunahuna, ikaw wala mahagugma sa imong mga anák sumala sa gisugo ni Bathala!—matud ni “Hermana” Rufa sa dakúng kaugdang.

—Pasayloa akó; ang tagsatagsa ka inahán adunay lainlain nga paghigugma sa iyang mga anák: ang ubán mahagugma sa ilang mga anák alang kanila, ang ubán tungúd kanila ug ang ubán usáb alang da gayud sa ilang mga anák. Akó maóy usá niining nanghiulahí, kay maó kana ang gitudlo kanako sa akong bana.

—Kanáng tanán mong mga hunahuna, Kapitana Maria—matud ni “Hermana” Rufa nga daw nagwali—, wala kaayo mahasubay sa mga pagtulon-an sa atong Tinuhoan. Sumulod ka hinuón sa pagka-“Hermana” sa Santísimo Rosario, sa San Francisco, sa Santa Rita kun sa Santa Clara ba!

—“Hermana” Rufa, unya kon mahimo na akong takús nga igsuon sa mga tawo, mao pay akong pagpaninguha nga mahimong igsuon sa mga santos!— mitubág si Kapitana Maria nga nagapahiyum.

Aron paghingpit gayúd niining bahin sa mga sulti-sulti, ug arón ang mga magbabasa masayud bisan sa daklit lamang kon unsay hunahuna sa mga tawo nga nanagpuyo sa kabaolán bahin sa nahitabo, mangadto kitá sa sawang, diin sa ilalum sa

usá ka langit-langit adunay pipilá kanila nga nanagsulti, usá niana kaila nato: mao kadtong tawo nga nagadamgo sa mga doktor kun mananambal.

—Ang akong labíng gikasub-an maó nga ang tulonghaan dili na matibawas!

—Kay ngano man?— nangutana ang nanag-alirong.

—Kay ang akong anák dili na mahimong doktor kon dili “carromatero” na lamang! Wala na, wala nay tulonghaan!

—Kinsay nag-ingón nga wala nay tulonghaan?—nangutana ang usá ka hungóg ug dakung husóg nga magbabaul, dagkúg mga apapangig ug diyutay ang ulo.

—Akó! Si don Crisóstomo ginganlan ug “plibastiero” sa mga paring maputi. Wala nay tulonghaan!

Ang tanan nanagtan-awáy. Alang kanila bag-o kadtong pulonga.

—Mangil-ad ba kanang ngalana?— nangahas pagpangutana ang hungóg nga magbabaul.

—Ang labíng mangil-ad nga ngalan nga takús ikabunyag sa usá ka kristiyanos sa iyang isig-kaingon!

—Labí pang mangil-ad kay sa “tarantado” ug “saragate”?

—Kaayo da unta kon maó na lamang kana! Kadaghan na akó nganli niana ug wala ngani mosakit ang akong tiyán bisan diyutay.

—Apan maarang-arang pa dagway kana kay sa “indio” nga pagayamyamon sa “Alferez”.

Mibungiut pagsamót ang nawóng sa tawo nga amahán sa bata nga mahimo na lamang “carromatero”; ang usá mikalot sa ulo ug mihinuktok.

—Sa ingón niana, sama da diáy tingali kana sa “betelapora” nga lagmit natong hibatián sa baba sa tigulang asawa sa “Alperez”. Labí pang mangil-ad kay niana ang pagluwa sa ostiyas

—Ang “plibastiero” labí pang mangil-ad kay sa pagluwa sa ostiyas sa adlaw nga Biyernes Santo— mitubag sa dakúg kaligdong.— Nahanumdom pa dagway kamó sa pulong “ispitoso” nga kon ingalan sa usa ka tawo igo na kaayo nga kiníng tawhana hinginlan kun ibalhog ba hinuon sa bilangoán sa mga sibil. Nan, ang pulong “plibesticro” labí pang mangil-ad. Kon

kana ingala sa usá sa kristiyanos, sa kura kun sa usá ka Katsila sa lain usab nga kristiyanos ingon kanato, sama da sa pulong “santusdeus” inubanan sa “requimiternam”, matud pa sa “telegrafista” ug sa “directorcillo”. Kon ikáw nganlan ngani ug “plibustiero”, pangompisál na lamang daan ug pamayad sa imong mga utang, kay wala ka nay laing mahimo kon dili ang pagpabitay na lamang. Sayud ka na nga ang “telegrafista” ug ang “directorcillo” mga hibalo kaayo niining mga butanga: ang nahauhá mosulti pinaagi sa kawat ug ang ikaduhá maantigong mokinatsila ug walay laing kinuptanan kon dili ang dagang da nga igsusulat.

Ang tanán nangalisang.

—Mapugús pa ako pagpasapín ug pagpainúm sa tibuok kong kinabuhi nianang ilimnon nga madalag sama sa ihi sa kabayo nga ginganlan sirbisa, apan dili gayud akó mosugót nga tawgon ug “pelbistero”!— nanumpa ang magbabaul nga nagwara-wara sa iyang kumo.— Kon akó datò pa sama kang kon Crisóstomo, maantigong mokinatsila sama kaniya, lagsik nga mogawi sa kut-silyo ug sa kutsara kon mokaon, kataw-an ko lamang unta ang lima ka kura!

—Ang unang sibíl nga hikít-an kong mangawat ug himungaan, nganlan ko dayon ug “palabistiero”... ug unya mangompisal akó dayon! —nagkanayón sa tingog mahinay ang usá ka magbabaul nga mibulág sa tapok.

ANG UNANG DAG-UM

Ang kagubut nga nahitabo sa baláy ni Kapitán Tiyago sama da sa kagubut sa hunahuna sa mga tawo. Si Maria Clara nagsamot lamag hilak ug wala mamati sa mga alam-alam sa iyang iyaán ug ni Andeng, ang iyang kasalo pagsuso sa diyutay pa siyá. Gidid-an siyá sa iyang amahán sa pakigsulti kang Ibarra samtang kiní dili pa pasayluon sa “excomunió” sa mga pari.

Si Kapitán Tiyago, nga nalingáw uyamut paghikay sa iyang baláy aron pagdawat sa Kapitán Heneral, gipasugoan nga paadtuon sa kombinto.

—Ayáw paghilak, anák ko,— matud ni iya Isabel ang nangbinis sa mga salamín;— kuhaon da bitaw kanáng “excomunió”... Sulatán da nila ang Papa... mohatag kitá ug mga limús... Si pari Dámaso igo lamang gikuyapán... wala matáy!

—Ayaw paghilák— mihunghong si Andeng;—kalakihon ko lamang aron kamó managkasulti. Nganong gibuhat man ang kompisalan kon dili pa aron ang tawo makasala? Ang tanán pasayluon basta isugid lamang sa paril!

Sa katapusan si Kapitán Tiyago nahiuli. Ang mga babaye mitutok pagtan-aw sa iyang nawóng aron pag-ila sa tubág sa daghang mga pangutana; apan ang nawóng ni Kapitán Tiyago naminghoy ug tinuod, mihikap sa iyang agtang ug wala gayud makatultol pagsulti bisan usá ka pulong.

—Unsa na, Santiago?— nangutana si Isabel nga nabalaka uyamut.

Si Santiago nanghupáw ug namahid sa luha.

—Tungúd kang Bathala, sulti!... Unsay nahitabo?

—Ang dñan kong gikahadlokan!— mitubág nga kahilakón.— Ang tanán napilde na! Si pari Dámaso nagsugo nga bugtuon ko ang akong sabut kang Crisóstomo, kay, kon dili, makondenar

akó dinhi ning kinabuhi ug didto unya sa laing kalibutan! Maó usáb kana ang gisulti kanako sa tanán, hangtud si pari Sibyla! Kinahanglan takpan ko ang ganghaán sa akong baláy alang kaniya.... Utangan da ba ako ug kapín sa kalim-an ka libo ka pisos kaniya! Gisulti ko man unta kiní sa mga pari, apan wala akó nila tagda. "Hain may palabihon mong mausik", matud nila: "ang kalim-an ka libo ka pisos kun ang imo bang kinabuhi ug kalág?" Ay, San Antonio! Kon hibaloán ko pa lamang untang daan, kon hibaloan ko pa lamang unta!...

Si Maria Clara nagabakho.

—Ayáw paghilak, anák ko— mipadayon pagsulti si Kapitán Tiyago nga miatubang kang Maria Clara;— ikáw dili sama niadtong imong inahan nga dili gayud mohilak... Mohilak lamang kon manamkon... Si pari Dámaso miingón kanako nga miabút na ang usá niya ka paryente gikan sa Espanya... ug kanang tawhana maóy gitagana niya nga pamanhonón mo...

Si Maria Clara nanampong sa iyang mga dalunggan.

—Apan, Santiago!, nabuáng ba ugód ikáw?— gisinggitán siyá ni iya Isabel;— binuang daku ang paghisgot kaniya ug laing pamanhonán. Nagatuo ka ba nga ang imong anák magailis ug pamanhonón sama sa pag-ilis ug sinina?

—Maó usáb kanay akong hunahuna, Isabel; si don Crisóstomo dato..., ang mga Katsila managminyo lamang tungúd sa paghigugma sa salapi...; apan unsa may buút mong buhaton ko? Gihulga akó nila nga ekskomulgahón usáb..., miingón silá nga naglatáy lag usá ka lugás lanot dili lamang kay ang ako dang kalag kon dili hangtud usáb ang akong lawas... ang akong lawas, nakabati ka? Ang akong lawas!

—Apan ikáw nag-utas lamag dugang sa kaguól sa imong anák! Dili ba higala man nimo ang Arsobispo? Nganong dili ka man magsulát kaniya?

—Ang Arsobispo prayle usáb, ug siyá mobuhat lamang kutob sa iingón kaniya sa mga prayle. Apan, Maria, ayáw paghilak; moanhi ang Kapitán Heneral; tingali makigkita siyá kanimo ug ang imong mga matá napulá sa hinilak... Agád kay akó naghunahuna nga magmalipayon karóng hapon!... Kon wala pa moabút kiníng dakúng kadaut, Akó maó unta ang labíng bulahan ug ang tanán mangasina unta kanako... Hilom na, anák ko; akó bitaw labí mang alaut kay kanimo apan

wala akó mohilak! Ikáw makakitá pag pamanhonón nga labíng maayo, apan akó, akó mapilde ug kalim-an ka libo ka pisos! Ay, Birhen sa Antipolo, makakab-ut unta akó ug maayong palad bisan karon lamang gabhiona!

Mga butóbutó, gahub sa mga salakyanán, pinagakpak sa mga kabayo, ang banda sa musika nga nagatokar sa *Marcha real* nagpahibaló sa lungsod nga miabút na ang Gobernador Heneral sa Kapuloang Pilipinhon. Si Maria Clara midalagan aron pagtago sa lawak nga iyang higdaanan... Alaut nga dalaga! Giduladulaan lamang ang imong kasingkasing sa mga tawong bastus nga wala managpakailá sa kalumó sa iyang mga pagbati.

Samtang ang baláy ni Kapitán Tiyago napuno sa mga tawo ug nabati bisan diin dapít ang mga linaktan nga makusog, mga tingóg sa mga opisyal nga nagmandar sa mga sundalo ug ang kinagilkil sa mga sable ug mga ispoilas, ang masulub-on nga dalaga nagayakâ nga daw nagaluhod sa atubangan sa usá ka estampa sa Birhen nga daw nahulád niya kadtong masulu-ong pag-usara nga nabati lamang ni Delaroche, daw iyang himukdahán ang maóng Birhen sa pagpauli na niini gikan sa lubnganan sa iyang Anák. Si Maria Clara wala magpalandong sa kasakit sa inahán ni Kristo: naghunahuna siyá sa iyang kaugalingong kasakit. Dinuko ang ulo ug tinukod sa salóg ang iyang mga kamót, nahisama siyá sa usá ka punoan nga asusinas nga mituáy tungúd sa kakusóg sa usá ka unós. Ang usá ka kaugmaon nga ginadamgo ug gipangandoy sulod sa daghang katuigan, damgo nga miturók sa diyutay pa siyá ug nagapadayon pagtubo diha nga nahingkod na ang iyang panuigon, damgo nga nakahatag kalig-on ug katambok sa iyang kalawasan, kanáng damgo sa usá lamang ka pulong buút papason sa iyang panumduman ug sa iyang kasingkasing! Ang paglangkat niining damgo sama da sa pagpahunong sa mga putókputók sa iyang kasingkasing ug pagpalong sa suga sa iyang salabutan!

Si Maria Clara maóy usá ka buotan ug maayong kristohanon ug usá ka anák nga mahigugmaon. Dili lamang kay nalisang siyá sa "excomunió": ang sugo ug ang kalinaw sa iyang amahán nga buút tugawon nagapugós karon kaniya sa pagsalikway ug paglangkat sa iyang kasingkasing sa iyang gugma kang Ibarra. Karón nasukód na niya ang gidak-on sa iyang pagbati kang

Crisóstomo, gidak-on nga kanhi walà lamang niya hiilhi. Kaníadto, ang iyang gugma nahisama da sa tubig sa suba nga nagadaliydidig sa dakúng kalinaw; sa daplin adunay mga mahumot nga bulak nga nanurók ug sa taliwala sa suba adunay mga balas nga magagmay ug mahumolhumol. Ang hangin lugos lamang nakatandóg sa tubig; kon handumon ta kadtóng panahona, daw makaingon kitá nga ang tubig nahimo lamang linaw. Apan sa kalít lamang nasigpit ang agianan sa tubig, mga malag-it nga pangpang miabong kaniya, mga dagkung batang nanagbabág ug nanag-ali sa taliwala. Dinhi ang tubig daw misinta, midahunog, mibukál, nagtuasík ang mga bula, molambalamba sa mga pangpang ug unya moambak sa bung-aw!

Buút unta siya mag-ampo, apan kinsay makatultol pagpangilaba taliwala sa usá ka kadaut nga dili na matabang? Ang tawo magaampo kon aduna páy paabuton, apan, kon wala na, inig-sangpit niya kang Bathala, lonlón da mga panghayhay maoy mogula sa iyang baba.— “Bathala ko!”— misiyagit ang iyang kasingkasing— “Nganong ibulág sa katilingban ang usá ka tawo ug nganóng itungina kaniya ang gugma sa iyang mga isigka ingon? Wala mo itunginà kaniya ang imong Adlaw ug ang imong hangin ug wala mo salipdì ang imong langit alang kaniya; nan, nganóng itunginà man kaniya ang gugma, nga bisan unta walay langit, waláy hangin ug waláy Adlaw, ang tawo mabuhi man, apan dili gayud siyá mabuhi kon walay gugma?”

Mangabut ba kaha ngadto sa lingkoranan ni Bathala kanáng mga singgit nga wala madungóg sa mga tawo? Hidunggan ba kaha silá sa Inahán sa mga alaut?

Ay! ang alaut dalaga nga wala makailá sa iyang inahán nangahas pagsugilon sa iyang mga kaguól nga gikan sa gugmang yutan-on niadtong kasingkasing putli uyamut nga waláy laing gugmang gibati kon dili ang sa usá da ka anák ug ang sa usá ka inahán: taliwala sa iyang mga kasubo, si Maria Clara modangóp nianang larawan sa babaye nga gipakabathala sa katawhan, ang labíng matahúm nga paghalad sa labíng maanyag nga binuhat, nianang binuhat nga gidayandayanan sa *Cristianismo* sa labíng matahúm mga hiyas, nianang binuhat nga nagahugpong sa durohá ka labíng maanindot nga kahimtang sa babaye: ang pagkaulay ug pagkainahán; nianang babaye nga wala takdi sa mga kahilayan sa ubán, nga ginganlan ta si María.

—Inahán ko, inahán ko!— nagkanayón si María Clara taliwala sa iyang mga agulo.

Ang iyang kasakit natugáw sa paghitungha ni iya Isabel. Nangabút ang pipilá niya ka mga higalang babaye ug ang Kapitán Heneral buút makigsulti kaniya.

—Iya Isabel, ingna silá nga masakitón ako!— mihangyo ang dalaga nga giabút ug kalisang; —patokahón na usáb unya ako sa piyano ug paawiton!

—Gisaad kana sa imong amahán; imo ba siyáng pakaulawan?

Si María Clara mitindog, mitan-aw sa iyang iyaán, gilubag ang iyang mga bukton nga daw linalik ug miungón nga kahilakón:

—Oh! kon duna pa unta ako ing...

Apan wala tibawasa ang iyang sulti ug nanghipohipo dayon.

ANG KAPITAN HENERAL

—Buút ako makigsulti nianang batan-on!— matud sa Kapitán Heneral sa usá niya ka luyo-luyo;—nahimuót ako uyamut kaniya.

—Atua, gipangita na siyá, tinahud kong Heneral. Apan aniyay usá ka batan-ong taga-Manila nga nagsamot pangayo nga pasudlon gayud siya. Giingón namo nga ikáw walay panahon ug nga wala ikaw moanhi aron pagpamati sa tanáng moanhi, kon dili aron pagtan-aw sa lungsod ug sa pasunding, apan mitubág nga ikáw kanunay may panahon nga gigahín aron pagpamtuman sa mga sugo sa katarungan...

Ang Kapitán Heneral milingi sa Alkalde nga nahibulong.

—Kon wala ako masayóp— mitubag ang Alkalde nga miyukbo—, kanáng batan-ona mao ang gikabingkil ni pari Dámaso kaganina sa buntag tungúd sa iyang wali.

—Lain pa gayung kasamok? Maó bay tuyo nianang prayleha ang pagtugáw sa tibuók lalawigan, kun nagatuo ba hinuon siyá nga maóy magbubuut dinhi? Ingna kanang batan-on nga sumulod siya!

Ang Kapitán Heneral nagpanguróg ug nagsuroy-suroy sa hawanán.

Sa gula didtoy pipilá ka mga Katsila tipon sa mga militar ug mga dagkung tawo sa lungsod sa San Diego ug pipilá usáb ka mga molupyo; nanagtapok-tapok sila, nanagsulti-sulti kun nanaglantugi. Didto usáb ang tanáng mga prayle, gawás kang pari Dámaso, ug buút unta manulod aron paghatag katahuran sa Kapitán Heneral.

—Ang Kapitán Heneral naghangyo kaninyo nga maghulát unag makadiyot— matud sa luyo-luyo;— sulod ngarí, batan-on!

Kadtong batan-ong taga-Manila nga wala makasabút sa wali ni pari Dámaso, misulod sa hawanán nga naluspad ug nagapanuróg.

Ang tanán nanghingangha: dagway nasuko kaayo ang Kapitán Heneral kay gipahulát man ang mga prayle. Si Pari Sibyla miingón:

Wala man usáb akoy isulti kaniya... Dinhi nag-usik lamang ako sa panahon!

—Maóy ako— misumpay ang usa ka paring agustino;— mamauli na kita?

—Dili ba kahà maayo nga susihon nato kon unsay iyang hunahuna?— nangutana si pari Salví;— mahalikáy kita sa iskándalo... ug... ikapahanumdom ta kaniya... ang iyang mga katungdanan alang... sa Tinuhoan...

—Makahimo na kamo pagsulod kon mahagugma!— matud sa luyo-luyo nga mikuyog sa batan-ong wala makasabut sa wali sa kura ug migula karon nga malipayon na ang nawong.

Si pari Sibyla maoy miuna pagsulod; misunod si pari Salvi, si pari Manuel Martín ug ang ubang mga pari. Nangyukbo sila sa dakung pagpaubús, gawas kang pari Sibyla, kinsa, bisan miyukbo, sa iyang panagway nagpailá nga siya labáw. Si pari Salví hinuon miyukbo pag-ayo hangtud nga ang iyang hawak diriyot mabali.

—Kinsa kaninyo ang ginganlan si pari Dámaso?— nangutana gilayon ang Kapitán Heneral, walà lamang ngani silá palingkora ni pangomustahà ug walà usáb pabatia nianang naandan nilang mga sulti nga magdala ug mga ulog-ulog.

—Si pari Dámaso, ginoo, wala karon mahiuban kanamo— mitubag si pari Sibyla sa simultihan nga uga, maagid-agid sa simultihan sa Kapitán Heneral.

—Nagahigda karon sa banig kay masakitón ang suluguón sa Kapitán Heneral— misumpay nga mapaubsanon uyamut si pari Salví;— human kami makabaton ug kalipay sa pagyukbò ug pagpangomusta sa Kapitán Heneral, sumala sa angay himuon sa tanang mga maayóng suluguon sa Hari ug sa mga tawo nga adunay maayong pamatasan, mianhi usab kami sa ngalan sa matinahuron nga suluguón sa Kapitán Heneral nga giabut ug kadaut...

—Oh!— mipakgang ang Kapitan Heneral nga miirág sa siya nga iyang gipatuyok-tuyok ug unya mipahiyum nga nagapanjuróg sa kalagot— kon ang tanáng mga suluguon nakò mahisama kang pari Dámaso, maayo pa nga manganáy lamang ako pag-alagad sa akong kaugalingon.

Ang mga prayle nga daan nang gipaantus tungúd sa pagpahulat kanila, sa pagtan-aw niining pagpakgang sa Kapitan Heneral, nanghitiurok sa kahingangha.

—Panglingkod kamo!— mipadayon ang Kapitan Heneral sa tingog nga may diyutay nang pagkamaabiabihon tapus siya mohilum makadiyot.

Si Kapitan Tiyago nagasul-ob ug “frac” ug nagalakáw nga nagakinto; nagagunit siya sa kamót ni María Clara nga nagaukon-ukon pagsulod puno sa kaulaw. Bisan pa, ang dalaga miyukbo sa Kapitan Heneral sa matinahuron ug angayan uyamut nga panglihok.

—Anák ba nimo kining dalaga?— nangutana nga nahibulong ang Kapitan Heneral.

—Ug imoha usab, talahuron kong Heneral!— mitubag si Kapitan Tiyago.

Nasiga ang mga mata sa Alkalde ug ang sa mga luyo-luyo sa Kapitan Heneral, apan kiní nga wala kawad-i sa iyang kaugandang, mipig-it sa kamót sa dalaga, ug sa tingog mahigugmaon uyamut kiní iyang giingón:

—Bulahan inday, ang mga ginikanan nga makabatón ug mga anak nga sama kanimo! Gihisgotan ako sa akong mga higala bahin kanimo sa dakung pagtahud ug pagdalayeg... naninguha ako pagpakigkita kanimo arón paghatag salamat tungúd sa matahum mong buhat nga gihimo niining adlaw. Nasayud ako sa “tanán”, ug unya kon magasulat ako sa Hari, dili ko gayud hikalimtan ang imong maayong buhat. Ug samtang dili pa ako makasulat, tugoti, inday, nga sa ngalan sa Hari nga nagatudlo kanakóng tinugyanan niya dinhi ug nga naninguha ug nahagugma sa “kahusay ug kalinaw” sa iyang mga ginsakupan, ug sa akong kaugalingong ngalan, sa ngalan sa usá ka amahan nga aduna usáb ing mga anak babaye nga sama kani-ning panuigon. tugoti ako nga sa dakung kainit sa kasingkasing magpasalamat ug magtanyag kanimo usa ka gasa agíg ganti sa imong maayong buhat!

—Ginoo!...— mitubag si Maria Clara nga nagpangurog. Ang Kapitan Heneral nakatag-an sa buut isulti sa dalaga, ug miingon:

—Maayo uyamut, inday, nga ikaw mahimuot na lamang sulod sa imong kasingkasing ug sa pagmahal kanimo sa imong mga katagilungsod: sa akong bahin mao kana ang labing maayong ganti ug dili na unta angayan nga kita mangayo pa ug lain. Apan ayaw ako kuha sa maayong higayon aron pagpakita sa kadaghanan nga kon ang Katarungan maantigong mosilot, maantigo usab nga mohatag ganti ug dili siya kanunay “buta”.

Ang tanang mga pulong gitaliwala sa “comillas” gipahagsa gayud paglitok sa Kapitan Heneral ug sa tingog nga hataas.

—Si senyor don Juan Crisóstomo Ibarra nagahulat sa mga sugo sa Kapitan Heneral!— matud sa usa ka luyo-luyo sa tingog nga makusog.

Si Maria Clara nalain.

—Ah!— miingon ang Kapitan Heneral— tugoti ako, inday, nga magpahayag sa akong tinguha sa pakigkita pag-usab kanimo una ako mogikan: aduna pay mga butang hinungdanon uyamut nga buut ko isulti kanimo. Ginoong Alkalde, ubanan mo ako unya sa usa ka lulinghayaw nga gihunahuna kong himuon, magalakaw lamang, human ang pakigsulti ko nga inusara kang ginoo Ibarra.

—Dagway ang Kapitan Heneral motugot nga among pahanumdomán— miingon si pari Salví sa dakung pagpaubus— nga si ginoo Ibarra “excomulgado”...

Gipakgang sa Kapitan Heneral ang sulti sa pari ug miingon:

—Gikalipay kog dakù nga wala kitay laing gikagul-an gawas sa kahimtang ni pari Dámaso, ug sa “tinuoray” gipanghinaut ko nga “mahingpít ang iyang kaayohan”, kay tungud sa iyang kagulangan “usa ka panaw ngadto sa Espanya” kon masakiton kita dagway dili kaayo makapahimuot. Apan kiní anaa da kaniya... Ug karon, nga hatagan unta kamo ni Bathala mga maayong lawas!

Silang tanan namauli.

—Tinuod man bitaw nga kana anaa da kaniya!— mibagulbol si pari Salví sa paggula.

Tan-awon ta lamang kon kinsay mouna pagpanaw!— mi-
sumpay ang usa ka paring pransiskano.

—Mopauli ako karon dayon!— miingon si pari Sibyla nga
nagalagot.

—Ug kami usab mamauli sa among lalawigan!— midason
ang mga paring agustino.

Ang tagsatagsa kanila nasubo nga tungud sa sala sa usá ka
paring pransiskano gidawat sila sa dakung kabugnàw sa Kapi-
tan Heneral.

Sa gawas sa hawanan gikakita nila si Ibarra, ang tawo nga
pipilá pa lamang ka takna midulot kanila usa ka makabuhong
paniudto. Wala sila maghatagay ug katahuran apan nagtinan-
away nianang tinan-awan nga daghan kaayóg kahulogan. Ang
Alkalde hinuon, sa pagpang'akaw na sa mga prayle, mihatag
katahuran sa batan-on ug gipig-it sa inato ang kamut niini, apan
miguho dayon ang luyo-luyo nga nangita sa batan-on, ug mao
nga wala sila managkasulti.

Sa ganghaan sa hawanan gikakita ni Ibarra si Maria Clara:
ang mga tinan-awan sa duroha daghan usab kaayo ug gipasabut,
apan mga butang lahi kaayo sa gipasabut sa mga mata sa mga
prayle.

Si Ibarra nagbangutan: lubus maitum ang iyang mga saput.
Misulod siya nga malinawòn ug buot ug miyukbo sa dakúng
pagtahud, bisan alang kaniyà ang pagduaw sa mga prayle mangil-
ad nga tilimad-on.

Ang Kapitan Heneral misugat ug mihawong kaniya pipila
ka lakang.

—Gibati ako, ginoo Ibarra, dakung kalipay sa pagpig-it sa
imong kamut. Tugoti ako nga dawaton ko ikaw sa inato la-
mang.

Tuod man, ang Kapitan Heneral nalipay uyamut nga naga-
sud-ong ug nagapaminaw sa batan-on.

—Ginoo!... kanang labihan nga kaayo...!

—Kanang imong paghibulong makapahimangód kanako, kay
nagapasabut nga ikáw walà magpaabut kanako usa ka maayong
pagdawat: kini maoy pagduhaduha sa akong katarong!

—Ang usa ka mahigalaon nga pag-abiabi, ginoo, alang sa
usa ka ubus nga sakop sa Hari sama kanako, dili katarungan,
maoy usa ka utang-kabubut-on.

—Maayo, maayo!— matud sa Kapitan Heneral nga milingkod ug mitudlo usa ka lingkoranan sa batan-on.— Pasagdi ako nga magapahamulos diyutayng panahon sa pagpahayag sa walay lipodlipod sa akong gibati; nalipay akóg daku sa imong gibuhát ug gisugyot ko na sa Kagamhanan sa Hari nga hatagan ikaw usá ka *condecoración* tungud sa imong maayong hunahuna sa pagtukod ug usá ka tulonghaan... Kon ikáw misangpit pa kanako, sa dakung kalipay mitambong unta akò sa pagpahimutang sa unang bató sa tulonghaan ug kaha nakatabang ako aron ikaw mahilikay sa kadaut.

—Gisabút ko man ugód nga ang akong gihunahunang buhaton diyutay da kaayo— mitubag ang batan-on— ug tungud niini gituhoan ko nga dili igong hinungdan sa paglangan kani-mo sa imong daghang mga buluhaton; labut pa, ang akong katungdanan mao ang pagsangpit pag-una sa labáwng punoan sa akong lalawigan.

Ang Kapitan Heneral miyango-yango nga nahamuot kaayo, ug samtang nagairog ang iyang pakig-inato sa batan-on, miingon:

—Mahitungud sa imong kasuko kang pari Dámaso, ayaw kahadlok ug ayáw pagdumot: samtang ako mamunoan gihapon dinhi sa Kapuloan, walay makahilabut bisan sa usa ka lugás sa imong buhók; ug bahin sa *excomunió*n, makigsulti da ako sa Arsobispo kay kinahanglan man gayud nga magpahinunot kita sa mga kahigayonan: dinhi dili kita makahimo pagkatawa niining mga butanga sa atubangan sama didto sa Espanya kun sa ubang mga lungsod nga maalam sa Uropa. Bisán pa niining tanan, pagmatngón na sa umaabut; ikáw nakigharong sa mga *Corporaciones religiosas* nga tungud sa ilang kahinungdanon ug ilang kadato, kinahanglán gayúd tahuron. Apan panalipdan ko ikáw kay nahagugma akó sa mga maayong anák ug malipay akóng magatan-aw nga pasidunggán ang handumanan sa mga ginikanan: ako usab nahagugma sa akong mga katigulangan, ug ambut lamang kang Bathala kon unsa kahay nahimo nako kon ako pay hitaboan sa nahitabo kanimo!...

Ug sa kalít lamang mipalaín sa sulti ug unya nangutana:

—Gisuginlan ako nga ikaw gikan diay sa Uropa; nahiad-to ka ba sa Madrid?

—Oo, ginoo, nakapuyo ako didto ug pipilá ka bulan.

—Nakabati ka ba didto nga adunay naghisgot sa akong banay?

—Sa pagpakabaton kóg dungog sa pagpakaila sa imong banay, bag-o pa lamang ikaw nga migikan didto.

—Nan, nganong wala ka man lagi magdala nganhi kanako ug panugon sa akong banay?

—Ginoo,— mitubag si Ibarra nga miyukbo— tungud kay sa pagpauli ko wala man gayud ako manukad sa Espanya, ug kay, sanglit nasayud na man ako sa imong batasan, gihunahuna ko nga ang usa ka *carta de recomendación* dili lamang kay walay kapuslanan, kon dili hangtud ngani makapahimangod hinuon: kaming tanang mga Pilipinhon daan nang gitugyàn sa imong kaayo.

Ang tigulang sundalo mipahiyum ug unya misulti sa hinay daw nagasukod ug nagatulotimbang sa iyang mga pulong:

—Nakapahimuot kanako nga ikaw nagahunahuna sa ingon, ug... mao gayud unta kana ang matuod! Bisan pa, batan-on, angay nimo hisayran ang mga mabug-at katungdanan nga among ginapas-an dinhi sa Pilipinas. Dinhi, kaming mga karaan nga sundalo kinahanglan mangako sa tanan: dinhi mahimo kaming Hari, *Ministro de Estado*, *Ministro de Guerra*, *Ministro de Gobernación*, *Ministro de Fomento*, *Ministro de Gracia y Justicia*, ubp.; ug ang labí gayúng nakadaut mao nga alang sa tagsatagsa ka buluhaton kinahanglan mangutana pa kami didto sa Espanya, ug ang mga butang among isugyót dawaton kun isalikway sa mga punoan didto sumala sa mga kahigayonan, ug usahay usab bisan waláy diyutay nga pasikaran. Ug unya moingón kaayo kaming mga Katsila: ang buot mohakóp ug daghan diyutay dàg makumkom! Labut pa, sabug gayud mahitabo nga kami manganhi dinhi nga wala pa makailà kaayo sa inyong lungsod ug unya mohalin kami diha nga magsugod na pagpakaila kaniya.— Kanimo makahimo ako pagsulti sa tanan sa walay lipodlipod, kay kawang man lamang kon magminaut ako. Busa, ingnon ko ikaw nga didto ngani sa Espanya, diin ang tagsatagsa ka sanga sa pamunoan adunay tinugyanan nga natawo ug nagatubo gayud didto, diin adunay mga mantalan ug *opinión pública*; kon niadtong lungsora, diin ang pagsupak ug pagsaway nga dinayganay makapabuká sa mga mata sa Kagamhanan ug makaiwag kaniya, ang mga butang dili man hingpit ug daghan pa

man gani ing mga apan, katingalahan kaayong dakú nga dinhi sa Pilipinas dili magkaguliyang ang tanan, sanglit kining lungsora wala man makabaton niadtóng mga kaayohàn ug aduna man dinhi ing usa ka kapunongan nga makagagahum, masupakón ug malalangón sa tago. Kaming mga punoan adunay maayong tinguha sa pagtuman sa among katungdanan, apan mapugós kami pagsangpít sa hinabang sa laing mga tawo nga masabug walà namo hiilhi, mga tawo nga kaha, inay manag-alagad sa ilang lungsod, mao day gipanguha ang ilang kaugalingong kaayohan. Kini dili sala namo, kon dili sa kahigayonan; ang mga prayle makahinabang kaayo kanamo sa pagluwás niining mga kalisura, apan karon ang ilang hinabang dili na go... Gimahal ko ikaw ug buút ko unta ang mga apan sa atóng paagi sa pamunoan karon dili makadaut kanimò bisan diyutay... Ako dili makahimò pagbantay sa tanan, ni ang tanan makahimo pagdangop kanako. Makaalagad ba ako kanimò? Aduna ba ikáw ing pangayuon kanako?

Si Ibarra nagpalandong makadiyot.

—Ginoo,— mitubag siya— ang labing daku nakóng tinguha mao ang kapalaran sa akong lungsod, kapalaran nga buut ko untáng madawat niya gikan sa mga kamut sa Espanya ug sa mga panlimbasug sa akong mga katagilungsod, ug nga ang akong lungsod ug ang Espanya managhiusa unta binugkos sa talikala sa mao dang mga tinguha ug mga kaayohan. Ang akong pangayuon ikahatág lamang sa Kagamhanan humàn mangagi ang daghang katuigan sa pagbudlày nga waláy bugtò ug tapus makabut ang hingpit ug tunong mga kausaban sa mga paagi sa pamunoan.

Ang Kapitan Heneral mitan-aw makadiyot kang Ibarra ug kini mibalus usab pagtan-aw sa walay diyutay nga pagkalubá.

—Ikáw maòy unang matuod nga tawo nga akong gikasulti dinhi sa Pilipinas!— miingon siya ug gipig-it niya ang kamut sa batan-on.

—Kay mao da may imong nakita ang mga tawo nga nanagpuyo sa siyudad ug wala ikáw makaduaw sa binutángbutángang mga payag sa among kalungsoran; ikáw makakità unta didto sa matuód nga mga tawo kon ugaling aron mahimong matuod nga tawo igò na ang paghupót usa ka kasingkasing hamili ug mga pamatasan nga dili minaut.

Ang Kapitan Heneral mitindog ug misuroy-suroy sa hawanan.

—Ginoo Ibarra,— matud niya nga mikalit paghunong— ang batan-on mitindog— kahá sulod sa usa ka bulan ako mohalin na dinhi; ang imong kahibalo ug ang imong panabut wala mahiangay dinhi sa imong yutang-natawhan. Ibaligya ang tanan mong mga butang, panghipus ug kuyog kanako ngadto sa Uropa: kadtong dapita labing mahiangay kanimo.

—Ang handumanan sa imong kaayo tipigan ko samtang buhi pa! —mitubag si Ibarra nga nahinuklog;— apán kinahanglan anhi akò mopuyò sa yuta diín mabuhi ang akong mga ginikanan...

—Ingna hinuon diin mangamatay ang imong mga ginikanan!... Tuo lamang kanako; ako tingali labing nakaila sa imong lungsod kay kanimo... Ah! karon nahinumdom diay ako— matud niya sa sinultihan nga lahi na sa ganina,— ikaw mangasawa sa usa ka dalaga bililhon ug unya gilangan ko hinuon ikaw dinhi! Lakaw, lakaw ngadto kaniya, ug aron gayud waláy makatugaw kaninyo, paanhià ang iyang amahan— misumpay ikaw mokuyog unya kanako sa suroysuroy.

Si Ibarra miyukbo ug gilayon milakaw.

Ang Kapitan Heneral mitawag sa iyang luyo-luyo.

—Nalipay ako!— matud niya nga midagpi sa abaga sa iyang luyo-luyo;— karon maó pay akóng pagkasayud nga ang mga maayong Katsila mahimo diáyng maayong Piipinhon ug walay kinahanglán nga mobiya siyà paghigugma sa iyang yutang-natawhan; karòñ gipakità ko na gayud sa mga prayle nga dili kitáng tanan himuon niláng dulaán: kining batán-ona maóy naghatag kanakò ug higayón ug dili madugáy makabalús na akò sa tanang mga binuang gihimo kanako sa mga prayle! Kaanugòn ugaling nga kanang batan-ona ugma-damlag!... Apan, itawag ako sa Alkalde.

Ang Alkalde miduol dayon.

—Ginoo Alkalde,— giingon kini sa Kapitan Heneral sa pagsulod— aron paglikay nga mahitabo pag-usab kadtong nakita mo ganina sa udto, hitabo nga gikasakit ko kay makapakaulaw man sa Kagamhanan ug sa tanang mga Katsila, magpakatakus akò pag-“recomendar” kanimo sa minatuod kang ginoo Ibarra aron imong paninguhaon, dili lamang kay ang paghatag

da kaniya ug mga kasayon arón sa kahimoan sa iyang mga tu-yong lungsudnon, kon dili usáb arón paningkamotan mo nga sa ulahing mga adlaw dili na siyá pagsamukon ni bisán kinsàng tawo ug sa bisán unsang pasangil.

Ang Alkalde nakasabut sa kasaba ug midukò aron pagtago sa panglipaghóng sa iyang nawong.

—Ipataho usab kining akong gipahimangno kanimò ngadto sa “Alferez” nga nagamando sa mga sundalo dinhi, ug susiha kon matuod ba nga kini siya adunay mga buhat nga wala isugo sa mga tulumanon: adunày mga sumbong miabut sa akong mga dalunggan bahin niini.

Dinhi si Kapitan Tiyago nahitungha nga nagatikig sama sa sinina nga bag-ong inutaw.

—Don Santiyago,— giingon siya sa Kapitan Heneral sa pa-ningog maabiabihon— dili pa dugay gipahalipayan ko ikaw tungud sa imóng maayong palad sa pagpakabátón usa ka anák nga samà kang María Clara; karon pahalipayan ko usab ikàw tungud sa imong umagarón: walay duhaduha, ang anak nga labíng buotan takús gayud sa labíng maayóng lungsoranon sa Pi-lipinas. Mahimo ba nga hibaloan ko kanus-a ang kasal?

—Ginoo!— miingon si Kapitan Tiyago nga namahid sa si-ngot nga nagadaligidig sa iyang agtang.

—Ah, nasabut ko nga kana wala pa matino! Kon ugaling makulang ang moluhod, malipay ako nga sangpiton mo. Kanà aron lamang mabawi ko ang akong kalagot sa daghan nang mga kasal nga akong giludhan hangtud karon!— mipadayon pagsul-ti nga miatubang sa Alkalde.

Oo, ginoo!— mitubag si Kapitan Tiyago nga mipahiyum, nianang pahiyum nga makapaturok ug kaluoy.

Si Ibarra migula nga nagdali uyamut aron pagpangita kang María Clara' daghan man ugod siya kaayo ug isugilon kaniya. Nakabati siya ug mga tingog malipayon gikan sa sulod sa usa ka lawak ug mihinay pagtuktok sa ganghaan.

—Kinsa kanang nagtawag?— nangutana si María Clara.

—Ako!

Nangahilum sila ug unya ang ganghaan... walà buksi.

—Ako kining nagtawag; makahimo ba ako pagsulod?— nangutana ang batan-on samtang nagkubakuba pag-ayo ng iyang dughan.

Ang kahilum mipadayon. Taudtaud nabati ni Ibarra nga adunay mihinay pagduol sa ganghaan, ug ang mangayà nga tingog ni Sinang mihunghong sa lungag sa yawihanan:

—Crisóstomo, karong gabii mangadto kami sa tiyatro; isulat lamang ang buut mo isulti kang María Clara.

Ug si Sinang mibalik sa agi, nagdali sama sa iyang pagduol.

—Unsay kahulogan niini?— nagkanayon si Ibarra nga naghinuktok ug mihinay paglakaw.

ANG PASUNDING

Sa pagkagabii, diha nga dinagkutan na ang tanang mga parol sa mga tamboanan, migula sa makaupat na ang pasunding, dinuyogan sa repike sa mga lingganay ug sa mga butóbutó sa mga luthang.

Ang Kapitan Heneral, nga misuroy sa kadalanan nga nagalakat lamang kuyog sa iyang luyo-luyo, ni Kapitan Tiyago sa Alkalde, sa "Alferez" ug ni Ibarra, walay labut sa mga sibíl ug sa mga dagkung-tawo lungsod nga nanag-una aron pag-paiway sa mga tawo ug paghawán sa dalan, ang maong Kapitan Heneral gidapit sa pagtan-aw sa pasunding sa balay sa "Gobernadorcillo" nga nagpatindog usá ka intablado sa atbang aron sukad didto ipamulong ang mga "loa" pinasidungog sa *Santo Patrón*.

Si Ibarra dili na lamang unta buut mamati sa "loa" ug palabihón unta niya pagtan-aw sa pasunding didto sa balay ni Kapitan Tiyago diin napabilin si María Clara uban sa iyang mga higala, ugaling kay ang Kapitan Heneral buút man gayud mamati sa "loa" ug wala siyay laing gipuyoy sa iyang kaguol kon dili ang paghunahuna na lamang nga unya managkita sila ug si María Clara didto sa tiyatro.

Nanag-una sa pasunding ang mga siriyalis nga salapi dinala sa tuló ka sakristan nga pulos nanagtaud ug mga guwantis sa ilang mga kamut; misunod ang laray sa mga tinon-an sa tulonghaan inubanán sa ilang magtutudlo; human niini, ang mga bata nga nanagbitbit ug mga parol nga papel sa nagkalainlain nga bulok ug panagway, nga gipanaud sa tumóy sa mga lipák nga wala managtupong ang gitas-ón ug dinayándayanàn sumala sa hihunahunaan sa tagsatagsa ka bata, sanglit kining mga sugaá kaugalingon man sa kabataan sa mga balangay. Sa dakung kalipay managtuman sila niining katungdanan nga gipahamtàng kanila sa tigulang sa balangay; ang tagsatagsà iyahág hunahuna

sa iyang parol, ingon man sa mga daayndayan nga ilang higugma-an ug magaaagad usab sa gidaghanon sa iyang kuwarta, ug unya sug-an niya ug kandilang upús kon duna siyay higala kun pariyente nga sakristan, kun mopalit ba hinuon siya nianang kandilang mapulá nga pagadagkutan sa mga Insik sa ilang mga alampoanan.

Sa taliwala sa pasunding adunay mga “alguacíl” ug mga “tenientes de justicia” nga nanagsuroy-suroy aron pagbantay nga ang mga laray dili mabugtò ni managpunsisók ang mga tawo, ug alang niining buhata gawión ang ilang baras nga ikusógkusóg nila pagbunal ug sa ingon niining paagiha maninguha sila paghinabang alang sa himaya ug sa kaanindot sa mga pasunding, ug sa ingon niana may mga pagtulon-an nga mapupo ang mga tawo ug makapadugang sa kaanindot sa mga buluhaton sa simbahan.

Samtang ang mga “alguacíl” namunal sa ilang mga baras, ang ubang mga tawo, aron paghapoyhapoy sa nanagpakadawat ug mga bun-og, nanghatag ug mga kandila sa nagkalainlaing gidak-on, walay bayad sama sa mga bunal sa mga “alguacíl”.

—Ginoo Alkalde,— mihinay pagpangutana si Ibarra— gipamunalan ba kanang mga tawo agig silot sa ilang mga salá, kun gusto ba lamang gayud nga gipamunalan?

—Aduna ikaw ing katarungan, ginoo Ibarra!— misagbat ang Kapitan Heneral nga nakadungog sa pangutana;— kining talan-awon nga... linuóg makapahibulong sa tanang mahianhi gikan sa laing dapit. Angayan unta nga idilí kana.

Ambut ngano, ang unang santos nga nahitungha mao si San Juan Bautista. Sa pagtan-aw kaniya, daw makaingon kita nga ang kabantug sa ig-agaw sa Atong Ginoo wala kaayo mahala sa mga tawo; bisan matuod nga ang iyang nawong sama sa usa ka ermitanyo ug ang iyang mga tiil ug paa sama sa mga tiil ug paa sa usa ka dalaga, gitungtong siya sa usa ka karaang andas nga kahoy ug gilibutan sa pipila ka mga bata nga nanagdala ug mga parol papel nga wala sug-ì ug nanagsamot bigni sa tagó.

—Alaut intawon!— nagkanayon si pilosopo Tasyo nga mitan-aw sa pasunding sukad sa dalan;— wala magapulos kanimo ang imong pagpasiuna pagwali sa pagkatawo sa Atong Ginoo, ni ang pagduko ni Hesus sa imong atubangan! Walà magpulos

kanimo ang imong pagtuo, ni ang pagsakit mo sa imong kaugalingon, ni ang pagpakamatay mo tungud sa kamatuoran ug sa imong mga gituohan. Kanang tanan hikalimtan lamang sa mga tawo kon ikáw walay laing hiyas gawas sa imong kaugalingong mga pahanungdan! Maayo pa nga magabiris-biris pagwali sa mga simbahan kay sa magawali ug maayong pagkawali didto sa kamingawan: mao kiníng butanga ang hikat-onan mo karon dinhi sa Pilipinas. Kon, ináy sa mga dulon, pabo pa unta ang imong gikaón; kon, inay sa panit sa mga mananáp, sida pa unta ang gigawi móng saput; kon ikáw mipasakop pa unta sa usa kà Kapunongan...

Apan gihunong sa tigulang ang iyang pakigsulti kang San Juan Bautista kay miabut na man usab si San Francisco.

—Daan pa lagí akol— mipadayon pagsulti ang pilosopo nga mipahiyum, nianang pahiyum nga mabiaybiayon;— kining santosà gitungtong ug “carro”, ug, Ginoo ko, pagkatahum nga karoha! Pagkadaghang suga ug mga parol nga bildo! Sulod sa tibuok mong kinabuhi wala ikáw libuti ug daghang mga sugà, Giovanni Bernardone! Ug pastilan nga musikaha! Lain nang mga honi ang gipabati sa imong mga anak human ikaw mamatay! Apan, talahuron ug mapaubsanon nga magtutukod, kon ikáw mabanhaw karon, wala kay laing makita kon dili mga Eliases de Cortona mga mangíl-ad na, ug kon hiihlan ka sa imong mga anak bilanguón ka nilà ug kaha makaambit kà sa palad ni Cesario de Speyer!

Sa likod sa banda sa musika nagasunod ang usa ka estandarte diin gipintal ang larawan sa maóng santos apan may pitó ka pako; kining estandarte gibitbit sa mga “Hermanos Terceiros” nga nanagsul-ob mga saput nga ginggon ug nangadye sa hataas ug mamingaw nga tingog.— Wala lamang hisayre unsay hinungdan, nahitungha si Santa María Magdalena, matahum uyamut nga larawan, malabong ug buhok, nagabitbit panyo nga pinya, naputós sa singsing ang mga tudlò ug nagasul-ob mga saput nga pulós sida nga dinayandayanan mga binákbák nga bulawan. Gilibutan siya sa mga sugá ug mga asò sa insiyenso; sa iyang mga luha nga bildo midan-ag ang mga bulok sa mga suga sa Bengala, mga suga nga nakahimó sa pasunding nga usa ka talan-awong kahibulongan, busa ang luha sa Santa nga makasasala usahay malunhaw, usahay usáb mapula ug usahay matagu-

mon, ubp., sumala sa bulok sa naasoy nang mga suga. Sa kabalayan dili sugdan pagpanagkut kining mga sugaà kon dili inig-agi na ni San Francisco; si San Juan Bautista wala pasidunggi niini, busà nagalagsik siya, naulaw nga siya da maoy bugtóng nagasaput ug panit sa mananap taliwala sa daghan niyang mga kauban nga naputos sa bulawan ug mga batong mahal.

—Anaa ang among santas!— matud sa anak babaye sa “gobernadorcillo” sa iyang mga bisita;— gipahulaman ko kaniya ang akong mga singsing aron lamang ako mahilangít.

Ang nanagbitbit ug mga suga nanghunong duol sa intablado aron pagpamati sa “loa”, ug ang mga santos nanghunong usab: sila kun ang nanagyayong kanila buít upod mamati ug mga balak. Diha nga gipangapuyan nág hulát, ang nanagpasan kang San Juan namungko ug nagkasabut nga ang santos ibutang nila sa yuta.

—Tingali unyag masuko ang “alguacíl”— milalis ang usa kanila.

—Saba na! Didto bitaw sa kristiya ipasók man lamang siya sa suók tipon sa mga lawá...

Ug sa diha na sa yuta, si San Juan nahisama na lamang intawon sa usa ka tawong tímawa.

Sukad kang Santa Magdalena nagsugod ang panón sa mga babaye, ugaling kay inay mag-uná ang mga bata sama sa laray sa mga lalaki, ang mga tigulang maoy nanag-uná ug ngpaulahí ang laray sa mga dalaga nga wala mabugto hangtud sa “carro” sa Birhen sinunód sa kura nga gipandungán sa “palio”. Kining batasana nasunód kang pari Dámaso nga kanhi magkanayón: “Ang Birhen mahagugma sa mga batan-on ug dili sa mga tigulang”, mga pulong makapakulima sa nawong sa mga hiyata apan dili makapausab sa gusto sa Birhen.

Si San Diego nagasunod kang Magdalena, bisan daw wala siya mahamuót niini kay nagakusmod man gihapon sama ganina sa buntag nga nagasunód siya kang San Francisco. Unóm ka “Hermanas Terceras” maoy nanagguyod sa iyong “carro” tungud kay kini sila dagway adunay ambut unsang mga saaran kun balatian ka kaha nga wala pa gayud maayo: ang matuod mao nga sila nangusóg gayud intawon pagbutad sa “carro.” Si San Diego mihunong tungód sa intablado ug nagahulát nga yukboan siya.

Apan kinahanglan nga hulaton una ang “carro” sa Birhen

nga giunhan sa mga tawo nga nanagsul-ob mga saput sa pantasma nga makapalisang sa mga bata, busa madungog ta ang ilang mga hilak ug mga tiyabaw. Apan sa taliwala niadtong daghang mga "hábito", mga pandong, mga bakús ug mga dungdong sa ulo ug sa mga yagungyong sa tingog sa mga tigulang babaye nga nangadye, sama sa maputi ug mahamis nga bulak sa hasmín ug sampaga nga gilimis sa mga nuóg nga bulingón, makita ta ang napulóg-duha ka mga batang babaye nga nanagsul-ob mga sapút nga lubus maputi, pinurongpurongàn ug mga bulak, pinakulóng ang buhok ug nagkasigá ang ilang mga tinan-awán sama sa ilang mga kuwintas, daw mga gagmayng diyos-diyos sa kahayag nga gipanakop ug gipanlambing sa mga pantasma. Nanaggunit silá sa duhá ka dagkung tinabas nga tagumon nga gihigot sa "carro" sa Birhen, ug kini makapahinudom kanato sa mga salampati nga nanagguyod sa "carro" sa *Primavera*.

Ang tanang mga larawan nga nanghunong ug nanagdip-igáy, andam na sa pagpamati sa mga balak; ang mga mata sa tanan didto magsamot tan-aw sa tabil nga nagtingabngab. Sa katapusan gikan sa tanang mga baba nadungog ang usa ka *aaah!* nga nagpasabut sa ilang kalipay ug kahitingala.

Angayán gayud tuod nga ikalipay ug ikatingala ang ilang nakita: maoy usá ka batan-on nga dili pa hingkod nga gitauran ug mga pako, nagapolaynas, nagabanda, nagabakús ug nagalukdo usá ka kalo dinayandayanan ug balhibo sa lamggam.

— Ang senyor Alkalde Mayor! — misinggit ang usá ka tawo.

Apan ang batan-on nga gikahibulongan sa mga tawo wala mahimangód nga gipananglit siya sa Alkalde ug misugod dayon pagyamyam sa balak nga iyang sinag-u'ò, balak nga, sama sa iyang panagway, walay usá nga nakasabút.

Nganong at-aton pa man nato dinhi ang giyamyam nga linatin, tinaga-óg ug kinatsila nga binalak niadtong alaut nga batan-on nga gibinuangan sa "Gobernadorcillo"? Ang among mga magbabasa nanagpakatagamtam na sa wali ni pari Dámaso ganina sa buntag ug dili 'kami buút nga sum-ulán silá sa daghan nang mga katingalahan, ug labut pa tingali ang maong paring pransiskano masuko kanamo kay abi na unya niya giundigan

siya, ug dili kami buút niini kay kami mga tawo man nga dili mahagugmag samok.

Gipadayon ang pasunding human sa "loa". Si San Juan mipadayon intawon paglakaw sa dalan sa kapaitan.

Sa paghitungód sa Birhen sa balay ni Kapitan Tiyago, usa ka tingog langitnon miawit sa mga pulong ni Arcangel San Gabriel. Maóy usá ka tingog malumó, mananoy, daw nagpakiluoy ug nagaawit nga kahilakón sa "Ave María" ni Gounod, dinuyogan sa piyano nga daw nagaampo usab sama kaniya. Mihilum ang banda sa musika nga mikuyog sa pasunding, nahunong ang mga pangadye ug si pari Salví nahiurong. Ang tingog makapahinuklog ug makapatulo sa luha: labut pa sa pagyukbo sa Birhen, kadtong tingoga nagpadala usab ug pag-ampo inubanan sa mga mahay.

Si Ibarra namati sa awit sukád sa tamboanan nga iyang giakmoyan ug ang kakulba ug kamingaw milagbas sa iyang kasingkasing. Sa moang awit nasabut niya ang kasak't nga giantus niadtong dalaga ug nahadlok siya nga misukot sa iyang kaugalingon sa hinungdan niadtong kaguól nga gibati sa nagaawit.

Himukdahan siya sa Gobernador Heneral nga naghinuktok ug nagasubo.

—Ubanán mo ako unya sa kan-anan; didto managsulti kita mahatungód nianang mga bata nga nangawala—matud sa Gobernador Heneral.

—Ako ba kaha ang ginikanan?—nagkanayon ang batanon nga mitan-aw apan wala makakita sa Gobernador Heneral ug minunot niini nga daw nagadamgo lamang.

SI DONYA CONSOLACION

Nganong tinakpan man ang tamboanan sa balay sa "Alferéz"? Samtang milabay ang pasunding, diin man dapít magtago ang nawong lakin-on ug ang sinina nga pranila sa Aghoy sa "Guardia Civil"? Nakasabut ba kaha si Donya Consolación sa kalaksot sa iyang agtang diin namathay ang dagkung mga ugat nga gidaligidigan sa dugo nga daw suka nga sinagolan ug apdo; nakaamgo ba kaha siya sa kangil-ad nga tan-awon sa dakung tinustos nga giium-om sa iyang mga ngabil nga lagum ug sa iyang masinahón nga tinan-awan, ug, sinugo sa usa ka mapuangrong hunahuna, dili siya buút magpakita aron dili matugáw ang kalipay sa kadaghanan?

Ay, alang kaniya ang mga hunahunang mapuanguron gi-huptan lamang kanhi sa mga tawo sa kakaraan!

Ang iyang balay nagmasulub-on kay ang lungsod nagalipay man, matud pa ni Sinang; walay parol ni mga kandila nga gipamitay. Kon ang sundalo nga bantay wala pa magsuroy-suroy atbang sa ganghaan sa balay, makaingon untá kita nga niadtong balaya waláy tawo nga nagapuyo.

Usa ka suga nga nagapaok nagadan-ag sa hawanan sa balay ug tungud niini nanihag ang mga mahugaw nga lampirong sa mga tamboanan nga gibayian sa lawa ug nagakapal sa abóg. Sumala sa iyang nabatasan, si Donya Consolación nagaduka sa usa ka halapad nga lingkoranan. Sama sa iyang naandan matag-adlaw, ang iyang binistihan mangil-ad uyamut: gipurongan ug panyo ang iyang ulo ug sa maong pinurong nang. ibkás ang pipila ka lugás buhok nga mughô ug nagubút sama sa gumon; nagasul-ob siya usâ ka sininang pranila nga tagumon ug gisapaw sa laing sinina nga lagum na tungúd sa labihang bulíng, ug nagasaya panapton nga lubad na diín mihulma ang daút ug lagpad niyang mga paa nga gitinambid ug gikinakin pagkusóg. Ang iyang baba nagsamot buhot dagháng aso nga iyang ibugwak sa

kahanginan asa siya motan-aw kon mobuka ang iyang mga mata. Kon niadtong higayona hikít-an pa siya ni Don Francisco de Cañamaque, dagway kini motuo unta nga kadtóng babayhana ma-óy usá ka hari-hari sa lungsod kun ang unglyo ba, ug unya kining pagkasusíha iyang dayandayanan mga hunáhuna nga ipahayag niya nianang sinultiháng tiniyanggi nga iyang gitukod alang sa iyang kaugalingong kinahanglan.

Niadtong buntaga si Donya Consolación wala mosimba, dili tungud kay wala siyáy gusto, hinonoá buít unta siya magpasaya-saya sa kadaghanan ug mamati sa wali ugaling kay walá siya tuguti sa iyang bana, ug ang pagdili kaniya giubanan, sama sa gihapon, duruha kun tulo ka pulong mapanamastamason, mga panumpá ug mga hulga nga patiran. Ang “Alferez” nakailá nga ang binistihán sa iyang asawa malaksot ug kataw-anán, nga ang iyang kalawasan nangalisbo nianang baho sa *kamaayo sa mga sundalo*, ug tungud niini dili siya angay nga ipasundayag sa mga dagkung-tawo sa kaulohan ug sa ubang mga dumuduong.

Apan si Donya Consolación lahi ug hunahuna sa iyang bana. Nagatuo nga maanyag ug mabihagon siya, nga ang iyang panglihoklihod sama sa usa ka “reina” ug nga ang iyang pamiste labi pa nganing maayo ug maanindot kay sa kang María Clara, kay kiní nagatapis man, apan ang iyang saya walay daghang samok. Una siya mopabilin sa balay, giingon sa “Alperéz”: kon dili ka mohilum, ligiron ko ikáw patid hangtud sa pagsangko mo ngadto sa imong lungsod!

Si Donya Consolación dili buít mopauli sa iyang lungsod pinaagi sa mga patid sa iyang bana, apan nangitag higayon sa pagpanimalus batod niini.

Bisan mag-unság pamintal si Donya Consolación, ang iyang nawóng dili gayud kapiyalán, apan niadtong buntaga ang iyang panagway makuyaw kaayong tan-awon, labi na gayud diha nga hingkit-an na siya nga nagsamót suroy-suroy sa taas sa balay, walay tingog ug daw adunáy gihunahunang buhaton nga makalilisang: ang iyang tinan-awan nagpangidlap samà sa tinan-awan sa usa ka halas nga human hidakpi buít na pigsaton ang iyang ulo. Kadtong tinan-awana mabugnaw, masiga, maidlot, ug daw mahagkot, maluód, mabangís.

Ang labing diyutay nga sayóp, ang labing diyutay ug dili ginhapon nga kabanha, makahatag kaniyag higayón sa pagbug-

wák daghang mga balikás nga makasakit sa kalág; apan wala gayúy mangahás pagtubág: alang kaniya, niadtong higayona ang pagpamalibad maóy pagdugang laing sala sa sayóp nga nahimo.

Mao kana ang kaagi sa tibuok adlaw. Sanglit wala siya makakita ug kaulangan nga nakasanta kaniya— kay ang iyang bana gidapit man—, ang iyang kasuko nagabukal lamang: daw ang tibuok niyang kalawasan natugob sa kapungót ug ang unós hapit na mohungaw. Sulod sa balay, ang tanan mipahanunot kaniya daw ang uháy sa humáy nga pagaduyanduyanon sa makusog huyuhoy nga magauná sa bagyo nga mohurós; walay misukol kun misupák sa iyang kabubut-on, wala siya makakaplág butang nakasapunol sa iyang paglihok ug sarang unta kapahamungtan sa iyang kalagot: ang mga sundalo ug mga binatonán nanagpailub sa iyang atubangan.

Aron dili siya makabati sa kagahub sa gawás, ang mga tamboanan iyang gipataktan; ang sundalo nga nagabantay sa balay iyang gitugon nga walay pasak-on bisan kinsa. Naminuróng siya ug panyo, daw aron paglikay nga ang iyang ulo mosiad, ug bisan ang Adlaw wala pa mosalop, misugo nga dagkutan na ang mga suga.

Sumala sa atong nakita, si Sisa gidakop kay nagtugaw sa kahusay, ug gidala sa puloy-anan sa mga sundalo. Niadtong higayona, ang “Alferez” wala didto ug ang alaut nga babaye nagabhian sa atub ug sulod sa tibuok gabii ang alaut nga babaye nagpalingkoáy lamang sa usa ka bangko samtang sa iyang tinawan adunay mga tilimad-on sa pagkalain sa iyang ulo. Sa pagkaugma, hikit-an siya sa “Alferez” ug kiní, nga nahadlok kon unsay mahitabo niadtong alaut babaye sulod sa mga adlaw nga masadya sa pangilin, sa iyang tinguha sa paglikay nga adunay mahitabong talan-awon nga dili makapahimuót sa kadaghanan, mitugon sa iyang mga sundalo nga bantayan pag-ayo kadtong alaut nga babaye, dili pasipad-an ug hatagan ug pagkaon. Mao kana ang nahitabo sa buang sulod sa duha ka adlaw.

Niining gabhiona, tungud ba kaha kay, sanglit silingan da ang balay ni Kapitan Tiyago, miabut hangtud kaniya ang awit nga masulub-on ni María Clara, kun tungud ba kaha kay laing mga honi nakapukaw sa iyang mga awit kanhi, kun tungud ba sa bisan unsang hinungdan, niining gabhiona, balikon namo, naga-awit si Sisa, sa tingóg matam-is ug masulub-ón, sa mga

“kundiman” nga iyang pagaawiton kanhi sa batan-on pa siya. Ang mga sundalo namati kaniya ug nangahilum.: Ay! kadtong mga awit nga ilang nabati nakapukaw sa mga karaán nilang handumanan, ang mga handumanan sa panahon nga ang ilang mga kasingkasing putli ug wala na hitakdi sa kangil-ad.

Sa taliwala sa iyang kalaay si Donya Consolación nakabati usab sa awit, ug sa pagkasayud niya kinsa ang babaye nga naga-awit, human hunahunaa makadiyot ang iyang buít buhaton, mi-sugo pag-ingon:

—Pasak-a siya karon dayon!

Ug ang iyang mga ngabil nanggimok daw mipahiyum.

Gidala si Sisa sa iyang atubangan ug ang buang wala gayúd maluba ug walá usab mahabulong ni magpakitág kahadlok: daw wala lamang siya makakita sa sinyora. Kini nakasamad sa kasingkasing ni Donya Consolación kinsa nagatuo ug naninguha nga sa iyang atubangan ang tanan magpakita gayúd dakung pagtahud ug kahadlok.

Ang asawa sa “Alferez” miigham, misinyas sa mga sundalo aron manglakaw, ug, human niya kuhaa ang pudlos nga gitay sa iyang bana, ang buang iyang giingon sa tingog makahadlok:

—*Halá, magkantar ikaw!*

Dayag na lamang nga si Sisa wala makasabut kaniya ug kini nakapuy-poy sa iyang kapungot.

Usa sa matahum hiyas niining sinyoraha mao ang pagpaninguha kun pagpakita sa kadaghanan nga siya dili maalam sa tinagalog, ug kutob sa mahimo ngil-aron niya pagsulti ang maong pinulongan: sa ingon niining paagiha mahisama tuód siyà sa usà ka matuód nga “orofea”, sumala sa nabatasan na niya pagsulti. Maayo da usab nga magabuhat siya sa ingon! kay kon ang tinagalog iyang gidagmalan pag-ayo, ang kinatsila usab walá makagawas sa maóng kadaut mahitungod sa gramatika ug sa paglitók sa iyang mga pulong. Ngani ang iyang bana, ang mga siyà ug mga sapin nanag-usa ug naghinabangay aron pagtudlo kaniya sa kinatsilal! Usa sa mga pulong gikalisdan niya kaayo, labaw pa kay sa kalisud nga giagian ni Champollion sa pagtukod sa mga “geroglíficos”, mao ang pulong “Filipinas”.

Gisugilon nga sa sunod adlaw sa iyang kasal, diha nga nakigsulti siya sa iyang bana, nga niadtong panahona kabo pa,

miingon siya nga "Pilipinas"; ang kabo mituo nga katungdanan niya ang pagbadlong sa iyang asawa ug mao nga iyang gibuyág dungan ang pagkuti sa ulo: "Ingna Felipe!" ayaw pagkinuwanggól. Wala ka ba masayud nga kaná maò ang ngalan sa imong y... yutang-natawhan, kay kanáng pulongà gikan man sa ngalan nga Felipe?" Ang asawa nga nagadamgo sa mga kalipay nga babation sa unang mga adlaw sa kaminyuon. buít magpakita ug pagsugot sa iyang bana ug miingon "Felipinas." Ang kabo mituo nga nagkaduol na ang iyang asawa sa tinuod nga linitokan, busa gidungagan ang suntok sa ulo ug gikasab-an niya pag-ingon: "Kay ngano, dili ba ugód ikáw makalitók sa Felipe? Ayaw hikalimti: hibaloí nga ang Hari nga si "Don Felipe... guinto"... Ingna Felipe, ug unya kining ngalana pun-i ug "nas" nga kon sa linatin pa "pulo sa mga indiyo", ug mabalay na nimo ang ngalan sa imong yutang-natawhan!"

Si Consolación, nga niadtong panahona labandira pa, human niya hinolhinola ang mga bun-og sa iyang ulo ug dilha nga hapit na maupús ang iyang pailub, gibalik niya paglitok ang pulong ug miingon:

—Fe... lipe, Felipe... nas, Filipenas; *así ba?*

Ang kabo nahingangha. Nganong migula man "Filipenas" inay untà sa "Felipinas?"... Duha lamang: ingnon ba paglitok nga "Filipenas" kun ang ngalan nga "Felipe" litukon ba mga "Felipi"?

Gihunahuna sa kabo nga niadtong adlaw ang maayong buhaton mao ang pagputol una sa lantugi; gibiyaaan niya ang iyang asawa ug gitan-aw niya pag-ayo ang mga basahon nga minolde. Dinhi, ang iyang katingala misamót; gilugod niya ang iyang mga mata:— Amber... hinayon ta ngani!— "Filipinas" gayud maóy giingon sa tanang mga sinulat minolde nga giayo niya pagtinagsa: siya ug ang iyang asawa wala diay katarungan!

—Kay nganó— nagkanayon ang kabo—, magabakák ba ugód ang "Historia"? Wala ba magaingón kining basahona nga kining ngalana maóy gibunyag ni Alonso Saavedra niining Kapuloan, agig pasidungóg kang Don Felipe, anak kamagulangang sa Hari? Nganong nausáb man kining ngalana? Indiyó ba kaha kadto si Alonso Saavedra?...

Gipangutana niya mahatungud niini si sarhento Gómez, nga kanhi, sa batan-on pa, buút unta magpari. Kini wala ngani motan-aw kaniya, ug, tapus mobugwak usa ka ugom asó sa iyang tabako, mitubag sama sa tinubagan sa usa ka magtutudlo:

—Kanhi, sa kakaraan, ingnon paglitok nga “Filipi” inay sa “Felipe” karon; kitáng ania sa panahon sa kabag-ohan, sanglit miawat sa mga Pransis, dili buút molitók ug pulóng diin adunay duhá ka *i* nga magasunod. Tungud niini, ang niga tawo nga maalam labi na gayud sa Madrid... wala ka ba mahiadto sa Madrid?, ang mga tawong malam, balikon ko, moingon na karon: “ministro”, “enritación”, “embitación”, “endino”, ubp.; kini maóy pagatawgon nga pag-awat sa bag-óng urog.

Ang alaut nga kabo wala intawon mahiadto sa Madrid, ug mao kini hinungdan nga wala siya masayud sa giasoy kaniya sa sarhento. Kadagháng mga butang hikatonan sa Madrid!

—Sa ingon niana, karon ingnon diay paglitok?...

—Sama sa kinaraan! Kay ang mga tawo ugod dinhi dili pa man maalam, busa ingnon niini paglitok: Filipinas!— mitubag nga mangyam-id si sarhento Gomez.

Ang kabo, bisan intawon waláy alamag sa mga lagda sa pagtukod ug pagbalay sa mga pulong, maóy usa ka maayong bana: ang gitudlo kaniya sa sarhento kinahanglan hiantigohan usab sa iyang asawa, busa gipadayon niya ang pagtudlo niini.

—Consola, amber unsaon nimo pagngalan sa imong y... yutang-natawhan?

—Unsaon ko man diáy pagngalan kon dili sumala sa imong gitudlo kanako: Felifenas!

—Salibayon ko ikaw karon niining siyà! Gahapon maarang-arang ka na kadtong molitók kay binag-o man, apan karón ang paglitok nianang pulonga ipanig-ingon sa kinaraan, ug ingnon Feli, aw, Filipinas.

—Timan-i baya nga ako dili karaan. Unsay nakaon mo?

—Walay sapayan, ingna Filipinas.

—Wala akóy gustol! Dili baya ako tigulang... lugós pa ngani nakaabut ug katloan ka tuig!— mitubag nga nanglulho ang asawa sa kabo, andam, sa pakigbugno.

—Litoka kanang pulonga, kay, kon dili salibayón ko ikaw niining siyal

Si Consolacion nakakita sa iyang bana nga nanukad na, busa nausab ang iyang hunahuna, ug, tapus moginhawag ha-taas, miingon:

—Feli... Fele... File...

Pum! Krrakk!... Ang siya maoy mitibawas paglitok sa pulong.

Ug ang saring gitapus sa mga sagpa, kawrás ug suntók. Si Consolación gigunitan sa buhok sa iyang bana, ug kini gi-gunitan usab niadto sa buhók sa agigising ug sa laing bahin sa lawas— wala hinuon siya makapaak kay ang tanan niyang mga ngipon pulos na man gango;— ang kabo misiyagit, gi-buhian siya, nangayóg pasaylo kaniya, miagás ang dugo, may usa ká mata nga labing napulá kay sa pikas, usa ka sinina nga nawatas-watas, may nanggula nga bahing tinagoan sa lawas, apan ang pulong Filipinas wala gayud mogula.

Mga hitabo nga sama niining among giasoy makita sa mga higayon nga ang magtiayon maghisgot bahin sa pinulongan. Ang kabo, nga nagapaminaw sa pag-uswag sa kaalam sa iyang asawa bahin sa pinulongan, sa dakung kasubo sa buot nagbana-bana nga sulod sa napulo ka tuig si Consolación dili na mahibalo nga mosulti. Ug, oho pa man, *mao* gayud tuod ang nahitabo. Sa pagkaminyo nilá, si Consolación makasabut pa sa tinagalog ug hisabtan pa ang iyang kinatsila; karon, niining panahon sa among sugilon, wala na siyay pinulongan nga hikamaohan: labihan nga paghigugma niya sa sinulitang ipaagi sa sinyas— ug pilion gayud niya kadtong mga sinyas nga labing masabà ug hisabtán pag-ayo— kay ngani ang nagamugna sa *Volapuk* dili makaapas sa iyang kalaki bahin niining butanga.

Busa si Sisa wala intawon makasabut sa asawa sa “Alferez”. Nainat ug diyutay ang kilay ni Donya Consolación ug unya mipahiyum siya tungud sa kahimuot nga iyang gibati: walay duhaduha, siya dili na gayud maantigong motinagalog kay “oro-fea” na man siya.

—Oy, mutsatso, ingna sa tinagalog kining babaye nga mo-awit siya. Dili siya makasabut kanako kay dili man maalam mokinatsila!

Ang buang nakasabut na sa mutsatso ug miawit sa awit sa Kagabhion.

Si Donya Consolación namati sa awit nga nagakatawá, nia-

nang pagkatawa nga mabiyabiyon, apan sa hinayhunay mikisdum ang iyang nawong, naminaw pag-ayo, unya mikusmod ug daw mihinuktók. Ang tingog sa buang, ang kahulogan sa mga balak ug ang maong awit nakapahinuklog kaniya: ang kasingkasing uga ug matig-a niadtong babayhana dagway giuhaw sa malumong mga pagbati. Siya nakasabut kaayo niadtó: “Ang kasubo, ang katugnaw ug ang tun-og nga manaug gikan sa langit linimisan sa kangitngit sa kagabhion” nga giasoy sa mga balak sa *Kundiman*, gipakaingon niya nga mikunsad usab sa kahiladman sa iyang kasingkasing: ang bulak nga lawós ug laya na nga sa adlaw pa nagapatuod sa iyang katahum, uhaw sa mga dalayeg ug hupong sa kamapahitas-on, sa pagkasalop sa Adlaw. human magabasul ug moilá sa iyang sayop, ang iyang mga giháy nga gum-os nakigbisog gayud pagtuybo ug paghangad sa langit aron pagpangayo diyutay nga landong nga sarang niya katagoan diin siya buot magpakamatay nga dili bugalbugalan sa kahayag nga nakakita kaniya sa panahon nga siya puno pa sa kabantug ug wala lamang makasabut sa pagkawalay-dapat sa iyang kamapahitas-on; nagpakilimus usab siya diyutayng tun-og nga sarang makabisibis kaniya. Ang langgam sa kagabhion mobiya sa iyang mamingaw nga pinuy-anan nga mao ang boho sa usa ka dakung kahoy, motugaw sa masulub-ong kahilum sa kagulangan...”

—Ayaw, ayaw na pag-awit!— misinggit ang asawa sa “Alferez” sa tinagalog nga maayo kaayong pagkasulti, ug mitindog nga nag-alindasay;— ayaw na pag-awit kay makaguol kanako kanang mga balak!

Ang buang mihilum; ang mutsatso nahinayak pag-ingon: “abá, mahibaló man diay siyang motinagalog!”, ug nagsamot hinan-aw kang Donya Consolación puno sa kahibulong.

Ang asawa sa “Alferez” nakasabut nga nahaligás siya; giabut ug kaulaw, ug, sanglit ang iyang kinaiya dili man sama sa ubang babaye, ang kaulaw nga iyang gibati nahimong kalagót ug kasilag. Gipagula niya ang walay buót nga mutsatso ug unya sa usa ka patid gitakpán niya ang ganghaan. Misuroy-suroy makadiyot sulod sa lawak nagabitbit sa pudlos, ug, human mokalit paghunong sa atubangan sa buang, kini iyang gikinatsilaan pag-ingon: *Bailal*

Si Sisa wala molihok.

—Baila, baila!— mibalik pagsugo sa tingog makahahadlok.

Ang buang mitan-aw kaniya sama sa nagadamgo lamang: gialsa ug giyugyóg ni Donya Consolación ang usa ka bukton sa buang ug unya gibuhian ug gialsa na usab ang pikas: kawang lamang, si Sisa wala gayud makasabut.

Miluksò-luksò ug misayaw siya aron unta panig-ingnan sa buang. Sa halayo nabati ang *marcha* nga gitugtog sa banda sa musika nga mikuyog sa pasunding, apan ang sawa sa “Alferéz” namungot paglukso-lukso nagaagad sa lain nga angay, sa lain nga honi: sa angay ug honi sa iyang kalagot. Si Sisa nagahinan-aw kaniya nga wala maglihók: sa iyang mga matá mabasa ang kahibulong gibati niya ug unya mipahiyum: nakapahimuot kaniya ang sayaw sa sinyora.

Si Donya Consolación mihunong daw naulaw, mibakyaw sa pudlos, kadtong makalilisang pudlos nga hiilhan kaayo sa mga kawatan ug mga sundalo, binuhat sa Ulango ug pinunan sa “Alferéz” sa mga kawat nga pinakulos, ug unya miingon:

—Karon ikáw na usab ang mosayaw!... Halá, sayaw!

Ug gilabtiklabtikan sa pudlos ang mga tiil sa buang kansang nawong mikulima sa kasakít ug napilit nagpanagang sa iyang mga kamut.

—Aháa, karon nagasugod na ikaw!— matud ni Donya Consolación nga gibati mapintas nga kalipay, ug gikusóg na niya paglapdos ang pudlos.

Ang alaut nga buang misinggit sa labihang kasakít ug gikalít pag-alsa ang iyang tiil.

—Mosayaw ka ba, indiya, anak sa buko sa kawayan?— miingon ang sinyora samtang ang pudlos nagahagiyós ug naghadyong.

Si Sisa milingkod sa salog, nagsamot hapoyhapoy sa iyang mga paa ug mitan-aw kang Consolación nianang tinan-awan nga puno sa kalisang, daw ang iyang mga kalimutaw manglugwa sa mga mata. Duha ka makusóg lapdós sa bukobuko nakapatindog kaniya: dinhi, wala mosiyagit kon dili miulang na ang alaut nga buang. Nagisi ang manipis nga sinina, nasamad ang panit ug miagay ang dugo.

Ang dugo makapasibut sa tigre: ang dugo niadtong buang alaut nga gidagmalan ni Donya Consolación nakapingot niini.

—Sayáw, sayáw, kondenada, maldita! Maldita ang inahán nga mipahimugso kanimo —nagkanayon si Donya Consolación;— halá, sayaw! Kon dili ngani, patyon ko ikáw niining pudlos!

Ug samtang ang usa niyang kamut nagagunit sa buang ug ang pikas nagalatús, nagaluksòluksò ug nagasayaw usab siya.

Sa nadugay na, ang buang nakasabut, ug gilihok ang iyang bukton. Sa pagtan-aw niini, si Donya Consolación mipahiyum, nianang pahiyum nga sama sa pahiyum sa usá ka yawa nga nahamuot.uyamut tungud sa matulin nga pag-uswág sa usa niya ka tinon-an; niadtong pahiyuma adunay kasilag, pagtamay, pag-yubit ug kabangis: ang usa ka talidhay dili makapahayag labaw sa gipahayag niadtong pahiyum.

Labihan nga kalingaw ni Donya Consolación niadtong talan-awona nga wala makabantay nga miabut ang iyang bana hangtud sa pagpatid na niini na ganhaan, nga natukás sa dakung kasaba.

Nahitungha ang “Alferez” nga naluspad ug makahahadlok ang panagway; nakita niya ang nahitabo didto ug mitan-aw sa iyang asawa nianang tinan-awan nga makalilisang. Si Donya Consolación wala molihok sa dapit nga iyang gibarogan ug nagautas pahiyum sa walay diyutay nga paghikulipo.

Sa dakung kalumo gigunitan sa “Alferez” ang abaga sa buang nga nagasayaw ug iyang gipahunong. Ang buang miginhawa ug mihinayhinay paglingkod sa salóg nga nagkadugo.

Ang kahilum mipadayon: ang “Alferez” nagahangús; ang iyang asawa, nga nagapaminaw kaniya, mipunít sa pudlos ug nangutana sa iyang bana sa tingog malinawon ug pinayamtak:

—Naunsa ka man?... Wala ka ngani manghatag maayóng gabii kanako!

Ang “Alferez” mitawag sa mutsatso ug wala lamang motubag sa pangutana sa iyang asawa.

—Dad-a ngadto kining babaye— miingon siya;— pahatagi kang Marta laing sinina ug unya patambali! Pakan-on mo siya pag-ayo ug hatagán maayong higdaanan... Bantaye baya nga dili siya daugdaugon! Ugma ihatud siya sa balay ni G. Ibarra.

Sa pagkahuman, gitakpan ug gitrangkahan niya ang ganhaan ug miduol sa iyang asawa.

—Nag-ayo ka gayud nga palit-aron ko ikaw!— matud sa “Alferez” nga nangumo.

—Naunsa ka?— nangutana ang iyang asawa nga mitindog ug nagasibúg.

—Naunsa ako?— misinggit ang “Alferez” nga namalikas, ug unya, human pakitaa ang iyang asawa sa usa ka papel nga sinulatan, mipadayon pagsulti:

—Wala ba ikaw magpadala sa Alkalde niining sulat diin nagaingon ka nga akó gibayran arón motugot sa sugál, dakúng banyaga? Ambut nganong dili ko batakón kanang imóng ulo!

—Ambi, ambi sulayé ngani kono!— mitubag si Donya Consolación nga nagapahiyum mabiyaybiayon uyamut;— ang mobatak sa akong ulo maò kadtóng tawo nga labíng maisug kay kanimo!

Ang “Alferez” nakadungog sa panamastamas apan nakakita usab sa pudlos. Mipunit usá sa mga pinggan nga diha sa lamisa ug gilabay sa ulo sa iyang asawa; apan kini, nga naanad na sa away, mikalít paghupo ug ang pinggan napusgay sa bungbong. Mao usab gihapon ang nahitabo sa usa ka tasa ug usa ka sipol.

—Talawan!— misinggit si Donya Consolación— Mahadlok ka diay nga moduol.

Ug gilud-an ang nawong sa iyang bana aron pagpingot ka-niya. Kiní gipangalipudngan ug midam-ag nga nagadaghong sa iyang asawa, apan sa kalit lamang gihapsán sa pudlos ang iyang nawong ug si Donya Consolación mihugóng pagdalagan padulong sa iyang lawak ug unya gitakpan pagkalit ang ganghaan. Gigukod siya sa “Alferez” nga naminti sa kasakít ug kapungot, ug sanglit maoy iyang hibanggaán ang ganghaan nga tinakpan, mao day iyang nahimo ang pagsamót pamalikas.

—Hinaut pa unta nga lintian ang imong mga kaliwat, banyaga, walay ulaw! Ablihi, ablihi akó, dakung b...; kon dili ngani, pusngagan ko ikáw!— nagkanayon ang “Alferez” nga nampok ug nagsamót patid sa ganghaan.

Si Donya Consolación wala motubag. Sukad sa sulod sa lawak nabati ang karal sa mga siya ug mga kaban nga gipapanok sa ganghaan. Ang balay natay-og sa labiháng mga patid ug panumpá sa “Alferez”.

—Ayaw, ayaw bayá pagsulod!— nagkanayon si Donya Consolación sa tingog alingisig;— kon moguho ka ngani, luthangon ko ikaw.

Ang “Alferez” daw napuypoy sa hinayhinay ug igo na lamang misuroysuroy sa hawanan sama sa usa ka mananap mabangis nga gisulod sa hawla.

—Lakáw ngadto sa dalan aron hibugnawan kanang imong ulo!— matud ni Donya Consolación nga mipadayon pagbugalbugal sa iyang bana diha nga daw nahuman na ang gihikay niyang salikób sa ganghaan.

—Hisakpan ko ngani ikaw, matay pa kón dili ko ba ikáw kasahoson, b..., anak sa buko sa kawayan!

—Oo, makasulti ka kutob sa imong gusto!... Wala ka bitaw mosugot nga magatuman ako sa sugo ni Bathala!— miingon si Donya Consolación nga nagyubit sa iyang bana, nianang pagyubit nga naandan na niya ug dili takus maawat.

Ang “Alferez” mikuha sa iyang kalo, nanghipohipo makadiyot ug unya milakaw nga gipahagtok pag-ayo ang iyang mga sapin, apan tapus ang pilá ka gutlo mibalik nga nagakinto ug wala magsaba: gihubo ang iyang mga sapin. Ang mga binatongan nga, tungud kay nangaanad na, gibanghan nga nanagpaminaw niadtong talan-awon, niining higayona nanghibulong sa pagkakita nga ang “Alferez” naghubo sa mga sapin, ug nagkidhatay sila.

Milingkod ang “Alferez” sa usa ka siya tupad sa ganghaan sa lawak nga gitagoan sa iyang asawa, ug nagaantus paghulat sulod sa tunga sa takna kapín.

—Mitinuod ikaw paglakat kun anaa ka ba gihapon diha, sungayan?— nagkanayon si Donya Consolación sukad sa sulod ug pagailis-ilisan niya ang angga sa iyang bana.

Sa nadugay na, gihinayhinay pagpanguha ang mga butang iyang gitapok sa ganghaan: sukad sa gawas ug iyang bana nagpamati sa kasikas ug nagpahiyum.

—Mutsatso!, milakat ba ang sinyor “Alferez”?— misinggit si Donya Consolación.

Ang mutsatso, sa usa ka sinyas sa “Alferez”, mitubag:

—Oo, sinyora, milakaw.

Si Donya Consolación mikatawa sa dakung kalipay, ug gilayon gitangtang ang trangka sa ganghaan...

Ang “Alferez” mitindog paghinay; natukas ug diyutay ang ganghaan...

Usa ka singgit, ang hinagbong sa usa ka lawas sa tawo nga mapukan, mga balikás, mga tiyabaw, panghimaraut, hinagpák sa mga bunal, mga tingog nga pagaw, . . . sa laktud nga pulong, kinsay makaasoy sa nahitabo sa kangitngitan niadtong lawak?

Ang mutsatso migula sa kosina ug misinyas sa kosinero.

—Pagabayran mo da kanang salaal— matud niini sa mutsatso.

—Kinsa, ako? Ingna hinuon ang lungsod maoy magabayad niana! Ang sinyora igo lamang nangutana kanako kon ang sinyor “Alferez” milakaw ba, apan wala siya mangutana kon mibalik ba.

ANG KATUNGOD UG ANG KUSOG

May a las dies na kaha kadto sa gabii. Ang katapusang mga kuwitis nga daw gipangapuyan na, misulbong sa kapanganuran diin nagkasigá ang mga lobo nga papel nga dili pa dugay nang'upad salamat sa asó ug hangin nga giinit ug gisulod. Pipilá ka lobo nga dinayandayanan ug mga kastilyo nangasunog sa itaas ug gikahadlokang nga mahiangin ang kabalayan sa ubus, busa sa ibubungan sa mga balay aduna gihapon ing mga tawo nga nanagdala tag-às mga kiwís-kiwís nga ginairan sa tumoy ug panapton nga hinumod ug sangkap sa usá ka lata nga punó sa tubig. Ang mga lobo nga nanagdagtum mailá kayayo taliwala sa maalop nga kahayag sa langit, daw mga pantasma nga nangunsad gikan sa kahitas-an aron pagtambong sa paglipay sa mga tawo. — Aduna usab ing gisilaban nga daghan uyamut mga ligíd nga patuyoktuyukon, mga kastilyo, mga baka kun kalabaw nga kalayo ug usa ka dakung bolcán nga milabaw sa katahum ug kadaku sa tanang mga bolcán nga hangtud niadtong mga adlaw nakita sa mga molupyo sa lungsod sa San Diego.

Karon, ang mga tawo napadulong na ngadto sa sawang sa lungsod aron pagtan-aw sa katapusang dula. Biság ása ka molingi, makita mo ang daghang mga sugá nga benggala nga nagadan-ag sa ilang matahum kahayag sa mga malipayong pundok sa nanan-aw sa dula; ang mga bata nanagsuló aron pagpangita sa kabalilin-an mga bomba nga wala mobutó ug ubang mga salín nga magawi pa, apan ang banda sa musika mitugtog aron pagpahibaló nga ang dula sugdan na ug ang mga bata namiya dayon sa kabalilin-an.

Ang dakung intablado mahayag uyamut: libò ka libò ka mga suga nanaglibot sa mga haligi, gipamitay sa atóp ug gipangatag sa salóg. Usa ka algwasíl maoy nagabantay niadtong mga suga, ug kon ang maong algwasíl magaayo na ngani sa mga

suga nga hapit na mangapalong, suliyawan ug siyagitan pag-ingon: "Anaa, anaa na!"

Sa atubangan sa intablado, ang orkista nagaangay sa mga tulunggon, nagaasoy-asoy sa mga sonata; luyó sa orkista didto mahimutang ang dapít nga gihisgotan sa iyang sulat sa tinugyanaan sa usa ka mantalaan. Ang kadagkuan sa lungsod, ang mga Katsila ug ang mga dumuduóng nanag-anam pagpanglingkod sa mga siya. Ang lungsod, ang mga tawo nga timawa, didto managtapok sa putol sa sawang; pipilá ka buók nanagpas-an mga bangko nga inay lingkoran ila hinuon nga gitungtongan: kining buhata nakapasuko sa mga nanan-aw nga walay bangko, busa ang nanghiuná manganaug dihadiha, apan mamalik usab dayon pagpanaká sama lamang sa walay nahitabo.

Ngadto-nganhi sa mga tawo, mga singgit, mga tuwaw, mga talidhay, usa ka "buscapiés" nga wala mobutó dayon, usa ka rebentador, makadugang sa kaalingasa sa mga tawo. Dinhi, usa ka bangko kabalian sa tiil ug, inubanan sa mga kagiki sa kadaghanan, mangahulog sa yuta mga tawo nga gikan sa layóng dapít nanganhi aron pagtan-aw ug karon mao na hinuon ang gitatan-aw sa kadaghanan; didto sa unahan adunay nanag-away ug nanag-ilog sa luna; sa unahan pa gayud nabati ang lugan-ay sa mga kopa ug botilya nga nangabuák: mao si Andeng nga nagadalá mga matam-is ug mga ilimnon: nagsapwang siya sa usa ka halapad nga dalitán, apan gihibalag sa iyang hinigugma nga buut magpahimulos sa iyang pagkagukam . . .

Ang "Teniente mayor" nga si Don Filipino maoy nangulo niadtong talan-awon, kay ang "gubernadorcillo" mahigugmaon man sa monte. Si Don Filipino nakigsulti sa tigulang pilosopo Tasyo.

--Unsay may akong mahimo? --matud niya; --walà dawat sa Alkalde ang pagluwat ko sa katungdanan. "Wala ba ikaw ing kusóg nga igo aron pagtuman sa imong katungdanan?" --iya akong gipangutana.

--Nan, unsa may gitubag mo?

--Gitubag ko siya pag-ingon: Ginoo Alkalde, ang kusóg sa usa ka "teniente mayor", bisan unsa ka diyutay, samag bili sa kusóg sa tanang punoan: kanang kusogá gikan gihapon sa itaas. Ang kusóg ug gahum sa maong Hari nadawat niya sa lungsod ug ang lungsod didto usab kakadawát kang Bathala.

Mao kini gayud hinuon ang nakulang kanako, ginoo Alkalde! —Apan ang Alkalde wala mamati kanako ug giingon ako niya nga managsulti lamang kita niana sa human ang pangilin.

—Kon maó diay kana, na, hinabangan ka unta ni Bathala! —matud sa tigulang mihana dayon paglakaw.

—Dili ka ba diay motan-aw sa dula?

—Salamat! Alang sa mga salimuáng ug mga buhat nga binuang igo na ako kaayong usará —mitubag ang pilosopo inubanan sa kinataw-an nga mabiyaybiayon; —apan karón nahinumdom diay ako: wala ba makapahibulong kanimong ang kinaiyá sa atong lungsod? Mahigugmaon siya sa kahusay apan layhan sa mga talan-awon nga may away, sa mga dumog nga mabangís; makiangayon siya apan magahalad sa mga emperador, mga hari ug mga prínsipe; wala siyay tinuhoan apan maputo sa mga galastohan aron masadya ang mga pangilin; ang atong mga babaye mga malumo ug matam-is apan mangabuang sa kalipay kon ang usá ka prínsipe mohana na paghandus sa bangkaw . . Nahibaló ikaw sa hinungdan niini? Ang hinungdan...

Miabut si María Clara kuyog sa iyang mga higala, ug naputol ang panagsulti sa duha ka tawo. Gidawat ni Don Filipino ang mga dalaga ug giubanan niya ngadto sa ilang lingkoranan. Sa luyo nagasunod ang kura kuyog sa usa ka pransiskano ug pipilá ka mga Katsila. Uban sa kura nanghiabut usab ang pipilá ka mga molupyo sa lungsod nga walay laing buhat kon dili ang pagkuyogkuyog sa mga prayle.

—Nga pahiangumon usab unta sila ni Bathala sa iyang gin-harian didto sa laing kinabuhí! —miingon si pilosopo Tasyo nga milakaw.

Gisugdan ang dula nga ginganlan *Crispino e la Comare*, inapilán ni Chananay ug ni Marianito. Ang tanan namati ug mitan-aw sa intablado, gawás sa usa ka tawo: si pari Salví. Kiní daw walay laing giadto kon dili ang pagbantay lamang kang María Clara kansang kasubo nakadugang sa iyang kamabihagon ug kaanyag, busa maoy hinungdan nga mahiurong ang tawo nga magasud-ong kaniya. Apan sa mga matá nga nanghilawom sa pransiskano mabasa ta nga ang iyang gibati sa pagsud-ong kang María Clara lahi sa *ubán*: kadtong iyang tinan-awán nagpasabut nga ang iyang kasingkasing natugob sa kasakit: dagway mao kadto ang tinan-awán ni Caín nga sukad sa layo nagasud-

ong sa kabulahanan sa Paraíso nga gisaysay kaniya sa iyang inahan!

Hapit na matapus ang dula sa pagsulod ni Ibarra. Tungud sa iyang paghitungha, ang mga tawo nangaukáy: ang tanan mitan-aw kaniya ug sa kura.

Apan ang batan-on daw wala lamang makaalinggat niadtong tanan, kay sa dakung kalinaw sa buót mihatag man siya ug katahuran kang María Clara ug sa mga higala niini, ug milingkod tupad sa dalaga. Si Sinang mao day misulti.

—Mitan-aw ba ikaw sa bolkán? —nangutana.

—Wala, higala; napilit ako pagkuyog sa Kapitan Heneral.

—Kaanugon! Ang kura miuban kanamo ug iya kamíng gisuginlan mga kaagi sa mga kondenado. Malipay ka ba niana? Iya intawon kaming gihadlok aron dili makalingawlingaw. Tan-awa ra?

Ang kura mitindog ug miduol kang Don Filipino ug daw nakigsulti niini. Ang pari nagasulti nga daw madasigon uyamut, ug si Don Filipino mitubag kaniya sa dakung kalinaw sa buot ug sa tingog mahinày.

—Nasakit ako nga dili makaalagad sa imong tuyo —matud sa “Teniente mayor”; —si ginoo Ibarra maoy usa sa mihatag dakung amót ug may katungód siya sa pag-anhi dinhi samtang dili magatugaw sa kalinaw sa kadaghanan.

—Apan dili ba maoy pagtugáw sa kalinaw ang paghatág higayon sa pagpakasala sa mga maayong kristiyanos? Mao kanay pagtugot nga ang usa ka lobo mosulod sa panon sa mga karnero! Ikaw maóy mangako niana sa atubangan ni Bathalà ug sa atubangan sa mga punoan!

—Oo, padre, ako mangako gayud kanunay niadtong mga buhat nga gikan sa akong kaugalingong kabubut-on! —mitubag si Don Filipino nga miyuko ug diyutay; —apan ang akong diyutay nga kagahum walá magatugot kanakò sa pagsalmot niadtong mga butang bahin sa tinuhoan. Kinsa kadtóng dili buót makigduol kang ginoo Ibarra molikáy lamang sa pakigsulti kaniya: siya usab dili man mamugós kang bisan kinsa.

—Apan kiní maoy usa ka paghatag higayon alang sa kata-lagman, ug kinsa ngani kadtóng mahigugma sa katalagman adto da usáb mamatay!

—Apan wala akoy kadaut nga nakita niana, padre. Ang ginoo Alkalde ug ang Kapitan Heneral, mga labaw nakong pu-noan, nakigsulti kaniya sa tibuok nga hapon, ug ako dili maoy tinawag sa pagsaway kanila.

—Kon dili mo siya hinginlan dinhi, kami maoy manglakaw.

—Ikasakit ko kana ug daku uyamut, apan dili ako makahin-gilin dinhi kang bisan kinsa.

Ang kura nagbasul sa iyang gibuhát, apan dili na mata-bang. Gisinyasan niya ang iyang kauban, nga mitindig sa dakung kabug-at sa buót, ug nanglakaw silang duhá. Nanig-ingon ang iyang mga sagabay nga misulinga sa kalagot kang Ibarra una manglakaw.

Misamot ang kaukay ug mga hulohungihong: pipilá ka tawo nanuol ug mihatag katahuran sa batan-on, ug miingon:

—Kami anaa kanimo; ayaw lamang pagtagda kana sila!

—Kinsa man ugod kanáng giingon ninyong “sila”? —nangu-tana ang batan-on nga nahibulong.

—Kadtong nanglakaw aron paglikay nga mahitipon kanimo!

—Aron dili mahitipon kanako?

—Oo; matud nila nga ikaw “excomulgado” konó!

Si Ibarra, nga nahitingala kaayo, wala mahagtingog ug mili-ngi sa iyang luyó. Nakita niya si María Clara kansang na-wong gisalipdan sa paypay.

—Apan, katuhoan ba kaha kana? —nangutana ang batan-on sa nadugay na; —ania pa ba diay kitá sa *Edad Media*? Sa ingon diay niana ..

Miduol siya sa mga dalaga ug sa tingog malumó miingon:

—Pasayloa ako ninyo; nalimot diay ako sa usá ka sabut. Mobalik da ako unya aron pagkuyog kaninyo.

—Pabilin lamang! —matud ni Sinang; —si Yeyeng mosa-yaw karon sa dula nga ginganlan “La Calandria”; maayo kaayo siyang mosayaw.

—Dili ako makahimo, higala; apan mobalik lamang ako.

Midugang ang kaukáy sa mga tawo ug misamót ang mga hulohungihong.

Samtang migula si Yeyeng nga nagasul-ob saput sa usa ka babaye nga taga-tiyanggi ug misulti sa *Da usté su permiso?* ug si Carvajal *mitubag sa Pase usté* adelante, ubp., miduol ang duha ka sibíl kang Don Filipino ug nangayo nga hunungon ang dula.

—Ngano man? —nangutana ang “Teniente mayor” nga nahitingala.

—Kay ang “Alferez” ug ang sinyora nagsumbagay ug dili sila manghikatulog.

—Ingna ang “Alferez” nga kami adunay pananghid sa Alkalde Mayor, ug dinhi sa lungsod walay tawo nga may kagahum sa pagsupak niining pananghid, bisan ang “gobernadorcillo”, nga maoy *bugtong la-baw na-kong pu-no-an!*

—Apan kinahanglan gayud nga hunungon ang dula! —mibalik pagsulti ang mga sundalo.

Si Don Filipino mitalikod kanila. Ang mga sibíl nanglakaw.

Aron dili magubut, si Don Filipino wala magsaba sa lain mahitungud sa nahitabo.

Sa pagkahuman niadtong bahin sa dula nga gipakpakan pagayo, migula si Prinsipe Villardo nga mihagit sa pakig-away batok sa tanang mga moros nga nagabilanggo sa iyang amahan; ang maisug prinsipe namulong gayud nga sa usá lamang niya ka tigbás iyang pamutlan sa ulo ang tanang mga moros ug unya ang mga ulo iyang ipadala ngadto sa Bulan. Ang mga moros andam na unta sa pakig-away dinuyogan sa honi sa *himno de Riego*, maayo ngani kay niadtong higayona nagubút ang mga tawo. Ang mga musiko sa orkista mikalit paghunong ug nanglukso ngadto sa intablado, dungan ang pagsalibáy sa ilang mga tulunggon. Ang maisug Villardo nga wala magpaabut kanila, abi kaha niya mga sagabay sa mga moros ang mihasmag kaniya, midalagan usab ug gisalibáy ang iyang sable ug tamíng; sa pagkakitá sa mga moros nga ang maisug kristiyanos midalagan man ngani, nanig-ingon usab sila: nabati ang mga singgit, mga agulo, mga balikas, mga panghimaraut, midalagan ang mga tao, nagkabangga sila, napalong ang mga suga, adunay misulhong mga lamparahan nga sinug-an, ubp. — Mga tulisan! mga tulisan! —naniyagit usab ang pipilá ka tawo; mga babaye ug mga bata nanghilak, nangatuali sa yuta ang mga bangko ug mga tawo taliwala sa labihang kaguliyang ug kabanha.

Unsay nahitabo?

Ang mga musiko gigukod diay sa duha ka sibíl nga nanagbitbit ug ulisi aron lamang mahunong ang dula; bisan nanukol ang mga sibíl, gipanakóp gayud sa “Teniente mayor” nga inubanán sa mga kwadrilyero nga sangkap sa mga sableng karaan.

—Dad-a sila ngadto sa “tribunal” (1) — misinggit si Don Filipino; —ayaw ninyo pagbuhii!

Si Ibarra mibalik ug nangita kang María Clara. Ang mga dalaga, nga nangahasi, nanggunit kaniya nga nanagkurog ug nangaluspap; si iya Isabel nangadye sa letaniya nga linatín.

Diha nga ang mga tawo hiulian nág diyutay sa ilang kaku-yaw ug nangasayud na sa nahitabo, ang tanan nangasuko ka-ayo. Miulan dayon ang mga bató sa panon sa mga kwadrilyero nga nanaghatud sa duha ka sibíl; diha nganiy misakna nga sunugon ang puloy-anan sa mga sibíl ug aslon si Donya Consolación uban sa “Alferez”.

—Oo, alang niana magapulos sila! —misinggit ang usa ka babaye nga nangluho ug nagwarawara sa bukton; —aron sa pag-tugaw lamang sa lungsod! Wala silay laing hilabtan kon dili kadtóng mga tawóng dungganan! Anaa bitáw kanang mga tulisan ug mga sugaról, gipasagdan man lamáng! Halá, sunu-gon tá ang puloy-anan sa mga sundalo!

May usa ka tawo nga nag-utás hapoyhapoy sa iyang bukton ug nangayóg kompiyon; may mga agulo nga nabati gikan sa ilalum sa mga bangko nga nangapukling: mao ang usa ka alaut nga musiko. Ang intablado napunó sa mga magdudula ug uban pang mga tawo nga nanagdungan pagsulti. Didto nakita si Chananay nga nagasul-ob pa sa saput ni Leonor sa dula nga “El Trovador” ug nakigsulti sa sinultihang tiniyanggi kang Rattia nga nagasul-ob pa usab sa saput sa usa ka magtutudlo; si Yeyeng nga nagasambilya ug panyolon nga sida nakigsulti kang Prinsipe Villardo; si Balbino ug ang mga moros nakigbisóg pag-alam-alam sa mga musiko nga nangabun-og. Pipila ka Katsila nagtapontapon, walay pahulay sa pakigsulti ug pagsibut sa tanan nga igakita nila.

Apan may mga tawo na nga nanagpundok. Si Don Filipino nahibalo sa ilang tuyo, ug midalagan aron pagpugong kanila.

—Ayaw ninyo pagtugawa ang kahusay! —misinggit siya; —ugma atong pangayuon nga pahayagan kita sa hinungdan niini: tamdon lagí kita; pasaligon ko kamo nga kita tamdon gayud!

—Dili! —nanubag ang pipila ka tawo; —mao usab kana ang ilang gihimo didto sa Kalamba:¹ gisaaran gihapon, apan ang

(1) “Tribunal,” Balay — Lungsod kun Casa Municipal karón — P. sa Taghubad.

Alka'de wala lamang magtagad! Buút namo nga kami maoy mangunay pagsilot kanila! Halá, ngadto kitáng tanan sa kwar-till!

Kawang lamang ang mga alam-alam sa "Teniente mayor"; kadtong pundok sa mga tawo mipadayon sa ilang tinguha. Si Don Filipino nalukop ug lingi, nangita ug takus makahinabang kaniya, ug niini iyang hitan-awan si Ibarra.

—Ginoo Ibarra, utang kong buot, pugngi intawón kaná sila samtang mangita ako ug mga kwadrilyero!

—Unsa may takus ko mahimo? —matud sa batan-on nga nagduhaduha, apan ang "Teniente" didto na sa layo.

Si Ibarra usab nalukóp ug lingi, wala lamang maghunahuna kinsay iyang gipangita. Salamat ngani kay daw hisigpitan niya si Elias nga nagapaminaw nga malinawon niadtong hitabo. Si Ibarra miduol kaniya, gigunitan sa bukton ug gisuultihan sa kinatsila niining mosunod:

Tungud kang Bathala, badlonga kana silá kon ugaling mahimo man nimo; ako wala gayud ing takus mabuhat!

Ang piloto dagway nakasabut sa tuyo ni Ibarra kay misumok man sa panon sa mga tawo.

Nabati ang mabaskug mga lantugi inubanan sa pipila ka mga balikas; unya sa hinayhinay ang pundok nag-anam kabungká ug ang buót sa tagsatagsa nag-anam usab kabugnaw.

Panahon na gayud usab kay nanghitungha na man ang mga sundalo nga nanagbitbit mga pusil nga tinauran mga bayonita.

Samtang nahitabo ang atong giasoy, unsáy buhat sa kura?

Si parí Salví wala mohigda. Nagabaróg ug nagaakmoy sa tamboanan, ang iyang mga mata didto itutok pagtan-aw sa sawang, walà magalihok ug usahay mabati mga panghupáw nga pinugngan. Kon ang suga sa iyang lamparahan wala pa magapaok, dagway makita unta nato nga sa iyang mga mata nagatabisay ang luha. Gidangtan siya didto hapit mo-usa ka takna.

Ang kagubut sa sawang maoy nakapaigpot kaniya. Sa dakung katingala gipaminaw niya ang panagsaho sa mga tawo ug nadungog niya bisan mahinay na tungud sa gilay-on ang ilang mga tingog ug mga singgit. Usa sa mga binatonan, nga nawad-an sa ginhawa sa paghiabut, maoy miasoy kaniya sa nahitabo.

(1) 1879 — P. sa Taghubad.

Usa ka butang milakdop sa iyang hunahunà. Sa taliwala sa mga kaguliyang ug kagubut, ang mga tawong bilyako magpahamulos sa kalisang ug kahuyang sa mga babaye; ang tanan manalagan ug ang tagsatagsa buít moluwas sa iyang kaugalingon, walay makahunàhuna sa lain, ang siyagit dili mabati, ang mga babaye panguyapan, managdam-agay, mangapukan, tungud sa kalisang dili na kaayo makatagád sa kaulay sa lawas, ug taliwala sa kangitngit sa kagabhion . . . , labí na gayud kon maghigugmaay! . . . Daw nakita niya si Crisóstomo nga nagasapwang kang María Clara nga gikuyapan ug unya misum-ok sa kangitngitan.

Nagadagan nanaug siya sa hagdan, walay kalò ug walay ulisi, ug, sama sa buáng, mipadulong sa sawang.

Didto nakita niya ang mga Katsila nga nanagkasaba sa mga sundalo, mitan-aw siyá sa mga siya nga gilingkoran ni María Clara ug sa iyang mga higala ug nakita niya nga wala nay nanglingkod.

—Padre kura! Padre kura! —gisinggitan siya sa mga Katsila, apan wala lamang magtagad ug milakáw padulong sa balay ni Kapitan Tiyago. Didto nakaginhawa na siya: napasilang niya sa masihág lampirong sa tamboanan sa kayda ang panagway, ang ambungan ug mabihagon nga panagway ni María Clara, ingon man ang iyaan niini nga nagadalag mga tasa ug mga kopa.

—Maarang-arang! —nagkanayon ang pari; —daway igo la mang siya nga nasakit!

Gitakpan ni iya Isabel ang mga sira nga lampirong sa tamboanan ug ang makabibihag nga anino wala na pakita.

Ang kura mibiya didto ug wala siya makakita sa daghang tawo. Sa iyang mga mata nahapintal ang larawan sa lawas nga matahum sa usa ka dalaga natulog ug nagapahiyum nga ambungan uyamut; ang iyang mga tabon-tabon gilandugan sa tagsa mga pilok nga balúd sama sa mga pilók nga makita sa Birhen nga pinintal ni Rafael; ang baba nga diyutay nagapahiyum; sa iyang panagway maila ang iyang kaulay, kaputli ug kawalay-bulíng; kadtong iyang nawong nakita taliwala sa mga maputing panapton sa iyang higdaanan, maóy usa ka matam-is damgo, sama sa uló sa usa ka manulonda nga gitaliwala sa mga panganod.

Ang hunàhunà sa pari nagapadayon pagdamgo lain pang mga butang . . . , apan kinsáy takus makagtukib sa tanan nga mahunahuna sa usa ka kalag nga nagadilaab sa kalayóng mainit?

Kaha ang makatukib niini mao da ang tinugyanan sa man-talaan nga, sa pagtibawas niya pag-asoy sa pangilin ug sa nang-hitabo niadtong adlaw, miingon:

“Salamat sa makalibo, salamat sa makadaghan uyamut sa pag salmot sa talahuron nga P. Fr. Bernardo Salví kinsa, sa wala lamay pagkabana sa kadaut nga iyang gidulong, taliwala niadtóng mga tawo nga waláy punoang gitahud ug nagadilaab sa labihang kaligutgot, wala siyay kalò walay ulis, gipuyoy niya ang kainit sa ilang mga hunàhunà, walay laing gigawi kon dili ang iya dang mga pulong makalukmáy sa kasingkasing, ang iyang kaambong ug ang kagahum nga dili gayud maku-lang sa tinugyanan sa usa ka Tinuhoan nga nagatudlo sa Kahusay. Ang buotan nga pari, sa walay pagtagad sa iyang kaugalingong kaayohan, mibiya sa iyang higdaanan diin siya nahinanok na unta, nianang paghinanok nga kaugalingon sa tawo nga walay bulíng sa kasingkasing, aron lamang paglikay nga walay mahitabo sa iyang mga sakop bisan diyutay nga kadaut. Waláy du haduha, ang mga molupyo sa San Diego dili gayud manghikalimót niining buhat nga katingalahan uyamut sa ilang hamili nga kura ug dagway managtamúd sila niini hangtud sa wala nay katapusan!”

DUHA KA BISITA

Tungud sa kahimtang sa buot ni Ibarra, niadtong gabhiona wala gayud siya mahikatulog, busa, aron paglingawlingaw sa iyang mga galamhan ug pagpahilayo sa mga hunahunang masulub-on nga lagmit palabungon sa kagabhion, misulod sa iyang "gabinete" ug didto nagkurikuri siya. Hiabutan siyá sa kabuntagon nga nagautás panagol ug tipon-tipon sa mga "ingredientes", ug niadtong sinagol ituslob niya gagmayng mga tipik sa kawayan kung laing mga butang ug unya isulod niya sa mga prasko nga sinulatan mga numero ug pinitlan mga alakre.

Usa ka binatonan misulod aron pagpahibalo kaniya nga adunay miabut nga usa ka magbabaul.

—Pasudla lamang! —miingon siya nga wala ngani molingi.

Misulod si Elías nga wala lamang molingkod ug nagpakahilum.

—Ah!, ikaw ba diay? —matud ni Ibarra sa tinagalog human makamatngon kang Elías; —pasayloa nga gipahulat ko ikaw, kay wala ako makakita kanimo: aduna akoy gisulaysulayan nga butang hinungdanon uyamut . . .

—Dili ko ikaw langanon! —mitubag ang batan-ong mananakay; —mianhi ako, nahauná aron pagpangutana kanimo kon duna ka bay ipanugon alang sa lalawigan sa Batangas padulong diin mogikan ako karòñ, ug unya usab aron pagtaho kanimó usa ka balita nga dautan.

Si Ibarra mitutok pagtan-aw sa piloto daw nangutana.

—Ang anak dalaga ni Kapitan Tiyago nagmasakiton karon— mipadayon si Elías sa dakung kalinaw, —apan dili hinuon mabug-at sakita ang iyang giantus.

—Daan pa gayud ako! —matud ni Ibarra sa tingog maluya; —nasayud ba ikáw unsáng sakita?

—Hilangat! Karon, kon wala ka nay isugò . . .

—Salamat, higala ko; hinaut unta nga maayo ang imong panaw . . . Apan tugoti una ako nga adunáy ipangutana kani-mo; kon ugaling kining pangutanahà dili maayo, ayaw lamang tubagá.

Si Elías miyukbo.

—Giunsa man nimo pagsanta ang kagubut kagabii? —matud ni Ibarra nga mitutok pagtan aw kang Elías.

—Sayon da kaayo mitubag kini sa dakung kalinaw sa buot; ang nanagpangulo niadtong kagubut naáy duha ka magsuon nga namatyan sa ilang amahan nga giligid ug bunal sa *Gurdia Civil*. Usa ka adlaw niana nakabaton akóg palad sa pagluwas kanila sa maong mga kamut nga nanagdagmal sa ilang amahan, ug tungud niini silang duha nanagtamúd kanako. Sila maoy akong gisultihan kagabii ug sila maóy mitambag sa uban aron dili na lamang padayon sa ilang tuyo.

—Ug kanang duha ka magsuon nga namatyan sa amahan nga giligid ug bunal? . . .

—Mosangput sila sama sa ilang amahan — mitubag si Elías sa tingog mahinay; —kon ang usa ka banay patikán na ngani ma-kausà sa dautang palad, ang tanan niyang mga sakóp mangahurot gayud ug kamatay; kon ang usa ka kahoy maigó sa linti, ang tibuk niyang kalawasan maagiw gayúd.

Ug sa pagtan-aw niya nga si Ibarra mihilum, si Elías nana-milit.

Diha nga nag-usara na si Ibarra, nawad-an sa kalinaw sa bu-ot nga iyang gipakita sa batan-ong mananakay ug ang kasakit ma-oy mibanus pagpakita sa iyang nawong.

—Gisakit, gisakit ko siya! nagkanayon ang batan-on.

Usa ka tawo nga diyutay, nagbangutan ug may usa ka dakung ulát sa nawong wala, miyukbo kaniya sa dakung pagpaubus ug gisanta siya sa dalan.

—Unsay tuyo mo? —gipangutana ni Ibarra.

—Ginoo, ako si Lucas, ang igsuon sa namatay gahapon.

—Ah! Moduyog ako sa imong kasubo . . . Ug unya, unsa may tuyo mo?

—Ginoo, buut unta ako masayud kon pilay imong ibayad sa akong igsuon.

—Ibayad? — misabat ang batan-on nga wala makapugong sa

kalagut. —Magasulti da ugaling kita niana. Balik nganhi unya sa hapon kay karon nagdali ako.

—Sultihi lamang ako kon pilay imong ibayad! —mibalik pag-ingon si Lucas.

—Giingon ko na ikaw nga managsulti da kita sa laing adlaw; karon wala akoy panahon! —mitubag si Ibarra nga hapit na kaupsi sa pailub.

—Wala ikaw panahon karon, ginoo? —nangutana si Lucas sa dakung kasubo ug miali kang Ibarra; —wala kay panahon sa pag-tagad sa mga minatay?

—Balik lamang lagí karong hapon! —miusab pag-ingon si Ibarra nga nagapugong sa iyang kalagut; —karon aduna akoy duawon nga masakiton.

—Ah! Tungúd lamang sa usa ka masakiton hikalimtan na nimo ang mga patay? Nagatuo ba ikaw nga tungud kay kami mga kabus? . . .

—Gitan-aw siya ni Ibarra ug gipahilum.

—Ayaw pag-upsa ang akong pailub! —matud niya ng mipadayon paglakaw. Si Lucas nahinan-aw kang Ibarra ug mipahiyum, nianang pahiyum nga tugúb sa kasilag.

—Maila gayud nga ikaw apó niadtong nagbulád sa init sa akong amahan! —mibagutbot si Lucas; —ang iyang dugo naga-daligdig gihapon sa imong kaugatan!

Ug unya, sa lain nang paningóg, miingon:

—Apan, kon mobayad ikaw ug daku . . . managhigala giha-pon kita!

ANG MAGTIAYONG DE ESPADAÑA

Miagi na ang pangilin; sama sa tanang tuig, ang mga molupyo sa lungsod nakamatngon na usab nga misamot ang ilang kakabus, nga nanaghago sila, gipaningót ug nanagtukáw pag-ayo, apan wala mangalingaw, wala makakaplág bag-ong mga higala; sa usa ka pulong, mahal kaayo ang pagbayad nila sa kabanda sa pangilin ug sa kalabad sa ilang ulo. Apan, walay sapayan; sa sunod tuig mao gihapon ang ilang pagabuhaton, ug mao gihapon ang pagabuhaton bisán molabay ang usa ka gatus ka tuig, kay mao man kana ang nabatasan hangtud karon.

Sa balay ni Kapitan Tiyago naghari ang dakung kasubo: tinakpan ang tanang mga tamboanan, ang mga tawo managkinto kon manglakaw ug adto da nila sa kosina samuta ang ilang tingog kon mosulti. Si María Clara, nga maoy silbing kalág sa balay, nagahigdà sa banig nga masakiton; ang kahimtang sa dalaga mabasa sa tanáng nawong sa iyang mga katipon sa balay, ingon nga mabasa sa nawong sa usa ka tawo ang mga kaguol sa kalag.

—Unsa may hunahuna mo, Isabel: mohatang ko ug limús sa Krus sa Tunasan, kun sa krus ba sa Matahong?— nangutana sa hagawhaw ang amahan nga masulub-on.—Ang Krus sa Tunasan nagatubo man ngani, apan ang sa Matahong panington. Hain man nianang duha ang gihunahuna mong labing milagrosa?

Si iya Isabel mihinuktok. milingolingo sa ulo ug magkana-yon:

—Ang pagtubo..., ang pagtubò labing katingalahàn kay sa pagsingot: kitáng tanan sington, apan dili kitang tánan motubo.

—Oo, matuod kana, Isabel, apan timan-i nga ang pagsingót..., ang pagsingót sa usa ka pinutol nga kahoy, nga gisapsapan na kay buhatón ug tiil sa bangko, dili kay diyutay da nga katingalahan... Ah!, ang labíng maayong buhaton maò ang paglimús sa duhá ka krus aron sa ingon niana waláy ma-

hiubús kanila, ug si María Clara maayo pagdali... Naandam na ba ang mga lawak? Sayud ka na nga uban sa mga doktor moanhi usab ang usa ka tawo nga dili iglain ni pari Dámaso; kinahanglan gayud nga walay makulang.

Sa unang tumóy sa kan-anan didto ang duha ka mag-agaw, si Sinang ug si Victoria, nga nanag-apong sa masakiton. Si Andeng mitabang kanila paghinis sa mga kasangkapan sa paghigop sa tsá, binuhat sa salapi.

—Nakaila ba kamo kang doktor Espadaña?— nangutana si Andeng kang Victoria.

—Wala— mitubag ang gipangutana;— mao day hibaloan ko kaniya nga mahal kaayóg pangayuon, matud pa ni Kapitan Tiyago.

—Kon mao kana, tingali maayo kaayo siyang motambal!— miingon si Andeng;— ang midisdis bitaw sa tiyan ni Donya María naningil ug daku kay makinaadmanon man.

—Buang!— matud ni Sinang— Dili ang tanang maningil ug mahal makinaadmanon. Tan-awa lamang si doktor Guevara; gawas nga wala siya makatabang sa nag-anak ug giputol niya ang ulo sa bata, gipaninglan pa gayúd intawon ug kalim-an ka pjsos ang balo... Ang pagpaningil da maoy iyang hiantigohan!

—Nganong nasayud ka man niana?— gipangutana siya sa iyang ig-agaw human sikha.

—Nganong dili man ako masayud? Ang bana, nga maoy usa ka manggagabas ug kahoy, human kamatye sa iyang asawa, napilit pagbaligya sa iyang balay kay gipugós man pagpabayad sa Alkalde, nga higala sa doktor... Dili na hinuon ako masayud niana? Ang akong amahan maoy mipahulam ug salapi kaniya aron mohalin ngadto sa Santa Cruz.

Usa ka salakyanan nga mihunong tungod sa balay nakaputol sa mga sultisulti.

Si Kapitan Tiyago, sinunod ni iya Isabel, midali pagkanaug sa hagdanan aron pagdawat sa bag-ong nanghiabut. Kini sila maò si Don Tiburcio de Espadaña, ang iyang asawa nga si doktora Donya Victorina de los Reyes *de* de Espadaña ug usá batan-ong Katsila nga may masayang nawong ug mabihagóng panagway.

Si Donya Victorina nagasul-ob usá ka bata nga sida dinayan-
dayanan ug mga bulak ug nagalukdo usá ka kalo nga tinauran
usa ka dakúng langgam *papagayo* nga daw naipít taliwala sa
mga sintas nga tagumon ug mapula; ang abog sa dalan nga
nahisagol sa pulbos sa iyang nawong, daw nakadugáng sa iyang
mga kunot; sama sa pagkakita ta kaniya didto sa Manila, karon
gisipitan usab niya ang iyang bana nga kimpang.

—Kalipay ko ang pagpaila kanimo sa among ig-agaw nga
si Don Alfonso Linares de Espadaña!— miingon si Donya Vic-
torina nga mitudlo sa batan-on.— Si ginoo Linares inanak sa
bunyang sa usa ka pariante ni pari Dámaso, ug *secretario parti-
cular* siya sa tanang mga ministro...

Ang batan-on miyukbo sa angayan kaayong panglihok; si
Kapitan Tiyago diriyot mohalok sa iyang kamot.

Samtang gipanaka ang daghang mga maleta ug mga binan-
tal, samtang gidala sila ni Kapitan Tiyago sa ilang tagsatagsa
ka lawák, asuyon tág makadiyot ang kaagi niadtong magtiayon,
kaagi nga gisaysay ta na sa daklit lamang sa unang mga bahin
niining basahon.

Si Donya Victorina maoy usá ka babaye nga aduna nay kap-
atan ug limá ka tuig, bisan sa iyang banabana katloan pa lamág
duha ang iyang panuigon. Maanyag ug tigson siyág lawas kanhi
sa batan-on pa— sumala sa kanunay iyang ginasugilon—, apan
sanglit nabuang lamang siya sa pagsud-óng sa iyang kaugalingóng
kaanyag, gitamay niya ang tanang mga Pilipinhon ng nanaghalad
kaniya, kay buut man siya magaminyo sa usá ka langyaw. Ang
iyang kamut nga maputi ug diyutayón wala gayud niya ika-
hatág kang bisán kinsa, dili tungud kay kulang siya sa pagsalig
sanglit kadaghan na man mahitabò nga iyang gikahatag ang
mga dayandayan nga labíng mahal ngadto sa kamut sa mga
langyaw ug mga Pilipinhon nga libud-suroy.

Unom ka bulan una sa panahon sa atong sugilon, natuman
ang iyang damgo nga labing matahum, ang damgo sa tibuok
niyang kinabuhi, damgo nga maóy gipasikaran sa iyang pagbiya
sa mga kalipay nga kabtàng sa kabatan-on ug hangtud maoy
hinungdan sa iyang pagsalikway sa mga paghalad kaniya ni
Kapitan Tiyago, nga sa kanhing panahón nagpakilimús sa iyang
kaluoy pinaagi sa pagsulti kùn pag-awit sa iyang mga gibati.
Matuod hinuon nga dugayng natuman ang iyang damgo; apan

si Donya Victorina nga, hisan mangil-ad mokinatsila, labi pa mang Katsila kay kang Agustina de Zaragoza, nasayud sa sanglitanang kinatsila nga nagaingon: “Maayo pa ang madugay kay sa dili na gayud”, ug malipay siyang mag-asoy-asoy niini sulod sa iyang hunàhunà.— “Wala gayúy kalipay nga hingpit dinhi sa ibabaw sa kalibutan”, maoy usà usab sa mga sanglitanan nga iyang pagaasoy-asuyon sulód sa hunahuna, kay kini dili man gayúd litukon sa atubangán sa ubang mga tawo.

Si Donya Victorina nga natigulang na lamang intawon ug pinaabut sa katumanan sa iyang damgo, sa katapusán mipahiuyon na lamang gayúd sa gikaluoy kaniya sa palad. Kon ang alaut nga babaye aduna pa lamang ing katlóág-usa ka tuig ináy sa katlóág duhá nga iyang gilukdo— alang kaniya ang kapin nga usa ka tuig daku na kaayo—, iuli unta niya ang bana nga gihatag sa Palad, aron pagpulopaabut ug lain nga maarang-arang kay niadto. Apan, sanglit ang tinguha sa tawo mag-agád man sa iyang kinahanglan, si Donya Victorina nga nagkinahanglan na uyamút ug bana, napugós pagdawat sa usa ka tawong alaut nga gikan sa lalawigan sa Extremadura, Espanya, human maglibud-libud sa kalibutan sulod sa unom kun pito ka tuig, sama sa usa ka bag-ong Ulises, sa katapusan nakakaplág intawon sa pulo sa Luzon usa ka balay nga iyang kaluklokàn, salapi ug Calipso nga lagàs na, kun usá ka pangasaw onon. . . , apan ay! usa ka pangasaw-onon nga nangyakób na sa kagulang. Ang alaut ginganlàn si Tiburcio Espadaña, ug bisan siya aduna nay katlóág lima ka tuig ug tigu- lang nang-tan-awon, labi siyang batan-on kay kang Donya Victorina nga aduna lamay katlóág-duha ka tuig. Ang hinungdan niini masayon sabton, apan peligro nga isulti.

Miabut siya dinhi sa Pilipinas nga nagahupót sa katungdang “oficial quinto de Aduanas”, apan gidimalas gayúd pag-ayo, kay, labut pang gidagat ug tinuód ug nabalian sa paà sa pagsakay padulong nganhi, igo lamang milabay ang napulog-lima ka adlaw sukad sa iyang pagdunggo ug diha nga wala na gayud siyáy diyot sa hawak, miabut ang bapor *Salvadora* nga nagadalág sulat nga nagpahibalo kaniya nga gipaurong siya sa iyang mga labáwng punoan.

Sanglit mitagam na sa dagat, dili siya buút mopauli sa Espanya kon dili madato, busa naghunahuna pagpangitag buhat. Apan ang kamapahitas-on sa Katsila walà motugot kaniya nga

mohupót bisan unsáng buhat nga makahago sa lawas: ang alaut nga Don Tiburcio, aron mabuhi, buút na lamang unta bisán unsang buhata bastà dili makabuling sa iyang dungog, ugaling kay ang kadungganan sa iyang magsigka-Katsila dili gayud unta makatugót niini, bisan ang maong kadungganan dili makaluwas sa iyang mga kinahanglan.

Sa sinugdan gibuhi siya sa pipila niya ka mga katagilungsod, apan, sanglit si Don Tiburcio may ulaw man nga pagkatawo, mapait sa iyang baba ang kalan-on nga idulot kaniya, ug ináy siya motambok midaut hinuon. Tungud kay wala siyáy kinaadman, ni salapi, ni mga “recomendación”, aron lamang mahimulag sa iyang mga katagilungsod, gitambagan nila nga mosuroy sa mga lalawigan ug didto magpaka-doktor siya sa panambal. Sa sinugdan ni Don Tiburcio midumili niini, kay, bisan tuód nahimo siyang suluguón kanhi sa tambalanan sa San Carlos, wala gayud siyáy diyutay nga hikat-onán sa kinaadman sa panambal, kay ang iyang buhat didto mao man lamang ang pagpaspas sa abog sa mga bangko, ang paghaling sa mga kalán, ug kini wala usab madugay. Apan, sanglit gipig-it na man gayud siya sa mga kinahanglan ug ang iyang mga duháduhá giláglág man sa iyang mga higala, sa nadugay na napatuo sa ilang mga tambag, misuroy sa mga lalawigan ug didto misugod pagduáw sa pipilá ka mga masakiton ug unya dili mahal ang bayad nga iyang paninglon, sumala sa gisugo kaniya sa iyang konsiyensiya. Apan, sama sa batan-ong pilosopo nga gihisgotan ni Samaniego, sa gidangtan nág dugay mahal na ang bayad nga paninglon sa iyang kabudlay ug tag-ás kaayo ang bili sa iyang mga pagduáw sa mga masakiton. Sukad dinhi giisip dayon siya nga maayong manambal ug kaha nadato unta siya kon ang tanang mga manambal sa Manila wala pa masayud sa lakad nga suhol nga iyang pangayuon ug sa kompetinsiya nga iyang gihimo sa ubang mga manambal.

Naluoy ug milaban kaniya ang pipilá ka Katsila, ingon man ang pipila ka mga magtutudlo.— “Pasagdi intawon kanáng alaut— matud nila kang Dr. C. nga mabinantayon uyamut sa dungóg sa iyang mga kaubang manambal—, pasagdi intawon nga mangita siyág diyutayng salapi, kay inigpakatigum niya unom kun pito ka libo ka pisos, makapauli na sa Espanya ug didto magapuyo siya sa dakung kalinaw. Kay, kon hunahunaon pag-

ayo, unsa may imo usab niana? Nga molimbong siya sa mga indiyo nga nanagtanga lamang? Nan, magbantay sila nga dili hilimbungan! Kanang Katsilaá maóy usà ka alaut; ayaw intawon siya kuhai sa kan-on nga iyang ihungit sa baba: kaloy-i ang usa ka Katsila nga sama kanimo!”

Sanglit ang doktor maoy usa ka maayong Katsila, misugot nga magpakabutá-bungól lamang; apan kay ang balita miabúman gayúd sa dalunggan sa mga tawo nagsugod ang pagkawala sa pagtuo kaniya ug dihadiha si Don Tiburcio gibiyaaan sa iyang mga tinambalan ug mibalik na usáb ang kapit-os sa panginabuhi nga halus na ngani magpakilimus sa iyang kalan-on sa matag-adlaw. Niadtong panahona gisuginlan siya sa usà niya ka higala, nga kanhi sandurót kaayo ni Donya Victorina, sa mga kaguol nga gibati niini, sa iyang kamahigugmaon sa yutangnatawhan ug sa kaayo niyág kasingkasing. Dinhi si Don Tiburcio nakakita usà ka tipik sa langit ug nangayo nga ipailá siya niadtong babayhana.

Si Donya Victorina ug si Don Tiburcio nanagkita. *Tarde venientibus ossa!*¹ dagway mao unta ang ipamulong ni Don Tiburcio kon maantigo pa siyáng molinatin. Si Donya Victorina maoy usà ka babaye nga, kon sa sud-an pa, dili na makaon kay pan-os na. Ang malabong niyang buhok kanhi, karon nahimo na lamang diyutay nga pinangko, daw usa ka lusók ahos ang gidak-on, matud pa sa binatonan niyang babaye; ang iyang nawong dáw gibaatan sa daghang mga kunót ug ang iyang mga ngipon nagsugod nág kagaro; ang iyang mga mata nangadaut na usab uyamut, kay sabúg nga mohiyong siya kon motan-aw ngadto sa unahan: ang iyang taras mao dáy bugtong nahibilin kaniya.

Tapus sa tunga sa takna nilang panagsultì nagkasabut ug nagkasugot silà. Ang gipangita unta intawon ni Donya Victorina mao ang usà ka Katsila nga dili kaayo kimpang, dili kaayo kaka, dili kaayo upáw, dili kaayo atás, dili kaayo tigluwa kon mosulti ug duna untay diyutáyng kaisug ug katalamdon, sumala sa kanunay niyang isulti; apan sa mga Katsila nga may kahimtang sama niining iyang gipangandoy wala gayuy usà nga mihangyo kaniyang mangasawa. Kadaghan na siya makadungóg niad-

(1) Bahog na lamang ang hiabutan sa maglangaylangay — P. sa Taghubad.

tong sanglitanang kinatsila nga nagaingon: *a la ocasión la pintan calva*¹ ug tininuod gayud intawon ang iyang pagtuo nga si Don Tiburcio mao ang *ocasión* nga giingon sa sanglitanan, kay, salamat sa mga gabii nga wala siyay katulog tungud sa mga kanihit nga iyang giantus, ang iyang ulo nasayó pagkaupaw. Kinsang babayhana nga may kaltoag-duha na ka tuig ang kagulangan nga dili tugkág kabuot ug dili mopahamulós sa higayon?

Sa iyang bahin usab, si Don Tiburcio giabut kamingáw sa buot sa pagpalandong sa unáng mga adlaw sa iyang kaminyuon. Mipahiyum siya sa dakung pagpahiuyon sa kabubut-on ug gipalandong niya ang kagutom nga iyang giagián aron mosanóng ang iyang kasingkasing.

Sa ilalum na dughan siya wala gayud magatipig hataás nga tinguha; masayon da kaayo ang mga butang iyang higugmaan ug ang iyang hunahuna dili pinatuyangan; apan ang iyang kasingkasing nga, hangtud niadtong higayona ulay pa, nangandoy usà ka babaye nga lahí uyamut kang Donya Victorina. Kanhi, sa batan-on pa siya, kon lapoy ang lawas sa labihang kahago, human sa usa ka panihapon nga dili buhong, inighigda niya aron paghilis sa iyang gitimo, matulog siya nga magpalandong sa usa ka larawan nga masaya ug paraygon. Unya, diha nga misamot ná ang iyang kawad-on ug mga kaguol, nangagi ang katuigan ug ang matahum larawan nga iyang ginadamgo wala gayud mopakita, naghunahuna na lamang siya sa usa ka babayeng buotan, manggibuhátón ug kugihán, nga makadala unta sa iyang kaminyuon diyutay nga bugáy, makapuypoy sa iyang kakapoy ug makig-away usahay kaniya... Oo, gikalipay niya ang pagpalandong sa mga away-away sa kaminyuon!— Apan diha nga napilit siya pagsuroy-suroy sa kalibutan, dili na aron pagpangitág dakung katigayonan, kon dili basta aduna siyá untay takús kabuhian sulod sa mga adlaw nga nahibilin sa iyang kinabuhi; diha nga nalamat siya sa mga sugilon sa iyang mga katagilungsod ng gikan sa kayutaan sa Luyóng-Dagat, misakay padulong sa Pilipinas ug unya sa didto na, ang babayeng Katsila ang iyang ginadamgo gipulihán sa usa ka maanyag uyamút nga mestisa sa usa ka matahum *india* nga dagku ug maitum ang mga mata, linimisan ang lawas sa usa ka panapton nga sida ug masihág, punó sa mga buiawan ug mga batong mahal ug nagatanyag kaniya sa iyang

(1) Upaw ang larawan sa higayon — P. sa Taghubed.

gugma, sa iyang mga salakyanan, ubp. Miabut siya sa Pilipinas ug mituo nga matuman gayud ang iyang damgo, kay ang mga dalaga nga managlulinghayaw sa Luneta ug sa Malecón luwan sa mga salakyanan nga dinayandayanan ug salapi, manan-aw man kaniya daw buót magpakisayud kinsa siya.

Apan diha nga gipaurong na siya sa iyang katungdanan, mi-usà lamang pagkahanaw ang larawan sa mestisa kun sa *india*, ug sa dakung kabug-at sa buót sulod sa iyang hunahuna naglang na usab siya ug larawan sa usa ka babayeng balo nga makabibihag. Busa, diha nga usa ka bahin sa iyang damgo natuman na nasubo siya, apan, sanglit nagahupot kinaiya nga maayong panghunahuna, nakaingon sulód sa iyang kaugalingon: “Kadto maóy usa man lamang ugod ka damgo, ug dinhi sa kalibutan ang tawo dili mabuhi sa damgo!” Mao kini ang iyang paagi sa pagsulbad sa iyang mga duhaduha: nga si Donya Victorina nagagamit ug *polvos de arroz*, unsa may naa niana? Unya kon maminyo na sila, iya da kanang ipakuha; matuod hinuon nga si Donya Victorina aduna nay daghang mga kunot, apan ang iyang amerikana labi pang daghág mga gisi ug mga sinursihan; nga si Donya Victorina maoy usa ka tigulang tigpakabuót, tigpatahúd ug lakín-on, apan ang kagutom labi pang lakín-on, labi pang tigpatahud ug labi pang tigpakabuót, ug kapin pa, alang bitaw niana natawo man siya nga mahuyo ug buot— ug kinsay nasayud? — ang gugma bayà makausáb sa batasan sa tawo; nga si Donya Victorina mangil-ád mosultíg kinatsila, siya bitaw si Don Tiburcio dili man usab maayong mosulti sa maong pinulongan, sumala sa giingon kaniya sa pangulo sa *Negociado* sa pagpahibalo kaniya nga siya gipaurong na sa katungdanan, ug labut pa, unsa may sapayan nga ang iyang pangasaw-onon maóy usa ka babayeng kataw-anán ug malaksot panagway? Siya bitaw usab kimpang man, wala nay ngipon ug upaw pa gayud! Palabihon ni Don Tiburcio nga siya maóy mogalam kay sa galmon siya nga masakít sa gutom. Kon usà ngani ka higala mobiaiybiay kaniya, iyang tubagon pag-ingon: “Hatagi akog makaon ug nganli akong buang.”

Si Don Tiburcio maoy ginatawag nga usa ka tawong dili ngani maantigong modagmal sa usa ka langyaw: sanglit mapaubsanon ug dili makaako pagtipig usa ka dautang hunahuna, nahimo unta siyang *misionero*. Ang iyang pagpuyo sa Pilipinas

wala makapaturok sa iyang hunahuna nianang pagtuo sa pagkalabaw, pagkadakug bilí ug pagkataás ug kahimtang nga moturók sa hunahuna sa kadaghanan sa iyang mga katagilungsod igo lamang makapuyo dinhi pipila ka semana. Ang iyang kasingkasing wala gayud masilâg bisan makausa lamang; hangtud karon wala pa gayud siyá makakita bisan usá na lamang kà tulisan; mao day iyang nakita mga tawong alaùt nga angay pahamuslan paglimbong kon dili siya buut nga mahimong labing alaùt kay kanila. Diha ngã isumbong unta siya sa hukmanan tungud sa iyang pagpaka-mananambal, wala masuko kang bisan kinsa, wala ngani magmahay; miila siya nga matarong kadtong gibuhat batok kaniya ug mao day iyang gitubág kining mga pulonga: kinahanglan man ugod nga mangita akò ug sarang nako kabuhian!

Sumala sa amo nang giingon, si Don Tiburcio ug si Donya Victorina nangaminyo, ug nangadto sila sa Santa Ana aron pagpahamulos sa unáng mga adlaw sa ilang kaminyuon; apan sa gabii sa ilang kasal, si Donya Victorina gibati usá ka makalilisang sakit sa tiyan kay walà kahilisi sa kinaon, ug si Don Tiburcio, tapus magpasalamat kang Bathala, nagkapuliki pag-atimán sa iyang asawa. Apan sa ikaduha nang gabii, si Don Tiburcio uagatuman na sa iyang katungdanan sama sa usá ka tawong dungganan, ug sa pagkaingon-ugma, sa pagpanamin niya, mipahiyum nga nasubo sa pagkakita sa iyang mga lagús nga wala náy ngipon: labing diyutay natigulang siya ug napulo ka tuig!

Sanglit si Donya Victorina nahimuót kaayo sa iyang bana, gipatauran niyág ngipon ang mga lagus niini, gipatabasan ug gipahingpitan niya sa mga saput sa labing maayóng mananahi sa Manila; napabuhat mga *araña* ug mga kalesa ug napapalit sa Batangas ug sa Albay sa labing maayóng mga kabayo nga sangunan ug hangtud gipugós niya ang iyang bana sa paghupot duha ka buók kabayo alang sa umaabut nga lumba.

Samtang si Donya Victorina nag-atiman sa mga kasangkapan sa iyang bana aron mausab ng panagway niini, wala usáb siyà malimot sa iyang kaugalingon: ang saya nga sida ug ang sinina nga pinya iyang giilisan ug mga sapút nga uropanhon; ug sa mga dayandayan nga daghág kutikuti, nga wala gayud mahiangáy kaniya bisan diyutay, gitugaw niya ang kahusay sa mga molupyo nga walay buhat ug nanagpuyo sa dakung kalinaw.

Inig-suroysuroy ni Don Tiburcio, nga dili gayud manaúg sa balay nga maglakát lamang— si Donya Victorina dili buut nga hikít-an ang iyang kakimpang— dad-on niya ang iyang asawa sa mga dapít nga labíng hilít, ug kini gikasubò kaayo niini kay si Donya Victorina buut man unta nga siya ipatuód sa mga dapít nga labíng daghang tawo, apan ang alaut nga asawa mohilum lamang tungud sa iyang pagtahud sa unang mga adlaw sa ilang kaminyuon.

Misugód pagkisdum ang langit sa ilang panagtiayon diha nga si Donya Victorina gisultihan ni Don Tiburcio bahin sa *polvos de arroz* nga gigamít sa nahauna, ug miingon nga kadtong kaputi sa iyang nawong inawát lamang, dili kinaiya; si Donya Victorina midiyong ug mitan-aw sa mga ngipon nga tinaud sa iyang bana. Si Don Tiburcio mihilum ug si Donya Victorina nakasabut dayon sa dapít nga mahuyang sa iyang bana.

Wala madugay si Donya Victorina mituo nga nagasabák siya ug kini gipahibalo niya dayon sa iyang kahigalaan:

—Sa sunod bulan, ako ug si de Espadaña mangadto sa *Peñinsula*; dili ako buút nga ang akong anak matawo dinhi ug nganlan unyang manggugubut.

Gibutangan niyang *de* ang bansagon sa iyang bana; ang pulong *de* wala niya palítá ug gawas pa, makahatág kahamili sa ngalan ni Don Tiburcio. Kon mopirma siya, ang iyang ngalan ingnón niya niini pagsulat: Victorina de los Reyes *de de* Espadaña; kining *de de* Espadaña maoy iyang nabuangan; ni ang mipatik sa iyang mga tarhita ni ang iyang bana nakahimó pagkuhá niini sa iyang ulo.

—Buang niini! Kon usa da ka *de* ang akong ibutang, abi na unya wala kay *de* sa imong bansagon— ingnon niya ang iyang bana.

Si Donya Victorina kanunay gayud magahisgót sa iyang mga pangandam alang sa panaw, gisag-ulo niya ang mga ngalan sa mga dapít mga hapitanan sa bapor nga ilang sakyan, ug makapahimuot kaayóng paminawon kon moingón na siya:— “Motan-aw gayúd ako sa ismò sa kanal sa Suez; si De Espadaña nagatuo nga kana maoy usa sa labíng maanindot, ug si De Espadaña nakasuroy na sa tibuok kalibutan.” — “Tingali dili na akò mobalik niining yuta sa mga luóg.” — “Wala ako matawo aron mopuyo dinhi; labi akong moangáy sa Adén

kun sa Port Said; sukad sa diyutay pa akò maó gayud kana ang akong gituohan, ubp.”— Pinasubay sa iyang kaugalingong *Geografía*, ang kalibutan gibahin niya sa duroha: Pilipinas ug Espanya, lahi sa hunahuna sa mga *chulo* nga nanagtuo nga ang kalibutan nabahin sa Espanya ug Amerika nga ginganlan usab ug Tsina.

Ang bana nasayud nga pipila sa mga butang gisulti sa iyang asawa pulós mga binuang, apan mohilum lamang aron dili singkahan ug nganlang kimpang. Si Donya Victorina nagpulópangalà aron pagsibut sa iyang mga damgo sa pagpanganák, ug gikabuangan niya ang pagsul-ób mga sapút nga daghág mga bulok, ang pagpamutáng mga bulak ug mga sintas ug ang pagsuroysuroy sa Escolta nga magabata lamang, apan nabawo siya, kay tapus mangagi ang tulo ka bulan ang iyang damgo nahanaw, ug sanglit wala na may pasikaran aron mahimong manggugubut ang iyang anak, wala na usab ipahinayon ang iyang panaw ngadto sa Espanya. Gikabuangan niya ang ggpakitambag sa mga mananambal, mga mananabáng, mga babayeng tigulang, ubp., apan ang tanan kawang lamang; si Donya Victorina nga, sa dakung kasubo ni Kapitan Tiyago, nagayubít kang San Pascual Bailón, wala gayud modangóp kang bisan kinsang santo ni santa, busa giingon siya sa usa ka higala sa iyang bana:

—Tuhoi ako, senyora, ikaw maoy bugtong *espíritu fuerte* dinhi niining kapuloan nga malaay!

Mipahiyum si Donya Victorina bisan wala makasabut unsay *espíritu fuerte*, ug sa pagkagabii na, sa takna nga tingkatulog, nangutana siya niini sa iyang bana.

--Inday,— mitubag kini— ang *e...* *espíritu* nga labing maisug nga akóng hiilhân maò ang *amoniaco*: ang akong higala dagway misulti por *re...* *retórica*, agig ambid lamang.

Sukad dinhi si Donya Victorina kanunay nang moingón kutòb sa higayon nga iyang hikaplagaan:

—Ako maoy bugtong *amoniaco* dinhi niining malaay uyamut nga Kapuloan, kwinta kini agíg paambid, *hablando por retórica*, mao kana ang gisulti ni ginoo N. de N., usa ka Katsila nga hamili uyamut.

Kutob sa iyang isulti kinahanglan matuman gayúd. Ang iyang bana gicalongán niya pag-ayo, ug kini sa iyang bahin, wala lamang usab magdumili niini, hangtud nga nahisama na siya sa

usa ka iro nga mag-utas lamang nunot-nunot sa iyang asawa. Kon si Donya Victorina hahasulon ngani ni Don Tiburcio, kini dili niya pasuroyon, ug kon masuko ug tinuód, ang alaut nga bana kuhaan sa mga ngipon nga tinaud ug pasagdan nga mang-yakób sulod sa usà kun pila ka adlaw, sumala lamang.

Si Donya Victorina nakahunahuna nga ang iyang bana kina-hanglan mahimong *doctor en Medicina y Cirugía* ug kini iyang gipahayagan sa maong hunahuna.

—Buut ba ikaw, inday, nga dakpon ako?— nangutana ang bana nga nalisang.

—Buang niini! Pasagdi nga ako da ang magahikay nianang ranang— mitubag ang asawa;— ikaw dili manambal kang bisán kinsa, apan buut akò nga ikàw nganlàn ug doktor ug akó ngan-lan usáb ug doktora. Halá!

Sa pagkaugma, tinugon sa magtiayong De Espadaña, si Rodereda nagasilil sa usa ka manipis ug mahinlo nga marmol niining mga pulong: DR. DE ESPADAÑA, ESPECIALISTA EN TODA CLASE DE ENFERMEDADES.

Ang tanang mga suluguon napilit paggamit sa bag-ong titulo kon mohingalan sa ilang mga agalon, ug tungúd niini midugáng ang gidaghanón sa mga dayandayan sa mga saput ni Donya Victorina, midugang ang gibag-on sa pulbos nga nagakapal sa iyang nawong, ingon man ang mga sintas ug mga puntiyas, ug milabi usab ang iyang pagtamay sa mga alaut ug mga kabus niyang isig-ka-pilipinhong babaye, kansang mga bana pulós ubús ug kahimtang kay sa iyaha. Nagatuo siya nga matag-adlaw nagatubo ang iyang pagkadungganang ug nagakataás ang iyang kahimtang sulod sa katilingban, ug kon kini magapadayon, inigkatapus sa usá ka tuig tingali magatubò na nga kaliwat ni Bathala.

Apan kining kahibulongang mga hunahuna ni Donya Victorina wala makapugóng nga siyá magaanam katigulang sa adlaw, adlaw ug magadugang ang iyang pagkakatáw-anán nga pamiñawon. Sa tanang higayon nga igakakita niya ni Kapitan Tiyago ug kini mahinumdom nga sa kanhing panahón nagahalad kaniyà sa walay bungáng nakuha, dihádihá si Donya Victorina mopadala dayon usá ka pisos ngadto sa simbahan aron imisa sa pari, agig pasalamat niya. Bisan pa niini, si Kapitan Tiyago nagatahud uyamut sa iyang bana tungud sa titulo niini sa pag-ka-espesyalista sa tanang mga bulok sa sakit, ug mamati siya

pag-ayo sa pipila ka sulti nga tungud sa pagka-kakà lugós lamang malitóok ni Don Tiburcio. Tungud niini ug tungud usab kay si Doktor de Espadaña dili man moduaw sa tanan samá sa ubang mga doktor, gipili siya ni Kapitan Tiyago aron maoy motambal sa iyang anak.

Mahatungud sa batan-ong Linares, kiní lain na hinuon. Diha nga gihikay pa ang panaw ngadto sa Espanya sa magtiayong De Espadaña, Si Donya Victorina naghunahuna pagpangita usa ka "administrador" nga Katsila nga magaatiman sa ilang kati-gayonan samtang wala sila dinhi, sanglit dili siya mopiyal sa usá ka Pilipinhon; ang bana nahanumdom sa usá niya ka pag-umang-kòn sa Madrid nga nagatuón alang sa pagka-manlalaban ug gi-isip nga maoy labíng maayóg ulo sa ilang mga kabanay; busa gisulatan nila ug gibayráng daan ang abáng sa bapor nga iyang sakyan, ug diha nga ang panaw sa magtiayon wala na ipahina-yon, ang batan-on nagapadulong na nganhi sa Filipinas.

Mao kiní ang-tulo ka tawo nga bag-ong nangabut.

Samtang namahaw sila, miabut si pari Salví, ug, sanglit ang magtiayon nakailà na mang daan sa kurá, ilang gipailá usab kaniya ang batan-ong Linares nga naulaw.

Samtang namahaw sila, miabut si pari Salví ug, sanglit ang dalaga nagapahulay ug natulog. Nagahisgot usáb sa panaw; si Donya Victorina mipakutab sa babà sa pagsaway sa batasán sa mga molupyo sa mga lalawigan gawas sa Manila, sa ilang mga balayng inaptag nipa, sa mga taytayan mga kawayan, ug wala malimót pagsugilon sa pari sa iyang pakighigala sa Segundo Cabo, sa Alkalde nga si kuan, sa Oidor nga si kuan, sa Intendente, ubp., tanan mga tawong pulos hamili nga nanagtamud uyamut kaniya.

—Kon sa usang adlaw ka pa moanhi, Donya Victorina—mitubag si Kapitan Tiyago diha nga ang doktora mihilom makadiyot— gikakita mo untà ang Kapitan Heneral: dihá gayud magalingkod nianáng imong gilingkoran.

—Unsa? Mianhi ang Kapitan Heneral? Ug dinhi abút sa imong balay? Bakák kana!

—Güngon ko na lagí ikaw nga diha niana magalingkod! Mianhi ka pa unta sa usang adlaw...

—Ah! kaanugon nga si María Clara wala mosayó pagkasa-

kít!— matud ni Donya Victorina nga nasubo ug tinuod, ug unya miatubang kang Linares ug miingon:

—Nakadungóg ka, primo? Dinhi niini magalingkod ang kapitan Heneral! Nakita mo na karón kon may katarungàn ba si De Espadaña sa pag-ingón kanimo nga dili ka moadtò sa balay sa usà ka alaut nga *indio*? Kay ikaw, Don Santiago, dagway nasayud na nga kining among ig-agaw didto sa Madrid higala siya sa mga *ministro* ug mga *duque* ug magkan-anán sa balay ni *Con del Campario*.

—Ni “Duque de la Torre”, Victorina,— gibadlong siya sa iyang bana.

—Magsama da kana! Ako na hinuón ang imong kunhon?...

—Igakita ko ba kaha si pari Dámaso sa iyang lungsod?— mipakgang si Linares nga miatubang kang pari Salví;— matud pa, haduol da kono dinhi.

—Maayong paghiatól kay karon ania siya ug dili madugay moanhi dinhi— mitubag ang kura.

—Dili tiaw ang akong kalipay! Aduna akoy dalang sulát alang kaniya— matud sa batan-on—, ug kon wala pa kining bulahang higayon nga nakapaanhi kanako dinhi, moanhi gayúd unta ako pagtuyo aron lamang pagduaw kaniya.

Samtang nagapadayon ang sultisulti, ang “bulahang higayon” nga giingon ni Linares nagmatá na.

—De Espadaña,— miingon si Donya Victorina sa pagkahuman na sa pamahaw— adtuon ta ba si Clarita?— Unya miatubang kang Kapitan Tiyago ug misulti: Tungud lamang kanimo, Don Santiago, tungud lamang gayud kanimo! Ang akong bana motambal lamang sa mga tawong hamili, ug ngani pa! Ang akong bana dili sama sa mga mananambal nga tagadinhi... Didto sa Madrid mao day iyang duawon ang mga tawong hamili.

Nanulod sila sa lawak sa masakiton.

Ang lawák hapit tikyopán sa kangiub, ang mga tamboanan pulòs tinákpan tungud sa kahadlok nga mosulod ang hangin, ug ang diyutayng sugà nga nagaiwág didto nagagikan sa duha ka buók kandilang dinagkutan sa atubangan sa usa ka larawan sa Birhen sa Antipolo.

Pinurongan ang ulo sa usa ka panyo nga hinumod ug *agua de Colonia*, linimisan sa mga maputing habol nga nagatabon sa iyang lawas nga ulay, si María Clara nagahigda sa iyang katre nga kamagóng, taliwala sa mga biláy nga husi ug pinya. Ang iyang buhok nga nagaliyong sa iyang nawong nakadugáng sa kaluspad sa iyang panit, kaluspad nga gidan-agan lamang sa kahayag sa iyang mga matá nga dagku ug masulub-on. Sa iyang tupad diha ang duha ka higala ug si Andeng nga nagabitbit usa ka pungpong asusinas.

Gihimulsohan siya ni De Espadaña, gihilíng ang iyang dila, mibungat pipilá ka pangutana ug miingon nga naglingo-lingo:

—Ma... masakiton siya, apan mamaayo pa sa tambal!

Si Donya Victorina mitan-aw nga mapahitas-on sa nanag-alirong.

—Hatagan siyág *liquen con leche* inigkabuntag, *jarabe de altea*, duha ka *píldoras de cinoglosa*— maoy gisugo ni De Espadaña.

—Dasiga nga imong hunahuna, Clarita,— matud ni Donya Victorina nga miduol sa masakiton;— mianhi kami aron pagtambal kanimo... Ipailá ko kanimo ang among ig-agaw!

Si Linares wala mahagtingog nga nagasud-ong niadtong mga matá nga daw mosulti ug nagapangita sa usa ka tawo nga wala didto, ug wala makadungog kang Donya Victorina nga misangpit kaniya.

—Ginoo Linares,— gisultihan siya sa kura nga mitugaw sa iyang pagsud-ong sa masakiton;— ania si pari Dámaso.

Tuod man, miabut si pari Dámaso, maluspad ug masulub-on; sa pagkabangon niya sa baníg, ang una niyang giduaw mao si María Clara. Dili na mao ang pari Dámaso kanhi nga matambok kaayo ug tabián; karon nagalakaw siya nga walay tingog ug maluyahon.

MGA BANTABANTA

Wala magtagad kang bisan kinsa, si pari Dámaso mipadayugdog ngadto sa higdaanan sa masakiton, ug human niya kiní guniti sa kamut, sa dili ikag-asoy nga kalumó, iyang gisultihan:

—María!... María, anak ko, ikaw dili mamatay!

Ug milugmaw ang iyang luha.

Mibuká ang mga matá ni María ug mitan-aw sa pari nga nahibulong.

Sa nanagpakailá sa paring pransiskano walay usang nagpalandong nga siya nagahupot diay niadtong malumó nga pagbati; sa ilalum niadtong baol ug bastus nga panagway walay mituo nga aduna diay usa ka kasingkasing.

Si Pari Dámaso wala na makapadayon ug mibulág sa higdaanan sa masakitón, nagahilák sama sa usá ka bata. Miadto siya sa kayda aron pagtagbaw sa iyang kasakit, ilalum sa pina-langgang mga bagon nga nangaput sa tamboanan ni María Clara.

—Lábihan nga paghigugma niya sa iyang inanák sa bunyag!— pulong pa sa hunahuna sa tanán.

Si pari Salví nagasud-ong kang pari Dámaso, wala maglihók ug nagpakahilum, nagaitlib ug diyutay sa iyang ngabil.

Sa nahupay nág diyutay ang kasakit ni pari Dámaso, gipailá kaniya ni Donya Victorina ang batan-ong Linares kinsa miduol sa pari sa dakung pagtahud.

Walay tingog, si pari Dámaso misud-ong sa batan-on sukad sa tiil hangtud sa ulo, gidawat niya ang sulat nga gitunol sa maong batan-on ug gibasa nga daw wala lamang makasabút, kay nangutana man pag-ingón:

—Kinsa man ikaw?

—Si Alfonso Linares, ang inanák sa bunyag sa imong bayáw... mitubag nga nagkonokono ang batan-on.

Si pari Dámaso milád, misud ong pag usab sa batan-on, ug, humán mahayag ang iyang nawong, mitindog.

—Aw, ikaw diáy ang inanák ni Carlicos?— miingon ang pari nga migakús kaniya;— umariká ug pagaksa akó... Pipilá pa lamang ka adlaw karon nakadawat akog sulat kaniya... Ikaw diáy, ha! Wala ako makailá kanimo... Aw, dayág na lamang, wala pa ikaw matawo sa pagbiya ko didto sa ato; wala ko ikaw hiilhi!

Ug gigakús ni pari Dámaso ang batan-on nga nangapulá wala lamang hibaw-i kon sa kaulaw ba kun tungud ba kay wala makaginhawa. Si pari Dámaso daw nalimót na lamang paglahos sa iyang kaguol.

Human mangagi ang unang mga gutlo sa pakighimamat ug human ang mga pangomusta kang Carlicos ug kang Pepa, si pari Dámaso nangutana:

—Nan, karon unsa may buut ni Carlicos nga buhaton ko tungud kanimo?

—Sa iyang sulat dagway nagahisgot siya niana...— mibalik pagkonokono si Linares.

—Sa iyang sulat? Ambi, tan-awon ta. Oo, matuod! Buut siya nga ipangita ko ikaw ug kolokasyon ug pangasaw-onón!... Mmm! Ang kolokasyon..., ang kolokasyon, masayón. Maan-tigo ba ikawng mobasa ug mosulat?

—May titulo ako sa pagkamanlalaban sa *Universidad Central*!

—Yamat da! *Picapleitos* ka diay? Apan wala kay hitsura..., sama ikaw sa usa ka dalaga..., apan, maayo hinuon! Ugaling kay... ang pagpangitag pangasaw-onon alang kanimo... Hmm! hmm!... pangasaw-onon...

—Padre, wala ako kaayo magdali— matud ni Linares nga naulaw.

Apan si pari Dámaso nagsuroysuroy sa kayda nga nagkanayon: Usa ka babayeng pangasaw-onon, usa ka pangasaw-onon!

Ang iyang nawong dili na masulub-on apan dili usab gaya; karon nagaligdong siya pag-ayo ug daw adunay gihunahuna. Si pari Salví nagasud-ong niining tanan sukad sa layo.

—Wala ako maghunahuna nga kana makasubo uyamut kanako!— nagkanayon si pari Dámaso sa tingog nga kahilakón;—

apan sa duha ka kadaut, ang labíng diyutay maoy angay pilion.

Miduol siya kang Linares ug misulti sa hataas nga tingog:

—Umariká, batan-on!— miingon,— makigsulti kita kang Santiago.

Si Linares naluspad ug minunot sa pari nga milakawng naghinuktok.

Dinhi, si pari Salví na usab maoy mibanus pagsuroysuroy, naghinuktok upod sumala sa iyang nabatasan.

Usa ka tingog nga nanghatag kaniya ug maayong buntag mitugaw sa iyang pagsuroysuroy; miyahat siya ug iyang nakita si Lucas nga miyukbo kaniya sa dakung pagpaubus.

—Unsay tuyo mo?— maoy pangutana nga gipasabut sa tinan-awan sa kura.

—Padre, ako mao ang igsuon niadtong namatay sa adlaw sa pangilin!— mitubag nga kabilakon si Lucas.

Si pari Salví misibug.

—Nan, unsa may tuyo mo?— matud sa pari sa tingóg lugos nabati.

Si Lucas nakigbisog paghilak ug namahid sa iyang mga matá.

—Padre,— miingon nga naghingos-hingos— didto ako sa balay ni Don Crisóstomo aron pagpabayad sa kadaut nga midangat sa akong igsuon... Sa sinugdan gisugat ako niyag patid ug miingon nga dili siya mobayad bisag usa ka diyót, kay konó nagaungaw siya sa kamatayon ug maoy tagsala ang akong hinigugma ug alaut nga igsuon. Gahapon mibalik ako pagsulti kaniya, apan migikan na siya padulong sa Manila, ug, agig limús, iya akong gihinlan limá sa gatus ka pisos uban ang tugon nga dili na gayud ako pabalikon. Ah, Padre! limá ka gatus ka pisos, ah, Padre!...

Sa sinugdan, ang pari namati kaniya nga nahibulong uya-mut, apan sa hinayhinay mipahiyum nga nagbiaybiay ug nagtamay sa pagtan-aw niadtong buhat nga pinusong, ug kon si Lukas nakakita pa sa panagway sa pari tingali midalagan unta sa walay lingi-lingi.

—Nan, unsa man lagí tuyo mo karon!— gipangutana pag-usab si Lucas nga gitalikdan.

—Ay, Padre! Tungud kang Bathala sultihi ako unsáy angay kong buhaton; ang pari kanunay mohatag mga maayong tambag.

—Kinsay nag-ingon kanimo niana? Ikaw dili tagadinhi...

—Ang pari hiilhan sa tibuok lalawigan!

Si pari Salví miduol nga nasiga sa kalagot ang iyang mga matá ug, human niya tudloi sa dalan, giingon niya si Lucas nga nalisang:

—Pauli sa imong balay ug pasalamat si Don Crisóstomo nga wala ka niya ibalhog sa bilanggoan! Pahawa dinhi!

Si Lucas nalimot sa iyang pinusong ug nagkanayon:

—Gipakaingon ko kadto nga...

—Pahawa dinhi!— misinggit si pari Salví nga nagpangurog.

—Buut unta ako makigkita kang pari Dámaso!...

—Si pari Dámaso dunay buhat!... Halá, lakáw na!— mibalik pagsugo ang kura.

Si Lucas nanaug sa hagdan nga nagbagulbol pag-ingon:

—Kini maoy usa usab ka... kon dili ngani siya mobayad dakung salapi!... Ang labíng maayong mobayad...

Tungud sa kasaba sa kura, nanugok ang tanan, hangtud si pari Dámaso, si Kapitan Tiyago ug si Linares.

—Usa ka libud-suroyng waláy tahud nga mianhi sa pagpakilimus ug dili buut magabudlay sa iyang lawas!— miingon si pari Salví nga mikuha sa iyang kalo ug ulisi aron pagpauli sa kombinto.

PANGUSISA SA KAUGALINGON

Mga malaay nga adlaw ug mga gabiing masulub-ón ang nangagi sa ulohan sa higdaanan sa masakiton; si María Clara nabughát human mokompisal, ug taliwala sa iyang mga salimuang wala siyáy lain nga ginayamyam kon dili ang ngalan sa iyang inahan nga wala niya hiilhi. Apan ang iyang mga higala, ang iyang amahan ug ang iyang iyaan nanagtukaw; gipadad-ág mga misa ug mga limús ang tanang mga larawan nga milagroso; si Kapitan Tiyago misaad nga mohatag usa ka sungkod bulawan sa Birhen sa Antipolo, ug sa nadugay na ang hilanat misugod pagkunhod sa hinayhinay ug sa walay bugto.

Si Doktor De Espadaña nahitingala sa mga hiyas sa *jarabe de altea* ug sa linaga nga *liquen*, mga tambal nga wala gayud niya palainí. Si Donya Victorina nalipay kaayo sa iyang bana kay usa ka adlaw niana nga hitumban ni Don Tiburcio ang ikog sa iyang bata, wala niya tangtangi sa ngipon nga tinaud, kon dili igo lamang miingon:

—Kon wala pa ikaw makimpang dagway tumban mo hangtud ang akong korsé!

Apan si Donya Victorina wala magagamit ug korsé!

Usa ka hapon niana, samtang si Sinang ug si Victoria nanuaw sa ilang higala, diha nga namainit nanagsulti-sulti sa kanan ang kura, si Kapitan Tiyago ug ang banay ni Donya Victorina.

—Gikasakit ko kana ug daku— miingon ang doktor;— si pari Dámaso usab dagway mobati ug maayo niana.

—Asa man siya matud nimo ibalhin?— nangutana si Linares sa kura.

—Sa lalawigan sa Tayabas— mitubag si pari Salví nga nagpalabay.

—Ang masubo kaayo niana inigpakasayud mao si María Clara— matud ni Kapitan Tiyago;—gihigugma niya si pari Dámaso sama sa usa ka amahan.

Si pari Salví mipasigpat kang Kapitan Tiyago.

—Gituhoan ko, Padre, —mipadayon si Kapitan Tiyago — nga kining sakit ni María Clara gikan sa kaguol nga iyang gibati sa adlaw sa pangilin.

—Mao usab kana ang akong hunahuna, ug maayo kaayo nga wala mo tugoti si ginoo Ibarra sa pagsulti kaniya; misamot unta ang iyang sakit.

—Ug kon dili pa tungud kanamo — misagbat si Donya Victorina — si Clarita atua unta karon sa langit nagaawit ug na gadalayeg kang Bathalà.

Amen Hesus! —matud ni Kapitan Tiyago kinsa nagatuo nga katungdanan niya ang pagsabat sa ingon niini.

—Palad gayud nimo nga ang akong bana wala hiatli nga adunay masakiton nga labíng hamili, kay napilit ka unta pagtawág laing mananambal, ug dinhi ang tanan pulós mga hungog; ang akong bana . . .

—Nagatuo ako ug padayunon ko ang akong giingon gani na— mibanus usab pagsagbat ang kura — nga ang pagpangompisal ni María Clara maoy nakaagda niadtong malisud nga kahimtang nakaayo ug nakaluwas sa iyang kinabuhi. Usa ka konsiyensiya nga walay buling labing bililhon kay sa daghang mga tambal, ug sabta ninyo nga ako dili baya molalis sa gahum sa kinaadman, labi na sa kinaadman sa pagpanisdís sa lawas sa tawo! apan usa ka konsiyensiya nga malinis . . . Basaha ninyo ang mga basahon nga sinulat sa mga pari kon dili ba didto inyong makita ang daghang mga sakit nga nangaayo lamang gumikan sa usa ka maayong pagkompisal.

—Pasayloa ako — milalis si Donya Victorina nga naglagut—; kanang giingon mong gahum sa pangompisal . . . Ambi, tambali kono ang asawa sa “Alferéz” pinaagi sa pagpakompisal kaniya!

—Usa ka samad, senyora, dili sakit nga takus kahinabangan sa konsiyensiya! —mitubag si pari Salví nga mikusmod; —apan ang usa ka maayong pagpangompisal makapanalipod kanimo aron sa umaabut nga adlaw dili na ikaw makadawát mga bun-og sama sa ganina sa buntag.

—Angayan gayud nga siya makadawat niana! —mipadayon si Donya Victorina sama sa wala lamang makadungóg sa tanan nga gisulti ni pari Salví. — Kanang babayhana masubisubion kaayo! Sulod sa simbahan magsamot lamag tan-aw kanako; aw, dayag na lamang! kay siya musimús man nga pagkababaye. Niadtong domingo pangutan-on ko na unta kon nakayubít ba siya kanako, apan kinsa may buút magbulíng-bulíng sa pakigsulti sa mga tawo nga dili hamili?

Sa iyang bahin, ang kura, sama sa wala lamang usab makadungog niining tanan nga giyawít ni Donya Victorina, mipadayon:

—Tuhoi ako, Don Santiago: aron gayud mahingpit pagkaayo ang imong anak kinahanglan mokalawat siya ugma; dad-an ko siyá nganhi sa biyatiko . . .; nagatuo hinuon ako nga wala siyay sala nga ikasugíd, apan . . . kon ugaling buut siya mousab pagkompisal karong gabii . . .

—Ambut lamang — misawo dihadiha si Donya Victorina sa pagkahilum sa iyang mga kasulti—, wala ako makasabut ngano nga adunay mga tawo nga mahagugmang mangasawa sa mga babayeng pahoy sama nianang asawa sa “Alferez”; sa layo pa mailá na diin siya gikan; masabut gayud nga mamatay siya sa kasina; dayag na lamang! Pilá na man ugoy suhol nga madawat sa usa ka “alferez”?

--Na, Don Santiago, ingna ang imong ig-agaw nga pasidan-an ang masakiton aron magaandam sa pagkalawat ugma; moanhi ako karong gabii aron pagpasaylo sa iyang mga sala nga ginag may . . .

Ug sa pagtan-aw ni pari Salví nga migula si iya Isabel, gisultihan niya sa tinagalóg:

--Andama ang imong pag-umangkon aron mokompisal karong gabii; ugma hatdan ko siya nganhi sa biyatiko; sa ingon niana maayo siya sa labing madali.

—Apan, Padre. —nangahas paglalis nga nag-ukon-ukon si Linares — tinagali baya makahunahuna unya nga siya himalatyon.

. . . Ayaw lamang paglisud niana! —gitubag siya ni pari Salví nga wala lamang motan-aw kaniya—, nahibaló ako sa akong gibuhát; kadaghan na uyamut ako makatambong ug mga masakiton. Kapin pa, siya lamang ang mag-igo kon buut ba mo-

kalawat kun dili ug tan-awa unya kon dili ba motangdo gayud siyà.

Niadtong higayona si Kapitan Tiyago napilit pagtangdò sa tanan nga gisulti sa kura.

Si iya Isabel misulod sa lawak nga gihigdaan sa masakiton.

Si María Clara nagahigda gihapon sa banig, maluspád, maluspád uyamut; sa iyang tupad diha ang duha niya ka higala.

—Dungagi paglamóy ug usa ka lugas niari — mihunghong si Sinang nga mitunol sa masakiton usa ka lugas maputi nga iyang kinuha sa usa ka luka nga bildo; —miingon siya nga kon mosiyok ngani ang imong dalunggan, hunugon mo ang tambal.

—Wala ba siya mousab pagsulat kanimo? —mihunghong pagpangutana ang masakiton.

—Wala; tingali daghan siya kaayóg buhat karon.

Wala gayud siyáy gitugon nga sulti alang kanako?

—Mao day iyang giingon nga paninguhaon niya nga pasay-luon siya sa Arsobispo sa “excomunió” aron . . .

Nahunong ang ilang panagsulti kay miabut man ang iyaan ni María Clara.

—Ang pari miingon nga paandamon ikaw, inday, aron morkompisal — matud sa iyaan—; biyai siya ninyo aron makaiksamèn.

—Apan wala pa ngani dangtig semana karon sukad sa iyang pagkompisal! —miingon si Sinang. —Ako dili masakiton apan dili masubsob kaayo nga makasala!

—Abá! Walá ba kamo maayud sa giingon sa kura nga ang matarong kapitó makasala sa usa ka adlaw? Na, inday, buít ka ba nga dad-on ko nganhi ang *Ancora*, and *Ramillcte* kun ang “*Camino recto para ir al cielo?*”

Si María Clara wala motubag.

—Halá, inday, dili ikaw mabudlay! —mipadayon ang buò-tang iyaan aron pag-alam-alam sa masakiton; —ako maóy mangu-nay pagbasa sa *examen de conciencia* ug ikaw igo lamang mag-hunahuna aron mahinumdom sa imong mga sala.

—Sulati siya ug ingna nga dili na lamang maghunàhunà kana-ko! —mihunghong si María Clara kang Sinang diha nga kiní nanamilit kaniya.

—Unsa?

Apan misulod ang iyaan ug si Sinang napilit paglakaw nga wala makasabut sa gisulti kaniya sa iyang higala.

Ang buotan nga iyaan miguyod usa ka siya nga gipaduol sa suga, mitaud sa iyang antiyohos, ug unya, human moukab sa usá ka basahon, miingon:

—Pamati, inday, pag-ayo; sugdon ko ang Mga Sugo sa Balaod ni Bathalà; hinayhinayon ko lamang pagbasa aron ikaw makapalandong; kon dili ka ngani makadungóg pag-ayo, sultihì lamang ako aron balikon nako pagbasa; nasayud ka na nga tungúd sa imong kaayohan, ako dili gayud kapuyon.

Sa tingog nga walay palubadlubad ug tinuyo pagnguhò, misugod pagbasa sa mga palandong mahatungud sa mga higayon sa pagpakasala. Sa katapusan sa matag-bahin sa basahon mohunong siya ug dugay aron paghatag panahon nga ang dalaga mahandumdom sa iyang mga sala ug magbasul.

Si María Clara mitutok pagtan-aw sa kahanginan. Sa pagkahuman sa unang sugo nga “higugmaon mo si Bathalà labaw sa ngatanan”, si iya Isabel naminaw sa masakiton pinaagi ang tinanawan sa ibabaw sa iyang antiyohos, ug nahimuot siya sa pamayhon nga naghinuktok ug masulub-on ni María Clara. Miigham siya nianang inighaman nga kaugalingon sa mga biyata, ug, human mohunong ug dugay, gisugdan niya pagbasa ang *ikaduha ka sugo*. Ang buotan nga babaye nagabasa sa dakung kahinuklog, ug sa pagkatapus sa mga palandong, mitan-aw pag-usab sa iyang pagumangkon nga mihinay paglingi sa pikas.

—Adá! —pulong sa hunahuna ni iya Isabel —niining pagpanumpa sa pasipala lamang sa santos nga ngalan ni Bathala, ang alaut nga María wala gayud dagway giduwaw! Motabók kita sa ikatulo ka sugo.

Ug ang ikatulo ka sugo giukit-ukít gayud pag-ayo, ug tapus basaha ang tanang mga higayon sa pagpakasala batok niining sugoa, mibalik siya pagtan-aw sa higdaanan sa masakiton; apan karon gitangtang ni iya Isabel ang iyang antiyohos ug nanglugod sa mga matá: nakita niya nga ang iyang pagumangkón nagatabon sa panyo sa iyang nawong, daw namahid sa luha.

—Hmml, —matud niya —chéml Ang alaut nahikatulog makausa samtang ang pari nagwali.

Ug unya, human ibalik pagtaud ang antiyohos sa tumoy sa iyang ilong, nagkanayon:

—Tan-awon ta kon, maingon nga wala siya maglibí sa mga pangilin, wala ba usab motahud sa iyang amahan ug inahan.

Ug gibasa niya ang ikaupat ka sugo sa binasahan nga labi páng pinahitad ug sa tingog nga labi pang gituyo pagnguhò kay sa una, pakaingnon niya nga niining paagihà mosamót ang pag-katalahuron niadtong iyang gibuhat, sama sa iyang nakita nga gi-himo sa daghang mga prayle: si iya Isabel wala man ugòd maka-dungóg sa usa ka *cuákerò* nga nagwali, kay, kon nakadungòg pá, magakurógkuróg usab unta siya.

Samtang si iya Isabel nagabasa, ang dalaga subsob nga mahid sa iyang mga mata ug ang iyang gininhawa nag-anám kakusog.

—Kabuotan nga babaye! —nagkanayon ang hunahuna sa tigulang; —siya nga masinugtanon ug mapaubsanon sa tanan! Ako nga nakasala labaw kay kaniya wala gayud makahilák sa tinu-oray.

Ug gisugdan niya ang ikalima ka sugo. Dinhi, ang mga undang-undang sa pagbasa palungtaron niya ug labing dugay, ang iyang tingog gisamót pagnguhò, ug labihan kadasig sa iyang pagbasa nga wala makadungóg sa mga bakho nga pinugngan sa iyang pag-umangkon. Nakamatngón siya sa mga agulo sa makasala diha nga miusab na pag-undang pagbasa, tapus ang mga palandong mahatungud sa pagpatay sa isigka-tawo. Dinhi milapas sa kasarangan ang kamahinuklugon sa iyang tingog sa pagbasa sa sumpay nga nabilin sa ikalima ka sugo; gitinguha niya nga manggit ang iyang tingóg daw nagahulga, ug sa pagtan-aw nga ang iyang pag-umangkon nagapadayon pa paghilak, miduol siya sa katre nga gihigdan niini, ug miingon:

—Hilák, hilák, anak ko; kon ikaw mohilak pag-ayo labing dali usab nga pasayluon ni Bathala. Paninguhaa paghuput ang kasakit nga ginganlan *contrición* labaw kay sa ginatawag nga *atrícion*. Hilák, anak ko, hilák! Wala ikaw masayud sa kalipay nga akong babation kon magtan-aw kanimo nga magahilak. Panampók usab sa imong dughan, apan ayaw lamang pagkusgà kaayo kay masakiton pa man ikaw.

Apan diha nga si María Clara himukdahan na iya Isabel, sa hinayhinay giundang niya ang iyang mga pang hupaw ug nama-hid sa iyang mga mata, walay tingog ug wala motubag sa iyang iyaan. Daw ang kasakit, aron motubo, nagkinahanglan sa kahilum ug kamingaw!

Ang iyaan mipadayon pagbasa, apan, sanglit miundang na

man paghilak ang iyang gibasahan, nawad-an na usab siya sa kadasig; ang katapusáng mga sugo nakapaduka ug nakapahuy-áb kaniya, ug ang iyang kanguho mihinay usab pagkawala.

—Kon wala pa nako makita dili unta ako makatuol —pulong sa hunahuna sa buotang tigulang; —kining bataa makasala sama sa usa ka sundalo batok sa unang lima ka sugo ni Bathalà, apan sukad sa ikaunom hangtud sa ikapulo wala gayud bisan sala na lamang *venial*, lahi kay kanamo! Naunsa na baya karon ang kalibutan!

Ug midagkot usà ka dakung kandila sa Birhen sa Antipolo duha ka buók gagmay alang sa Nuestra Señora del Rosario ug sa Nuestra Señora del Pilar, ug gihiklin niya sa usa ka suók ang usa ka krusipihong garing aron pagpasabut niini nga kadtong mga kandila wala dagkuti alang kaniya. Ang Birhen sa Delaroche wala usab hibahiní sa kandila: siya maoy usa ka langyaw nga wala hiilhi, ug si iya Isabel wala pa gayud makadungog hangtud karon nga kadtong birhen nakahimo bisan usa na lamang ka milagro.

Wala kami masayud unsay nahitabo sa pagpangompisal sa dalaga niadtong gahiona; kami nagatahud nianang mga tinagoan bahin sa pagkompisal. Dugay nga nahuman ang kompisal, ug ang iyaan nga sulad sa layo nagbantay sa iyang pag-umangkon, nakamatngon nga ang kura, inay itaón ang iyang dalunggan aron mamati sa mga pulong sa masakiton, miatubang hinuon niini, daw buít niya basahon kun tag-anon ang mga hunahuna sa dalaga diha sa matahum nga mata niini.

Luspad ang nawong ug miik-ik ang mga ngabil, si pari Salví migula sa lawak sa dalaga. Sa pagsud-ong ta sa iyang agtang nga daw gidag-uman ug natumog sa singot, daw makaingon kita nga siya mao hinuon ang mikumpisal ug wala pasayloa sa iyang mga sala.

—Hesús, María y Hosép! —matud sa iyaan nga nangurús aron pagsalikway sa usa ka dautang hunahuna. —Kinsay maka-sabut sa mga dalaga karon?

ANG MGA DINUMTAN

Dinan-agan sa maluspad nga kahayag sa bulan nga nagasuót-suót sa masiut nga kasangahan sa mga kahoy, usa ka tawo naghinay paglakaw taliwala sa lasang. Aron siya makatu'tol ug dili mahisalaag, usahay managhóy usá ka honi nga tubagon usáb dayon didto sa layo sa usá usab ka taghoy nga sama. Ang tawo mahisalaag, usahay managhóy usá ka honi nga tubagon usáb dapit nga gigikanan sa taghoy nga tubag sa iyaha.

Sa katapusan, human sa mga kalisdanan nga igahibalag sulod sa kagabhion taliwala sa usa ka lasang wala pa masuot ug tawo, nahiabut siya sa usá ka diyutayng hawan nga dinan-agan sa bulan nga wala pa malingin. Mga hatag-as pangpang nga sa tumoy gitugkán ug mga kahoy nanaglibut niadtong diyutayng hawan sama sa mga paril sa usa ka dakúng balay nga naguba na; mga kahoy nga bag-ong tinaga, mga batang nangapaig, nanagtipun-òg sa taliwala tipon sa mga dagkúng pangpang pinutos sa mga tanum nga nakahatag kalunhaw kanilá.

Igo lamang nahiabut ang tawo, usa ka anino miguho dayon sa luyo sa usa ka dakung pangpang, miduol ug, human moibut-sa usa ka rebolber.

--Kinsa ka? —nangutana sa tinagalog ug gibingat dayon ang *gatillo* sa iyang hinagiban.

—Ania bá karon tipon kaninyo ang tigulang si Pablo? —nangutana ang nahiuna sa tingog malinawon, wala lamang motubag sa gipangutana kaniya ug wala usab malubá.

—Ang kapitan ba maoy imong tuyo? Oo, ania.

Sa ingon niana, sultihi siyà nga ania si Elías nangita kaniya —miingon ang tawo nga dili lain kon dili ang katingad-áng piloto.

—Ikaw ba si Elías? —nangutana ang misugat sa sinultihan nga may diyutay nang pagtahud, ug miduol apan gition gihapon ang iyang rebolber; —kon mao kana . . . nunót kanako.

Si Elías minunót.

Misulod sila sa usa ka daw langub nga mitidlop sa kahiladman sa yuta. Ang nahiuna, nga sinati kaayo niadtong mga dapita, mopahibalo kang Elías kanus-a siya modulhog, mosuóng kun mokamang; apan wala sila madugay kaayo ug nanghiabut sa usa ka daw hawanan sa balay nga lugos lamang gihayagan sa usa ka sulo nga salong, ug didto nakita ang napúlog-duha kun napuloglimá ka tawo nga pulós nanagtakin ug hinagiban, mahugáw ang panagway ug makahahadlok ang mga saput, pipila kanila nanaglingkod, ang uban nanaghigda ug talagsà da ang nanagsulti. Tinukod ang mga siko sa usa ka bato nga silbéng talad ug nagasud-ong nga naghinuktók sa sugang nagapaok ug nagapuot sa asó, nakita usa ka tigulang masulub-og panagway ug pinutós ang ulo sa usa ka puróng nagkadugo; kon wala pa kita masayud nga kadto maóy usa ka langub sa mga tulisan, sa pagbasa nato sa labiháng kaguol nga nahipatik sa agtàng sa tigulang, makaingon unta kita nga kadtong dapita mad ang *Torre del Hambre* sa bisperas sa pagkaon ni Ugolino sa iyang mga anak.

Sa pag-abut ni Elías ug sa tawo nga nagatultol kaniya, ang mga kauban sa tigulang iyahay lamag panglihok, apan sa usa ka sinyas niini nalinaw dayon ang ilang hunahuna ug igo na lamang nanan-aw sa piloto nga wala gayuy hinagiban nga dala.

Ang tigulang mihinay paglingi ug nakita niya ang maugdang panagway ni Elías nga misud-ong kaniya, tinukás ang kalo ug puno sa kasubo ug kaluoy.

—Ikaw ba diay? —nangutana ang tigulang nga, sa pagkamatngon kang Elías, daw nasibut ang iyang tinan-awan.

—Pagkamakaluluoy sa imong kahimtang! —nagkanayon si Elías sa tingog mahinay dungan ang pagpanglingo.

Ang tigulang midukò nga walay tingog, misinyas sa iyang mga kauban nga nanindog ug nanglakaw dayon, human motan aw aron pagbanabana sa gitas-on ug sa kusog sa mga bukton sa piloto.

—Oo! —miingon ang tigulang kang Elías diha nga sila na lamang ang nanghibilin; —sa pagsagop ko kanimo sa akong balay unom na ka bulan karon, niadtong higayona ako maoy naluoy kanimo; karon ang palad nabalhin ug ikaw na usáb ang naluoy kanako. Apan, lingkod ug asoyi ako giunsá nimo pag-abut nganhi.

—May napulog-lima na karon ka adlaw nga gisultihan ako sa kadaut nga midangát kanimo — mitubag ang batan-on sa sinultihan nga pinahitad ug sa tingóg mahinay samtang nagasud-ong sa suga; —dihàdihà dayon milakaw akò ug gipangita ko ikaw sa tanang kabukiran; hapit duha ka lalawigan ang akong gisuroy.

—Aron paglikay nga makaula ako ug dugo sa tawo nga walay sala, napilit ako pagkalagiw; ang akong mga kaaway nanga-hadlok nga miharong ug mao day ilang gipaatabang kanako ang pipila ka mga alaut nga wala managdagmal kanako bisan madi-yutay.

Tapus ang usa ka hamubong kahilum, nga gipahamuslan ni Elías aron pagbasa sa hunàhunà sa tigulang diha sa iyang panagway nga masulub-on, mitubag ang piloto:

—Mianhi ako aron pagtanyag kanimo usa ka butang. Human ako mangita sa walay bungang nakuha pipila ka kaliwat sa banay nga miamong-among sa akoa, mibiya ako paglahos sa lalawigan nga akong gipuy-an aron pag-ilig ngadto sa Amihanan ug pag-puyo tipon sa mga tawong waláy bunyag ug walay agalon. Buut ka ba mobiya niining kinabuhi nga bag-o mong gisugdan ug mouban kanako? Sanglit nangamatay na ang imong mga anak ug ako wala nay banay, ikáw isipon kóng amahan ug ako isipa usab nga imóng anak.

Milingolingo ang tigulang timaan nga wala mouyon, ug miingon:

—Sa akong panuigón, kon ang tawo mapilit paggawi usá ka binagis nga paagi, kanà tungud kay wala na siyáy laing kapainan. Usa ka tawo nga, sama kanako, sukad sa iyang pagkabatan-on hangtud sa iyang pagkahingkod na sa panuigon nagabudlay kanunay alang sa iyang kaugalingong kaugmaon ug sa kaugmaon sa iyang mga anak; usa ka tawò nga masinugtanon sa kabubut-on sa iyang mga labawng punoan, nga nagatuman pagayo sa mga katungdanang mabug-át nga gipiyal kaniya, nagaantus sa tanan arón magapuyo sa kahusay ug kalinaw; kon kining tawhana, human mohupas ang kainit sa iyang dugo, mosalikway sa iyang kaagi ug sa iyang kaugmaon diha sa ngilit sa iyang lubnganan, kana tungud kay gihunahuna na niya pag-ayo nga ang kalinaw dili igakità dinhi sa ibabaw sa kalibutan ug dili maó ang tim-os nga kaayohan! Nganong magaantus man kitá pagpuyo

didto sa laing yuta nga magailáid sa kagul-anan? Kanhi aduna ako'y duha ka anak lalaki, usa ka anak babaye, usa ka panimalay ug katigayonan; gitamud ug gimahal ako; karòn sama na ako usá ka kahoy nga nahutdan sa iyang mga sangá, nagtagotago ako ug ginapangita sa kalasangan sama sa usa ka mananap nga mapintas. Unsa may hinungdan niining tanan? Tungud lamang kay usá ka tawo mibuong sa dungog sa akong anak babaye, tungud kay ang mga igsuong lalaki niini nanimalus sa tampalasang buhat nianang tawhana ug tungud kay kanang tawhana atua mahimutang sa ibabaw sa ubang tawo ug ginganlan siya ug tinugyanan ni Bathala dinhi sa yuta. Bisan pa niining tanan, akó nga amahan, akò nga gipakaulawan sa akong pagkatigulang, mipasaylo niadtong panamastamas batok sa akong anak babaye, naluoy sa kahilayan sa pagkabatan-on ug sa kahuyang sa lawas sa tawo, ug sa atubangan sa usá ka kadaut nga dili na matabang, unsa máy takus kong mahimo kon dili ang paghilúm na lamang ug pagluwás sa nahibilín kanako? Apan ang makasasala nahadlok sa panimalus nga nag-angat kaniya ug nanglimbasug aron mahiunlod sa kadautan ang akong mga anak lalaki. Nasayud ikaw kon unsay iyang gibuhay? Wala? Nasayud ba ikaw nga may gitumótumóng pangawat nga nahitabo kono sa kombinto ug sa mga tawo nga gipasanginlan nahiapil ang usa sa akong mga anak? Ang usa ko ka anak wala ikalakíp kay wala man hiatli didto. Nasayud ba ikaw sa mga pagdagmal nga gihimo kanila? Oo, nasayud ikaw niana kay mao man kana ang ginahimo sa tanang kalungsoran! Ako, akó nakakitá sa akong anak nga gibitáy ug gihiktán sa buhok, nakabati akó sa iyang mga singgit, nakadungog ako nga gitawag niya, ug ako nga talawan ug naanad sa kahusay wala tugki ug kaisug sa pagpatay ug sa pagpakamatay! Nasayud ka ba nga ang pangawat wala himatud-i, nga milutaw ang pagbutangbutang ug, agíg silot, ang kura gibalhin sa laing lungsod, ug ang akong anak namatay tungúd sa mga pagdagmal nga iyang nadawat? Ang usa ko ka anak, ang nahibilin kanako, dili talawan sama sa iyang amahan, ug sanglit ang kura nga tampalasan nahadlok nga kini manimalus kaniya tungud sa kamatayon sa iyang igsuon, pinasangíl sa iyang pagkawalay sidula ng sa usa ka higayon niana iyang hikalimtan pagdalá, gidakop siya sa *Guardia Civil*, gidagmalan, gisuko ug gihagit pinaagi sa pagpanamastamas hangtud nga napugus siya paghikog! Ug

ako, ako wala mamatay human mobati labihang kaulaw, apan kon ako wala tugkì sa kaisúg sa usa ka amahan arón paglaban sa akong mga anak, nahibilín kanako ang usá ka kasingkasing arón manimalus, ug manimalús gayúd ako! Ang mga dinaúgdaúg nga nangasuko nanag-anam nág pasakop kanako ug ang akong ginsakupan ginadungagan kanunay sa akong mga kaaway, ug sa adlaw nga akong hunahunaon nga ako may kusog nang igó, molugsóng ako sa patag ug didtó tapuson kó sa kalayo ang akong panimalus ug ang akong kinabuhi! Ug kanang adlaw moabut gayud, kay, kón dili, wala diáy Bathala!¹

Ug ang tigulang mitindog nga nag-alindasay, ug sa tinanawan nga nagpangidlap ug sa tingog nga dáw gikan sa ilalum sa yuta, human niya gabnutà ang iyang mga buhok nga tag-as, mipadayon pagsulti:

--Panghimaraút, panghimaraút maóy angay kanako tungud kay gipugngan ug gisanta kó ang mga bukton nga gibakyaw sa akong mga anak arón pagsilot sa makasasala; akó, akó maò ang *nagabunó kanila!* Kong gipasagdan ko pa lamang nga mamatay ang makasasala, kon wala pa ako kaayo mosalig sa kata-rungan ni Bathalá ug sa mga tawo, ang akong mga anak anià pa unta karon sa akong kiliran ug wala unta sila mangamatay taliwala sa dili ikag-asoyng mga pag-antus! Akó wala matawo arón mahimóng amahan, busa ang akong mga anak nangamatay! Panghimaraút maóy angay kanako tungud kay bisan akò hataas nág panuigon walà makakat-on pag-ilá sa kalibutan nga akong gipuy-an! Apan sa kalayo ug sa dugò nga akong pabahaón ug sa akong kaugalingong kamatayon anha ko pangitaa ang akong panimalus!

Taliwala sa labihang kaguol nga gibati niadtong alaut nga amahan, nalangkat ang purong sa iyang ulo, nabukiki ang samad sa iyang agtang ug mibuhagay ang dugo.

—Tahuron ko ang imong kasakit — matud ni Elías —, ug nakasabut ako sa hinungdan sa imong panimalus; ang akong kahimtang sama usab sa imoha, apan tungud kay nahadlok ako nga sa akong panimalus maoy lubagan ang usa ka tawong walay sala, palabihon ko lamang ang pagkalimot sa akong mgà kaguol.

—Ikáw makahimo pagkalimot kay batan-on pa man ,wala kamatye usà ká anak ug walà kawad-i sa katapusang kalauman!

(1) Tan-awan kun Pateros? (N. deft.)

Apan pasaligon ko ikáw nga ako dili gayúd modagmal sa tawo nga waláy sala. Nakita mo kining samad? Aron lamang dili nako mapatay ang usa ka kwadrilyero nga igo lamang nagtuman sa iyang katungdanan, gipasagdan ko nga iya akong samaran.

—Apan tan-awa — miingon si Elías human mohilum makadiyot—; hunahunaá pag-ayo ang makalilisang kadaut nga imong himuón sa atong mga alaut nga kalungsoran. Kon tumanon mo ang imong panimalus pinaagi sa imong kaugalingong kamut, makalilisang uyamut ang balus usab nga himuon sa imong mga kaaway, dili batok kanimo, dili batòk sa may mga hinagiban, kon dili batok sa lungsod nga, sumala sa nabatasan na, maóy lagmit pasanginlan, ug kon kana mahitabo unya, kadaghang mga walay sala nga manghiangin!

—Nga ang lungsod magtuón paglaban sa iyang kaugalingon. nga ang tagsatagsa iyahay lamag panalipod!

—Sayud ka na nga kana dili gayud mahimo! Ginoo, ako nakaila kanimo sa panahon nga ikaw bulahan pa; niadtong panahona pagahatagan mo ako mga maayong tambag; tugotan mo ba kaha ako karon nga? . . .

Ang tigulang mihakus ug daw naminaw.

—Ginoo, — mipadayon si Elías nga nagatimbang pag-ayo sa iyang mga pulong; —nakabaton akóg maayong palad sa paghina-bang sa usa ka batan-on nga bahandianon, maayóg kasingkasing, mapuanguron ug nahagugma sa kaayohan sa iyang lungsod. Ginaingon nga kining batan-onà adunay mga higala didto sa Madrid. ambut lamang, apan ikapasalig ko kanimo nga siya higala sa Kapitan Heneral. Unsay pulong mo kon siya maóy atong tugyanan sa pagdala sa mga mulo sa lungsod, kon danihon ta ba siya aron molaban sa katungod sa mga alaut?

Ang tigulang milingolingo sa ulo.

—Miingon ikaw nga manggaranon kanang batan-ona? Ang gihunahuna sa mga dato mao lamang ang pagpatubo sa ilang bahandi; binutaan sila sa kamapahitas-on ug sa mga kalipay nga kalibutanon, ug, sanglit masabug man nga maayo ang ilang pagkabutang, labi na kon adunay mga higaláng makagagahum, walay usa kanila nga mangitág labad sa ulo tungud sa paglaban kun pagpanlimbasug alang sa kaayohan sa mga alaut. Sayud ako niana kay ako nadato man kanhi!

—Apan ang tawo nga akong gihisgotan dili samà sa uban:

maoy usà ka anak nga gipanamastamasan tungud sa handumanan sa iyang amahan; maoy usa ka batan-on nga, sanglit dili madugay magaminyo, naghunahuna sa kaugmaon, sa usà ka maayong kaugmaon alang sa iyang mga anak.

Sa ingon niana siya mao diáy usa ka tawo nga mabulahan karong pila ka adlaw; ang katungod nga atong gilabanan dili ang katungod sa mga bulahan.

—Apan mao ang katungod sa mga tawo nga maayog kasing kasing!

--Tugotan ko ikaw — mitubag ang tigulang milingkod; — tugotan ko ikaw nga siyá mouyon nga maoy modala sa atong tingog ngadto sa Kapitan Heneral, tugotan ko ikaw nga siya makaplág didto sa *Corte* sa Madrid mga diputado nga molaban kanato, motuo ba ikaw nga ihatag kanato ang atong pangayuon?

—Sulayan ta lamang una kita mogamit mga paagi nga maka-paagas ug dugo — mitubag si Elías. — Dagway mahabulong ikaw nga ako, usa ka alaut nga sama kanimo, batan-on ug malig-on ang lawas, magatanyag karon kanimo nga tigulang ug luyahon na, mga paagi nga makidaiton ug pinasubay sa kabugnaw sa buot; apan nagabuhat ako sa ingon kay nakita nako ang daghan uyamut nga mga kadaut nga nahimo nato ug nahimo usab sa mga harihari: ang mga walay hinagiban nga ikaaslang mao intawon ang lubagan sa tanan.

—Ug kon wala unya kitay bungang makuha?

--Aduna gayud, tuhoi lamang ako; dili ang tanang namunan wala magasubay sa katarungan. Apan, kon wala gayúd kitay bungang makuha, kon dili pamation ang atong tingog, kon ang tawo dili na lamang gayud magkabana sa mga kaguol sa iyang isigkaingon, sa ingon niana motipon ako kanimo ug magahulat kutob sa imong gimbut-an!

Hupong sa kadasig, ang tigulang migakus sa batan-on.

—Dawaton ko ang imong tanyag, Elías; nasayud ako nga ikaw maantigóng motuman sa imong saad. Motipon ikaw kanako kay tabangan ko man ikaw aron makapanimalus ka sa mga kadaut nga gipaantus sa imong mga katigulangan; ikaw usab motabang kanako aron akò makapanimalus sa mga kadaut nga gipaantus sa akong mga anak, sa akong mga anak nga sama kanimo!

—Samtang makigsulti pa ako sa batan-on nga atong gihigotan, likayan mo. ginoo, ang tanang mga paagi nga mabangis.

—Ipahayag mo ang mga mulo sa lungsod; ikaw nahibalo na niana, kanus-a man ako masayud sa tubag?

—Sulod sa upat ka adlaw paadtua ang usa ka tawo sa baybayon sa lungsod sa San Diego, ug didto sultihan ko siya sa tubag sa batan-on nga akong gisaligan . . . Kon siya mosugot, makab-ut ta ang atong tuyo, ug, kon dili ngani, akó maoy unang mapukan sa pakigbugnò nga atong asdangon.

—Si Elías dili mamatay, si Elías mao ang mahimong pangulo kon si Kapitan Pablo mamatay ug makatuman na sa iyang panimalus — matud sa tigulang.

Ug siya gayud maoy nangunay pagkuyog sa batan-on hangtud nga kini nahigula na sa langub.

ANG BULANGAN

Aron paglihí sa dominggo sa hapon ang mga tawo sa Pilipinas mangadto sa bulangan, ingon nga ang mga tawo sa Espanya mangadto sa patoro. Ang bulang, sugal nga dinalá sa Pilipinas gikan sa laing dapit ug gipanapi sulod sa usà na ka gatus ka tuig, maoy usà sa mga kahilayan sa lungsod nga labi pang nakadaut sa mga Pilipinhon kay sa ampiyon sa mga Insik; sa bulagan ipamason sa kabus ang iyang katigayonan, maninguha nga makakaplág ug salapi sa walay diyutay nga kahago; didto mosulod ang dato aron paglingawlingaw ug sa pagpusta sa salapi nga salin sa iyang mga kombirá ug mga pamisa; apan ang salapi nga ipusta iyang kaugalingon, ang manok nga ibulang binansay ug ginalam pag-ayo, kaha labi pang ginalam kay sa anak nga maóy manununod niya sa bulangan, ug niini wala kitay ikasaway.

Sanglit ang bulang gitugot man sa kagamhanan ug daw gisugyot ngani niya kay nagsugó man nga anha gayud himoa sa “mga sawang sulod sa mga adlaw sa pangilin (aron ba kaha makita gayud ug sundon sa tanan?) sukad sa human ang misa mayor hangtud sa pagkangitngit na” (walo ka takna), motambong usab kita niining sugala aron pagpangita sa pipila nato ka mga kaila.

Ang bulangan sa San Diego wala molahi sa mga bulangan sa ubáng mga lungsod, gawas sa pipilá ka mga butang gagmay. Aduna siya ing tuló ka luwang: ang nahauná, sa ato pa, ang sudlanan sa mga tawo, maoy usa ka luwang daw may kaluhaan ka metro ang gitas-on ug napulog-upat ang gilapdon; sa usa sa iyang kiliran adunay usà ka ganghaan, nga sabug bantayan sa usá ka babaye, tinugyanan sa pagpaningíl sa mga balayranan sa pagsulod didto. Niining sapia nga ibayad sa tagsatagsa ka tawo nga mosulod, ang kagamhanan makadawat ug bahin nga moabut ug pipila ka gatus ka libo ka pisos matagtuig: ginaingon nga

niining sapiáng ibayad sa mga sugarol aròñ silá makapatuyang, ang kagamhanan makapatindog nga naanindot nga tulonghaan makahimóg mga taytayan ug mga dalan, makagahin ug mga ganti aron pagsibut sa pang-umá ug sa patigayon . . Mabuhi ang ka hilayan nga mohatag mga maayong bunga! — Niining unang luwang ania ang mga magbabaligya sa mga tilad, tinustos, mga ginhawa ug uban pang mga makaon, ubp; adto didtó managpunsisok ang mga bata nga manguban sa ilang mga amahan kun uyoan nga maoy motudlo kanila sa daghang mga tinagoan sa kinabuhi.

Kining luwanga nahisumpay sa lain nga labaw ug diyutay sa gidak-on, usa ka daw hulatanàn diin managtapok ang kadaghanan unà himoa ang mga soltada. Didto atua ang kadaghanan sa mga manok nga gilagdok sa yuta sa usa ka lagdok nga binuhat sa bukóg kun bahî; atua didto ang mga tahur, ang mga mahigugmaon sa bulang, ang batíd nga mananari; adto didto himoa ang panagsabut, adto magpuga sa utok, adto manghulám, manghimaraut, manumpa, motalidhay; kadto maghapoyhapoy sa iyang manok; kini magahiling ug magaisip sa mga himbis sa tiil; adto didto isugilon ang kalaki sa mga manok nga managpakabuno na; didto makita ninyo ang daghang mga sugarol nga mayugtanon ug mga panagwáy, nagabitbit kinuptan sa tiil usa ka manok nga patay ug wala nay balhibo: ang manok nga gipangga pag-ayo sulod sa pila ká bulan, ginaugay-ugay, ginabantayan sa adlaw ug sa gabii ug natingban sa mga paglaum nga labing makalilipay, karòñ patay na ug ibaligya na lamang ug kahati aron gisalon, saktag duláw ug ipanihapon niadtong gabhiona: *sic transit gloria mundi!*¹ Ang sugarol nga napilde mopauli sa iyang balay diin gihulat siyá sa iyang asawa nga wala intawon mahimutang ug sa mga anak nga nanaglago, wala nay kuwarta ug wala nay manók. Niadtong matahum damgo, niadtong mga pagamoma sulod sa pila ka bulan sukad sa pagsilang hangtud sa pagsalop sa Adlaw, niadtong mga kabudlay ug kahago, kahati da gayúd ang natunhay, ang mga agiw nga nanghibilin niadtong labihang aso. — Niining dapit nga hulatanan anhi makiglantugí ang labing hungóg; ang labing danghág mosusi paghinay, motimbang, mosud-ong, mohikyad sa mga pakò ug mohikap sa mga paa sa mga manók. Ang uban managsul-ob mga maayo kaayóng sapat, sinunód ug linibutan sa mga kadapig sa ilang mga manok;

ang uban usab managlago, pinatik sa ilang mga nawong nanghagsál ang tilimad-on sa pagkasugarol, nanagpaminaw sa lihok sa mga dato ug nanag-atiman sa mga pusta, kay mahimo nga ang puntil kahutdan sa sulod apan ang kahilayan dili gayud matagbaw ;didto walay nawong wala masibut; didto dili igakita ang Pilipinhon nga taspukán, matak-anon ug hilumon: tanan didto pulos lihok, kaibúg, tinguhò sa pagdaug: daw makaingon kita nga gibati sila ug kauhaw nga mosamót kon iinum sa tubig sa lunangan.

Sukad niining dapita mosulod kita sa *rueda* kun natad nga awayanan sa mga manok. Ang tumbanan, nga kinorál ug kawayan, sabug nga hataás kay sa tumbanan sa ubang mga luwang. Dapit sa itaas, duol sa atop, adunay mga hagdaán-hagdán alang sa manan-aw kun sa mga sugarol, nga managsama da. Samtang manag-away ang mga manok, ang mga hagdan-hagdan mapuno sa mga tawo ug mga bata nga maniyagit, maniyabaw, pangingtón, managlalis ug mamalikas: salamat ngani kay talagsa dáy mga babaye nga mokatkat ngadto. Sulod sa *rueda* atua ang mga dagkung-tawo ang mga dato, ang mga tahúr nga bantugan, ang tag-iya sa bulangan ug ang kuyme. Sa yuta nga binantok pag-ayo adto manag-away ang mga manok, ug sukad didto ang Palad manghatag sa kabanayan sa mga sugarol mga katawa kun mga luha, kabuhong kun kawad-on.

Sa takna sa atong pagsulod, makita ta na ang *Gobernadorcillo*, si Kapitan Pablo, si Kapitan Basilio, si Lucas, ang tawo nga may ulat sa nawong ug nasubo uyamut sa kamatayon sa iyang igsuon.

Si Kapitan Basilio miduol sa usa ka lungsoranon ug nangutana:

—Nahibaló ba ikaw unsang manoka ang gidalá nganhi ni Kapitan Tiyago?

Wala ako masayud, sinyor; karong buntag giabután siya ug duha ka buók, usa kanila mao ang kanawayon nga nakabuno sa talisayon sa Konsul.

—Ikatari kaha niana ang akong bakiking bulít?

—Dayag na lamang! Ipusta ko ang akong sinina ug ang akong balay!

(1) Mao kana ang kaagi sa himaya sa kalibutan. — P. sa Taghubad.

Niadtong higayona miabut si Kapitan Tiyago. Sama sa dagkung mga sugarol, siya nagasul-ob kamisa nga panapton sa Canton, kalsones nga delana ug nagakalóg hipihapa. Sa iyang luyó nagasunod ang duha ka binatonán nga nanagkugos sa kanawayon ug usa ka dakung manok ugís.

—Si Sinang nagsulti kanako nga si María Clara nagakaayo na —matud ni Kapitan Basilio.

—Wala na siyay hilanat, apan maluya gihapon.

—Napilde ka ba kagabii?

—Diyutay; nasayud ako nga ikaw nakadaug . . . Tan-awon ta kon makabawi ba ako.

—Itari mo ang imong kanawayon? — nangutana si Kapitan Basilio nga mitan-aw sa manok nga iyang gipangayo sa binatonan.

—Sumala sa higayon, kon adunay pusta.

—Pilay ipusta mo?

—Kubus sa duha ka libo, dili nako itarí.

—Nakakita ba ikaw sa akong bakiking bulít? —nangutana si Kapitan Basilio, ug gitawag niya ang usa ka tawo nga nagakugos usá ka manok nga gamay.

Ang manok gihilíng ni Kapitan Tiyago, ug, human niya timbanga ug tan-awa pag-ayo ang himbis, iyang giuli.

—Pilay ipusta mo? —nangutana.

—Kutob sa imoha.

Duha ka libo ug limá ka gatus?

—Tulo ka libo?

—Oo, tulo ka libo!

—Sa sunod nga soltada!

Gisabwag dayon sa mga miron ug sa mga sugarol ang balita nga nagkatari ang duha ka manok nga bantugan; ang duhá ginasugilon ug nadungog na. Ang tanan buút motan-aw ug mohilíng sa mga manok nga bantugan; tagsatagsa iyaháy tag-an, iyaháy paghayag sa ilang hunahuna.

Samtang ang balita natunog sa bulangan, ang mga singgit nagadugáng, misamot ang kaguliyang, ang mga tawo nanagilog pagsulod sa *rueda* ug pagkatkát sa hagdan-hagdan. Sulod sa *rueda* gidala sa mga soltador duha ka manok, maputi ang usá ug

mapula ang ikaduha, tinarian na, apan ang mga buláng sinakban pa. Nadungog ang mga singgit nga *sa ugís! sa ugís, oh!*; usahay adunay moingon *sa pulál!* Ang ugís maoy inilog ug ang mapula maoy biya.

Tipon sa ubang mga tawo adunay mga sibíl nga nanagsuroysuroy sulod sa bulangan; wala managsul-ob sa ilang saput sa pagkasundalo, apan wala usáb mogamit sa saput nga sama sa ubang mga tawo. Kalsones ginggon nga binudlisag mapulá, sini-na nga gitakdan sa katagumon sa usa ka *blusa* nga milubad na, usa ka *gorra*: mao kana ang takuban nga gisul-ob niadtong mga tawhana, takuban nga nahibagay sa ilang batasan: mamusta sila ug magabantay sa kalinaw, motugaw sila sa mga tawo ug unya moingon nga nagabantay sa kahusay.

Samtang maniyagit ang mga tawo, motunol sa ilang kamut ug mopakagilkil sa salapi; samtang mokuot sa bulsa aron pagpangita sa katapisang usa ka daku nga mahibilín ug kon wala na gayúy mahikap motawag na lamang ug pusta ug mosaad nga ibaligya ang kalabaw, ang alanihon sa baúl, ubp., duha ka batan-on nga daw managsuon, puno sa kaibòg, nanag-utás tan-aw sa ubáng mga sugarol nga namusta, moduol kanila ug mohunghong pipila ka pulong walay mamati, mag-anam dugang ang ilang kasubo ug magtan-away sila nga daw managlagut. Si Lucas nagpasigpát sa duha ka batan-on, mopahiyum nga daw nagbiaybiay kanila, pakagilkilon niya ang pilà ka pisos sa iyang kamut, molabay sa ilang duol, ug, tapus motan-aw sa *rueda*, mosiyagit:

—Kalim-an, kalim-an kontrág kaluhaan ka pisos, arí ako sa ugís!

Ang duha ka magsuon magtan-away.

—Daan pa ako nga miingon kanimo —matud sa magulang —nga ayaw ihurot pagpustá ang atong kuwarta; kon napatuo ka pa, duna unta kitay ipusta karón sa mapulá!

Ang manghod miduol nga daw naulaw kang Lucas ug gikablit kini niya sa bukton.

—Ikaw ba ang mikablit? —matud ni Lucas nga milingi ug ragpamautmaut; — misugot ang imong igsuon sa akong gihagad kaninyo kun makigpusta ka ba?

—Unsa may among ipusta nga nahurot mág kapilde ang among kuwarta?

—Kon mao kanà, mosugót diay kamo?

Siya, dili! Kon imo pa kami untang pahulamón kay nakailá ka man kaha kanamo . . .

—Si Lucas mikalot sa ulo, giunat ang iyang sinina ug unya mitubag:

—Oo, matuod nga nakailá ako kaninyo; ang inyong ngalan mao si Társilo ug si Bruno, mga batan-on ug bigot ug lawas. Na sayud ako nga ang inyong maisug nga amahan namatay tungud sa tagsa ka gatús ka hampak nga iyang nadawat nianang mga sundalo matag-adlaw; nasayud ako nga kamo wala maghunàhunà pagpanimalus . . .

—Ayaw pag-apíl-apíl sa among kaagi — mipakgang si Tár silo, ang magulang—; makadesgrasya kana. Kon wala pa kami igsuong babaye, dugay na unta nga gipamitay!

—Gipamitay? Mao day pamitayon ang mga talawan, ang waláy salapi ug walay molabán. Bisan unsay mahitabó, ang bukid haduol da.

—Usa ka gatus batók kaluhaan ka pisos, arí ako sa ugís! — misinggit ang usa ka sugarol sa paglabay.

—Pahulama kami ug upat ka pisos . . . tuló . . . duhá— mihangyo ang manghod; —pil-on unya namo pag-uli kanimo; hapit na luwatí ang mga manok.

Si Lucas mibalik pagkalot sa ulo.

—St! Kining sapià dili baya akoà, gihatag kanako ni Don Crisóstomo alang sa buut moalagad kaniya. Apan nakita ko nga kamo wala moliwát sa inyong amahan; kadto maoy matuod nga maisug; ang talawan angay dili lamang mangitág kalingawan.

Ug mibulag kanila bisan wala kaayo magpalayo.

—Mosugot na lamang kita; unsa may kalainan niana? — miingon si Bruno. Magsama da ang bitayon ug ang luthangon: kitáng mga kabus dili gayud magpulós alang sa laing butang.

—May katarungan ka, apan hunahunaa ang atong igsuong babaye.

Samtang nanagsulti ang duha ka magsuon, ang mga tawo nangiway sulod sa *rueda*: ang away sugdan na. Nag-anam kahlum ang mga singgit, ug ang duha ka soltador, ingon man ang mananari, napabilin sa taliwala. Sa usa ka sinyas sa kuyme, tangtangan sa mananari ang sakob sa mga buláng, ug mogilawgi-law dayon ang mahait nga mga suláb, makahahadlok, magpangidlap.

—Subo ug walay tingog, ang duha ka magsuon nanuol sa koral ug naminaw nga nanaghukdong. Usa ka tawo miduol ug mihunghong kanila:

—Migó, usa ka gatus kontrág napulo, ari ako sa ugís!

Sama sa buang, si Társilo mitan-aw sa tawo. Gisikíl siya ni Bruno ug mingulob.

Ang mga soltador nanagbitbit na sa mga manok dalá ang panlihok nga angayan kaayo, nanagbantay nga dili mangasamad. Mihari ang kahilum: pakaingnon ta nga ang mga tawo nga nanambong didto, gawas sa duha ka soltador, pulos mga tawo-tawo nga binuhat sa talo nga inumol. Duulon ang duhá ka manok, kuptan sa ulo ang usa arón tusikan sa usá ug maglagot, ug unya baluson usab pagpatusik ang usa: sa tanang *duelo* kinahanglan walay molabaw sa managsangka, bisan mga manok nga taga-París kun taga-Pilipinas ang managbugno. Human niini sabungon ang ilang masigka-nawong ug sa ingon niana ang tagsà-tagsà ka manok makaila kinsáy miibút sa iyang balhibo ug kinsay iyang kabugno. Molvingkáag ang ilang tambulok sa liog, magtutokay sila pagtan-aw ug ang ilang tambulok sa liog, magtutokay sila pagtan-aw ug ang ilang magagmay ug malinging mga mata magpangidlap sa kalagot. Dinhi moabut na ang higayon: luwátán sila sa yuta apan dili kaayo padutduton, ug unya ang tanan mopadaplin.

Ang duha ka manok magdinutdutay paghinay. Walay usá nga mosulti, ang tanan halós dili moginhawa: hangtud ang linaktán sa mga manok mabati. Inigharong na nila, managyangoyango sa ilang ulo daw masig-banabana sa ilang kalaki; mongulot ang duha ka manok, kaha mahulgaáy kun magtamayáy ba. Nakita nila ang mahait nga suláb sa buláng nga nanaggilawgilaw; ang katalagman makasibut kanila, ug sa walay panagana uság-usá moduol, apan sa usa na lamang ka lakang ang gilay-on, manghunong, iduko ang ilang ulo, magtutokay pagtan-aw ug mobalik pagpanglingkaág ang tambulok sa ilang liog. Niadtong higayona malipong sila sa kasuko, ug unya, nianang kaisug nga kinaiya sa mga manok, magbanga ug magdam-agáy sila pagkalít; magkupogáy, magsangka ang ilang masigka-dughan, managlulang ang masigkapako: ang mga bunal maayong pagkasagang ug igo lamang nangataktak ang pipila ka balhibo. Mobalik sila pagharongay; sa kalít lamang molayog ang ugís; molupad sa itaas

nga magwarawara sa mahait nga buláng, apan ang pulá wala monunot, gitikungkong ang iyang mga tiil ug mihupo, ug ang hangin mao day nakadawat sa hapús sa ugís; apan sa pagtugdon niini, aron paglikay nga liputan, moliso pagkalít ug moharong. Dinhi dasdason siya ug tinuod sa pulá, apan managáng sa dakung kalinaw: dili kawang ang iyang pagkangalan nga inilog sa kadaghanan. Ang tanan naniid sa away sa mga manok, nanagkubakuba ang dughan ug isigpanghinaut nga makabuno unta ang manok nga ilang gipustaan, ug dili lamang tuyuon nga usahay mahinayák sila pagsiyagit.

Manghipasapasa sa yuta mga balhibong maputi ug mapulá, tinina sa dugo: apan ang away dili daugon inig-agas sa unang tulo sa dugo. Ang Pilipinhon, nga alang niining butanga nagsunod sa mga balaod nga gihatag sa kagamhanan, dili buut nga undangon ang away kon walay usa nga mamatay kun modalagan. Ang dugo miduhig na sa yuta, ang mga bunal masubsob, apan wala pa matino kinsay makadaug. Sa katapusan, ang ugís, sa iyang labihang panlimbasug, mihasmag aron pagtibawas sa iyang kaaway, gitampok ang iyang buláng sa pakó sa mapulá ug misangit sa mga bukóg; apan ang ugís gisamaran sa dughan ug ang duha ka manok natitian na sa dugo, wala nay umóy, nanaghagál nanaglambing, wala managlihok hangtud nga ang ugís napukan, misuka ug dugo, mikisikisi ug miting-ab; ang mapulá nga gitaryan sa pako anaa gihapon tupad sa maputi, sa hinayhinay nahilup-og ug mipiyong.

Dinhi, ang kuyme, sumala sa gisugo sa kagamhanan, mopahayag nga ang mapulá maoy nakadaúg. Usa ka makabungól nga hugyaw maoy mosugat sa hukom sa kuyme, hugyaw nga mabati sa tibuok lungsod, hataás, waláy paglubad ug taudtaud nga dili mahilum. Ang makabati niini sa layo makasabut dayon nga ang biya maoy nakabuno, kay kon dili pa, ang hugyaw dili unta molungtád ug dugay. Mao usab kana ang mahitabo sa mga nasud sa kalibutan: ang pagdaug sa usa ka nasud nga gamay batok sa usa ka daku, pagaawiton ug igasugilon sulod sa libo ka libo ka mga tuig.

—Nakita mo na? —matud ni Bruno nga naglagot sa iyang igsuon — kon napatuo pa ikaw kanako, karon duna unta kitáy usa ka gatus ka pisos: tungud sa imong kahungóg, karon wala kitay diyót!

Si Társilo wala motubag, apan mipasigpat sa iyang luyo daw adunay tawo nga gipangita.

—Atua siya didto nakigsulti kang Pedro — miingon si Bruno; —gihatagan niyang salapi, kadaghang salapi!

Tuod man, si Lucas nagaihap ug salapi nga gisawod sa kamut sa bana ni Sisa. Naghunghongay una sila makadiyot ug unya nanagbulag nga daw nanghimuót.

—Dagway si Pedro gisabut niya: kaná kanáng tawhana maoy tinuod nga buít ug bagis! —matud ni Bruno nga nanghupaw.

Si Társilo nagmasulob-on gihapon ug naghinuktok; sa bukton sa iyang sinina gipahiran niya ang singot nga midaligidig sa iyang agtang.

—Társilo —matud ni Bruno—, ako mouban na gayúd kang Lucas kon ugaling dili ikaw; ang *reg'a* naglakaw, ang kanawayon maoy makadaug ug dili nato angay usikan ang higayon. Mopusta gayud ako sa sunod nga *soltada*; unsa may kalainan? Sa ingon niana makapanimalus kita sa kamatayon sa atong amahan.

—Hulat una! —matud ni Társilo nga mitutok pagtan-aw sa iyang igsuon — silang duha nangaluspad—; may katarungan ka, mokuyog ako kanimo: panimaslan ta ang atong amahan.

Apan mihunong siya ug namahid sa singot.

—Unsa may nakahawid kanimo? —nangutana si Bruno nga naglagot na.

—Nasayud ba ikaw unsang soltadaha ang mosunod? Maayo ba kaha?

—Maayo mo lamang! Wala ka ba makabati? Ang bakiking bulít ni Kapitan Basilio batok sa kanawayon ni Kapitan Tiyago. Sumala sa *reg'a*, ang kanawayon maoy makabuno.

—Ah, ang kanawayon diay? Ako usáb mopusta unta niana... apan susihon ta una pag-ayo.

Si Bruno naglagot, apan mikuyog sa iyang igsuon ug kiní mitan-aw pag-ayo sa manok, gihilíng niya, mihinuktok ug nangutana: ang alaut nagduhaduha intawon; si Bruno naminti sa kalagot ug mitan-aw sa iyang igsuon

—Wala mo ba ugód makita kanang halapad nga himbis nga

anaa duol sa tuhúd? Wala ka makakitá kanang iyang mga tiil? Unsa pa may but-on mo niana? Hilngà kanang iyang mga paà, hikyarà ang iyang mga pako! Ug kining himbis nga pikás nga nahimutang ibabaw sa usa ka halapad, ug kini pa gayung paningit?

Si Társilo wala mamati sa iyang igsuon ug mipadayon paghiling sa manok: ang hinagtik sa bulawan ug sa salapi miabut sa iyang dalunggan.

—Karon tan-awon ta na usab ang bakiki— miingon sa tingog mahinay.

Si Bruno miantak sa yuta, mipakagot sa ngipon apan minunot sa iyang igsuon.

Nanuol sila sa laing pundok. Didto gitarian ang manok, nanagpili ug bulang, ang mananari naghikay sa gabhot nga binuhat sa sedang mapulá ug unya iyang gihagoran ug talo.

Si Társilo mitan-aw nga masulub-on, ingon sa wala makakita sa manok: daw aduna siyay laing butang gilantaw sa umaabut. Mihikap sa iyang agtang, ug sa tingog nga daw hagawhaw nangutana sa iyang igsuon:

—Andam ka ba gayud?

—Kinsa, ako? Sukad pa ganina: wala nay kinahanglan hilngon pá ang mga manok!

—Ang ako ugod kay... ang atong alaut nga igsuóng babaye...

—Kayamat! Wala ka ba ugod sultihi nga ang pangulo maò si Don Crisóstomo? Wala mo ba siya makita nga nakigkuyog pagsuroysuroy sa Kapitan Heneral? Unsa may kadautan nga atong pagaungawan?

—Nan, kon mamatay kita?

—Unsa may kalainan niana? Ang atong amahan bitaw namatay man lamang sa bun-og.

—May katarungan ka!

Ang duha ka magsuon nangita kang Lucas sa mga tapok-tapok. Diha nga ila nang hilantawan, si Tárçilo mihunong.

—Dili! Manglakaw kita aron dili mangadaut!— miingon.

—Lakat lamang kon buut ka: ako mosugot gayud!

—Bruno!

Ang nakadaut ugaling kay miduol ang usa ka tawo ug miingon kanila:

—Mopusta ba kamo? Arí ako sa bakiki.

Ang duha ka magsuon wala motingog.

—Logro!

—Pilá?— nangutana si Bruno.

Ang tawo miihap sa iyang kuwarta nga tagup-aton ka pisos: si Bruno mitan-aw kaniya pinugngan ang ginhawa.

—Duna akoy duha ka gatus; kalim-an kontrág kap-atan!

—Dili kami!— midumili paghugot si Bruno;— ibutang ug...

—Buyno!... kalim-an kontrag katloan!

—Pil-a kon buut ka!

—Oo! Ang bakiki manók sa akong agalon ug ako bagong nakadaug. Usa ka gatus kontrag kan-uman!

—Ang sabut, sabút gayud! Hulát una kay magkuha pa akóg kuwarta.

—Apan akoy magkupot sa salapi— matud sa tawo nga wala kaayo mosalig sa panagway ni Bruno.

—Walay sapayan!— mitubag kini nga nagsalíg sa iyang mga kumo.

Ug unya, human molingi sa iyang igsuon, kiní iyang güngon:

—Kon ikaw pabilin, ako moubán.

Si Társilo nahaugtok kay gihigugma man niya ang iyang igsuon ug ang sugal. Dili siyà makabiya kang Bruno, busa miingon: Na, halá ugód!

Miduol sila kang Lucas nga. sa pagkakita kanila, mipahiyum.

—Iyó!— matud ni Társilo.

—Unsa na?

—Pilay imong ihatag?— nangutana ang duroha.

—Human ko na isulti: kon kamo mopasalig pagpangita ubang mga tawo aron pagbutho sa kwartel, hatagan ko kamo tagkatloan ka pisos ang usa, ug napulo ang usa ka kauban nga inyong madala. Kon maayo ang sangputan, tagsà ka gatus ang usá, ug ang inyo pil-on, kay si Don Crisóstomo dato man.

—Mosugot kami!— miingon si Bruno;— ihari ang sala-pi.

—Daan na akong nasayud nga kamó mga maisug sama sa inyong amahan! Nunót kamo ngarí aron dili kita hidunggan nianang nanagpatay kaniya— matud ni Lucas nga mitudlo sa mga sibíl.

Ug human dad-a ni Lucas ang duha ka magsuon ngadto sa usa ka suok, iyang gisultihan samtang giiphan niya sa sala-pi:

—Ugma moabut si Don Crisóstomo ug magdalág mga hinagiban; damlag, sa hapit na mobagting ang ikawalong taknà sa gabii, pangadto kamó sa kalubngan ug didto itaho ko kaninyo ang iyang katapusang gimbut-an. May panahon kamo sa pag-pangitag mga kauban.

Nanagbulag sila. Ang duha ka magsuon daw nagabaylo ug kahimtang: si Társilo malinawon nág buot ug si Bruno naluspád.

ANG DUHA KA SENYORA

Samtang gibulang ni Kapitan Tiyago ang iyang kanawayon, si Donya Victorina nagsuroysuroy sa lungsod aron pagtan-aw kon unsà ang kahimtang sa mga balay ug sa kaumahan sa mga *indio* nga taspukan. Nagsul-ob siya sa iyang saput nga labing maayo ug ang iyang bata nga seda gitauran dagháng mga sintás ug mga bulak aron maintáp ang mga tawo nga dili taga-Manila ug makakita sila sa gilay-on sa ilang kahimtang ug sa kahimtang niya; nagasipit siya sa iyang bana nga kimpang ug nagairàg-iràg sa kadalanan sa lungsod, taliwala sa kahingangha ug kahibulong sa mga molupyo didto. Si Linares, ang ilang ig-agaw, mahibilín sa balay.

—Kangil-ad ug panagway sa mga balay niining mga *indio*, oy! Ambut nganong makahimò sila pagpuyò diha: *indio* da gyud ang makahimo pagpuyo nianang mga balaya! Ug pulos gayud sila mga waláy batasan ug mapahitas-on! Kon ikahinagbo ta sila, dili lamang motukas sa kalo! Pamunali ngáni sa kalo sama sa ginabuhat sa mga kura ug mga tenyente sa *Guardia Civil*; tudloi silág pamatasan.

—Nan, kon baslon ako nila pagbunal?— nangutana si Doktor De Espadaña.

—Hain na man diay ang imong pagkalaki?

—A... apan nagtan-aw ka man bitaw nga piangan ako!

Nag-anam ug daut ang buot ni Donya Victorina: ang mga dalan dili binakbakan ug mga kahoyng sinapsapan, busa ang ikog sa iyang bata napuno sa mga abóg. Labut pa, daghan silág mga dalagang gikasugat nga, iniglabay sa ilang tungod, moduko lamang ug dili mahingangha sa matahum niyang saput, sumala sa angay unta nilang buhaton. Ang kotsiro ni Sinang nga namilino sa maanindot nga *tres-por-ciento* nga giluwanan sa dalaga ug sa iyang ig-agaw, nangahás pagsinggit kaniya ug tabi sa

tingog nga dakú kaayo, ug siya napilit intawon pagpadaplin ug igo lamang nakaingón:— “Tan-awa gayud kasalbahis nga kot-siroha! Ingnon ko ang iyang agalon nga tudloan niyág pama-tasan ang iyang mga suluguon.”

—Mamauli kita sa balay— misugo si Donya Victorina sa iyang bana.

Si Don Tiburcio intawon nga nakasabut nga ang iyang asa-wa nasuko na, miliso nga nanukod sa iyang sungkod ug misugot sa walay balibad sa sugo sa iyang asawa.

Gikasugat nila ang *Alferez*, naghatagay silág katahuran ug kini nakadugang sa kalagot ni Donya Victorina: ang *Alferez*, dili lamang kay wala modalayeg sa iyang saput, kon dili kini gisud-ong pa gayud niya ug daw gibiyaybiay.

—Ikaw dili unta angayán mopig-it sa kamut sa usa ka *alferez* — giingon niya ang iyang bana sa paglakaw na sa punoan sa mga sibíl — siyà lugos lamang mihikáp sa iyang kalo ug ikaw mikuha gayúd sa imoha; dili ka maantigóng mopatahud.

—Siya man ugod maoy punoan d...dinhi!

--Unsa may labut ta? Mga *indio* ba ugod kita?

—May katarungan ka — mitubag ang bana nga dili buot makig-away.

Milabay sila tungod sa balay sa *Alferez*. Sumala sa iyang nabatasan, si Donya Consolación nanambo, nagasul-ob sinina nga pranila ug nagtabako. Sanglit ang balay hamubo da man, nag-tan-away sila, ug si Donya Victorina nakakita pag-ayo kang Donya Consolación: ang Aghoy sa *Guardia Civil* misud-ong paghinay sa asawa ni Doktor De Espadaña gikan sa kiting hangtud sa alimpulo, ug unya, human mangyam-id, nangluwa ug mili-ngíw. Kiní maoy nakaupus sa pailub ni Donya Victorina, kinsa, human biyai ang iyang bana, mibaróg tungud sa asawa sa *Alferez*, nagakuróg sa kalagot ug walá makatingog. Si Donya Consolación mihinay paglingi, misud-ong kaniya sa dakung kalinaw sa buot ug nangluwa pag-usab, labi pang mabiyaybiayon kay sa una.

—Naunsa man ikaw, Donya? — nangutana.

—Makahimo ba ikaw pagsulti, *Señora*, nganong imo akong tan-awon sa ingon niana? Nasina ka ba? —nakasulti sa katapusan si Donya Victorina.

—Akó, akó nasina kanimo? — mitubag si Donya Consolación pinaagi sa tiaw; — aw, oo, nasina ako nianang imong buhok nga pinakulong!

—Umariká, Victorina! —miingon ang doktor; —ayaw lamang kanà siya pag . . . pagtagdal!

—Pasagdi ako kay tudloan kóg pamatasan kining babayeng bastus, walay ulaw! —mitubag si Donya Victorina ug gitukmod ang iyang bana nga diriyót mohalók sa yuta, ug unya miatubáng kang Donya Consolación ug miingon:

—Tan-aw, pag-ayo kinsay imóng gikasulti; ayaw paghunahuna nga ako maoy usá ka probinsiyana kun babaye sa mga sundalo! Sa akong balay sa Manila dili makasaká ang mga *alferez*; managhulat sila sa ganghaan.

—Ohóy, *Excelentísima Señora* Puput! Dili makasaká ang mga *alferez*, apan makasaká ang mga angól sama nianang anaa sa imong likód, hál hál hál!

Kon dili pa ang pintal sa nawong ni Donya Victorina, makita unta nga siyà nanglipaghong sa kaulaw: buut unta niyá sak-on ang iyang kaaway, apan gisanta siya sa sundalo nga nagabantay sa silong. Samtang kiní nahitabo, ang dalan nagkapuno sa mga nanan-aw.

—Pamati, óy! Mabastús ako kon makigsulti kanimo! Ang mga tawong dunggan . . . Buút ba ikaw molabá sa akong biste? Ayohon ko ikaw pagsuhol! Naghunahuna ka ba nga ako wala masayud nga ikaw maoy usa lamang ka labandira kanhi?

Si Donya Consolación misinta sa kapungot; kadtong iyang hibatian nga palabhon siya sa saput ni Donya Consolación napa-surók sa iyang dugó.

—Kay naghunahuna ka ba nga kami wala masayúd kinsa ikaw ug unsáng mga tawhana kanang imong mga kuyóg? Yamat da! Gisuginlan na uróy ako sa akong bana! Sinyora, bisan ako ingon niini apan usa da ka tawó ang nakatag-iya kanako, apan ikaw? Kon dili gutóm kaayo ang usa ka babaye dili mag-antus paglamóy sa salín sa uban, sa biniyaan sa tanan!

Si Donya Victorina nahatangkugo gayud niadtóng mga sultaha: nanglulhò siya, nangumo, mipakagót sa ngipon ug miingón:

—Kanaug ngarí, tigulang banyaga, kay lusakón ko kanang imong baba! Babaye sa usa ká batalyon nga sundalo, kundatan bigaon sukad sa pagkabata!

Ang asawa sa *Alferez* mikalít pagpahawa sa tamboanan, nagdagán pagkanaug sa hagdan nga nagwaldas-waldas sa pudlos sa iyang bana.

Dinhi mipataliwala si Don Tiburcio, apan nagdinapatay gayud unta ang duroha ka babaye kon wala pa mahiabut ang *Alferez*.

—Mga sinyora . . . Don Tiburcio!

—Ayoha ngani pagtudlóg pamatasan kining imong asawa, ipalit mga maayong saput ug kon wala kay kuwarta, pangawat sa mga molupyo sa lungsod kay alang niana aduna ka may mga sundalo! —misinggit si Donya Victorina.

—Ania na ako, sinyora! Nganong wala mo man lagí lusaká ang akong baba? Ang imo pulós lamang sulti ug laway, Donya *Exceleñecias!*

—Sinyora! —miingon ang *Alferez* nga nasuko; —pagpasalamat nga ako nahinumdom pa nga ikaw babaye diay, kay, kon wala pa, ligdón ko unta ikawg patid uban sa imong mga buhok pinakulóng ug sa imong mga sintas!

—Gi . . . ginoo *Alferez!* —matud ni Don Tiburcio.

—Lakaw ngadto, doktor nga baúg! Ikaw dili hustong lalaki, *Juan Lanás!*

Ug nahitabo didto ang usa ka dakung kaguliyang: mga kumo nga giwarawara, mga nawong mikulima, mga ngabil nga milambi, mga pulong mahalanghalang, mga panamastamás ug mga pakaulaw maoy nakita ug nabati didto; gihukad ang tanang mga ginamús nga tinagoan, ug sanglit ang upat nanagdungan man pagsulti ug, kapin pa, daghan usab silág mga butang giat-at nga pulós matuod ug makapakaulaw sa pipila ka tawong hamili, dili na lamang namo padayunon pag-asoy ang tanan nga gipangyag-yag didto. Ang nanan-aw, bisan wala makasabut sa tanan nga ilang nadungog didto, nangalingaw kaayo ug nagpaabut nga ang upat magdinapatay. Ang nakadaut ugaling kay miabut ang kura ug gipuyopoy sila.

—Mga ginoo, mga sinyora! Kadakung kaulawón! Ginoo *Alferez?*

—Ngano, mosalmot ka dinhi, dakung maut, dakúng *carlista?*

—Don Tiburcio, ipauli sa balay kanang imong asawa! Sinyora, pugngi kanang imong dila!

—Kana maoy isulti nianang kusóg manikas sa mga kabus!

Sa hinayhinay ang mga pulong binastus natiti, natibawas ang pag-asoy sa mga butang makapakaulaw sa duha ka managtaiyon, ug, tapus ang mga hulgá ug mga panamastamas, naghinayhinay sila pagbulag. Si pari Salví nakahatág kadasig riadtong talanawon tungud sa pagsamot niyág ingon-ngadto ug ingon-nganhi. Kon ang atong higalang tinugyanan sa mantalaan nakatambong pa kaha unta didto! . . .

—Karon dayón mamauli kita sa Manila ug mangatubang sa Kapitan Heneral! —miingon sa iyang bana si Donya Victorina nga nasuko uyamut. —Ikáw dili lalaki; kaanugon sa imong kalsonis!

—Ap . . . apan, Victorina, ang mga sundalo? Nahibalo ka man bitaw nga piang intawon ako!

—Kinahanglan makigluthangáy kun makigtinigbasáy ikaw kaniya, kay kon dili . . . kon dili ngani . . .

Ug si Donya Victorina mitan-aw sa baba, sa mga ngipon nga tinaud sa iyang bana.

--Ako, inday, wala da ba gayud makasulay pag...

Wala siya patibawasa pagsulti ni Donya Victorina: sa kalít gilaknit niini ang iyang mga ngipon ug gigiokan sa taliwala sa dalan. Nangabut sila sa balay: si Don Tiburcio kahilakon ug si Donya Victorina nagsilaúb sa kasuko. Niadtóng higayona si Linares nakigsulti kang María Clara, kang Sinang ug kang Victoria, ug sanglit wala man masayud sa away nga nahitabo, ang batan-on nahas: uyamut sa pagtan-aw sa nawong sa duha niya ka ig-agaw. Si María Clara, nga nagpauraray sa usa ka halapad lingkoranan tinaliwala sa mga unlan ug mga habol, nahibulong kaayo sa pagtan-aw nga nalain ang nawong sa doktor.

. . . Primo, —matud ni Donya Victorina —karon dayon kinahanglan hagiton móg away ang Alferez, kay kon dil . . .

—Ngano man? —nangutana si Linares nga nahitingala.

--Hagiton mo siyá karon dayon, kay, kon dilí, suginlán ko ang tanán dinhi kinsá ikáw.

—Apan, Donya Victorina!

Ang tulo ka higalang dalaga nagtinan-away.

--Pakaingnon mo? Ang *Alferez* nanamastamas kanato ug miingon nga ikaw kono kuán! . . . Ang tigulang aswang na-

naug nga nagabitbit ug pudlos, ug kiní, kining imong ig-agaw nagpagatúb lamang... Dili katuhoan nga lalaki siya!

—Abá! —matud ni Sinang— nag-away diay silà ug walá hinuon kita makatambong!

—Ang doktor gipungagan sa *Alferez!* —misumpay si Victoria.

—Karon dayon mamauli kami sa Manila; ikaw mahibilin dinhi aron paghagit sa *Alferez*, kay, kon dili nganì, ingnón ko si Don Santiago nga bakák ang tanan nga imong gisugilon kani-la, ingnon ko siya nga . . .

—Apan, Donya Victorina, Donya Victorina! —mipakgang si Linares nga naluspad ug miduol kaniya, —linawa ang imong buot; ayaw ako pagpahinumdumi nga . . . —ug mihagawhaw siya pag-ingon: Avaw pagpatakág sulti, labi na gayud niining hi-gayona karon.

Samtang kini nahitabo, miabut si Kapitan Tiyago gikan sa ñulangán, masulub-on ug nanghupáw: gibunó ang iyang kana wayon.

Wala siya hatagi ni Donya Victorina ug panahon sa pagti-bawas sa iyang panghupaw; sa pipilá ka pulong nga sinaktág dag-háng mga panamastamas, gisuginlan siya sa tanang nahitabo, ug gipaninguha ni Donya Victorina nga sa iyang pag-asoy siya mahimutang gayud sa maayong dapit.

—Ang *Alferez* hagitón ni Linares karon, nakadungóg ka? Kon dili ngani niya hagitón, ayaw pagsugót nga siya mangasawa sa imong anak, ayaw gayud! Kon dili siya maisúg, dili angay kang Clarita.

—Diay, mamana ikaw kang ginoo Linares? —nangutana si Sinang nga kahilakon; —ako nasayud nga ikaw mabuót, apan dili mabalhinon ug hunahuná.

Si María Ciara, nga naluspad pagkalit, mihana pagbangon ug mitan-aw nga nalisang sa iyang amahan, kang Donya Victorina ug kang Linares. Kiní milipaghong, si Kapitan Tiyago mitan-aw sa salóg, ug si Donya Victorina mipadayon pagsulti:

—Clarita, timan-i pag-ayo: ayaw gayúd pagpamana sa usa ka tawo nga talawán; malagmit ng ikáw panamastamasan hangtud sa mga iro.

Apan ang dalaga wala motubag ug miingon sa iyang mga higala:

—Dad-a ako ninyo sa akong higdaanan kay dili ako makalakaw nga usará.

Gisagakay siya sa pagtindog; gihalóg ang iyang hawak sa mga buktong malison sa iyang mga higalang dalaga, gipauraray ang iyang ulo sa abaga sa maanyag nga Victoria ug misulod sa lawak nga iyang higdaanan.

Niadto dayóng gabhiona nanghipus ang magtiayon, gipani-ngil nila ang balayranan ni Kapitan Tiyago sa doktor, balayranan nga miabut pipila ka libo ka pisos, ug sa pagkaingon ugma, sayo kaayo, nanggikan silà padulong sa Manila luwan sa salakyanan ni Kapitan Tiyago. Ang panimalus sa magtiayon gitugyan nila sa manggiulawong Linares.

XLVIII

ANG TIGMO

Volverán las obscuras golondrinas . . .
(Bécquer)

Sumala sa gipasidaan ni Lucas, si Ibarra miabút sa pagka-
ingon ugma. Ang iyang giuna pagduaw mao ang banay ni Ka-
pitan Tiyago aron pakigkita kang María Clara ug pagsugilon
kaniya nga giluwás na siya sa *excomunió*n: nagdala siya usá ka
sulat sa kaugalingong kamut sa Arsobispo alang sa kura. Dili
tiaw ang kalipay nga gibati ni iya Isabel sa pagkasayud niad-
to, kay ang buotan nga tigulang nahagugma man sa batan-on
ug wala mahamuot nga ang iyang pag-umangkon maminyo
kang Linares. Si Kapitan Tiyago wala didto sa iyang balay.

—Dayón —miingon ang iyaan sa iyang kinatsila nga sinang-
gutan; —María, si Don Crisóstomo dili na *excomulgado*: gipa-
saylo na siya sa Arsobispo.

Apan ang batan-on wala makapadayon pagduol, ang pa-
hiyum napalong sa iyang mga ngabil ug nalimot siya sa iyang
buot isulti. Didto sa balkón, nagatindog tupad kang María
Clara, nakita niya si Linares nga nagatagik usa ka purong-
purong mga bulak ug mga dahon sa bagon; sa salóg adunay
mga gihay sa rosas ug sampaga nga nanghipasapasa. Si María
nagpauraray sa iyang halapad nga lingkoranan, maluspad, nag-
hinuktok, masulub-on ang tinan-awan, nagaduladula sa iyang
paypay nga garing nga giluto sa kaputi sa iyang mga tudlo
nga sahaon.

Sa atubangan ni Ibarra, si Linares naluspad ug ang nawong
ni María Clara milipaghong. Buot unta siya motindog, apan,
sanglit nawad-an sa umóy, miduko ug ang paypay natagas sa
salóg.

Tungud kay pulós sila giingogan, nangahilum makadiyot.

Sa katapusan si Ibarra nakahimo pagduol ug misulti nga daw nagakurog ang tingog:

—Karon pa ako mahiabut ug midali ako pag-anhi aron pag-duaw kanimo . . . Nakita ko nga ikaw maayo diay labaw kay sa akong gituhonan.

Si María Clara daw nahimong amáng; wala mosulti bisan usà ka pulong ug nagapadayon pagduko.

Si Linares gitan-aw ni Ibarra gikan sa tiil hangtud sa ulo, tinan-awan nga sa mapahitas-óng panagway giharóng sa manggiulawong batan-on.

Apan nakita ko nga ako wala ninyo paabuta karon — miingon si Ibarra nga mihinay pagsulti; —María, pasayloa ako nga wala magpahibalo una modayon nganhi; sa laing adlaw asuyan ko da ikaw sa hinungdan niining akong gibuhar karon . . . managkita pa kita pag-usab . . . mosalig ako.

Ug dungan sa pagsulti niining katapusang mga pulong, mitan-aw siya kang Linares. Ang matahum mga mata sa dalaga giyahat kaniya, puno sa kaputli ug kasubo, daw nagpakiluoy, busa si Ibarra mihunong nga nalibog ang hunàhunà.

—Makahimo ba akó pag-anhi ugma?

Ang dalaga igo lamang mitubag pag-ingon:

—Sayud ka na nga hinangpon ko kanunay ang imong pagduáw kanako.

Si Ibarra milakaw nga daw malinawon ang buót, apan nalibog ang ulo ug gibati dakúng kabugnaw sa kásingkasing. Ang iyang nakita ug gibati dili masabut: unsa kadto, duháduha, kahanáw sa gugma, luib?

—Oh, babaye man ugod siya! —nagkanayon ang batan-on.

Nahiabut siya nga walay alamag sa dapit nga gitukoran sa tulonghaan. Ang pagbuhar sa balay daku na kaayog gilaktan; si niyor Juan, binitbit sa kamut ang mitrosán ug ang ton-ton, nagalibud kanunay sa mga sinuholan. Sa pagkakita kang Ibarra, midali pagsugat.

Don Crisóstomo — matud niya—, miabut na gayud ikaw; kaming tanán nanagpaabut kanimo; tan-awa ang kahimtáng sa mga paril; usa na ka metro ug napulo ka sentimetro ang ilang gitas-on; sulod sa duha ka adlaw motupong na sila sa tawo.

Wala akóy laing kahoy nga gidawat kon dili lonlon mga tugás, dungon, ipil ug sangil; nanugon ako ug bayong, malatapay, pino ug naga alang sa mga paluros ug busaóg. Buut ka bá motan-aw sa mga langob-langob?

Ang mga sinuholan nangyukbo kaniya nga matinahuron.

—Ania ang kanal nga akong gitumótumoán pagdugang — matud ni niyor Juan;— kining mga kanala nga atua mag-agi sa ilalum sa yuta, adto padulong sa usa ka daw tigumanan nga nahimutang sa gilay-ong katloan ka lakang sukad dinhi. Magapulos sila aron paghatag katambók sa yuta sa tanaman; kini wala sa plano. Wala ba ikaw makauyon niini?

—Hinunoa akong uyonán ug pahalipayan ko ikáw tungud nia nang hunahuna. Ikáw maóy usa ka matuod nga *arquitecto*. Kinsa may hikatonan mo?

—Ako da, sinyor — mitubag ang tigulang sa dakung pagpaubus.

—Ah!, una diay ako malimot: maayong masayud ang mga maduhaduhaon ug hunahuna (kon ugaling adunay mahadlok nga makigsulti kanako) nga ako dili na *excomulgado*; gidapit ngani akóg pagkaon sa Arsobispo.

—Abá, sinyor, kami dili magtagad nianang mga *excomuniónl* Kitang tanan bitaw pulós na *excomulgado*; si pari Dámaso *excomulgado* usab apan tambok man lagi gihapon.

—Unsa?

—Dayag na lamang; usa ka tuig na karon giulisí niya ang kuwadhutor, ug ang kuwadhutor pari usab sama kaniya. Kinsay magtagad nianang *excomuniónl*, sinyor?

Si Ibarra nakalantaw kang Elías tipon sa mga sinuholan; si Elías, sama sa uban, mihatag kaniyag katahuran, apan usa niya ka tinan-awan nagpasabut kang Ibarra nga siya adunay isulti.

—Niyor Juan, —matud ni Ibarra —palihog, idala akò nganhi sa talaan sa mga sinuholan.

Si Niyor Juan milakaw, ug si Ibarra miduol kang Elías, kinsa, walay kayayong, nagasakwat usa ka dakung bató nga giluwán niya sa usa ka karromata.

—Kon katugótan mo ako, ginoo, sa pakigsulti kanimo sulod sa pipilá ka takna. pagsuroysuroy unya sa hapon sa lapyá-

han sa lanaw ug sakay sa akong bangka, kay aduna akóy isulti kanimo mga butang hinungdanon uyamut — miingon si Elías nga milakaw dayon human makakita nga ang batan-on miyango.

Ang talaan gidala ni niyor Juan, apan giunsa na lamág balikbalik pagbasa ni Ibarra, ang ngalan ni Elías walá gayud mahisulat didto.

XLIX

ANG TINGOG SA MGA DINUMTAN

Una mosalop ang Adlaw, si Ibarra miluwan na sa bangka ni Elías sa lapyahan sa lanaw. Ang batan-on daw wala layhi.

—Pasayloa ako, ginoo, —miingon si Elías nga nasubo sa pagkakita kaniya; —pasayloa ako nga nangahas pagpakigkita kanimo; buut ako mosulti kanimo nga walay laing tawo nga makatugáw ug gipili ko kining higayona, kay dinhi waláy mga saksi nga mamati: sulod sa usa ka takna makapauli kita.

—Nasayop ka, higala Elías, —mitubag si Ibarra nga mi-lugos pagpahiyum; —kinahanglan ihatud mo akò nianang lung-sod kansang kampanaryo makita sukad dinhi. Ang dautang palad nagapilit kanako niana.

—Ang dautang palad?

—Oo; hunahunaon mo lamang nga sa pagpadulong ko nganhi gihinagbo ko ang *Alferex* ug buut gayud untá ako niya kuyogan; ako nga nakahunahuna kanimo ug nasayud nga ikáw hiilhan niya, aron siya mobulág kanako, güingon ko nga moanhà ako nianang lungsora diin mopabilin ako tibuók adlaw, kay ugma sa hapon iya man akong hipagon dihá.

—Pasalamatán ko ikaw niining imóng pagtagad, apan imo lamang unta kadto siyáng gipauban nganhi — mitubag si Elías nga malinawóg buot.

—Ngano man? Ikaw diay?

—Dili unta siya makaila kanako kay niadtóng bugtong hi-gayon nga iya akong hikít-an, siya dili makahunahunà pagtima-an sa akong panagway.

—Gikabus gayud ako sa palad karon! —miingon si Ibarra nga nanghupaw ug nagpalandong kang María Clara. —Unsa man diay kadto ang buut mo isulti kanako?

Si Elías nalukop unág tan-aw. Halayò na sila sa piliw; ang Adlaw misalòp na, ug sanglit didtong mga dapita ang pangi-

lomkilom sa kahapunon dili man molungtad ug dugay, ang kangitngit misugod pagkaylap ug mihayag ang Bulan nga takdol.

—Ginoo, —mitubag si Elías sa sinultihan nga maugdang— akò mao ang gitugyanan sa pagdala nganhi kanimo sa mga tinguha sa daghang mga alaut.

—Sa mga alaut? Unsay buut mo ipasabut?

Sa daklit gisuginlan siya ni Elías niadtong iyang pakigsulti sa pangulo sa mga tulisan, apan wala niya iasoy ang mga duha-duha niini, ingon man ang iyang mga hulga. Si Ibarra namati pag-ayo, ug diha nga si Elías nakatapus na sa iyang giasoy, mihari ang kahilum nga milungtád ug dugay; si Ibarra maoy unang misulti.

—Sa ingon niana, ang ila diayng tuyo maò. . .

—Nga usbôn sukad sa lintunganay ang mga paagi sa kasundalohan, sa mga pari ug sa mga hukmanan; sa ato pa, nangayó nga atimanon unta sila sa Kagamhanan. nianang pag-atiman nga inamahán.

—Nga-usbón, unsaón pag-usab?

—Pananglitan: tauron pag-ayo ang kaugdáng ug kadunganan sa tawo, nga dili unta pakasayunón ang pagpasipala kaniya, nga ang kasundalohan dili patuyangan pagpagamit sa iyang kusóg, nga kunhoran ang mga katungod nga gihatag kanila ug gitungina sa uban, kay malagmit nga silá magpatuyang paggamit niana.

—Elías, —mitubag ang batan-on — wala ako masayud kinsa ikaw apan nasabut kó nga ikáw dili usa ka tawóng timawa: ang imong mga hunahuna ug mga buhat lahi sa uban. Hisabtan mo dagway ako kon ingnón ko ikaw nga bisan matuod nga adunay daghang mga apan ang atong kahimtang karon, kanang mga apana modugang kón ang maong kahimtang atong ilisan. Makahimo unta ako pagsulti sa akong mga higala didto sa Madrid pinaagi sa *pagbayad* kanila; makahimo unta ako pagsulti sa Kapitan Heneral, apan kadto sila wala gayúy bungang makuha, ang Kapitan Heneral walay gahum nga igò aron pagdala nganhi nianang mga bag-ong butang imong gihisgotan, ug ako usab dili gayud mohinabang aron kana mahimo, kay nakasabut ako kaayo nga kon matuód nga kanang mga kapunongan nga atong gihisgotan adunay mga sayóp, karóng mga panaho

na gikinahanglan pa silá: maó ang ginatawág ug kadaut nga kinahanglan.

Si Elías, nga nahibulong kaayo, miyahat ug mitan-aw kang Ibarra, daw nalibog.

Nagatuo ka diáy, ginoo, nga adunay kadaut nga kinahanglan? — nangutana nga daw nagakuróg ang iyang tingog; — nagatuo ba diáy ikaw nga ang buhat nga maayo kinahanglan ubanán ug buhat nga dautan?

—Wala; mituo ako niana sama sa pagtuo ko sa usá ka tambal nga malisúd antuson apan atong gawion aron maayo ang usá ka sakít. Nan, ang atong yutang-natawhan maóy usá ka lawas nga nagaantus sa usá ka sakít nga nakalamay na, ug aron pag-ayo nianang sakita ang Kagamhanan napilit paggawi ug mga tambal nga malisúd, mabangís usahay, kon buút ka, apan mapuslanon ug kinahanglan.

—Dili maayong mananambal, ginoo, kadtong maó day iyang pangitaon ug tambalan ang mga tilimad-on sa sakít ug dili lamang magasusi sa ginikanan sa maong sakít, kun mahadlok ba nga motambal bisan kiní nailá na niya. Ang tuyo sa pagtukod sa *Guardia Civil* maó da gayud kiní: pagsumpo sa mga kalapasan sa balaod pinaagi sa paglisang ug sa kusóg, tuyó nga makabúg ug matuman lamang kon hinabangan sa takulahaw. Ug an-gay dili hikalimtan nga ang katilingban dili makapig-ot pagpatu-man sa iyang mga sugo kon ang iyang mga sakop wala niya hatagi niadtong mga kinahanglanon alang sa kahingpitan sa ilang pamatasan. Dinhi sa ato, sanglit wala may katilingban kay wala man manag-usa ang lungsod ug ang Kagamhanan, kiní kina-hanglan magabatón ug kaluoy, dili lamang tungúd kay siyá nagkinahanglan nga kaloy-an, kon dili usáb tungúd kay ang iyang sakop, nga iya lamang gipasagdan, dili kaayo kapahamug-atán sa sala kay walá man hayagi ang kangitngit sa iyang sala-butan. Kapín pa, kon tumanon ta ang imong sanglitanan, ang tambal nga idapat sa balatian sa atong lungsod makalaglag ka-niya, kay nianang tambala mao da may mobati ng bahin nga walay sakít sa iyang lawas, ug sa ingón niana ang mga galam-han sa iyang kinabuhi abutón sa kaluya ug lagmit takbuyan sa sakít. ¿Dili ha kaha labíng maayo nga lig-unon ang bahin nga masakitón sa lawas ug kunhoran ug diyutay ang kangilngig ug kaul-ol sa tambal?

—Kon atong kunhoran ang kusóg sa *Guardia Civil*, kunhoran ta usáb ang pasalig sa pagpuyóng malinawon sa kalungSORAN.

—Ang pasalig sa pagpuyóng malinawon sa kalungSORAN!— misabát si Elías sa dakúng kasubo — moduol na sa napulog-limá ka tuig karón nga kiníng mga lungsora adunay *Guardia Civil*, ug tan-awa unsay nahitabo: aduna gihapon kitáy mga tulisan, aduna gihapon ing mamuyóng sa kalungSORAN, aduna gihapon ing mangatang sa kadalanan; ang pangawat nagapadayon ug dili hisusihán nga nangawat; adunay mga sala nga nahimo ug nanagsuroysuroy ang matuod nga mga sad-an, apan maóy dakpon ang makidaiton nga molupyo sa lungsod. Pangu-tana sa tagsa-tagsa ka molupyong dungganan sa lungsod kon ang *Guardia Civil* giisip ba nilang usá ka kaayohan, usá ka panalipod sa Kagamhanan kanila ug dili maóy usá ka butáng gipatulon kanila sa pilit, usá ka panlupig kansang mga kalapasan labí pang makasamad sa kasingkasing kay sa mga buhat nga mapintas sa mga malapason sa balaod. —Matuod hinuon nga dagku ang mga kadaut nga mahimo niining nanghiulahí apan taglsa may katungód sa pagsukól aron paglaban sa iyang kaugalingon; apan batok sa mga panlupig sa *Guardia Civil* nga tinukod sa balaod, ginadili hangtud ang pagpahayag sa dili paguyon sa maóng mga buhat, ug kon ang mga buhat nga mahimo dili man ugaling dagku kaayo, masubsob mahitabo ug inu-yonan sa mga labáwng punoan. ¿Makaunsa man ang *Guardia Civil* sa kinabuhi sa atong kalungSORAN? Ang mga tawo managlikáy pag-agi sa kadalanan kay mahadlok nga dagmalan tungúd sa pasikaran nga walay hinungdan; labíng atimanon kad-tong mga pitsipitsi kay sa mga butáng hinungdanon; tungúd lamang kay ang usá ka tawo nalimot pagdalá sa iyang sidulá, gapuson ug dagmalan na, waláy sapayán nga siyá maóy usá ka tawo nga maligdong ug tinamúd; ang mga punoan sa *Guardia Civil* nanagtuo nga ang una nilang katungdanan maó ang pag-sugo, pinaagi sa minaayó kun sa dinaután, nga yukboan silá bisan taliwala sa kangitngit sa kagabhion, ug kiníng batasana gipanig-ingnan usáb sa mga sakop aron pagdagmal ug pagpangawat sa mga bukidnon, ug alang niini silá dili kabsan sa pasan-gil; dili tahuron ang panimaláy sa tawo: wala pa karón dang-tig dugay, didto sa Kalamba ang mga sibíl nangatkat sa tam-

boanan ug gilunggobán nila ang baláy sa usá ka molupyo nga dili mahilabtanon ug kadaghan na hiutangíg salapí ug kabubut-on sa ilang punoan; dili tahuron ang kagawasan sa paglihok sa tawo: sa panahon nga silá magkinahanglan paglinis sa kuwartél kun baláy, manggula sa dalan ug panakpon nila kutob sa dili mosupil aron patrabahuon didto sa tibuók adlaw. Buút pa ba gayúd ikáw laing mga hitabo? Sulod niining mga adlaw sa pangilin nagyanang ug gipasagdan lamang ang mga sugal nga ginadili sa balaod, apan sa waláy diyutayng kaikog gitugáw ang mga lingawlingaw nga gitugot sa punoan sa lungsod. Nasayud ikáw unsay hunahuna sa lungsod bahin kanila. ¿Unsa may bungang iyang nakuha sa pagpugóng sa iyang kasuko ug sa paglaum sa katarungan sa mga tawo? ¡Ah, ginoo Ibarra, kon kana maóy ginatawág mong pagbantay sa kahu-say! . . .

—Uyon ako kanimo nga adunay mga kadaut — mitubág si Ibarra—, apan dawaton ta lamang kanáng mga kadauta tungúd sa mga kaayohan nga ubán kanila madawat usáb nato. Ang *Guardia Civil* maóy usá ka kapunongan nga dagway dili hingpit, apan, tuhoi lamang, tungúd kay ang mga tawo mangalisang kaniya, dili modugang ang gidaghanón sa mga malapason sa balaod.

—Ingna hinuon nga tungúd nianang kalisang modugang ang ilang gidaghanón — mibakwi si Elías. — Sa wala pa tukora kiníng kapunongan sa mga sibíl, hapit ang tanáng mga dautáng tawo, gawás sa diriyot kaayo, nangahimong makasasala tungud sa gutom; mangawat ug manulis silá aron mabuhi, apan inig-agi sa kanihít, sa kadalanan mobalik na usáb ang kalinaw; igo na kaayong makapaslag kanila, bisan managbitbit lamang mga hinagibán nga pulos amól, kadtong alaut apan maisug mga kuwadrilyero, kanang mga tawo nga gibutangbutangan pag-ayo sa tanán nga nanagsulát mahatungód sa atong lungsod, kanáng mga tawo nga nanagtuo nga maóy ilang katungód ang pagpakamatáy, ilang katungdanan ang pakigbugno ug suhol ang yubit sa mga tawo. Karon adunay mga tulisán, ug matulisán na lamang gayúd silá hangtud sa tibuók nilang kinabuhi. Usá ka diyutayng sayóp, usá ka sala nga silotan sa walay diyutayng kaluoy, ang pagsukol batok sa mga kalapason sa *Guardia Civil*, ang kahadlok sa mga pagsakit nga makalilisang, maóy makapu-

gós kanila pagbulág sa katilingban ug makapilit pagpatáy kun pagpakamatáy. Ang panghulga sa mga sibíl makapugóng kanila pagbasul sa ilang mga sala, ug, sanglit ang usá ka tulisán labing maayong makig-away ug manalipod dito sa bukid kay sa usá ka sundalo nga iya lamang bugalbugalan, ang mahitabo maó nga kitá dili makahimo pagsumpo sa kadaut nga atong gimugna. Hinumdumí ang nahimo sa kabuot nga gipakita ni Kapitán Heneral De la Torre usá ka higayon niana: ang pasaylo nga iyang gihatag nianang mga alaut nakapatuo ng diha nianang kabukiran adunay mga kasingkasing nga andam sa mga maayong pagbati ug nagahulát lamang sa pasaylo. Ang panghulga magapulós lamang kon ang lungsod ulipon, kon ang kabukiran walay mga langob, kon ang kagamhanan magabutang ug bantay nga magpasalikúb luyó sa tagsatagsa ka punoan sa kahoy ug kon ang sulod sa lawas sa ulipon pulós lamang kotó-kotó ug mga tinai; apan kon ang tawo nga nawad-an sa paglaum ug makigbugno aron paglaban sa iyang kinabuhi makailá nga kusganon ang iyang mga bukton, nga nagagimók ang iyang kasingkasing ug nagabukál sa kasuko ang dugo sa iyang kaugatán, ¿makahimo ba pagpalong ang panghulga sa sunog nga kanunay iyang ginasugnoran?

—Nalibog ang akong ulo, Elías, sa pagkadungóg ko sa imong mga pulong; kon akó wala pay kaugalingong hunahuna, tuboan ko unta nga ikáw may katarungan. Apan ayáw hika limti ang usá ka butáng, —ayáw lamang kahimangód niini, kay ikaw gipiníg ko man ug giisip nga lahí sa ubán; —tan-awa kinsang mga tawhana kanang nangayo sa kausaban sa atong kahimtang karón. ¡Hapit ang tanán pulós mga tawo nga nakalapas kun nanaghunahuna paglapas sa balaod!

—Mga malapason kun nanaghunàhunà paglapas sa balaod! Apan, unsa man ang ilang naingnan? Tungud kay gitugáw ang ilang kalinaw, gilaknit ang iláng kalipay, gipanamastamasán ang labíng mga malumong pagbati sa ilang kasingkasing, ug sa pagpangayo na nila nga labanan unta sa mga Hukmanan, nakita nila nga ang panabang ilang gipangayo anha da gayúd nila igakitá sa ilang kaugalingon. Apan nasayop ikaw, ginoo, kon nagatuo nga mao day nangayóg hinabang ang mga malapason sa balaod; suroyà ang kalungsoran ug kabalayan; paminawa ang mga panghupáw sa kabanayan ug makita nimo nga ang

mga kadaut nga gibadlong sa *Guardia Civil* sama dág gidakon, kun gagmay da ba ngani hinuon, kay sa iyang ginahimo kanunay. Makaingon na ba kita tungud niini nga ang tanáng mga molupyò lonlon mga malapason sa balaod? Kon mao kanà, nganong labanán pa man silá batok sa ubang mga malapason usáb sa balaod sama kanila? Nganong dili na man lamang silá hutdóg patay?

—Dagway aduna sayóp dinhi nga wala pa nako masabut karon, sayop sa paagi nga napakyas sa paggawi na, kay didto sa Espanya ang *Guardia Civil* nagapulós man ug nakahatag na dagku uyamut mga kaayohan.

—Wala ako magduhaduha niana; kaha maayo siya nga pagkahikay didto, maayong pagkapili ang iyang mga sakop; tingali usab kaha ang Espanya nagkinahanglan kaniya, apan ang Pilipinas wala. Ang atong mga pamatasan, ang atong kinaiya, nga kanunay hinumduman kon adunay katungod nga itungina kanato, hikalimtan sa lahus kon adunay mga sugo nga ipugús pagpatuman. Ug sultihí akò, ginoo Ibarra: nganong wala man lagí tukora ang *Guardia Civil* sa ubang mga nasud nga, tungud sa ilang pagkasilingan sa Espanya, labi untáng maagid-agid niini kay sa Pilipinas? Mao ba kahà kini ang hinungdan nga wala pa modagsáng ang panulis sa ilang mga *ferrocarril*, dili kaayo sabug mahitabo ang mga kagubut ug diriyot da ang magsinama-ráy sa ilang dagkung mga siyudad?

Si Ibarra miduko ug nagpalandong, ug unya miyahat ug mitubag:

—Kining buntaga, higala ko, kinahanglan gayud tun-an pag-ayò; kon sa ako unyang mga pakisusi makita nakò nga máy katarungan kanáng mga mulò nga imong giasoy kanako, magsulát ako sa akong mga higala sa Madrid, kay wala man kita ing mga tinugyanan didto. Apan samtang dili ko pa kini mahimò, tuhoi nga ang Kagamhanan nagkinahanglan usá ka kapunongan nga adunay kusóg nga walay kinutoban arón siya tauron ug kagahum aron pagpugús pagpatuman sa iyang mga sugo.

—Kana, ginoo, kinahanglan kon ang Kagamhanan maki-ggubat sa lungsod; apan, aron sa kaayohan sa maong Kagamhanan, dili angayán nga ang lungsod atong patuhon nga siya kabatók sa Gahum. Apan kon mao man ugaling kaná, kon

palabihon ta ang kusóg kay sa kadungganan, kinahanglan unta nga tan-awon ta pag-ayo kinsay atóng tugyanan nianang kusóg nga walay kinutoban, nianang gahum. Kanang labihang kusóg nga gitugyan sa mga tawong buróng, puno sa kahilayan, wala magbaton maayong pamatasan, dili mga dungganan, kanang kusoga maóy usa ka hinagibán nga atong itugyan sa kamut sa usa ka buáng taliwala sa daghang mga tawo nga walay mga hinagiban. Tugotan ko ug buut ako motuo uban kanimo nga ang Kagamhanan nagkinahanglan sa *Guardia Civil* sama sa pagkinahanglan sa usa ka tawo sa iyang bukton, apan kinahanglan pillion niya pag-ayo ang iyang bukton, pillion niya kadtong mga tawo nga labíng takús; ug sanglit gipalabi man niya ang pagpangita sa kaugalingong gahum ug wala man siya maghulat nga hatagan sa lungsod nga ipakita unta niya nga siya maantigong mangita nianang gahuma.

Si Elías misulti sa dakung kadasig ug kaisgut; ang iyang mga mata nagpangidlap ug ang iyang tingog masipá ug milanóg pag-ayo. Mibanus ang mahinuklogóng kahilum: ang bangka nga wala bugsaye dàw nagpautaw-utàw lamang sa tubig; sukad sa langit nga tagumon ang Bulan nagkasiga sa dakung kaligdong; sa layo, didto sa daplin, adunay pipila ka suga nga nakita.

—Ug unsa pa may ilang gipangayo? —naugutana si Ibarra.

—Mga kausaban sa kaparian; ang mga alaut nangayo nga labanan silá pag-ayo batok sa . . .

—Batok sa mga *Ordenes religiosas*?

—Batok sa nanaglupig kanila, ginoo.

—Nalimut na ba kaha ang Pilipinas sa iyang utang-kabubut-on sa mga *Ordenes religiosas*? Nalimut na ba siyà sa iyang dakúng utang-kabubut-on sa mga tawo nga milukát kaniyà sa kasaypanan ug mihatag kaniya usa ka tinuhoan, sa mga tawo nga nanalipod kaniya batók sa mga daùgdaùg sa mga punoan sa Kagamhanan? Mao kini ang kadaut nga mapupò gumikan sa dili pagtudlo sa kaagi sa yutang-natawhan!

Si Elías, nga nahitingala uyamut, lugós nakatuó sa iyang nadungog.

—Ginoo —mitubag siya sa sinultihan nga maugdang: —gigtumboy mo ang lungsod nga dili maantigóng mobalus sa mga kaayohan nga iyang madawat: tugoti nga ako, nga maóy usà ka bahin sa lungsod nga nagaantus, molaban kaniya. Ang mga

utáng-kabubut-on, aron may katungod sa balus sa makadawat, kinahanglan walay apasón. Biyaan ta na lamang ang pagwali sa mga kamatuoran sa Tinuhoan nga maoy gianhi sa mga *Ordenes religiosas* ug ang paghigugma sa isigkatawo nga gitudlo sa maong Tinuhoan, butang kini nga mapuól nang pamatiòn; dili na lamang nato hisgotàn ang Kasaysayan, dili na lamang kita mangutana kon giunsa sa Espanya ang lungsod nga Hudiyo nga mihatag sa tibuok Uropa usa ka basahon, usa ka tinuhoán ug usa ká Bathala; kon giunsa niya ang lungsod nga Arabe nga mihatag kaniya sa iyang kaalam, mitahud sa iyang tinuhoan ug maóy nakapukaw sa kasingkasing sa mga Katsila sa gugma ug pagmahal sa dungóg sa kaugalingong yuta, pagbati nga daw nahinanok ug hapit na mahanaw sulód sa panahon sa paghi-sakóp sa Espanya sa gahum sa Roma ug sa lungsod nga Godo. Miingón ikaw nga ang mga *Ordenes religiosas* mihatag kanato sa pagtuo ug ila kitáng gilukát sa kasaypanan. Mao bay gitawag mong pagtuo kanáng mga buluhaton sa gawas nga atong makità, mao bay gitawág móg tinuhoan kanang patigayón sa mga *correa* ug *escupulario*, kamatuoran kanang mga milagrò ug mga sugilanon nga atong madungóg matag-adlaw? Mao ba kini ang balaód ni Hesukristo? Alang niana, walay kinahang-làn nga ang usà ka Bathala napalansáng sa krus ug waláy kinahanglan nga kità managtamud niana hangtud sa hangtud. Ang diwata dugay na uyamut nga miturok sa kalibutan ug naga-hulat na lamang nga mahingpit arón pausbawon ang bilí sa mga baligya. Kaha tubagon mo ako nga bisan tuod dili hingpit ang atong tinuhoan karon, labing maayò ug angayan nga pala-bihón ta kay sa atong gihuptan kanhi; tuhoan ug uyonan ko kana, apan ingnon ko ikaw nga kanáng tinuhoana mahal da kaayò kay tungud kaniya gibiyaan ta ang atong pagka-Pilipin-hon, ang atong kaugalingnan; tungud kaniya gihatag ta sa iyang mga pari ang atong labing mga maayong lungsod ug kauma-han ug ihatag pa gayud nato ang atong tanang dinaginotan tungud kay ipamalít man nato nianang mga butang sa tinuhoan. Gidad-an kita nganhi ug usà ka baligyà nga binuhat sa gawas, gibayran ta kanà ug mahal ug sa ingón niana kità wala nay utang-kabubut-on nga balaslon. Kon hisgotan mo ako sa panabang gihatag sa mga prayle batok sa mga *encomendero*, makatubag ako kanimo pag-ingon nga tungúd hinuón sa mga

prayle kita nahulog sa mga kamút sa mga *encomendero*: Apan dili; ilhon ko nga usà ka bug-os nga pagtuó ug matuod nga paghigugma sa Katawhan maoy mitúltól sa unang mga misyonero nga nanunggò dinhi sa atong kabaybayonan; ilhon ko ang atóng utang-kabubut-on alang niadtóng mga kasingkasing hamili; nasayud ako nga niadtóng panahona midagsáng sa Espanya ang nagkalainlaing mga bayani sa tinuhoan, ingon man usab sa politika, sa pamunoan ug sa gubat. Apan tungud kay ang mga katigulangan lónlón mapuanguron, pasagdan ta na ba lamang diáy ang mga kalapasan nga himuon sa ilang mga kaliwat nga malaksot na? Tungud kay kita ilang gihatagan usa ka dakung kaayohan, makasala ba diáy kita kon atong santaon ang kadaut nga buut nila himuon kanato? Ang lungsod wala mangayo nga kuhaon ang mga *Ordenes religiosas*, mao day iyang gipangayo mga kausabán nga mahiangay sa mga bag-ong kahigayonan ug sa mga bag-ong kinahanglan.

. . . Nahagugma ako sa atong yutáng-natawhan sama sa imong paghigugma kaniya, Elías; nakasabút ako ug diyutay sa iyang gipanguha, gipamati ko pag-ayo ang tanan móng gisulti, apan bisan pa nianang tanàn, higala ko, gituhoan ko nga dagway nalubog ug diyutay ang atóng pagtan-aw niining mga butáng atóng gihisgotan gumikan sa mainitóng mga pagbatì sa atong kasingkasing: nakita kò nga dinhi sa ato labi kitáng wala magkinahanglan nianang mga kausaban kay didto sa laing mga dapit.

Makatuo ba kaha ikáw nianà, ginoo? —nangutana si Elías sa dakung kaluya sa buot dungan ang pagbukhad sa iyang mga kamut; —wala ba ikaw makakitá sa pagkakinahanglanon nianang mga kausaban, ikáw nga nakatagamtam sa kapaitan sa mga kadaut nga midangat sa imong banay? . . .

—Ah, hikalimtan ko ang akong kaugalingon ug hikalimtan ko ang mga kadaut nga modangat kanako sa atubangan sa kalinaw sa Pilipinas, sa atubangan sa mga dagkung butang sa Espanya! —mipakgang pagkalit si Ibarra. —Aron ang Pilipinas dili mahibulag sa Espanya, kinahanglan magpadayon ang kahimtang karon sa mga prayle, ug sa pakighiusa nato sa Espanya anaa ang kaayohan sa atong lungsod.

Si Ibarra nakatapus na pagsulti, apan si Elías namati giha-

pon; ang iyang panagway masulub-on; ang iyang mga mata napagngan sa kahayag.

—Matuod nga ang lungsod gikabig sa mga misyonero ngadtò sa maayong dalan -- mitubag; —apan nagatuo ka ba nga tungúd sa mga prayle ang Pilipinas dili mahibulág sa Espanya?

—Oo, tungud da gayud kanila; mao kanà ang gituhoan sa tanan nga nanagsulat mahitungud sa Pilipinas.

—Oh! —mitubag si Elías, ug gisalibay niya sa bangka ang bugsay nga iyang gigunitan, daw nawad-an sa umoy; —wala ko damhà nga ikáw wala diáy makaila sa Kagamhanan ug sa imong lungsod. Nganong dili mo man hinuon tamayon ang duroha? Unsay ikapulung mo sa usa ka banay nga makahupút lamang ug kahusay sa iyang panimalay tungud sa pagsalmot sa laing tawo? Usa ka lungsod nga magasugót lamang tungúd kay gilimbungán, usa ka pamunoan nga nagamandò tungud kay migawi sa limbóng, usá ka pamunoan nga dili makapaturók ug gugma ni makapatahúd sa iyang ginsakpan tungúd sa iyang kaugalingong bili! Pasayloa ako, ginoo, nga magatuo nga kanang pamunoan nga imong gilabanan maoy usa ka pamunoán nga hungóg ug nagabuóng sa iyang kaugalingon kay malipay man nga tuhoan kining mga butanga! Pasalamatan ko ikáw tungud sa imong kaayo. Karon, asa ko man ikaw dad-a?

—Ayaw una — mitubag si Ibarra; —maglantugi kita, kinahanglan hisayran kinsa kanatoy may katarungán niining butáng hinungdanon uyamut.

—Pasayloa ako, ginoo, —mitubag si Elías nga milingolingo sa ulo; — wala akóy mga maayong pulong magamit aron makalukmay kanimo; bisan nakatuon ug diyutay, ako maóy usa lamang ka indiyò, ang akong kinabuhi wala mo hisayre ug alang kanimo ang akong mga pulong dili gayud kaayo katuhoan. Ang nanagpahayag mga hunahuna nga supak sa akoa pulós mga Katsila, ug, sanglit mga Katsila sila, bisan mga binuang kun mga butang hingsayrán na sa tanan ang iláng isulti, ang ilang kahimtang, ang ilang mga *titulo* ug ang ilang kagikan makahatág kaugdang sa ilang mga pulóng ug waláy mangahas paglalis kanila, busa ako dili na lamang mopadayòn pagsupak sa ilang mga hunahuna. Kapin pa, kon palandungon ko nga ikáw nahagugmà sa imong lungsod, ikáw nga nasayud nga ang imong amahan ania mopahulay sa kahiladman niining tubig malinaw,

ikaw nga gihagit, gipanamastamasan ug ginadumtan, ug bisan pa niining tanan, bisan pa sa imong kaalam, ikaw wala gayud mobiya nianang mga hunahunaa, sa pagpalandong ko niining tanan, nagduhaduha na hinuon ako sa mga butang gituhoan ug motugot ako nga kaha ang lungsod nasayop. Ingon ko kanang mga alaut nga milaum sa mga tawo, nga ang ilang paglaum adto idangop kang Bathala kun sa ilang mga bukton. Pasalamatan ko ikaw pag-usab ug sultihí ako asa ko ikaw ihatud.

—Elías, kanang imong mga pulong mapait miabut hangtud sa akong kasingkasing ug nakapaduhaduha usab kanako. Unsaon mo man ugod? —Akó wala maagak tipon sa akong mga katagilungsod, kansáng mga kinahanglan dagway wala nako maila; didto ako mabata sa kolehiyo sa mga Heswitas, didto ako magatubó sa Uropa, nahimo akóng tawo taliwala sa mga basahon ug mao day akong nabasa kadtong mga butang gisulat sa mga tawo: kadtong mga butang natago sa kangitngit, kadtóng wala isulti sa mga magsusulat, kadtó wala nako hisayré. Apan bisan pa niana, akò, sama kanimo, nahagugma sa atong yutang-natawhan, dili lamang tungkud kay katungdanan sa tanan ang paghigugma sa yuta diin siya matawo ug diin kaha usab niya hingkaplágí ang katapusan niyang puloy-anan; dili lamang kay mao kana ang gitudlo kanako sa akong amahan ug kay ang akong inahán maóy usa ka indiyà, dili lamang tungud kay ang tanan kong mga matahum handumanan ania nakò dinhi tipigi, labut pa nianang tanan, gihigugma ko usáb siya kay maó ang nagahatag kanakó sa akong kabulahanan karón ug magahatag sa akong kabulahanan sa ulahing mga adlaw!

—Ug ako nahagugma kaniyà tungud kay mao ang nagahatag kanako sa akong dautang kapalaran — matud ni Elías.

—Oo, higala ko, ako nasayud nga ikáw nagaantus, nga ikaw alaut, ug kini maoy hinungdan nga nalubog ang imong pananaw sa umaabut, kalubóg nga mitakód sa imong hunahunaa; ug tungud niini may panagana ako sa pagtuo sa imong mga mulo. Kon mahimo ko pa unta pagtulotimbang sa mga hinungdan niana, kon hisayran ko pa unta ang diyutayng bahin nianang imong kaagi . . .

—Lain ang ginikanan sa akong mga kaguol; kon hisayran ko pa lamang nga silá makahatag diyutáyng kapuslanan, isugi-

lon ko untà, kay, gawas pa nga kana wala nako lilonga, ubay ubay na usáb ang nangasayud niana.

—Kaha kon masayud ako niana mausáb ang akong mga hunahuna; ikaw nahibalo nga ako dili gayud mosalig sa mga *teoria*; labing tuhoan nako ang mga hitabo gayud.

Si Elías mihinuktok makadiyot.

—Kon mao kana, ginoo, — mitubag siya — sa daklit isugilon ko kanimo ang akong kaagi.

ANG BANAY NI ELIAS

“May kan-uman na ka tuig karon, ang akong apohan nagapuyo didto sa Manila ug *tenedor de libros* siya sa balay sa usá ka magpapatigayong Katsila. Niadtong panahona ang akong apohan batan-on pa kaayo, minyò na siya ug may anak usa ka buok. Usa ka gabii niana, walay nasayud unsáng kaagiha, misilaub ang tindahan, ang sunog mikaylap sa tibuók balay ug unya mitabok ngadto sa uban. Ang nangapagtóng sa kalayo daghanan uyamut, nangitá ug tawo nga kapat-ulan sa sunog ug ang akong apohan maoy gipasanginlan sa magpapatigayon. Kawang lamang ang iyang mga pangulipas, ug sanglit kabus siya ug waláy sarang ikabayad sa mga manlalaban nga bantugan, gisilotan nga hampakon sa atubangan sa kadaghanan ug unya isuroysuroy sa kadalanan sa Manila. Dili pa karon dugay ginagawi gihapon kining silot nga makauulaw, nga ginatawág sa mga tawo ug *caballo y vaca*, labíng mangil-ad uyamut kay sa maong kamatayon. Ang akong apohan, tinalikdan sa tanan gawas sa iyang batan-ong asawa, gigaid sa usa ka kabayo, sinunod sa daghang mga tawong mapintas ug kasingkasing, gihampák sa tanang mga likoanan sa dalan, sa atubangan sa iyang kaigsuónan ug duol sa daghang mga simbahan sa usa ka Bathala sa kahusay. Diha nga ang alaut kong apohan, nga gibuongan na sa dungóg hangtud sa hangtud, nakatagbaw na sa kauhaw sa panimalus sa mga tawo tungud sa daghang dugo nga mibuhagay sa iyang lawas, sa mga pagdagmal nga iyang nadawát ug sa iyang mga singgit, gibadbad siya sa kabayo nga gigairan kaniya kay gipunawan man sa kabuhi. Maayo pa unta hinuón nga namatay kad-tóng alaut! Gipagula siya sa bilanggoan sa iyang mga kaaway tinukmód sa ilang mapintás nga pagbati; ang iyang asawa, nga niadtong panahona nagasabák, nalukop ug libod sa kabalayan aron pagpasuhol kun pagpakilimus diyutay nga kaluóy sa iyang kaigsuonan nga sarang ikabuhi sa iyang bana nga masakiton

ug sa iyang alaut nga anak, apan kawang lamang: kinsa may mosalig sa asawa sa usa ka maninilab ug balay kansang agtàng gipatikán na sa silot nga makauulaw? Dinhi, ang asawa napilit pagpangita ug sarang nila kabuhian pinaagi sa pagbaligya sa iyang lawas!”

Si Ibarra mitindog sa iyang gilingskoran.

—Oh, ayaw lamang kabalaka niana! Ang pagbaligya sa lawas dili na makapakaulaw kaniya ni sa iyang bana: alang kanila, ang dungog ug ang kaulaw nangahanaw na. Ang bana naayo sa iyang mga samad, ug, uban sa iyang asawa ug anak, mitagò sa kabukiran niining lalawigan. Dinhi, ang iyang asawa mianák usa ka bata nga dili pa hingkod, lulid ug puno sa mga sakit ang kalawasan; ang bata wala mabuhig dugay. Gidang-tan pa gayud sila dinhi pipilà ka bulan, nanagpuyo sa labihang kapit-os, nanag-usara, gikasilagán ug gilikayán sa tanan. Sang lit ang akong apohan wala na intawon makaantus niadtóng labiháng kalisdanan ug dili hugot ug ginhawa sama sa iyang asawa, nagahikog siya, wala na makaantus nga nagtan-aw sa iyang asawang masakiton, ilo sa tanang hinabang ug amoma. Ang minatay nabaklag duol sa anak nga lugos lamang nakahimo pag-alima sa iyang inahan nga masakiton, ug tungud sa iyang kabaho hisusihan sa mga punoan. Ang akong apohang babaye gisumbong ug gisilotan sa hukmanan tungud sa wala niya pagpahibalo sa mga punoan; gipat-ol kaniya ang kamatayon sa iyang bana ug kini gituhoan, kay unsa may dili takus mahimo sa asawa sa usa ka alaut nga unya nahimong babayeng dautan? Kon manumpa siya ingnon nga nagbakák, kon mohilak ingnon nga maüt ug kon mag-ampo ingnon nga nagpasipala sa ngalan ni Bathala. Apan gitamud ang iyang kahimtang ug gihulat nga mag-anak siya aron unya, inigkahuman niini, hampakon: sayud na ikaw nga ang mga prayle nanagsangyaw ug nagpatuo nga ang mga indiyo igakasabut lamang pinaagi sa bunál: basaha ang giingon ni P. Gaspar de S. Agustín.”

“Usa ka babaye nga silotan sa ingón, manghimaraut gayúd sa adlaw nga ang iyang anak matawo sa kalibutan, ug kining kahimtanga, labut pa nga maóy usa ka paglaygày ug dugay sa mga kaguol nga giantus, nahasupák usab sa mga malumong pagbati sa usa ka inahan. Sa dakúng kadaut, ang akong apohang babaye mianak nga walay kabilinggan ug sa dakung ka-

daut usab, ang bata natawo nga matambok. Human mangagi ang duha ka bulan, gituman ang silot nga gipahamtang sa dakúng kahimuot sa mga tawo nga nanagtuo nga sa ingon niini nagatuman sila sa ilang katungdanan. Sanglit dili na man siya makakaplag ug kalinaw sa kabukiran dinhi, kuyog sa iyang duha ka anak, mikalagiw ngadto sa silingang lalawigan ug didto nanagpuyo sila sama sa mga mananap nga mapintas: nasilag ug gikasilagan. Ang anak kamagulangan nga, taliwala niadtong labihang kapit-os sa ilang pagpuyo, nagahandum kanunay sa kinabuhing bulahan nga iyang natagamtam sa diyutay pa siya, misulod sa pagkatulisan diha nga gisabút niya nga ang iyang mga bukton may kusog nang igo. Ang mapintas ngalan ni *Bálat* nadungóg dayon sa tanang mga lalawigan ug gikalisan sa kalungsoran, kay sa iyang pagpanulis silaban man niya ang kabalayan human dagmali kun pamatya ang mga tawo nga iyang tulison. Ang manghod, nga gitugahan ni Bathala usa ka kasingkasing malumo, mipahiuyon lamang sa palad nga iyang naangkon ug sa kaulawan sa iyang banay tupad sa iyang inahan; nangabuhi lamang sila sa mga makaon nga ilang hingkaplágán sa kalibonán ug nagasapút sila sa mga nuóg nga isalibay kanila sa mga lumalabay nga manghisum-ok niadtong mga dapita; ang ngalan sa inahan hikalimtan na sa mga tawo ug hiilhan na lamang siya sa mga angga nga *delincuente*, *prostituta* ug *apalcada*; walay nasayud sa ngalan sa anak nga kamanghuran ug giila lamang siya nga anak niadtong alaut nga babaye, kay tungud sa kahuyo sa iyang kabubut-on walay mituo nga siya anak niadtong maninilab ug tungud usab kay gituhoan man nga ang usa ka indiyó takús makahimo sa bisan unsang kalapasan. Sa katapusan, ang bantungang Bálat nahulog sa mga kamut sa hukmanan ug gipaninglan siya sa iyang mga sala nga nahimo, gisilotan sa kagamhanan nga wala lamang magkabana pagtudlo kaniya sa matul-id nga dalan sa kaayohan; ug usa ka buntag niana nga ang anak nga kamanghuran mipapas sa iyang inahan nga misuot sa libon aron pagpanguhong ug wala pa mahiuli, hikaplágan niya ang alaut babaye nga nagabuyod sa yuta didto sa daplin sa dalan, sa landong sa usa ka punoang dolidol, nagahayang, namudlat ang mga mata, nangiwi ang mga tudlo nga nanghilubong sa yuta diin may mga tulo sa dugo nga nanghipasapasa. Nakayahat ang batan-on sa dapit nga

gidulongan sa mga mata sa minatay, ug nakita niya ang usá ka bukág nga nagabitáy sa sanga sa kahoy ug sa sulod niadtong bukág didto ang ulo nga nagkadugo sa iyang igsuon!”

—Bathala ko—! nahasinggit si Ibarra.

—“Mao usab kana ang gituwaw sa akong amahan— mipadayon si Elías sa dakung kalinaw sa buot. — Ang tulisan gihiwahiwa sa mga tawo ug gilubong ang iyang lawas, apan ang iyang mga bukton ug mga tiil gibahinbahin ug gipamitay sa nagkalainlaing kalungsoran. Kon sa kapulihay mahiagi ikaw sa dalan nga gikan sa Kalamba padulong sa Santo Tomás, makita pa nimo ang usa ka punoang lumboy nga sosót diin bitaya ug mabaklag ang usá ka paa sa akong uyoan: kanang kahoya gipanghimaraut sa Kinaiyahan ug wala na motubo ni mamunga. Mao usab ang gihimo sa ubang mga bahin sa lawas sa akong uyoan, apan ang ulo, ang ulo nga maoy bahin sa lawas nga labing maayo, sanglit hiilhan dayon, gibitay sa dapit nga atbang sa payag sa akong inahan!”

Si Ibarra miduko.

—“Ang batan-on nagkagiwkagiw sama sa usa ka tawong gipanghimaraut”— mipadayon si Elías;— “naglibúdlibúd siya sa kalungsoran, sa kabukiran ug kalugotán, ug diha nga gihunahuna niya nga wala na siya hiilhi, napasuhol sa balay sa usa ka dato sa lalawigan sa Tayabas. Tungud sa iyang kakugi ug kahuyo sa buot, gimahál siya sa tanan nga wala makasusí sa iyang kaagi. Tungud sa labihan niyang panlimbasug ug pagdaginot, nakatigum siya diyutayng salapi, ug sanglit ang kapit-os miagi na ug batan-on pa siya, naghunahuna pagpangita sa iyang kabulahanan. Ang maayo niyang baróg, ang iyang kabatan-on ug ang iyang kahimtang hamugaway, nakakabig sa gugma sa usa ka dalagang taga-didto niadtong lungsora, apan wala mangahas pagpapamalaye kay nahadlok nga hisusihan unya ang iyang kaagi. Apan silang duha napióg sa gugma ug nakalapas sa ilang katungdanan. Aron pagluwas sa dungóg sa babaye, ang tanán giasdang sa lalaki, napapamalaye siya, giukadyáng ang mga papel ug nasusi ang tanan; sanglit dato ang amahan sa dalaga, nahimo niya nga ang batan-on taralón sa mga hukmanan ug siya wala lamang usab maningkamót paglaban sa iyang kaugalingon, miangkon sa tanan ug gibalhóg sa bilangoan. Ang dalaga nanganák ug kaluha, usa ka lalaki ug usa ka ba-

baye, nga gimatuto sa tago, ug sa nangadagku na, gipatuó nga ang ilang amahan namatay na, butang dili malisud himuon, sanglit sa gagmay pa silà nakakita man nga namatay ang ilang inahan ug wala man usáb ing naghunahuna pagsubay sa ilang kagikan. Sanglit sapian man kadtong among apohan, nanagtubo kami nga malipayon uyamut; ang akong igsuon ug ako nanagtipon pagtuon, naghigugmaay kamí sama sa paghigugmaay sa mga kaluha nga wala gayud managpakaila lung gugma. Batan-on pa kaayo nagatuón ako sa kolehiyo sa mga Heswítas. ug aron dili kamí managlayo kaayo, ang akong igsuong babaye didto isulod sa Colegio de la Concordia. Sa pagkatapus sa hamubo namóng pagtuon, kay naghunàhunà man lamang kami nga managyuta, namauli sa among lungsod aron pagdawat sa kabilin sa among apohan. Malipayon ang among pagpuyo sulod sa taástaás nga panahon, masayag ang among kaugmaón, aduna kamí daghang mga binatonán, buhóng sa mga abut ang among kaumahan ug ang akong igsuóng babaye kalaslonón sa usa ka batan-on nga iyang gihigugma usab kaniya. Tungud sa usa ka butang bahin sa salapi nga among gikasungian, tungud sa akong kinaiya kanhi nga mapahitas-on, nahimo akóng kaaway sa usá nakò ka kadugo nga halayo na, ug usa ka adlaw niana giat-at-niya kanako ang mangiub kong kaagi, ang makaulaw kong kagikan. Gipakaingón ko nga kadto maóy usà lamang niya ka butangbutang ug gipahunát ko siya aron iya akong hatagan ug kahayagan niadtong iyang mga pulong; dinhi naukab pagbalik ang lubnganan nga gitipigan sa mga tinagoang maluod, ug milutaw ang kamatuoran aron pagsumpo sa akong kamapahitas-ón ug paggun-ob sa akong mga damgo. Aron mosamót gayud ang kadaut, aduna kamí usa ka binatonáng tigulang nga nag-alagad sa among balay sulod sa dugay nang mga tuig, nag-antus sa tanan kong mga binuáng ug wala gayud mobiya kanamo, igo lamang mohilak ug magamakho taliwala sa mga yubit sa ubang mga suluguón. Ambut guinsa pagsusi niadtong akong kadugo, ang matuod mao ngà gipaatabang niya sa Hukmanan kining tigulang ug gipasulti sa tinuod: ang tigulang suluguón amo díáyng amahan nga wala gayúd mobulag sa iyang mga anak nga hinigugma ug kadtong tigulang kadaghan nako palabilabihi. Nahanaw ang among kalipay, gibiyaan ko ang among katigayonan, ang akong igsuóng babaye gibula-

gan sa iyang pamanhonón, ug mikalagíw kami sa among lungsod kuyog sa among amahan padulong sa bisan asang dapit mahisangkò. Ang pagpalandong kanunay nga siya maoy usa sa tagsala niadtong makaloluoy namong kahimtang nakapamubo sa kinabuhi sa tigulang, ug sa iyang baba akong hisayran ang tibuok masulub-on namong kaagi. Ang akong igsuon ug ako nanag-usara pagpuyo.

“Siya mihilak pag-ayo, apan taliwala niadtong mga kaguol nga hapit na motabón kanamo, wala mahikalimot sa iyang gugma. Waláy tingog, waláy mulo nakita niya nga ang iyang hinigugma kanhi naminyo sa laing babaye, ug napaminaw ko nga ang akong alaút nga igsuon nagkahigós lamang sa hinay-hinay ug wala gayud akò makahimo pag-alam-alam kaniya. Usá ka adlaw niana nawala siya; kawang lamang ang akong pagpangita kaniya sa tanáng kasuokan ug ang akong pagsusi bisan diin dapit, hangtud nga tapus mangagi ang unom ka bulan nasayud ako nga niadtóng panahona, tapus ang usa ka baha sa lanaw, sa baybayon sa Kalamba ug taliwala sa usa ka pilapilan, hingkaplagán ang lawás nga patay sa usa ka dalaga nga nalumús kun gibuno; sumala sa gisugilon sa mga tawo, may kutsilyo nga mitaróy sa dughan sa minatay. Ang hitabò gipasangyaw sa mga punoan sa Kalamba ngadto sa mga lungsod nga silingan; waláy usà nga miadto aron pagbawi sa minatay, walay dalaga nga hitagiwad-an. Sa mga tilimad-on nga gihatag kanako sa human ilubong ang minatay, tungud sa mga saput nga iyang gisul-ob, sa iyang mga alahás, sa katahum sa iyang nawong ug sa iyang mga buhok nga malabong uyamut, akong nailà nga kadtóng minatay mao ang alaut kong igsuon. Sukad niadtong panahona hangtud karon, naglaróylaróy ako sa mga lalawigan; ang akong kabantúg ug kaagi ginasultihán sa mga tawo, adunay mga buhat nga gipasangil kanako, usahay butangbutangan ako, apan dili ko lamang tagdon ang mga tawo ug mopadayon ako sa dalan nga akong ginalaktan. Sa daklit nga pagkasulti, anaa gisugilon ko ang akong kaagi ug ang kaagi sa usa sa mga hukom sa katawhan.”

Si Elías mihilum ug mipadayon pagbugsay.

—Nag-anam na akóg tuo nga ikaw adunáy katarungan— matud ni Crisóstomo sa tingog mahinay— sa pag-ingon mó nga ang katarungan kinahanglan mangita sa kaayohán aron ibalus

sa mga maayong buhat ug itul-id sa mga makasasala. Ugaling kay... kini dili mahimo, bisan matahum nga hunahunaon; kay asa man magakuha daghang salapi ug bag-ong mga kawani?

—Unsa may pulós nianang mga pari nga kanunay nanag-wali sa ilang tuyó sa pagpangita sa kahusayan ug pagtudlo sa paghigugma sa isigkatawo? Labi pa ba diáyng may pahanungdan ang paghumod ug tubig sa ulo sa usa ka bata ug paghungít ug asín kaniya kay sa pagpukaw didto sa mangiúb nga konsiyensiya sa usá ka makasasala nianang kahayag nga gihatag ni Bathala sa tanang tawo aron ang tagsatagsa mangitá sa iyang kaayohan? Labi pa ba diáy nga ilhóng buhat sa kaluoy ang pagkuyog sa usá ka tawong patyonón ngadto sa iyang bitayan kay sa pagkuyóg ug pagtultól kaniya sa mga lisud nga dalan gikan sa kasal-anan ngadto sa kahingpitan? Dili ba usab manuhol man ug mga espiya, mga berdugo ug mga sibíl? Kining buhata, kapin pa nga mahugaw, nagkinahanglan usáb ug salapi.

—Higala ko, ni ikáw ni ako, bisan buút pa, makahimo pagkab-ut niana.

—Matuod gayud nga kon kamí magbinugtong lamang waláy bungang makuha; apan laban sa katungód sa lungsod, tipon kanamo, ayaw isalikwáy ang among mga pagsangpit kanimo, hatagi ug maayong sulundón ang uban, pasabta sila unsay ginatawag ug yutang-natawhan!

—Kanang gipangayo sa lungsod dilí mahimo; kinahanglan maghulát kita.

—Ang paghulat sama da sa pag-antus!

—Kon kana pangayuon ko karon, kataw-an lamang ako.

—Kon ikaw labanan sa lungsod?

—Dili ug dili! Dili ako motudlo sa mga tawo nga kab-uton nila pinaagi sa kusog kadtong mga butáng gihunahuna sa Kagamhanan nga dili pa angáy ihatag; dili! Ug kon sa kapulihay makita ko nga kanang mga tawhana mosukól sa Kagamhanan, labanan ko kiní ug awayon ko sila, kay dilí ko ilhon ang akong lungsod diha nianang panón sa mga tawo nga magkaguliyang. Akó buut sa kaayohan sa akong lungsod, busa nagatukod akó usá ka tulonghaan; ang iyang kaayohan pangitaón ko pinaagi sa pagtudlo sa kaalam, pinaagi sa pag-uswág ngadtongadto. Kon waláy kahayag, walay dalán.

—Kon walay bugnò wala usab ing kagawasan!— mitubag si Elías.

—Apan dili ako buut nianang kagawasan nga giingon mol

—Apan kon waláy kagawasan walay kahayág— misukli ang piloto sa dakung kaisgot;— matud nimo nga ikaw wala kaayò makailá sa imong lungsod: tuhoan ko kana. Ikaw walá makakita sa bugno nga ginahikay, walá makakita sa langit nga gidaguman: ang away adto sugdi sa natàd sa mga hunahuna ug unya molusad sa yuta nga matina sa dugo; nadungóg ko ang tingog ni Bathala: alaut ang mosupil sa iyang kabubut-on! Alang kaniya wala sulatá ang Basahón sa Kaagi!

Nausáb ang panagway ni Elías: nagabaróg, walay kalo; sa iyang nawong maugdang nga dinan-agan sa Bulan mabasa usá ká pagbati nga talagsaon uyamut. Giwakli ang iyang buhok malabong ug mipadayon pagsulti:

—Wala mo bá makita nga ang tanán nanggimok? Ang paghinanok milungtad pipilá ka gatus ka tuig, apan usa ka adlaw niana ang linti nahulog sa yuta, ug sa mga agiw sa kahoy nga giusap sa linti migitib ang usá ka kinabuhi, migim-aw ang turók sa binhi nga gitisók; sukad dinhi mga bag-ó nang tinguha maóy ginabatonan sa hunahuna sa atong kaigsuonan, ug kanáng mga tinguhaa nga karon nagkatibulaag pa, magkahiusa da ugaling ugma-damlag, tinultolan ni Bathala. Si Bathala nga wala motalikód sa ubáng lungsod, dili usáb gayúd motalikód sa atoa; ang iyang *causa* madè ang *causa* sa kagawasan!

Kahilum nga mahinuklugon maóy mibanus niining mga pulong. Samtang nangahilum sila, ang bangka nga gianod sa mga balúd nagkaduól sa piliw. Si Elías maoy unang mitingog.

—Nan, unsa may isulti kó sa nanagsugo kanako?— nangutana sa sinultihan nga lahi na sa ganina.

—Human ko na ikaw pahayagi: nga gikاسوب kog dakú ang ilang kahimtang, apan nga maghulathulat lamang una sila, kay ang mga kadaut dili man katambalan ug laing mga kadaut ug kay niining atong masulub-ong kahimtang kitáng tanan sad-an man.

Si Elías wala na mobalik pagtubág; midukó siyá, mipadayon pagbugsay, ug sa pagdunggo na sa daplin nanamilit kang Ibarra ug miingón:

—Pasalamatán ko ikaw, ginoo, tungud sa imong pagtagad kanako. Alang sa imong kaayohan pangayuón ko kanimo nga hikalimtan mo ako sa umaabut nga mga adlaw ug ayáw ako pag-ilha sa bisan unsang higayon nga imo akong igakita.

Ug sa tapus mosulti niini, mibalik pagbugsay sa bangka padulong sa usá ka libon sa lapyahán. Sulod sa hataás nga panahon sa pagtadlas sa linaw, si Elías wala gayud motingog; daw wala siyáy laing gikalingawán pagtan-aw kon dili ang mga bulà sa tubig nga nagpangidlap samà sa diyamante inigtuslob na niya sa bugsáy, mga bula nga mangahanaw usab dayon daw motidlóp sa kahiladman sa linaw.

Sa katapusan ang bangka midunggo; usa ka tawo migulá sa libon ug miduol sa piloto.

—Unsa may isulti ko sa Kapitán?— nangutana.

—Ingna siya nga kon si Elías dili mamatáy pag-una, motuman gayúd sa iyang pulong— mitubág sa dakúng kasubo ang piloto.

—Sa ingon niana, kanus-á ka man diay motipon kanamo?

—Sa panahon nga ang inyong Kapitán maghunahuna nga miabut na ang takna sa kalisdanan.

—Maayo; arí na ako!

LI

MGA KAUSABAN

Ang manggiulawong Linares nagaligdong pag-ayo ug walà mahimutang. Gikan kang Donya Victorina bag-o siyáng nakadawat usa ka sulát nga nagaingón:

“Estimado primo: Dentro de tres días espero saber de ti ci ya te á matado el alferes ó tu hael no quiero que pase un dia mas cin que eze animal tenga su castigo si pasa este plazo iaun no leas desafiao haese le digo ha don Santiago que jamas fuiste secretario ni dabas bromas á Canobas ni ivas de golgorio con el general don arseño Martines le digo ha Clarita que todo es bola ino te doy ni un quarto mas si le desafias te prometo todo lo que qieras con que haver si le deza fias te prebengo que no hay es qucas ni motibos.

Tu prima que te quiere decoracon.

Victorina de los Reyes de De Espadaña.

Sampaloc lunes a las 7 de la Noche.”¹

Kadto tinuoráy na gayud. Si Linares nakaila sa kinaiya ni Donya Victorina ug nasayud siya unsay takus mahimo niadtóng babayhana; ang paghisgot kaniyág katarungan sama da sa paghisgot sa kadungganang ug maayong pamatasan sa usa ka *carabintero de Hacienda* kon kiní buút na makigbisog pagpakakita ug mga baligya nga ginadili sa balaod sa dapit diin kini dili igakita. Paghangyo, kawang lamang; paglimbóng, labi nang

(1) “Minahal nga ig-agaw: Sulod sa tulo ka adlaw magpaabut ako nga imong pahibaw-on kon ikaw gipatay na ba sa alferes kun ikaw ba hinuon ang nakapatáy kaniya dili ako buut nga dangtan pa ug usa ka adlaw nga kanang animal dili kasilotan kon molabang ngani niini ug wala pa siya nimo hagitag away ingnon ko si don Santiago nga ikaw wala gayud mahimong secretario ni makigtawtiaw kang Canobas ni makiglolinghayaw kuyog kang heneral don arseño Martines ingnon ko si Clarita nga tanan pulos bakak ug dili ko ikaw hatagan bisan usa ka diyot kon hagiton mo siyag away isaad ko kanimo ang tanan mong higugmaon busa ambir kon hagiton mo ba siya pasidan-an ko ikaw nga ako dili mosugot ug balibad ni modawat ug pasangil.

Ang imong ig-agaw nga nahagugma sa kinasingkasing, Victoria de los Reyes de De Espadaña Sampaloc. Lunes ika 7 ang takna sa Gabii — P. sa Taghubad.

mangil-ad. Wala na gayud siyáy laing mahimo kon dili ang pakig-away na lamang gayud sa *Alferez*.

—Apan unsaon man lagi?— nagkanayon ang iyang hunahuna samtang nagsuroysuroy nga usará;— kon sugaton ako niyág kasaba? kon ang iyang asawa maóy akong hitukmaan? Kinsa man usáb ang mopadrino kanako? Ang kura? Si Kapitan Tiyago? Pagkabuang ko nga napatuó sa iyang mga tambag! Pagkahasulán nianang babayhana! Apan kinsa mun ugóy nagsugo kanako sa pagpanghambug, pagpamakák ug pagpangandak? Unsa may pulong kanako nianang dalaga?... Karon naguol hinuon ako mga nahimóng sekretaryo sa tanáng mga *ministro!*

Samtang si Linares nagsulting usará niini, miabut si pari Salví. Sa tinuoray nga sulti, ang pransiskano mihugo ug naluspad labaw kay sa unang mga adlaw, apan sa iyang mga mata adunay talagsaong kahayag ug sa iyang mga ngabil adunay pahiyum nga kahibulongan.

—Ginoo Linares, nganong nag-usara man ikaw?—miyukbo si pari Salví ug mipadulong sa sala gikan diin nabati ang tingog sa piyano.

Si Linares buút unta mopahiyúm.

—Hain man si Don Santiago?— mipadayon ang kura.

Si Kapitan Tiyago nahitungha dayon, mihalok sa kamót sa kura, gikuha niya ang kalo ug sungkod niini ug mipahiyúm sama sa usá ka bulahan sa langit.

—Na, nà, mga ginoo!— matud sa pari nga misulod sa sala sinunód ni Linares ug ni Kapitán Tiyago;— aduna akóy mga maayong balita nga ipahibaló kaninyong tanán. Nakadawát akog mga sulát gikan sa Manila nga nanagmatuod sa gidalá kanako gahapon ni ginoo Ibarra... Sa ingon niana, Don Santiago, ang kaulangan nawagtang na.

Si María Clara nga nagalingkod duol sa piyano taliwala sa iyang duha ka higala, mihana pagtindog apan nawad-an sa umóy ug mibalik paglingkod. Si Linares naluspad ug mitanaw kang Kapitán Tiyago nga miduko.

—Nagdugáng ang akong pagtuo nga kanáng batan-ona maayo kaayóg batasan; sa sinugdan wala ko siya mailá pag-ayo... Madalidalion hinuon ug hunahuna, ugaling kay maantigo usáb nga moayom-ayom sa iyang mga sayóp nga mahimo, busa dili

kitá makabatón dautáng kabubut-on batok kaniya. Kon dili pa tungúd kang pari Dámaso...

Ang kura mipasigpat pagkalít kang María Clara, nga namati apan nagadungaw gihapon sa papel sa musika nga gihikyád sa piyano, bisan gisamotan siyág lusi sa tago ni Sinang tungud sa iyang kahinangop sa pagpamati niadtóng balita nga gisugilon sa kura; kon wala pa siláy laing ubán, dagway mosayaw unta ang higala ni María Clara.

—Si pari Dámaso?...— nangutana si Linares.

—Oo— mipadayon ang kura nga wala mobulág pagtan-aw kang María Clara— si pari Dámaso miingón nga sanglit... amahán konó siyá sa bunyag, dili makatugot nga... apan adá!, sa akong hunahuna kon si ginoo Ibarra mangayog pasaylo kaniya, ug niini wala ako magduhaduha, mahusay kanáng tanán.

Si María Clara mitindog, namalibad ug misulod sa iyang lawak-pahulayanan kuyog ni Victoria.

—Nan, kon dili siya pasáyluon ni pari Dámaso? — nangutana si Kapitán Tiyago sa tingog mahinay.

—Sa ingón niana... si María Clara lamang ang mag-igo... kay si pari Dámaso amahán man niya sa kalág; apan sa akong hunahuna magkasabut tingali silá.

Niadtong higayona nabati mga tinaguktok sa sapín, ug nahatungha si Ibarra sinunód ni iya Isabel; ang iyang pagsaka didti nakabahin sa mga hunahuna. Miyukbo nga mahinalangpon uyamut kang Kapitán Tiyago, kinsa nalibug kon mokatawa kun mohilak ba. Kang Linares igo lamang miyangó: Si pari Salví mitindog, ug labihán kamahinalangpon ang iyang pagpig-it sa kamót ni Ibarra, nga kiní nahitingala uyamut.

—Ayáw kiní ikahibulong—miingón si pari Salví;— díli pa karón dugay gidalayeg ko ikáw.

Si Ibarra mipasalamat ug unya miduol kang Sinang.

—Díin man ikáw magluklok karóng adlawá?— nangutana kiní sa iyang sinultihán nga binata;— nagpangutan-anáy kami pag-ingón: Hain kaha padulong kadtong kalág nga bag-ong gibunlot sa Purgatoryo? Ug tagsatagsa kanamo lainlaig tubág:

—Ikasulti mo ba unsay inyong mga tubág?

—Dili; kana maóy usá ka butáng tinagoan, apan suginlan ko da ikáw kon magkahungoy kitá pagsulti. Karón sultih kami

diin ikaw karong adlaw a aron makita kon kinsa kanamo ang nakatag-an.

—Dili; kana maoy usa usab ka butang tinagoan, apan hungyon ko lamang ikaw pagsugilon niana, kon ugaling motugot man ang mga ginoo nga ania karon dinhi.

—Oh, mahimo, mahimo kaayo! Dayag na lamang!— miingon si pari Salvi.

Si Crisostomo gidala ni Sinang ngadto sa usa ka tumoy sa sala; ang dalaga nalipay kaayong naghunahuna nga masayud usa ka tinagoan.

—Sultihi ako, higala Sinang: nasuko ba si Maria Clara kanako?

—Ambut lamang, apan magkanayon nga labi untang maayo nga hikalimtan mo na lamang siya, ug unya mohilak. Si Kapitán Tiyago buut nga mamana siya niadtong atuay Katsila; si pari Damaso mao usab, apan siya dili motangdo ni mobalibad. Ganina sa buntag, diha nga siya among gipangutana bahin kanimo ug ako miingon: nangulitawo na ba kaha hinuon kadto sa lain?, iya akong gitubag: hinaut pa unta!, ug unya mihilak.

Si Ibarra miligdong.

—Ingna si Maria Clara nga buut ako makig-usara pagpakigsulti kaniya.

—Makig-usara?— nangutana si Sinang nga midiyong ug mitan-aw sa batan-on.

—Aw, dili gayud hingpit nga inusara; apan nga dili magtambong kadto siya.

—Malisud kana: apan pasagdi lamang kay sultihan ko siya.

—Nan, kanus-a man ako masayud sa iyang tubag?

—Ugma; sayo lamang pag-adto sa amo. Si Maria Clara dili gayud pabiya nga usara ug magbanus-banus kami pag-uban kaniya; si Victoria modulog kaniya usa ka gabii ug ako usa usab ka gabii: ugma maoy akong adlawan. Apan, ayaw una, ang tinagoan diay? Molakaw ka lamang ug dili mo ako suginlan sa labing hinungdanon?

Tuod, no? Didto bitaw ako sa lungsod sa Los Baños; atimanon ko pag-ayo ang mga kalubihan kay magtukod ako usa ka pabrika; ang imong amahan apil niining patigayona.

—Mao da diay kana? Yamat nga tinagoana!— matud ni Sinang sa hataas nga tingóg ug sa sinultihan sa usa ka *usurero* nga gitikasan;— gipakaingon kó kadto...

—Bantay baya! Dili ako buút nga isangyaw mo kana!

—Walay kinahanglan, undo, nga imo akong pinahan!— mitubag si Sinang nga mikimód sa iyang ilong.— Kon hinungdanon pa kana, itaho ko untà sa akong mga higala; apan ang pagpalít ug mga lubí!... kinsay magtagad sa mga lubí?

Ug midali paglakaw aron pagpangita sa iyang mga higala.

Taudtaud si Ibarra nanamilit sa pagtan-aw nga ang tigum nagkaluya na. Si Kapitan Tiyago nagkulima daw nakakaóg sambag, si Linares nagpakahilum ug naminaw, ug ang kura nga nagpakamalipayon nagahisgót mga butang kahibulongan. Sa mga dalaga walay usa nga mibalik pagpakita.

ANG BARAHA SA MGA PATAY UG ANG MGA ANINO

Ang Bulan nagtago sa langit nga gidag-uman; ang mga dahong tagák ug ang abóg sa masigpit nga agianan padu'ong sa kalubngan gipamalid sa usa ka matugnawng hangin, tilimadon nga haduol na ang bulan sa Disyembre.

Tutuló ka anino naghunghongáy ilalum sa atop-atop sa ganghaán sa kalubngan.

—Gisultihan mo ba si Elías?— nangutana ang usa ka tingog.

Wala; sayud ka na nga kanang tawhana lain ug batasán sa uban ug dili buhaha, apan dagway mouban gayud siyà kanato, kay makausà niana giluwás man ang iyang kinabuhi ni Don Crisóstomo.

—Tungud bitaw niana misugot ako— matud sa unang tingog;— ang akong asawa gipatambalan intawon ni Don Crisóstomo sa balay sa usá ka mananambal didto sa Manila! Akó maoy mipasalig sa kombinto aron makabalús ako sa kura.

—Ug kamí usab sa kuwartel aron pag-ingon sa mga sibíl nga kadtong amóng amahan may mga anak nga maantigóng manimalús.

--Pilá kaha kamo?

—Limá; kana igo na kaayo. Ang binatonan ni Don Crisóstomo miingon nga tingali moabut kamí ug kaluhaan.

--Nan, kon mapakyas kamo?

—Sst!— matud sa usa, ug ang tanan mihilum.

Taliwala sa kangitngitan dunay nakitang usá ka anino nga mihinay pagpamaybay sa korál; usahay mohunong siyà daw magpanglingi sa iyang likód.

Tuod man: sa iyang luyó, sa may gilay-ong kaluhaan ka lakang, nagsunod laing anino, labíng daku ug labíng kanganlag anino kay sa una, sanglit halus dili mosagahid sa yuta ug mo-

kalit lamang pagkahanaw daw lalamyon niini kon ang unang anino mohunong ug molingi.

—Gisagnunotan ako!— matud sa unang anino;— ang *Guardia Civil* ba kaha? Nagbakak man tingali ang sakristan mayor?

—Miingon sila nga anhi dinhi makig-abut— matud sa hunahuna sa ikaduha;— dagway dautan ang pagahisgotan dinhi kay wala man itug-an kanako sa duha ka magsuon.

Sa katapusan ang ikaduhang anino miabut sa ganghaan sa kalubngan. Ang tuló ang una nanugat.

—Kamo ba diay?

—Ikaw ba?

—Magbulagbulag kita kay gisagnunotan ako! Ugma madawát ninyo ang mga hinagiban ug sa pagkagabii maoy inyong i!ihok. Ang singgit nga ilhanan mao kini: “Mabuhi si Don Crisóstomo!” Panglakaw na kamo!

Ang tutulo ka anino nangawala sa luyó sa mga paríl. Ang bag-ong miabút mitago sa gawáng sa ganghaán ug nagpamináw nga waláy tingog.

—Tan-awon ta ngani kon kinsá kining nagsagnunot kanako!— Matud niya.

Ang ikaduhang anino nahiabut nga naghinay pag-ayo ug mihunong aron paglingilingi.

—Wala ko na hinuon sila hiabuti!— mihagawhaw;— apan basin pa mamalik kadto.

Ug sanglit nagsugod na man paghabohabo ug dagway kad-tong ulana dili motuang dayon, mipasilong ilalum sa atop-atop sa ganghaán.

Dayág na lamang nga gikahibalag niya ang usá ka anino nga mipasilong usáb didto.

—Ah! kinsa ka?— nangutana ang bag-ong miabút sa sinultihán nga mainggit.

—Ug ikáw, kinsa ka man usáb?— mitubág ang usá sa dakúng kalinaw.

Siláng duhá nangahilum makadiyót; tagsatagsa kanila isigpaninguha pag-ilá sa tingog ug sa nawóng sa iyang kasulti.

—Unsay gihulát mo dinhi?— nangutana ang mainggit ug tingog.

—Nga mobagting ang a las 8 aron akó makatayâ sa baraha sa mga minatáy kay buút akó modaúg karóng gabhiona— mi-

tubág ang usá sa sinultihán nga malinawon;— ug ikáw, unsa man usáb ang imong gianhi?

—Samang tuyoa sa imoha.

—Abá! maayo hinuon kay dili ako mag-usara. Nagdala akóg mga baraha. Inighagtok gayúd sa unang bagting, butangán ko silag *albur*, sa ikaduha *gallo* na; unsa ngani kadtong mga baraha nga manglihok mao ang sa mga minatáy ug kinahanglan ilugon mo kana sa ilang mga kamót. Nagdala ka ba usab ug mga baraha?

—Wala!

—Nan?

—Ah! sayón da kaayo; maingón nga ikáw mobutáng ug puhonan nga ibangka, paabuton ko nga ang mga minatáy mobutáng usáb ug ilaha.

—Kon dili silá mobutáng?

—Unsaon ta man? Ang sugal dili pa butang pinugós alang sa mga minatáy...

Nangahilum silá makadiyót.

—May hinagibán ka ba? Unsa may imong iaway sa mga minatáy?

—Ang akong kumo— mitubág ang labíng dakúng anino.

—Ah, panuláy! karon pa ako mahanumdom! Ang mga minatay dili diay motaya kon adunáy magtambong nga moka-pin sa usa ka tawong buhi, ug kita duha na karón dinhi.

—Tinuod? Na, ako dili gayud molakaw.

—Ako usab, dili; nagkinahanglan akóg salapi— mitubag ang aninong gamay.— Apan himuon ta kini: magsugál kitang duhá ug ang mapilde maoy mopauli.

—Na, hala ugod!...— mitubag ang usa nga wala kaayo mahamuot niining paagiha.

—Na, manulod kita... Duna ka bay posporo?

Nanulod sila sa kalubngan ug sa taliwala niadtong dapit nga mangongitngit nangita usa ká luna nga maayong sugalan. Nakakita dayon silá usà ka lubóng pinaril ug didto sa ibabaw nanglingkod ang duroha. Ang tawong gamay mikuhág baraha nga gilukiman sa iyang sarók ug ang usa mikadlit sa posporo.

Diha nga nahayag na, ang duroha nagtan-away, apan, sumala sa gipasabut sa ilang mga nawong, silang duha dili managkaila. Apan, alang kanato, kadtong tawong hataas ug mainggit

ug tingog mao si Elías, ug kadtong hamubo mao si Lucas nga atong hiilhan tungud sa ulat sa iyang nawong.

—Hala, korte!— miingon ang gamáyng tawo nga mipadayon pagtan-aw sa daku.

Giwakli sa gamayng tawo ang pipila ka bukóg nga iyang nakita ibabaw sa lubong, ug sa paggalyo niya migula ang usa ka alás ug usa ka kabayo. Si Elías nagsamot lamag kadlít sa posporo.

—Sa kabayo ako!— miingon, ug aron pagtimaan sa baraha gidat-ugan niya sa usa ka buok nga payód.

—Huygo!— matud ni Lucas, ug sa ikaupát kun ikalima niyang paigot, migula usa ka alás.

—Pilde ka!— mipadayon pagsulti;— na, karon pasagdi ako dinhing usara nga mangita sa akóng kabuhian.

Walay tingog, si Elías milakaw ug wala madugay natago sa kangiub.

Human mangagi ang pila ka gutlo mibagting ang a las 8 sa taknaan sa simbahan ug ang mga lingganay gidobla timaan nga kadto maó ang takna sa mga nangamatay; apan si Lucas wala manapit didto ug sugal kang bisán kinsa, wala siya mosangpit sa mga minatay, sumala sa gisugo sa mga diwata, hino-noa mitukás sa iyang sarók ug unya, human mangadye, nangurús sa samang kadasig nga kaha niadtong taknaa gibati sa pangulo sa *Cofradía* sa *Santisimo Rosario*. Tibuók gabii wala moundáng ang habohabo. Sa pagka a las 9, ang mga dalan dili na makita ug walay usá ka tawong nagtikawtikaw; ang mga parol nga sinug-ág lana nga gisugong ibitay sa balay sa tagsá-tagsà, lugós lamang mihayag sa gilay-ong usa ka mitro nga maglibut: daw gituyo sila pagdagkot aron makita ang kangitngit.

Duha ka sibíl nagsuroysuroy sa dalan, duol sa simbahan.

—Tugnaw karon, da!— matud sa usa nga misultíg tinagalog nianang linitokan sa usá ka Bisaya;— dili na kita makadakop, wala nay moayo sa manokan sa *Alferez*... Sa pagkamatay niadtong usa mitagám sila; gilaayan ako kaayo niining buhata.

—Ug ako usab— mitubag ang usa;— wala nay mangawat, wala nay magsamóksamók; apan salamat kang Bathala kay kanáng ginganlag Elías ginaingon nga ania karon sa lungsod. Miingon ang *Alferez* nga ang makadakóp nianang tawhana maluwat sa mga hampak sulod sa tulo ka bulan.

—Ah! nasag-ulo mo ba ang mga timaan sa iyang panagway?— nangutana ang Bisaya.

—Nasag-ulo mo lamang? Hataas siyág tindog, matud sa *Alferez*, apan kasarangan, matud ni pari *Dámaso*; bulok niya tabunon, mga mata maitum, ilóng kasarangan, baba kasarangan, walay bungot, buhók maitum...

—Wala siyay mga timaán nga lahi sa uban?

—Oo, sinina nga maitum, kalsonis nga maitúm mangangahoy siya...

—Ah, dili gayud makaikyas; daw pagahikit-an ko na siya.

—Dili ko gayud siya hiaan sa lain bisan sama kaniyág panagway.

Ug ang duha ka sundalo mipadayon pagsuroysuroy sa dalan.

Sa dan-ag sa mga parol makita na usab nato ang duha ka anino nga nanagsunod ug nanagbantay sa ilang paglakaw. Usa ka mainggit nga *quien vive?* nakapahunong kanila, ug ang nag-uná mitubag *España!* sa tingóg nga daw nagakurog.

Giguyod siya sa mga sibil ngadto sa hayag sa usa ka parol aron pag-ila kaniya. Kadtong tawhana mao si Lucas, apan ang mga sundalo nagduhaduha ug nagpangutan-anay pinaagi sa tinan-awan

—Ang *Alferez* wala mag-ingon nga dunay ulat!— mihung-hong ang Bisaya.— Asa man ikaw padulong?

—Maghatud akóg pamisa alang ugma.

—Wala ka ba makakita kang *Elías*?

—Wala ako makaila kaniya, senyor!— mitubag si Lucas.

—Buang! Wala ako mangutana kon nakailá ka ba kaniya! Ikaw usáb wala namo hiilhi; gipangutana ko ikáw kon hikit-an mo ba siyá.

—Wala, senyor.

Pamati pag-ayo; sultihan ko ikaw sa mga ilhanán nianang tawhana: ang iyang tindóg usahay hataás, usahay usab kasarangan; buhok ug mga mata, maitum; ang ubang bahin sa iyang lawas pulós na kasarangan— matud sa Bisaya.— Nakaila ka ná karon kaniya?

—Wala, senyor!— mitubag si Lucas nga nahasi.

—Kon maò kana, halá, sulóng, kuwanggól, mananáp!— Ug gitukmod siya.

—Nahibalo ba ikaw ngano nga alang sa *Alferez* hataás ug tindog si Elías ug alang sa kura kasarangan?— nangutana sa Bisaya ang Tagalog nga naghinuktok.

—Wala.

—Kay ang *Alferez* nahilubong man sa lunangan sa pagtan-aw niya kang Elías, ug ang kura nagatindog.

—Tuod no?— matud sa Bisaya;— maila gayud nga ikaw maayóg ulo... Nganóng misulod ka mán sa pagkasibíl?

—Dili ako sibíl sukad sa sinugdan; kanhi nakontrabandista ako— mitubag ang Tagalog nga nagpagawal.

Apan lain na usab nga anino nakapatagád kanila; gising-gitan nila dayon sa *quien vive?* ug gidala sa hayag. Karon, si Elías na gayud maóy hisakpan.

—Asa ka padulong?

—Nagalutos ako, senyor, sa usa ka tawo nga niibunal ug mihulgá sa akong igsuon; may ulat siyá sa nawong ug ginganlan si Elías...

—Ha?— nagdungan pagsinggit ang duha ka sibíl ug nanagtan-away nga nangalisang.

Ug dihádihá dayon nanaglumbá silá pagdalagan padulong sa simbahan, diín si Lucas nawala dili pa dugay.

IL BUON DI SI CONOSCE DA MATTINA

Igo lamang nahayaghayag, nadungog na sa lungsod ang balita nga sa gabii may nakita daghang mga suga sa kalubngan.

Ang pangulo sa V. O. T. (Venerable Orden Tercera) naghigot ug mga kandilang dinagkutan, ug gisaysay niya ang hitsura ug gidak-on, ug bisan siya wala makatino sa gidaghanon, nakaisip kapin sa kaluhaan. Si *Hermana Sipa*, sa *Cofradía* sa *Santísimo Rosario*, dili makatugot nga maó day mangandak nga nakakità niining katingalaháng gihatag ni Bathala ang usa ka sakóp sa *Hermanidad* nga kaaway' si *Hermana Sipa*, bisan wala magapuyo duol sa kalubngan, nakadungóg ug mga panghayhay, mga agulo ug hangtud daw naila niya sa tingog ang pilá ka tawo nga sa kanhing panahon mga ... zpan tungúd sa paghigugma sa isigkatawo, dili lamang kay iyang gipasaylo, kon dili giampo pa gayúd ug gililong ang ilang mga ngalan, ug tungúd niini gituboan sa tanán nga siyá mahimo nang *santa* dihaduha. Bisan tuod si *Hermana Rufa* bungól-bungól ug diyutay, dili siya makaantus nga si *Hermana Sipa* nakadungóg sa mga agulo ug siya hinuon wala; busa nagdamgo siya ug mipakita kaniya daghang mga kalag, dili lamang kay sa mga patay da, kon dili usab hangtud ang sa mga buhi; ang mga kalag nga sinakit nangayóg pipila ka buók sa iyang mga *indulgencia* nga gipanigum ug gipanglista. Sa mga ngalan sa mga kalag makahimo siya pagtug-án sa mga banay nga hingtungdan ug mao day iyang pangayúon ang usa ka diyutayng limús aron ihinabang sa mga kinahanglan sa Papa.

Usa ka bata nga magbalantay sa hayopan nga nangahas pag-ingón nga usará ka sugá ang iyang nakita ug duhá ka tawo nga nanagkalo ug mga sarók, lugos lamang nakagawás sa mga bunál ug mga panamastamas. Kawang lamang ang iyang pa-

numpa: anaa ang mga kalabáw nga iyang gibantayan, nanguyog kana silá kaniya ug makahimo usáb pagsulti.

—Labí pa ba diy ikáw nga mahibalo kay sa *celador* ug sa mga *Hermana, paracmasón*, irihis?— gitabangán ug sukmat ang bata ug unya giisip nang daután.

Ang kura misaka sa pulpito ug mibalik pagwali mahatungud sa Purgatoryo, busa ang mga salapi nanglugwâ na usab sa mga tipiganan aron ipamisa.

Apan biyaan ta ang mga kalág nga sinakit ug pamation ta ang mga sulti-sulti ni Don Filipino ug ni pilósopo Tasyo nga nag-masakiton didto sa diyutay niyang balay nga nag-usara. Taud-taud na nga ang pilósopo, kun ang buang, wala na makabangon tungúd sa kaluya sa iyang lawas, kaluya nga nagadugáng sa adlaw-adlaw.

—Sa pagkatinuod, ambút lamang kon pahalipayan ko ba ikáw tungúd kay gidawat ang imong pagluwát sa katungdanan; kaniadto, niadtong higayón nga sa dakúng kalampingas gisalik-way sa *gobernadorcillo* ang giuyonan sa kadaghanan, may kata-rungan ikaw sa pagluwát; apan karon nga nakig-away ikáw sa *Guardia Civil*, dili angay. Sa panahon sa gubát kinahanglan waláy maglihok sa iyang dapit.

—Oo, apan kana dili matuman kon ang heneral mapalít sa kaaway— mitubag si Don Filipino.— Sayud ka na nga sa pag-kaugma sa buntag gipamuhian sa *gobernadorcillo* ang mga sundalo nga akong hidakpan, ug midumili gayud siya pagtarál kanila sa atubangan sa mga punoan. Kon dili mouyon ang akong labáwng punoan, wala gayud ako ing takus mahimo.

—Wala lagí kon ikaw mag-usara lamang, apan daku kaayo kon duyogan ka sa ubán. Gipahamuslan mo unta kadto kiníng higayona aron paghatag maayong sulundon sa ubang mga lungsod. Ibabáw sa kataw-anang kagahúm sa *gobernadorcillo* anaa ang katungód sa lungsod; maó unta kadto ang sinugdan sa usá ka maayong buhat nga sulundon, ug giusikan mo lamang.

—Apan, unsa man untay takús kong mahimo batok sa usá ka tawo nga maóy nagdalá sa tingog sa mga buróng ug matuho-tuhoón? Tan-awa lamang kana si ginoo Ibarra: napahauyon sa mga butáng gituhoan sa kadaghanan. Naghunahuna ka bá nga siya mituo sa *exccmunión*?

—Dili sama ang imong kahimtang: si ginoo Ibarra buút motisók ug binhi, ug aron pagtisók kinahanglan modukó ug mopahauyon sa kinaiyá sa liso nga ipugás. Ang imong katungdanan mao unta ang pag-uyog sa usá ka dakúng kahoy ug alang niini magkinahanglan sa kusóg ug kabaskog. Labut pa, ang *gobernadorcillo* dili maoy angay awayon; ang away angay himuon batok sa magpatuyang paggawi sa iyang kusóg, batok sa magatugáw sa kalinaw sa kadaghanan, batok sa magalapas sa iyang katungdanan; ug ikáw wala unta mag-usara, kay ang lungsod karón dili na man maó ang lungsod sa miaging kaluhaán ka tuig.

—Mao ba kanay imong gituhoan?— nangutana si Don Filipo.

—Wala ba ugód nimo mabati?— mitubág ang tigulang nga mibangon ug mikuwandig sa iyang higdaanan.— Ah, tungúd kay ikáw wala man makabasá sa kaagi, wala man ikaw maniid sa gisangpután sa pag-iilig sa mga Uropanhon nganhi sa ato, sa pagpangabut ug pagpanabwág dinhi sa bag-ong mga bahahon ug sa pagpanglangyáw sa atong kabataan ngadto sa Uropa. Paniirá ug tangdía ang kagahapon ug ang karon; matuod nga anaa gihapon ang Real y Pontificia Universidad de Santo Tomás ug ang iyang makinaadmanon uyamut nga mga magtutudlo, ingon nga matuod usab nga pipila ká mga tinon-an managbansaybansay gihapon pag-ukit sa mga gagmáyang kalainan sa kinaiyá sa mga butang ug pagsabút sa mga hunahunang halaglúm sa mga *escolástico*, apan asa pa man nimo igakitá karon kadtóng mga batan-on kanhi sa among panahon nga mangaligaw lamang pagtugkád sa kahulogan niadtong mga butang dili makitá ug dili mabati sa mga galamháng lawasnon sa tawo? Asa pa man nimo igakita karon kadtóng mga batan-on kansáng kaalam talidngan pa ni Adán, kadtong mga batan-on, tapus kahutdì sa dugà ang ilang utok, mangamatay na lamang sa suók sa usa ka lungsod nga halayo sa Manila apan nanagtuón gihapon paglikwád-likwád sa sulti ug wala pa gayúd makasabut sa mga *atributos* sa *ente*, wala pa gayud makatibawas sa ilang lantugí bahin sa *esencia* ug *existencia*, mga halaglúm uyamut nga hunahuna nga makapalimot na lamang kanato sa labíng kinahanglanon nga maó ang kaugalingon lawas ug kinabuhi? Tan-awa ang kabataan karón! Punó sa kasibut sa pagtan-aw sa usa ka halapád nga natad nga

sarang kapatulinan sa ilang mga hunahuna ug mga tinguha, nanagtuon sa *Historia, Matemáticas, Geografía, Literatura, Ciencias Físicas, Lenguas*, mga kinaadman nga sa among panahon gikalisanan kaayo namo sama sa among pagkalisang sa mga pagtulon-an sa mga irihis; ang labíng manggiuswagon ug hunahuna niadtong panahona nanagtuó nga kanang mga kinaadmana ubús da kay sa mga *categorías* ni Aristóteles ug sa mga sumbanan sa lantugi kun mga *reglas del silogismo*. Sa katapusan ang tawo nakasabút na nga siyá tawo; wala na siya mopadayon pag-ukit sa kinaiya ni Bathala nga iyang giila ug gitahud, mibiya na siya pagtukib niadtong mga butáng dili mahikap ug wala niya makita, ingón man sa paghatag mga lagda sa iyang mga damgo ug mga salimuáng; ang tawo nakasabút na nga ang iyang kabilin nga sulundon mao ang halapád uyamut nga kalibutan ug nga ang pagpanag-iyá niini maabút sa iyang gahúm; diha nga gikapuyan na siyá sa paghago nga mapahitas-on ug walay bunga nga nakuha, midukó sa yuta ug mitan-aw sa mga butáng na naglibút kaniya. Tan-awa karon kon dili bá nanungha na ang atong mga magbabalak; gihinayhinay na pagpakítá kanato sa Mga Bathala sa Balak ang ilang mga bahandi aron pag-agda ug pagsibút kanato sa buhat. Ang mga *ciencias experimentales* nanagsugod na pagpamunga: mao na lamay kulang nga mahingpit silá. Ang mga bag-ong manlalaban nanagpakakat-on na sa mga bag-ong pagtulon-an sa *Filosofía del Derecho*; pipilá kanila misugod na pag-usbaw taliwala sa kangitngit sa dapít nga ilang himutangán ug nakaalinggat silá nga nabalhin na ang lakáw sa panahon. Pamatia ang sinultihan sa mga batan-on, duawa ang mga tulonghaán kon dili ba lain nang mga ngalan ang mabati didto niadtong mga dapita diin kanhi mao day pagalitukon ang mga ngalan ni Santo Tomás, Suárez, Amat, Sanchez ug ubang mga diyos-diyos namo niadtong among panahon. Kawang lamang ang mga tuwáw sa mga prayle sukád sa pulpito batok sa kangil-ad sa mga pamatasán, sama sa pagtuwáw sa mga mamaligyág mga isda batok sa kahakóg sa mga mamamalit, ug wala sila makaalinggat nga ang ilang isda nga baligya dubók ug dili na magapulós! Kawang lamang ang ilang tinguha sa pagtukod ug mga kombinto ug pagdalág mga prayle sa tanáng kasuokán sa Pilipinas aron pagsanta didto sa atong kalungsoran sa makusóg nga súlog sa kauswagan; ang mga di-

yos diyos mangahanaw na gayud; kahâ ang mga gamút sa kahoy makapaniwang sa mga gagmayng tanúm nga manghisandig kaniya, apan dili makamatáy sa ubáng mga binuhat nga, sama sa langgam, mokayaw ngadto sa kapanganuran.

Ang pilósopo misulti sa dakúng kadasig; ang iyang mga matá nagpangidlap.

—Apan ang bag-ong binhi nga gitisók diyutay da; kon ang tanán maninguha, ang kauswagan ang gibayran tag mahál mahimo nga ilang santaon-matud ni Don Filipino nga wala motuo sa mga sulti sa pilósopo.

—Santaon ang kauswagan! Apan kinsáy mosanta kaniya? Ang tawo, kanang pirót nga masakiton, maóy mosanta sa Kauswagan, nga anak sa panahon ug sa kakugi? Kanus-a siya mahahimo niana? Ang tinuhoan, ang bitayán ug ang daub nga sugbaan sa mga irihis, ináy makapugóng, motulod hinuon sa Kauswagan ngadto sa unahan. *E pur si muove*,¹ matud ni Galileo diha nga gipugós siyá sa mga prayleng dominiko sa pagpasulti nga ang yuta wala magatuyok: kanang mga pulonga ikadapat usab sa kauswagan sa katawhan. Kaha adunay mga kabubut-on nga matuís, adunay pipilá ka kinabuhi nga maulá, apan waláy sa-payán: ang Kauswagan mopadayon gayúd sa dalan nga iyang ginaklatan, ug sa yuta nga naduhig sa dugo sa nangamatay adunay bag-o ug malabong mga saha nga mosuból. Tan-awa lamang! Ang kamantalaanan, bisan mag-unsà pagpanlimbasug 'sa pagpaulahí sa lihok sa kauswagan, dili lamang niya tuyuon mola-kang siya padulong sa unahan; ang maong mga dominiko wala makagawás niining balaora ug misunód sa ilang hugót nga mga kaaway nga mao ang mga heswitas; maghimo na karon sila ug mga pangilin sulod sa ilang mga kombinto, magtukod ug gagmayng mga dulaan, mosulát ug mga balak, kay, sanglit masinabuton silá bisan nanagtuo nga atua gihapon managpuyó sa siglo XV, nanagpakasabút nga may katarungan ang mga heswitas ug nangasayud nga kiní silá makahinabang pa gayúd sa kaugmaon sa mga bag-ong lungsod nga ilang giagak sa dalan sa kauswagan.

—Sumala sa imong pulong, ang mga heswitas nangubán sa kauswagan; nan, ngano nga didtó sa Uropa ginagukód man lagi sila?

—Tubagón ko ikaw sama sa tinubagán sa usá ka karaan nga *escolástico* — matud sa pilósopo nga mibalik paghigda ug nahiuli ang iyang panagway nga mabugalbugalon; —ang pagkuyog sa Kauswagan mahimo niining tutulo ka paagi: mag-uná, motupád kun magpaulahí kaniya; ang mag-uná maó ang motultol, ang motupád maó ang pataral ug ang paulahí mao gu-yuron sa Kauswagan, ug kiníng katapusan maó ang mga hes-witas. Silá buút unta nga mangahimong magtutultol sa Kauswagan, apan kay gitan-aw man nila nga kiní makusog ug lahihig mga tinguha kay sa ilaha, napahanunot na lalang ug gipalabí nila ang pagsunód aron dili hiligsan kun mahibilín sa tunga-tunga sa dalan taliwala sa kangitngitan. Nan, kitá dinhi sa Pilipinas, labíng diyutay naulahí ug tuló ka gatús ka tuig sa salak-yanán nga giluwanan sa Kauswagan: igo pa lamang kitá nga misugod paggula sa *Edad Media*; tungúd niini, ang mga hes-witas nga didto sa Uropa ginaisip nga mga tawong dili mauswagan, dinhi sa ato maó ang nanagdalá sa tingog sa Kauswagan; silá maó ang naghatag sa Pilipinas niining iyang kaalam nga bag-o pa lamang natawo, nga mao ang ginatawág ug *Ciencias Naturales* kun kinaadman sa mga butáng sa Kinaiyahan, kalag sa *Siglo XIX*, ingón nga ang mga dominiko maó ang naghatag kanato sa *Escolasticismo*, nga karon nahanaw na bisan pa sa mga panlimbasug ni León XIII: walay Papa nga makahimo pagbanhaw niadtong human sa patya sa kabuot... Apan diín na man kita padulong? —nangutana ang pilósopo nga giusab na ang iyang sinultihán; —ah! nagahisgot diay kitá sa kahimtang karón sa Pilipinas . . . Oo, ania na kitá karón sa panahon sa pakigbugno, aw, kamó diáy; ang among kaliwat nahisakop na sa kagabhion ug hapit na kami mohalín niining kalibutan. Ang nagbugno karón maó ang kaagi nga mikapyot ug migunit pagayo sa karaang baláy, nga hapit na mapukan, ug ang umaabut nga sukád sa layó nagpadungóg na sa iyang awit sa kadaugan dinan-agan sa kahayag sa banagbanag ug nagadalá sa Malipayong Balitá gikan sa ubáng kanasuran sa kalibutan . . . Kinsa kaháy mangapukan ug panghidat-ugán sa baláy nga magun-ob?

Mihilum ang tigulang, ug sa pagkamatngon nga si Don Filipo mitan-aw kaniya nga naghinuktok, mipahiyúm ug mibalik pagsulti:

—Daw natag-an kó ang imong hunahuna.

—Tinuod?

—Naghunahuna ka nga mahimo nga ako nasayóp —mii-
ngón nga nagpahiyúm sa dakúng kasubô: —karon may hila-
nat ako ug tawo ako nga masalaypon sama sa uban: *homo sum
et nihil humani a me alienum puto*,¹ matud ni Terencio; apan
kon usahay itugot ang pagdamgó, nganong dili man kitá mag-
damgo niadtong mga butáng makalipay sa atong hunahuna sa
katapusang mga takná sa kinabuhi? Ug unya, ako usab inta-
won nabuhi lamang sa mga damgo! May katarungan, ka: nag-
damgo ako! Ang atong mga batan-on walay laing gihunahuna
kon dili ang pangulitawó ug paglingaw-lingaw lamang; labíng
dakúng panahon ang ilang gawion ug labí siláng maghago aron
paglimbong ug pagbúong sa dungóg sa usá ka dalaga kay
sa paghago alang sa kaayohan sa ilang lungsod; ang atong
kababayan-an, tungúd sa pagbantay ug pag-atiman sa baláy ni
Bathala, mahikalimót na lamang hinuon pag-atiman sa ilang
kaugalingong panimaláy; ang atong kalakin-an makugihon la-
mang alang sa kahilayan ug mohangkub niadtong mga butáng
makauulaw; ang kabataan managmatá taliwala sa kangyub ug
mao day ilang hingkat-onán kadtong mga paagi ug mga butáng
kinaraán ug wala gihapon mausab; ang mga batan-on nanag-
puyó nga walá magbatón mga bililhong tinguha, ug ang mga
hamtong, nga wala makahatag sa katilingban bisan diyutay nga
kaayohan, magpulós lamang aron paghatag dautáng mga sulun-
don sa mga batan-on . . . Ikalipay ko ang kamatayon . . .
claudite jam rivos, pueri.

—Buút ba ikaw moinúm ug tambal? —nangutana si Don
Filipo aron pagpaláin ug sulti sanglit nakapasubô man sa tigu-
lang kadtong mga butáng ilang gihisgotan.

—Ang hapit na mamatáy dili magkinahanglan ug tambal;
kamó hinuon nga manghibilín. Ingna si Don Crisóstomo nga
dumuaw siya kanako ugma, kay adunay mga butáng hinungda-
non uyamut nga akong isulti kaniya. Sulod sa pipilá ka adlaw
akó mohalín na. Ang Pilipinas nagapuyó sa kangitngitan!

Nangagi una ang pipilá ka gutlo nga sultisulti nila, mao
pay pagkanaug ni Don Filipo nga nagaligdong pag-ayo ug na-
gahinuktok.

Quidquid latet, adparebit,
 Nil inultum remanebit.

Mibagting ang orasyon; sa pagkadungóg sa tingog sa lingganay, ang tanán nanghunong, namiya sa ilang mga buhat ug mitukás sa kalo ang mga lalaki: giputól ang awit sa magdadaró nga gikan sa kaumahan, gipahunong ang kalabáw nga iyang gikabay-an ug unya nangadye siyá; ang mga babaye iyahayg pangurús taliwala sa dalan ug gipakutab ang ilang mga ngabil aron gayúd waláy magduhaduha sa ilang pagkahingadye; ang sugaról mihunong paghapoyhapoy sa iyang manok ug nangadye sa *Angelus* aron kaloy-an sa maayong palad; sa kabalayán ang pangadye ginahimo sa hataàs nga tingog... mahilum ang tanáng gahub ug maó day madungóg ang *Ave maria*.

Bisan pa niini, ang Kura nga wala magkuha sa kalo, mitadlas sa dalan nga naglagsik ug nakapahinganghá sa dagháng mga tigulang biyata, labi na gayúd sa pagtan-aw nila nga mipadulong sa baláy sa *Alferez*. Ang mga babaye nga nangadye sa dalan nagtuo nga maayo nang undangon ang kutabkutab sa ilang bababa aron mohalók sa kamót sa Kura, apan si pari Salví wala motagád kanila; niadtong hapon daw wala siya layhi nga mipadaitol sa iyang kamót nga bukugón sa usá ka ilóng kristiyanos aron unya, ingón sa dili lamang tuyuon, iyang ipadailos (sumala sa napaniid ni Donya Consolación) ngadto sa dughan sa usá ka maanindot dalagita nga motikubo aron panalanginan sa pari. Dagway hinungdanon uyamut ang butáng nakalingáw sa iyang hunà-huna kay nalimót man lamang sa mga butáng kaugalingon niya ug sa mga butáng kaugalingon sa Simbahán!

Tuod man, misaká siyá sa hagdan nga naglagsik pag-ayo ug mituktok pagsubsob sa ganghaán sa *Alferez* kinsa migulá nga nagadiyong, sinunód sa iyang asawa nga nagpahiyúm sama sa usá ka kondenada.

—Ah, Padre Kura, adtuon ko unta ikáw karón sa kombinto, kay kanáng kanding daku nga si V . . .

—Adunay butáng hinungdanon uyamut nga buít ko . . .

—Dili ako makatugot nga utasan lamág guba ang akong koral . . . ; kon mobalik ngani, luthangon ko gayúd!

—Kana kon mabuhi pa ikaw hangtud ugma! —miingón ang Kura nga gikutasán ug mipadulong sa sala.

—Kay ngano, nagatuo ka ba nga patyon ako nianang siponon nga pitó da ka bulan? Sa usa nako ka patid, tingalig dili siya hiabutan ug pari!

Si pari Salví misibug ug wala lamang niya tuyoa mitan-aw sa tiil sa *Alferez*.

—Kay kinsa man ugód ang imong gihisgotan? —nangutana ang Kura nga nagakuróg

—Kinsa man diay kon dili kanáng buang dakú nga buít makig-away kanako, rebolber ang gamiton ug sa gilay-on lamang usá ka gatús ka lakang?

—Aw, diáy! —matud sa Kura nga hiulian sa kuyaw, ug unya mipadayon: —Mianhi ako aron pakigsulti kanimo bahin sa usá ka butáng dinalián kaayo.

—Ayáw na akó nianang mga butanga! Dagway sama kaná niadtong duhá mo ka binatonán!

—Kon ang gisugâ sa baláy dili pa lana sa lubí ug ang lobo dili pa kaayo mahugaw, ang *Alferez* nakakitá unta sa kaluspad sa nawóng sa Kura.

—Karón ang kinabuhi sa tanán maó nay nagaungáw ug dakúng kadaut! —mitubág sa si pari Salví sa tingog mahinay.

—Nagaungáw ug dakúng kadaut! —misabát ang *Alferez* nga naluspad; —hinigo ba ugód nga moluthang kanáng batan-ona? . . .

—Dili siyá maóy akong gihisgotan.

—Kinsa man diay?

Ang prayle mitudlo sa ganghaán nga gitakpan dayon sa *Alferez* sa usá ka patid. Naghunahuna siyá nga ang mga kamót walá nay kinahanglan, busa angayán unta nga magkamáng lamang siyá sa yuta sama sa mga mananáp nga tagup-at ang tiil. Gikan sa gawás nabati ang usá ka ngulob nga inubanán ug balikas.

—Mananáp! gibuk-an mo ako sa u'ò! —misinggit ang iyang asawa.

—Karon, isuka ang tanang mong buót isulti — miingón sa Kura ang *Alferex* sa dakúng kalinaw sa buót.

Si pari Salví mitan-aw kaniya ug dugay; unya nangutana nianang tingóg pinaagi sa ilóng nga lagmit gamiton sa prayle nga magawali:

—Nakakitá ba ikáw nga akó nagadagán pagpaingón ko nganhi?

—Bilanggotanan! Gipakaingón ko kadto nga ikaw naghibulos!

—Nan, kon ako milapas sa ingón sa akong katungdanan— mipadayon ang Kura nga wala lamang magkabaná sa sinultiháng binastus sa *Alferex* —tungúd kay adunay mga hinungdan nga dakú uyamut.

—Unya, unsa pa man?... nangutana ang *Alferex* nga miantak sa salóg.

—Ayáw pagdalidaliá!

—Kon maó kaná, nganong nagdalí man ikáw pag-anhi?

Ang Kura midutdot sa *Alferex* ug nangutana sa hagawhaw:

--Wala— ka— ba— makadawát— bag-ong balitá?

Ang *Alferex* miyam-id ug wala motubág.

—Nagpasabút ka nga wala gayúd diáy ing alamag.

—Nagahisgot ba ikaw kang Elías nga kagabii gitagoan sa imong sakristán mayor? —nangutana.

—Dili, walá akó maghisgot nianang mga butanga nga pulós lamang sugilanon -- mituhág ang pari nga naglagot na; —maóy akong gihisgotan ang usá ka dakung kadaut nga nagaangát kanato.

—Nan, p . . .!, sulti ugod dayon!

—Tan-awa! —miingón ang prayle nga nagpahitad ug sa sinultihán nga matinamayon; —sa makausá pa makita mo karón ang kahinungdanon namong mga prayle. Ang katapusang uldog sa among Kapunongan labíng dakug bilí kay sa usa ka *regimiento* nga sundalo; nan, hunàhunà lamang kon unsa ang usá ka kura. . .

Ug unya gihinay ang iyang tingog, ug, sama sa magataho usa ka butang tinago kaayo, mipadayon pagsulti:

—Nasusi nako nga dunay mga tawong nagkasabut sa pagsukol sa Kagamhanan!

Ang *Alferez* nahiigpót sa iyang gilingkoran ug sa dakung katingala mitan-aw sa pari.

—Usá ka makalilisang ug maayong pagkahikay nga pag-alsa batok sa Kagamhanan nga himuon karon gayúng gabhiona.

—Karón gayúng gabhiona!— nahasabát ang *Alferez* nga midam-ag sa Kura; ug unya, human modalagan aron pagkuha sa iyang rebolber ug sable nga gipanab-it sa bungbong, misingit:

—Kinsay akong dakpon? Kinsa?

—Ayáw lamang pagdalídalí; salamat kay akó walá maglangaylangay, may panahon pa kitá; hangtud sa ika 8 pa ang takna . . .

—Hutdon kó silag pangluthang!

—Pamatil Ganina sa hapon, usa ka babaye (ang iyang ngalan dili ko lamang itug-an kay butáng man kini nga tinagoan sa kompisalan) miduol kanako ug misugilon sa tanan. Inighagtok sa a las otso, buthoan nila paglunggob ang kuwartel, tulison ang kombinto, agawon ang sakayán ug pamatyon kitáng tanáng mga Katsila.

Ang *Alferez* nagkabuáng.

—Mao da kana ang gisulti kanako sa babaye — mipadayon ang Kura.

—Mao da kanay iyang gisulti? Na, dakpon kó siya!

—Dili ako makatugot: ang kompisalan mao ang hukmanan ni Bathala nga Hari sa kaluoy.

—Walay Bathala ni Hari sa kaluoy! Dakpon ko gayúd siyá!

—Nagkabuáng hinuon ikaw. Ang angay mong buhaton maó ang pagpangandan; sangkapan mo sa hinagibán ang imong mga sundalo ug bahinbahiná silá sa mga dapít nga agianan; pa dad-ig upát ka buók sa kombinto ug pasidan-i ang mga tawo sa sakayán.

Wala dinhi ang sakayán! Mangayo akóg hinabang sa ubáng mga kuwartel.

—Ayáw, kay, kon maó kaná, himatngonán unya nila ug dili na silá mopadayon sa ilang tuyo. Ang kinahanglanón maó nga hisakpan ta siláng buhi ug unya atong patug-anon, aw, inyong patug-anon, kay ako, sanglit pari, dili angayán mag-apíl-apíl niining mga butanga. Pagbantay lamang pag-ayo, kay niining higayona makakab-ut ikáw mga krus ug mga esterelya; maó da unyay akong pangayuon nga isulát mo nga akó maóy mipasidaán kanimo.

—Isulat ko, Padre, isulat ko kana, ug kinsay nasayud kon hi-piksan ba ikaw usa ka mitra! —mitubág ang *Alferez* nga nagka-tawá sa kalipay ug mitan-aw sa bukton sa iyang sapút sa pagka-*Alferez*.

—Basta baya, ha? Padad-i ako ug upát ka buók sundalo nga dili managsul-ob sa sapút nga sinibíl. Ayaw lamang paglaugás, kay karong gabii, sa ika 8 ang takna, mag-ulán gayúd ang mga krus ug mga estrelya.

Samtang kiní nahitabo didto sa kuwartel; usá ka tawo naga-dagán padulong sa baláy ni Ibarra ug milagsik pagsaka sa hagda-nán.

—Ania ba si ginoo Ibarra? —nangutana si Elías sa binato-nán.

—Atua sa iyang *gabinete*, may buhat.

Si Ibarra, aron paglingáw sa kabangá nga iyang gibati sa la-biháng paabut sa takna sa iyang pakigsulti kang María Clara, mi-sulod ug nagkurí-kurí didto sa iyang *laboratorio*.

—Ah! ikáw ba diáy, Elías? —miingón; —naghandum akó kanimo karón; kagahapon nalimot akó pagpangutana kanimo sa ngalan sa Katsila nga tag-iya sa baláyng gipuy-an sa imong apohán.

—Ginoo, wala ako moanhi sa pakigsulti kanimo bahin ka-nako . . .

—Tan-awa —mipadayon si Ibarra nga wala makamatngon nga gikutasan ang batan-on, ug gidaitol niya sa siga sa kalayo ang pinutol nga kawayan nga iyang gibitbit; —aduna akóy hisu-sihán: kiníng kawayan dili duktan sa kalayo . . .

—Dili kanáng kawayan maóy akong gianhi karón, ginoo Ibarra; mianhi akó aron pag-ingón kanimo nga hipuson mo ang imong mga papel ug kumalagíw ka dinhi sulod sa usá ka gutló.

Si Ibarra mitan-aw kang Elías nga nahingangha, ug sa pag-kakita niya sa nawóng niini nga nagligdong pag-ayo, hibuhián niya ang pinutol sa kawayan nga iyang gibitbit.

—Sunoga ang tanáng mga butáng makapaturók ug katahap sa mga Katsila batok kanimo, ug sulod sa usá ka takna lumikáy ikáw ngadto sa usá ka dapít diín mahilayó ka sa kadaut.

—Ngano man? —nangutana si Ibarra.

—Tagoi pag-ayo ang tanán mong mga butáng mahál

—Apan ngano man?

—Sunoga ang tanáng mga sinulát mo kun mga sinulát alang kanimo; ang labíng waláy hinungdan mahimo nga lainon pagsabút

—Apan, ngano man lagí?

—Ngano? Tungúd kay nasusi nako karón nga pipilá ka tawo mangalsa batok sa Kagamhanan ug kaná ipasangil kanimo aron ikáw madaut.

—Mangalsa? Kinsa may naghikay niana?

—Wala nako masusi kinsay nagpaugda niana; dili pa dugay gikasulti ko ang usá sa mga alaut mga sinuholan alang niana ug nga wala gayud mamati sa akong tambag.

—Ug kanang tawhana wala mosugilon kanimo kinsáy nagsuhol kanila?

—Oo mitug-an, human ako niya pinahi nga dili isaba sa lain ang iyáng tinagoan: ikáw konó maóy nagsuhol.

—Bathala ko! —nakatuwáw si Ibarra nga nalisang.

—Ginoo Ibarra, ayáw pagduhaduha; dili kitá mag-usik sa panahon kay tingali ang pag-alsa himuon karón gayúd nga gabhiona!

Si Ibarra, kansang mga matá nasiga ug kansang mga kamót gitapion sa iyang ulo, daw walá makadungóg sa sulti ni Elías.

—Ang pag-alsa dili na kapugngan — mipadayon kiní; —nalahi na ako, wala nako hihilhi ang mga pangulo niana . . . Likáy, ginoo Ibarra, ampingi ang imong kinabuhi alang sa kaayohan sa imong lungsod!

—Asa man ako mokalagíw? Karóng gabii ginapaabut ako! —miingon si Ibarra nga nagpalandong kang María Clara.

—Adto sa bisan asang lungsod; sa Manila, sa baláy sa usá ka dakung-tawo, apan lakáw gayúd sa laing dapít, aron waláy makaingón nga ikáw maóy naghikay ug nagpalakáw sa pag-alsa!

—Unsay hunahuna mo kon ako hinuon maoy mosumbong niana sa mga punoan?

—Ikáw maóy mosumbong? —matud ni Elías nga mitan-aw kang Ibarra ug misibug; —isipon ka unya unya nga mabudhion ug talawán sa mga tawo nga nangapíl nianang kasamok, ug nganlan ka sa ubán nga usá ka tawong mahuyang ug kabubut-on; dagway ingnon unya nga gipasulod mo silá sa laang aron ikáw maóy mahausbaw sa mga matá sa mga punoan, dagway ingnon unya nga . . .

—Apan, unsa may takus kong himuon?

—Humán ko na ikáw ingna: sunoga ang tanáng mga papel kun sinulát nga may labut kanimo, kumalagiw ka ug magpaabút sa mga hitabó. . .

—Nan, si María Clara? —matud sa batan-on; —dili! —Maa-yo pa nga mamatáy ako una!

Gilubag ni Elías ang iyang mga bukton ug miingón:

—Kon ugaling dili man gayúd mahimo nga ikáw mokalagiw, likayé na lamang nga dili ikáw maóy dat-ugan; pangandam daan alang unya kon sa kapulihay ikáw maóy pasanginlan!

Si Ibarra nalukop ug lingi daw nagkabuáng.

—Kon máo kana, tabangi ugod ako; diha nianang mga karpita anaa nako tipigi ang mga sulát sa akong banay; pilia ang sa akong amahán nga dagway maóy makadaut kanako. Basaha ang mga pirma.

Ug ang batan-on nga nalipong ug nagkabuáng, moukáb ug mosirá sa mga kahón, manghipus sa mga papel, modalidali pag-basa pipila ka sulát, gision ang ubán ug ang ubán usáb tipigan. mokuha ug mga basahon, ukayón niya ang mga dahon niini, ubp. Mao usab ang gibuhát ni Elías, bisan kiní wala kaayo mahasi apan naninguha usab pagtibawas niadtong ilang buhat sama kang Ibarra; apan takulahaw mihunong ang piloto, nasiga ang iyang mga matá, nagsamot hilinghiling sa usá ka papel nga iyang gibithit ug nangutana sa tingog nga nagpanguróg.

—Nakailá ba ang imong banay kang Don Pedro Eibarramendía?

—Nakailá kaayo! —mitubág si Ibarra nga miukáb sa usá ka kahón diín iyang gikuha ang usá ka bugkos nga papel; —apohán ko siyá sa tuhod!

—Apohán mo sa tuhod si Don Pedro Eibarramendía? —miusáb pagpangutana si Elías kansang nawóng nalagúm ug nalain.

—Oo, —mitubag si Ibarra nga wala kaayo makamatngon;— gimubo namo ang bansagon kay hataás man.

—*Vascongado* kadto siya, no? —misuná si Elías nga miduol sa batan-on.

—Oo, *Vascongado*; apan, naunsa ka man? —nangutana si Ibarra nga nahibulong.

—Si Elías nangumo, ang kumo giduót sa iyang agtang ug mitan-aw kang Crisóstomo, nga misibug sa pagtan-aw sa nawóng sa piloto.

—Nasayud ka bá kinsa kadto si Don Pedro Eibarramendía? —nangutana si Elías sa tingog lugos nadungóg. — Si Don Pedro Eibarramendía mao kadtong banyagang Katsila nga nagbutang-butang sa akong apohán ug maóy ginikanan sa tanan namong mga kadaut. . . Gipangita ko ang iyang bansagon, ug ikáw gitugyan karón ni Bathala sa akong mga kamót . . . Karon, bayre ang mga kadaut nga among giantus!

Si Crisóstomo mitan-aw nga nalisang kang Elías, apan giyug-yog niini ang iyang bukton ug ang piloto misulti sa tingog masulub-on ayan nagpanguróg sa kasilag:

—Tan-awa, tan-awa ako pag-ayo kon nagaantus ba dagkung mga kaguól, ug ikáw nagapuyó nga malipayon, nahagugma sa usá ka dalaga, aduna kay bahandi ug panimaláy, ginatamúd, nabuhi . . . nabuhi ikáw!

Nawad-an sa kabuot, si Elías midalagan padulong sa dapít nga gibutangán sa mga hinagibán nga tinigum, apan igo lamang nakahulbot duha ka baraw, kiní iyang gibuhián ug mitan-aw kang Ibarra sama sa buang; si Ibarra wala mahaglihok.

—Unsa ugód untay akong buhaton? —nagkanayón, ug midalí pagkanaug sa baláy ni Ibarra.

ANG KAGUN-OB

Didto sa lawák-kan-anán nanihapon si Kapitán Tiyago, si Linares ug si iya Isabel; sukód sa hawánan nadungóg ang mga hinagtik sa mga pinggan ug mga kubyertos. Si María Clara miingon nga wala siyá ganang mokaon ug milingkod sa piyano inubanán si Sinang kinsa nagsamot hung hong kaniya mga pulong nga silá dang duháy nakasabút, samtang si pari Salví daw gigil-a-asán nagsamot suroysuroy sa hawanán.

Dili tungúd kay si María Clara nga bag-o lamang naayo wala batiag gutom; ang hinungdan sa wala niya pagpanihapon mao kay nagpaabút man sa usá ka tawo, ug gipahamuslan niya ang higayon nga si Linares nanihapon.

--Tan awa da ugód kon dili ba kanáng pantasma mopabilin dinhi hangtud sa a las otso — mihung hong si Sinang nga mitudlo sa Kura; —nianang taknaa maoy *iyang* ianhi. Kana nabu-ang usab kanimo sama kang Linares.

Si María Clara mitan-aw daw nalisang sa iyang higala. Kiní wala lamang makamatngon ug mipadayon sa iyang tabí nga dili maapás:

--Ah! nahibaló na diáy akó nganong dili siyá modagkot ug sugá sa kombinto! Nasayud ka ba? Sukád sa imong pagkasakit ang duhá ka lamparahán nga iyang gipadakutan, gipapalong na usab karon . . . Apan tan-awa da ugód kon naunsa kanáng iyang nawóng ug mga matá!

Niadtong higayona mihagtok ang a las otso sa orasán sa baláy. Ang Kura nahakugmat ug milingkod sa usá ka suók.

—Ania na siya! —miingón si Sinang dungán ang paglusi kang María Clara: —nakadungóg ka?

Ang lingganay sa simbahán mibagting sa ikawalóng takna sa gabii ug ang tanán nanindog aron pagpangadye; si pari Salví nanabtan sa tingog mahinay ug nagpanguróg, apan, sanglit ang

tagsatagsa iyahayg palakáw sa kaugalingong hunahuna, waláy nagtagád niádto.

Igo lamang nahumán ang pangadye, nahitungha si Ibarra. Ang batan-on nagbangután ug labihán kamasulub-on sa iyang nawóng nga si María Clara, sa pagkakita kaniya, mitindog ug misugat aron pagpangutana unta kon naunsa siya, apan niádto gayung higayona nadungog butó sa mga pusíl nga nanagdungan. Si Ibarra nahaurong, naliraw ang iyang mga matá ug walá makatingog. Ang Kura mipasalikúb luyó sa usá ka haligi. Nabati pag-usáb mga butóbutó gikan sa may kombinto, ug unya mga singgit; may mga tawo nga nanaglumba pagdalagan. Si Kapitán Tiyago, si iya Isabel ug si Linares nanag-ilog sa sala dungán ang pagsinggit nga *tulisán, tulisán!* Si Andeng misunód kaniya nga nagwarawara sa tugsok ug midalagan padulong kang María Clara.

Si iya Isabel miluhód, mihilak ug nangadye sa *kyrie eleyson*; si Kapitán Tiyago, nga naluspad ug nagakuróg, nagabitbit ug atáy sa manók nga tinuhog sa usá ka tenedor ug samtang nagahilák giutas ug dudho sa Birhen sa Antipolo; si Linares nahitungha punó ang baba sa kan-on nga walá pa mausap ug nagabitbit ug kutsara; si Sinang ug si María Clara nanaggakus; ang bugtong wala maglihok, daw nahimong bató, maó si Crisóstomo nga naluspad uyamut.

Ang mga singgit ug mga hinagpák nagpadayon, ang mga tamboanan gipanakpan pagkalít, nadungóg ang tingog sa mga pito, usahay ang butó sa usá ka pusíl.

—*Christe eleyson!* Santiago, matuman gayud ang ginatag-na... takpi ang mga tamboanan!— nagkanayón si iya Isabel.

—Mohatag ako kalim-an ka bombang dagku ug duha ka *misa de gracia!*— mitubág usáb si Kapitán Tiyago;— *ora pro nobis!*

Sa nagdtongadto mikaylap kahilum nga makalilisang... Nadungóg ang tingog sa *Alferez* nga misinggit samtang nagadagán:

—Padre Kura! Padre Salví! Kanaug ngarí!

—*Miserere!* ang *Alferez* nangayog kompisyon!— misinggit si iya Isabel.

—Nasamad ba ang *Alferez?*— nangutana sa katapusan si Linares;— Ah !!!

Ug karon nakamatngon na siya nga wala pa diáy niya mausap ang kan-on nga didto sa iyang baba.

—Padre Kura, kanaug ngarí! Walá na kitáy kahadlokán!— mipadayon pagsinggit ang *Alferez*.

Sa katapusan, si pari Salví, nga naluspad uyamut, migula sa luyó sa haligi nga iyang gitagoan ug nanaug sa hagdanán.

—Ang *Alferez* gipatáy sa mga tulisán! María, Sinang, panulod kamó sa lawák ug trangkahi ninyo pag-ayo ang ganghaán! *Kyrie eleyson!*

Si Ibarra mipadulong usáb sa hagdanán bisan gipugngan siyá ni iya Isabel nga miingón:

—Ayáw pagkanaug kay walá ka pang kakompisál, ayáw gayúd!

Ang buotang tigulang higalang hinasa kanhi sa inahan ni Ibarra.

Apan ang batan-on nanaug gayúd; gipakaingón niya nga ang tibuók baláy nagatuyok ug siyá walá magatunób sa salóg. Nagasiyok ang iyang mga dalunggan, ang iyang mga paa halus dili masakwat ug dili makatultol paglakang: sa iyang mga matá nanagbanusbanus pagtunggha ang dugo, ang kahayag ug kangitngit.

Bisan mahayag uyamut ang Bulan sa langit, ang batan-on nahipangdol sa mga bató ug mga kahoy sa dalan nga mamin-gaw diín waláy usá ka tawo nga nagtikáwtikáw.

Duol sa kuwartel nakita niya ang pipilá ka sibil nga nagbitbit mga pusíl nga tinaurag bayonita, nanagsultisulti sa dakúng kadasig, ug tungúd niini wala siya hialinggatí nga miagi didto.

Gikan sa itaas sa tribunal nabati ang hinagpak sa mga bunál, mga siyagit, mga agulo ug mga balikas: ang tingog sa *Alferez* milutáw gayúd sa tanán.

—Halá, ibalhog sa sipó! Butangíg pikít ang mga kamót! Luthangon ang molihok! Sarhinto, magbutáng kag mga sundalo nga managbantay dinhi! Karon waláy magsuroysuroy sa kadalanan, bisan si Bathala! Kapitán, ayáw pagkatulog!

Si Ibarra milagsik paglakáw padulong sa iyang baláy; gihulát siyá sa iyang mga suluguón nga walá manghimutáng.

—Siyahi ninyo ang labíng maayong kabayo ug unya pangatulo kamó!— matud niya.

Misulod siya sa iyang lawák ug gidalidali paghikay ang iyang malita. Giukáb ang usá ka sudlanáng puthaw, gikuha didto ang tanang salapi nga iyang hingkit-an ug gisulod sa usa ka puntil. Gipanghipus ang iyang mga pahiyas, gitangtang ang usa ka hulagway ni María Clara, ug, human moluklok usa ka baraw ug usa ka rebolber, miduol sa *armario* nga gisudlan sa iyang mga kasangkapan.

Niadtong higayona nadungóg ang tutuló ka tuktok nga makusóg sa ganghaán.

—Kinsa kaná?— nangutana si Ibarra sa tingog makahahadlok.

—Sa ngalan sa Hari, buksi dayon ang imong ganghaán, kay, kon dili, among lungkabon! —mitubág sa kinatsilá ang usá ka tawo nga mainggit ug tingog.

Si Ibarra mitan-aw ngadto sa tamboanan; misiga ang iyang mga matá ug gilayón gibingat ang gatilyo sa iyang rebolber; apan dihádihá dayon nausáb ang iyang hunahuna, gibutáng ang iyang mga hinagibán ug miduol sa ganghaán aron maóy mangunay pagbukás igo gayud nga nanugok ang iyang mga sulu-guón.

Dihadiha gigunitan siya sa tutuló ka sibil.

—Sa ngalan sa Hari, dakpon ikaw namo!— matud sa sar-hinto.

—Ngano man?

—Sultihan da ikáw didto ngano; ginadilí kanamo ang pag-sugilon niana.

Ang batan-on mipalandong makadiyót, ug tungúd kay dili man kahá siyá buút nga hisusihán sa mga sundalo ang iyang pangandam sa pagkalagíw, mikuha sa iyang kalo ug miingón:

—Anaa akó sa imong pagbuút! Tingali dili akó madugay didto.

—Kon ikáw mosaad nga dili modalagan, dili ko ipagapus ang imong mga kamót: gikaluoy kiní kanimo sa *Alferez*; apan kon ikáw modalagan...

Si Ibarra miubán ug nanghibilín ang iyang mga suluguón nga nangalisang uyamut.

Samtang kiní nahitabo, unsay gidangat ni Elías?

Sa pagkanaug niya sa baláy ni Crisóstomo, sama sa usá ka buang, mipataka lamag dalagan. Milat-as sa kaumahan ug nahia-

bút sa kalibonán nga gikutasán ug naghangús; milikáy sa kabalayan sa lungsod, milikáy sa kahayag, dili mahagugma nga danagan sa Bulan ug misuot sa mamingawng kakahoyán. Didto mohunong siyá usahay ug usahay usáb mosuot sa mga agianan nga malisúd, mosandig sa punoan sa mga dagkung kahoy, magapus sa mga sagbut sa lasáng, motan-aw ngadto sa lungsod nga, dinanagan sa Bulan, nagahaklad sa dakúng patag ug nagpaaray sa lapyahán sa dagat. Nanglupad ang mga langgam nga nangahukaw sa ilang pagkatulog; mga dagkung kabúg, mga ngiwngiw ug mga wakwak nanagtapon pagbatog sa kasangahan sa mga kahoy, nagpabati sa ilang malanggis nga tingog ug naminaw kaniyà daw nanghibulong. Apan si Elías wala makadungog ni motan-aw kanila. Gipakaingón niya nga siyá ginagukód sa anino sa iyang mga katigulangan nga nangasuko kaniya; sa tagsa-tagsa ka sangá sa mga kahoy daw nakita niya ang makalilisang bukág nga gisudlan sa ulo nga nagkadugo ni Bálát, sumala sa gisugilon kaniya sa iyang amahán; gipakaingón niya nga sa tanáng mga punoan sa kahoy iyang hisingdolán ang lawas nga patáy niadtong iyang apohán nga babaye; daw pagahikit-an niya sa kangitngitan nga nagatabyogtabyog ang kabukogán sa lawas sa iyang apoháng lalaki... ug kadtong mga bukóg, kadtong tigulang babaye ug kadtong ulo nga nagkadugo nagkanayón kaniya; talawán, talawán!

Si Elías migulá sa kalibonán, midalagan ug milugsong ngadto sa dagat, ug didto sa baybayon nagsamot dagandagan nga nagahangús; apan didto sa halayo, sa taliwala sa lawód diin ang kahayag sa Bulan daw gisalibhan sa usa ka gabon, ingón ug nakita niya ang usá ka anino nga mituybo ug nagalambalamba sa kahanginan: maó ang anino sa iyang igsuong babaye kansang dughan nagkadugo, dinunghay ang mga buhók nga ginapalidpalid sa hangin.

Si Elías miluhód sa kabalasan.

—Ikáw, ikáw usáb diáy!— nagkanayón pinatuybo ang mga bukton.

Apan unya mitindog siya, tinutok gihapon ang mga mata ngadto niadtong gabon, miduol ug miubog sa tubig daw adunay tawo nga giapas. Misubay siyá niadtong hanayhay nga lugsungón nga nahimo tungúd sa mga balas nga nanagtipun-og didto; halayó na siyá sa daplin, ang tubig tagihawák na, ug nagapadayon,

nagapadayon paglakaw daw gilumáy sa usá ka kalág nga nagpangamáy kaniya. Ang tubig miabút na sa iyang dughan... apan nadungóg mga butóbutó sa pusíl, nahanaw ang pantasma nga iyang giapas, ug ang batan-on nakamatngon nga nagaubong diáy siyá sa tubig. Salamat sa kahilum sa kagabhion ug sa kalinaw sa hangin, ang mga butóbutó nabati niya pag-ayo. Mihunong siya, mihinuktok ug nakamatngon nga nagahumol sa tubig; wala mokuya ang tubig sa linaw ug nalantaw pa niya ang mga sugá sa mga payág sa mga mananagát.

Mibalik siyá sa daplin ug mipadulong sa lungsod, apan walá masayud unsay adtuon.

Sa lungsod daw waláy usá nga nagapuyó: ang kabalayán pulós tinakpan; ang mga mananáp usáb, ang mga iró nga sabúg manag-ulang sa gabii, nanago ug nangahadlok. Ang maluspad nga kahayag sa Bulan nakadugang sa kamingaw ug kasubó.

Sanglit nahadlok siyá nga ihinagbo sa mga sibíl, nagsuót-suót sa mga tanaman ug didto sa usá niining mga tanaman ingón ug diháy iyang hialinggatán nga panagway sa duhá ka tawo; apan mipadayon siyá paglakaw, ug, humán molakad sa mga korál ug moluwák sa mga paríl, humán sa labiháng kahago, nahabút sa pikas nga daplin sa lungsod ug mipadulong sa baláy ni Crisóstomo. Sa ganghaán nanagtapok ang mga suluguón, nanaghisgot ug nangasubó nga gidakóp ang ilang agalon.

Sa pagkasayud niya sa nahitabó, si Elías milakaw, milipót sa luyó sa baláy, miluwák sa paríl, mikatkat sa tamboanan ug misulod sa *gabinete* diin nagasigá gihapon ang kandila nga gibiyaan ni Ibarra.

Nakita ni Elías ang mga papel ug mga basahón; nakita usáb niya ang mga hinagibán ug ang mga puntil nga gisudlan sa salapi ug mga pahiyas. Gihinumdumán niya ang nahitabo didto, ug sa pagtan-aw niadtong daghang mga papel nga makadaut kang Ibarra, nakahunáhuná siyá nga iyang panghipuson, isalibáy sa tamboanan ug ilubóng.

Midung-aw siyá sa tamboanan, ug, dinan-agan sa kahayag sa Bulan, nakita niya duhá ka sibíl nga inubanán ug usá ka tawo nga pinalihog: ang mga bayonita ug mga kalo nagpangidlap.

Dinhi nakahunahuna siya usa ka paagi: nagpundok siyág mga sapút ug mga papel sa taliwala sa *gabinete*, gibuboaan niya

sa gas sa kingké ug unya iyang gisilabán. Gitakín niya pagdali ang mga hinagihán, nakita niya ang hulagway ni María Clara, nagduhaduha makadiyót... gisulod niya sa usa ka puntil, gidála niya kadtong tanán ug milayát siya sa tamboanan.

Panahón na gayud, kay ang ganghaán gilungkab sa mga sibíl.

—Pasagdi kamí nga manaká aron pagsikop sa mga papel sa imong agalon!— matud sa *directorcillo*.

—Duna ba kamoy pananghid? Kon wala, dili kamó maka-saká— matud sa usa ka tigulang.

Apan ang mga sundalo nanaká gayúd, humán paiwaya ug kulataha ang mga suluguón... apan ang tibuók baláy miusá lamang pagpuot sa asó ug daghang mga siga nanggula gikan sa sala, nagtilaptilap sa mga ganghaán ug mga tamboanan.

—Sunog! Sunog! Kalayo!— naninggit ang tanán.

Ang tanán nanag-ilog pagsaká, tagsatagsa iyahayg paningkamot pagluwás bisan unsang butáng kutob sa ilang mahimo, apan ang kalayo miabút sa gamáyng *laboratorio* ug misilaub ang mga butáng didto nga ilabón dayon sa kalayo. Ang mga sibíl napolit pagsibug; giabungan sila sa kalayo nga nagadahunóg ug milamóy sa tanán nga iyang hiagián. Dili igo ang pagkuhag tubig sa atabay; ang tanán naniyagit, ang tanán nangayog hinabang apan waláy usá nga midugok. Ang kalayo mikaylap sa ubáng mga lawák ug mituybo sa langit dungán sa mabagáng asó nga nanaglubid sa itaas. Wala madugay, ang tibuók baláy gilamóy sa kalayo, ang hangin nga napagba na, mikusóg paghurós; gikan sa halayó nanugok pipilá ka mga magbabaul, apan kiní silá nanghiabút didto nga naghinan-aw na lamang sa makalilisang daub ug sa pagkapagtong niadtong baláyng karaan nga sulod sa dugayng panahon walá gayúd abutá ug kaudat.

ANG ISULTI UG ANG TUHOAN SA MGA TAWO

Sa katapusan miabút ang kabuntagon.

Ang dalan diín mahimutáng ang kuwartel ug ang tribunal nagamingáw gihapon; ang mga baláy daw pulós waláy mga tawo. Apan bisan pa, may usá ka tamboanan nga milugan-ub ug natukás, ug unya miguho ang úlo sa usá ka bata nga mitambo, milili ug nalukóp ug tan-aw... *plás!* nabati ang hinagpak sa usa ka sinilas nga gipalpal sa dapít nga kinahumkan sa lawas sa tawo; mikulima ang nawóng sa bata, gipiyong ang iyang mga matá, mipahawa siya ug ang tamboanan gitakpan pagbalik.

Apan aduna nay miuna pagpanambo; kadtong kabanha sa pagtukás ug pagtak-op sa tamboanan dagwáy hidunggan sa mga silingan kay may lain na man usáb nga tamboanang gitukás paghinay ug didto miguho daw nagaukóy ang ulo sa usá ka tigulang babaye nga nangunót ug nangyakob na: kadtong babayhana maó si *Hermana* Puté, ang nakagubút pag-ayo sa mga tawo sa simbahan samtang nagawali si pari Dámaso. Dinhi sa kalibutan, ang mga bata ug mga tigulang babaye maó ang larawan sa pagkamaduki-dukión: ang nanghiuná tungúd sa ilang tinguha sa pagkasayud, ang nanghiulahí tungúd sa ilang tinguha sa paghandum sa nangagi.

Tingali waláy nangahas pagdapi ug sinilas sa tigulang kay wala man siya mopahawa sa tamboanan, milantaw sa unahan nga nagadiyong, milimugmog, mikulihad ug unya nangurús. Sa baláy nga atbang gihinayhinayan usáb pagtukás ang usá ka tamboanan nga gamáy ug miguho ang úlo ni *Hermana* Rufa, kadtong biyata nga dili molimbong ug dili usáb palimbong. Ang duhá ka babaye nagtinan-awáy makadiyót, isigpahiyúm, nagsinyasáy ug unya nangurús silá pag-usáb.

—Hesús! sama gayúd sa usá ka *misa de gracia*, daw kastilyo!— miingón si *Hermana* Rufa.

—Sukád sa pagtulis ni Bálát sa lungsod, walá akó mahandom ug gabii nga sama— mitubág si *Hermana Puté*.

—Kadaghang butóbutó! Ginaingón nga maó ang mga kaban ni Pablo-tigulang.

—Mga tulisán diáy? Dili mahimo! Ginaingón hinuon nga maó ang mga kuwadrilyero batok sa mga sibíl, busa gidakóp si Don Filipino.

—*Sanctus Deus!* Ginaingón nga magkadiyutay-diyutay may napulog-upát gayúd nga patáy.

Nag-anám kabukás ang ubáng mga tamboanan, ug didto lain na usáb ang mga tawo nga nanambo, naghatagáy ug katahuran ug nanagsulti-sulti bahin sa nahitabó sa miaging gabii.

Sa kahayag sa kabuntagon, nga nagdalág mga tilimad-on nga niadtong adlaw dili magaulán, nalantaw sa layó ang mga sibíl nga nag-utas balikbalik, lugos lamang mailá daw mga animo.

—Atua na usáy laing minatáy?— matud sa usá ka tawo nga nanambo.

—Usá da? Duhá ang akong nakita.

—Ug akó . . . apan, aníbi ako sa walá kamó masayud kon unsay nahitabó kagabii!— matud sa usá ka tawo nga may panagway sa mabugalbugalón.

—Mga kuwadrilyero ugód kadto!

—Dili; ang mga sibíl hinuon nga nanukol sa ilang mga punoan!

—Ang mga sibíl nanukol? Ang kura hinuon ug ang *Alferez* nga nanag-away!

—Nianang tanán waláy usá nga matuod— matud sa unang nangutana;— ang nahitabó maó nga ang mga Insik nangalsa.

Ug gitakpan pagbalik ang iyang tamboanan.

—Ang mga Insik!— nanabát ang tanán nga nanghingangaha.

—Bantug da kay waláy usá kanila nga napakita karón!

—Nangamatay tingali siláng tanán.

—Daan pa gayúd akong may himatikdan nga aduna siláy daután nga buhaton. Kagahapon...

—Natag-an ko na kanáng daan. Kagabii lamang...

—Kaanugon!— matud ni *Hermana Rufa*— kaanugon nga nangamatay siláng tanán sa walá pa ang Pasko, nga maóy ipanghatag nila sa ilang mga gasa... Gihulát unta kadto nila ang Bag-ong Tuig...

Sa hinayhinay, ang dalan nag-anám kasadya: ang unang nanggula maó ang mga iró, mga manók, mga baboy ug mga pati; humán niini, misunód ang pipilá ka mga bata nga bulingót ug nagkagidlay, nanagkuptanay sa bukton ug nagpanaganá pagduól ngadto sa kuwartel; unya misunód usáb ang pipilá ka tigulang babaye nga nanagbugkos ug panyo sa ulo ug binaliktos sa ilalum sa suláng, nanagbitbit dagkung mga rosaryohan, nagpulpangadye aron dili santaon sa mga sundalo. Diháng nakita na nga mahimo diáy paggulá sa dalan nga dili luthangon, nanguhuo pagsugod ang mga lalaki, nanaghinay paglakát nga nami-naklid aron ingnon nga walá siláy tinguha sa pagkasayud sa nahitabó sa miaging gabii. Sa sinugdan, ang ilang lakatlakat diha da himoa tungúd sa ilang balay, naghulohapyod sa manók; unya gisulayán nila pag-iróg-irog sa unahan, maghunonghunong usahay, hangtud nga sa nadugay na nangabút na gayúd silá sa atbang sa tribunal.

Sa gidangtan nag napulog-limá ka gutlo, lain na usáng mga balitá ang nadungog. Si Ibarra, ubán sa iyang mga suluguón, buút unta konó mokawat kang María Clara, ug kiní gipanalipdan ni Kapitán Tiyago ug gihinabangan sa *Guardia Civil*.

Ang gidaghanón sa mga patáy dili na napulog-upát kon dili katloán; si Kapitán Tiyago samarán ug niadtong adlawa mogikan dayon ubán sa iyang banay padulong sa Manila.

Nakapakugmat kaayo sa mga tawo ang pag-abút sa duhá ka kuwadrilyero nga nanagyayong usá ka butáng may panagway sa tawo linuwan sa usá ka langkapan, sinunód ug usá ka sibil. Hisayran dayon nga gikan silá sa kombinto; tungúd sa hitsura sa mga tíil nga nanagbitáy, may usá ka tawong mibanabana kinsa kadtong giyayongan; sa layolayo gitino na nga maó gayúd kadtong tawhana; sa unahan, ang gidaghanón sa mga minatáy napilo na ug nahimong tutuló sama sa katingalahan sa *Santísima Trinidad*; unya nahitabo pag-usáb ang katingalahan nga gihimo ni Hesukristo sa pipilá ka buók mga pan ug isda, ug ang gidaghanón sa mga patáy nahimo nang katloag-waló.

Sa pagbagting sa *a las siete y media*, nga maóy pag-abút sa ubáng mga sibíl gikan sa mga lungsod nga silingan, ang balitá nga nadungog hayag ug maayo nang pagkaasoy.

—Gikan pa gayúd akó sa tribunal diín nakita nako nga gisulod sa atub si Don Filipo ug si Don Crisóstomo— matud sa usá ka tawo kang *Hermana Puté*;— gikasulti ko ang usá sa mga kuwadrilyero nga nanagbantay. Nasayud ako mga si Bruno, ang anák niadtong gisilotan nga patyon sa puspup, mitug-an sa tanán kagabii. Sumala sa hisayran mo, si María Clara minyuon ni Kapitán Tiyago nianang batan-ong Katsila; si Don Crisóstomo nga nasukó niini buút manima'ús ug patyon unta niya ang tanáng mga Katsila, hangtud ang kura; kagabii gisulong nila ang kuwartel ug ang kombinto; ug salamat ngani, tungúd sa kaluoy ni Bathala, ang kura didto hiatli sa baláy ni Kapitán Tiyago. Ginaingón nga adunay daghan nga nanagpakaikeyas. Ang baláy ni Don Crisóstomo gisunog sa mga sibíl, ug kon walá pa siyá mauna pagdakóp tingali sunugon usáb unta.

—Gisunog ang iyang baláy?

—Gidakóp ang tanán niyang mga binatonán. Tan-awa kon dili ba sukád dinhi makita pa ang asól— matud sa nagsugilon nga miduol sa tamboanan;— ang tanáng gikan didto nanagpakadalá mga balitá nga masulub-on.

Ang tanán nang'antaw sa dapít nga gitudlo sa tawo: usá ka pudyot nga asó naghinayhinay pa pagtuybo sa langit. Niadtong tanáng mga hisgothisgot adunay mga pulong maloluy-on ug aduna usab ing makadaut.

—Alaut nga batan-on!— matud sa usá ka tigulang lalaki, ang bana ni *Hermana Puté*.

—Oo!— mitubag kiní;— apan hunahunaa nga kagahapon wala siyá magpamisa sa kalág sa iyang amahán, nga waláy duhaduha nagkinahanglan niana labáw kay sa ubán.

—Apan, Puté, dili ka ba ugód maluoy...?

—Maluoy sa mga *excomulgado*? Salá ang pagka'luoy sa mga kaaway ni Bathala, matud pa sa mga kura. Nahanumdom ka? Didto sa kalubngan nagsuroysuroy siyá sama sa pagsuroysuroy sa usá ka dapít nga hipusanan sa mga hayop!

—Apan ang hipusanan sa mga hayop ug ang kalubngan magsama da man bitaw— mitubág ang tigulang lalaki;— ugaling

kay sa kalubngan usá ka man ka mananáp ang pasudlon...

—Halá!— gisinggitán siya ni *Hermana* Puté;— ikáw gayúd molaban pa sa usá ka tawo nga dayág na kaayong gisolotan ni Bathala. Paminawa unya kon dili ba dakpon ka usáb. Halá, sulaya ang usá ka baláy nga mahugno nal

Ang tigulang mihilum sa pagkadungóg sa mga katarungan nga gipahayag sa iyang asawa.

—Oo!— mipadayon ang tigulang babaye;— humán niya bunali si pari Dámaso, maó na lamay nakulang mga patyon niya si pari Salví.

—Apan dili ikáw makalimúd nga siyá buotan sa gamáy pa.

—Oo, buotan lagí— mitubág ang tigulang;— apan miadto sa Espanya; ang tanáng mangadto sa Espanya mangahimong irihis, pulong pa sa mga kura.

—Ohóy!— mitubág ang bana nga nakakitag higayon sa pagpakabalús;— ang kura diáy, ang tanáng mga kura, ang Arsobispo, ang Papa ug ang Birhen, dili ba taga-Espanya? Abá! mga irihis diáy usáb silá? Abá!

Salamat ugaling sa pag-abút sa usá ka binatonáng babaye nga nagadagán, nahasi ug naluspad, si *Hermana* Puté naluwás sa kalisúd ug ang lantugi naputól.

—Adunay naghikog sa lagwerta sa baláy nga silingan!— matud sa binatonán nga gikutasán.

—Naghikog!— nagdúngan pagsabát ang tanán punó sa kalisang.

Ang mga babaye iyahayg pangurús; waláy usá nga nahag-
lihók sa gilingkoran.

—Oo— mipadayon ang binatonán nga nagakuróg;— manguha unta akóg mga gisantis... milili akó sa lagwerta sa among silingan aron pagsusi kon dihá ba si... nakita ko ang usá ka tawo nga nagtabyogtabyog; gipakaingón ko kadto nga maó si Teo, ang binatonán nga maghatagán kanako ug... miduól akó aron unta pag... pagkuhág mga gisantis, ug nakita ko nga dili diáy siyá kon dili lain, usá ka minatáy; midalagan akó ug...

—Tan-awon ta!— miingón ang tigulang lalaki nga mitindog;— tultoli kamí.

—Ayaw pag-adto!— gisinggitán siyá ni *Hermana Puté* ug gigunitan sa sinina;— hitaboán ikáw ug kadaut! Naghikog siyá? Na, pasagdi lamang!

—Pasagdi akó nga motan-aw kaniya, Puté; lakáw, Juan, ipahibaló didto sa tribunal; tingali buhi pa kaná.

Ug miadto siyá sa lagwerta nunót ang binatonáng babaye nga nagpaluxó kaniya; ang mga babaye ug si *Hermana Puté* nangnunot usab punó sa kahadlok ug sa kahinam sa pagtan-aw.

—Atua siya, senyor— matud sa binatonan nga mihunong ug mitudlo.

Ang panón mihunong sa layó-layó ug ilang gipasagdan nga miduól ang tigulang.

Usá ka lawas sa tawo nga nagabitáy sa sangá sa usá ka pu noang santol nagtabyogtabyog hinuyóp sa hinuyuhoy sa hangin. Gisud-ong ug taúdaúd sa tigulang; nakita niya kadtong mga tül ug mga bukton nga nangiwi, ang sapút nga nagkabulingit ug ang ulo nga nagdungilô.

—Kinahanglan dili ta kaná pagtandugon hangtud sa pag-abút sa mga punoan— miingón ang tigulang sa kusóg nga tingog;— migahi na siyá; dugay na kanáng namatáy.

Ang mga babaye mihinayhinay pagpanúol.

—Maó man kaná ang silingan nga nagapuyó niadtong gamáyng baláy, kadtong miabút ngani may duhá na ka semana karón; tan-awa ninyo ang ulát sa iyang nawóng.

—*Ave María!*— matud sa pipilá ka babaye.

—Pangadyean ta ang iyang kalág!— misakna ang usá ka dalaga tapus niya tan-awa pag-ayo ang minatáy.

—Hungóg, irihis!— gibadlong siyá ni *Hermana Puté*;— walá ba ikáw masayud sa gisulti ni pari Dámaso? Ang pagpangadye pahanungód sa kalág sa usá ka kondinado maóy usá ka pagbagit kang Bathala; ang maghikog mahiambak gayúd sa ispidno. busa dili siyá ilubóng sa yuta nga *sagrado*.

Ug unya misumpay pa gayúd:

—Daan pa lagí akó nga kanáng tawhana daután gayúd ug sangputanan; walá gayúd nako masusi unsay iyang pangita.

—Makaduhá ko siyá hikít-i nga nakigsulti sa sakristán mayor— matud sa usá ka dalaga.

—Apan dili dagway aron pagpangompisál ni paghatag ug pamisa!

Nanugok ang mga silingan ug ubáy-ubáy ang mga tawo nga miliyóng sa minatáy nga nagtabyogtabyog gihapon. Tapus molabáy ang tungá sa takna miabút ang usá ka algwasíl, ang *directorcillo* ug duhá ka kuwadrilyero; ang minatáy gihugos ni-ning nanghiulahí ug gipahamutang sa usá ka langkapan.

—Ang mga tawo nanagdali sa kamatayon— matud sa *directorcillo* nga nagkatawá samtang mikuha sa dagang nga iyang gisang-at ibabáw sa dalunggan.

Gilikwadlikwad niya pagpangutana ang pipilá ka tawo, gipa-soy ang binatonáng babaye nga buút niya bikton ug sulti aron masugapot pagtubág, usahay iyang sigaan sa matá, usahay hulga-on, usahay pasanginlan ug mga pulong walá isulti sa alaut, ug dihá nga gipakaingón niini nga mahibalhog na gayúd siyá sa bilangoán, mihilak ug sa nadugay sa mitug-an nga dili diáy gisantís ang iyang giadto didto kon dili... ug gigawi niyang saksi si Teo.

Samtang ang binatonáng babaye gisukótsukót sa *directorcillo*, usá ka magbabaul nga nagkalo ug halapád nga takukong ug may dakúng patsi sa liog, naghilinghiling sa minatáy ug sa pisi.

Ang kalagúm sa nawóng sa minatáy sama da sa kalagúm sa ubáng bahin sa iyang lawas; sa ibabáw sa gihiktan sa pisi may mga garás ug duhá ka labúd nga gagmay; ang mga lukót sa pisi maputi ug waláy dugó. Ang madukidukiót nga magbabaul mi-hilíng pag-ayo sa sinina ug sa kalsónis ug nakamatngon nga napulós abóg ug bag-ong nagisian; apan ang labí gayúd nga nakapahibulong kaniya maó ang mga bunga sa amorsiko nga nana-pút hangtud sa asintos sa sinina.

—Unsáy imong gihiíng? —gipangutana siya sa *directorcillo*.

—Gitan-aw ko, senyor, kon hiilhan ko ba siya— mitubág nga mitukás ug diyutay sa kalo, kun sa laing pagkasulti, gipayungyong niya pag-ayo ang iyang takukong.

—Apan wala ka ba makadungóg nga kanáng tawhana gin-ganlan si Lucas? Natulog ba ugód ikáw?

Ang tanán nangatawa. Ang magbabaul, nga naulawan, mi-

sulti pipilá ka pulong, ug unya milakáw nga nagdukó ug naghinay.

Oy! asa ikáw padulong?— gisinggitán siyá sa tigulang;— dili kaná maóy agianan padulong sa gulá; agianan kana ngadto sa baláy sa naghikog.

—Natúlog gihapon kanáng tawhanal— miingón ang *directorillo* nga nagbiaybiay;— kinahanglan bubuan siyá ug usá ka balde nga tubig.

Ang mga tawo mibalik pagpangatawa.

Ang magbabaul mihalín sa dapít diín siyá naulawan ug mipadulong sa simbahán. Didto sa sakristiya nangutana sa sakristán mayor.

—Natúlog pa!— gisingkahan siya pagtubág;— walá ka ba masayud nga ang kombinto gitulis kagabii?

—Hulatón ko nga magmatá siyá.

Gitan-aw siyá sa mga sakristán nianang tinan-awán sa mga tawo nga nangaanad sa mangil-ad nga pag-amona sa ilang agalon.

Sa usá ka suók nga mangitngit didto matulog ang bulhog nga nagabuy-od sa usa ka siya nga hataás. Ang iyang antiyohos gibutáng sa agtang tipon sa iyang buhók nga tag-as ug mahinag; ang dughan nga nanghagsal ug dautón walá taboni ug nagsamot hiyakhiyak.

Ang magbabaul milingkod sa duol andam sa paghulát sa dakúng pailub, apan nahulgan siyag kuwarta ug iyang güwagan sa usa ka kandila sa ilalum sa siya nga gikatulgan sa sakristán mayor. Ang magbabaul nakakitá usáb mga bunga sa amorsiko sa kalsonis ug sa mga bukton sa sinina sa natulog nga nahigmatá, nanglugod sa iyang bugtong kalimutáw nga maayo ug gikasab-an niya ang tawo nga nangiwig sa ilalum sa siya nga iyang gihigdaan.

—Magpamisa unta akó, senyor!— mitubág ang magbabaul aron pagpamalibad.

—Walá nay misa— miingón ang bulhog nga mihinay na pagsulti;— kon buút ka ugma na... Alang ba sa mga kalág sa Purgatoryo?

—Dili, senyor— mitubág ang magbabaul nga mitunol ug pisos sa sakristán.

Ug human ang bulhóg tutokig tan-aw sa iyang bugtong mata,
ang magbabaul mipadayon pagsulti:

—Alang sa usá ka tawo nga dili madugay mamatáy.

Ug gilayón migulá sa sakristíya.

Hisakpan ko unta siya kagabii!— nagkanayón ang magbabaul nga nanghupáw samtang nagpaksit sa iyang patsi ug nanghiwatid aron mahiulí ang panagway ug ang gitas-on ni Elías.

ALAUT ANG NANGAPUKAN!

Mi gozo en un pozo.

Sa atbang sa ganghaán sa tribunal adunay mga sibíl nga nanagsuroysuroy, nagbungiuat ang nawóng ug nanghulga sa kulata sa ilang pusíl sa mga batang baslokong nga nanagkinto kun nagsung-ayáy aron paglílí sa rihás.

Ang panagway sa hawanán dili sa mangayá sama sa paglantugi didto sa tulumán sa pangilin; karón masulub-on ug makahahadlok siyá nga pagatan-awon. Ang mga sibíl ug mga kuwadrilyero nga nanagtigum didto lugos lamang managsulti ug ngani pa hinayon gayúd ang ilang tingog ug dili daghanon ang mga pulong. Sa ibabáw sa talad nanagsulát ang *directorcillo*, duhá ka manunulat ug pipilá ka sundalo; ang *Alferez* nagsuroysuroy ug usabay motan-aw sa ganghaán sa tinan-awan nga maisug; ang iyang panagway dili hilabwan sa kamapahitas-on sa kang Temístocles sa pagtambong niini sa *Juegos Olímpicos* humán ang gubat sa Salamina. Si Donya Consolación nagsamot panghuy-ab sa usá ka suók, ug inigbanganga sa iyang baba makita ang iyang tilaok nga maitúm ug ang mga ngipon nga nanagtuwas; ang iyang tinan-awán nga makahahadlok gitutok sa ganghaán sa bilanggoán nga nabulit nga sa mga tawo-tawo nga mahilas. Ang iyang bana, nga nagpaminanggaon kaniya tungúd sa pagdaúg nga iyang nakab-ut sa miaging gabii, mitugot nga motambong siyá sa pagsukót sa mga dinakpan ug kabá tugutan siyá pagtambong sa pagsákit kanila.

Ang mabangis nga *hiena* nakabahó sa minatáy, nagpaniláp ug naglagut nga nalangan ang takna sa pagsákit.

Ang *gobrnadorcillo* nasubó uyamut tungúd sa nahitabó: ang iyang dakúng síya, kadtong dakúng síya nga nahimutáng ubús sa hulagway sa Hari, walá lingkori ug daw gitagana alang sa laing tawo.

Hapit na mobagting ang ikasiyám ka takna, miabút ang kura nga naluspad ug nagadiyong.

—Nagputí na lamang ang among mga matá sa pagpinaabut kanimo!— giingón siyá sa *Alferez*.

—Palabihón ko unta ang dili pagtambong— mitubág si pari Salví sa tingog mahinay, walá lamang magtagád sa múlo sa *Alferez*;— mangurog dayon ang akong kaugatán kon motambong akó sa mga buluhatón nga sama niini.

—Sanglit walá may usáng mianhi sa akong mga kauban kay dili man buút mobiyag kadiyót sa ilang katungdanan, gi-hunahuna ko nga ang imong pagtambong... Sayud na ikáw nga karóng hapon manggikan silá.

—Si Ibarra ug ang *Teniente mayor*?
Ang *Alferez* mitudlo sa bilanggoán.

—Waló ka buók ang anaa dihá— miingón;— kadtong Bruno namatáy sa pagkatungáng-gabii apan ang iyang gipahayag gisulát na.

Ang kura miyukbo kang Donya Consolación, kinsa mibalus usá ka panghuy-ab ug usá ka *aáh!*, ug unya milingkod sa dakúng siya ubús sa hulagway sa Hari.

—Makahimo na kitá pagsugod!— matud niya.

—Kubaa ninyo kadtong duhá nga atua sa sipo— misugo ang *Alferez* sa tingog nga gipaninguha niyang mainggit paminawon, ug, humán molingi sa kura, mipadayon pagsulti nga giláin na ang tingog:

—Gipanulod sa sipo ang ilang mga bitiis sinal-angan ug tagurha ka lungág.

Kadtong walá masayud unsay ginganlan ug *sipo* ingnon namo nga kiní maóy usá ka galamitón sa pagsakit nga masayón uyamut. Ang mga lungág asa ipanúlod ang mga bitiis sa mga dinakpan may giblang tagsa ka dangaw, kapín kun kulang; kon lak-abon ang duhá ka lungág, ang bilangguon mabikangkang pag-ayo, panakitán uyamut sa mga pikitán ug ang iyang mga paa mabingat ug tungá sa dupá: dili makamatáy dihádihá, sumala sa mahunahuna.

Ang magbalantay sa bilanggoán, inubánan ug upát ka sundalo, migabling sa trangka nga puthaw ug gibuksan niya ang ganghaán. Báho nga makapasúka, inubánan sa hangin nga umóg

ug mabug-at ginhawaon, misugat kanila gikan sa kangitngitan niadtong puloy-anan sa mga alaut, dungán sa mga panghayhay ug mga bakho sa mga binilanggo. Usá ka sundalo mikadlit ug posporó, apan ang siga napalong taliwala niadtong hangin nga bang-og, busa gihulát nila nga kiní makahungáw ug mabag-o.

Sa maalop nga kahayag sa usá ka kandila napasilang pipilá ka panagway sa mga tawo: didto adunay mga lalaki nga nanaghukdong ug nanaggakús sa ilang tuhod, adunay nanag-ubô, adunay nanagtindog, nanag-atubáng sa bungbong, ubp. Nabati ang hinagpak sa usa ka pakáng ug ang inigot sa duhá ka kahoy nga linambigit dungán sa mga balikas: gitangtang diáy ang sipo.

Si Donya Consolación milili, nangugát ang iyang liog ug ang iyang mga matá nga budlat gitutok sa ganghaán nga igo lamang natukás ug diyutay.

Tinaliwala sa duhá ka sundalo migulá ang usá ka tawo nga makahahadlok ug panagway: maó si Társilo, ang igsuon ni Bruno. Ang iyang mga kamót pinusasan; sa iyang mga sapút nga nawatáswatás nangigdal ang dagku niyang mga ugát. Mitutok pagtan-aw sa asawa sa *Alferez* sa waláy diyutayng katahá.

—Maó kiní ang misukol ug tinuod aron dili hidakpan ug maóy nagsugo aron manalagan ang iyang mga kauban— miingón ang *Alferez* kang pari Salví.

Sa luyó nagsunód ang usá ka tawo nga makaluluoy ug panagway, nagpanghayhay ug nagahilák daw gamáyng bata; nagtakiáng siyá ug ang kalsonis nabulit sa dugó.

—Kaloy-a intawon akó, ginoo, kaloy-a akó; Dili na akó mousáb pagsulod sa patyo!— misiyagit.

—Kiní maóy usá ka waláy úlaw— pulong pa sa *Alferez* nga miatubáng sa kura;— buút unta siyá modalagan apan naigô sa paa. Kiníng duhá maó day mga buhi nga among hidakpan.

—Kinsay ngalan mo?— nangutana ang *Alferez* kang Társilo.

—Társilo Alasigan.

—Unsa may gisaad ni Don Crisóstomo kaninyo aron inyong sulungon ang kuwartel?

—Si Don Crisóstomo wala gayúd makigsulti kanamo.

—Ayáw pagbakák! Sa inyong panagsábut, kamó buút moubutho kanamo.

—Nasayóp ka: gipatáy ninyo sa bunál ang among amahán, buút kami manimalús ug maó da kaná ang hinungdan sa among pagsulong. Pangitaa ang duhá ninyo ka kauban.

Ang *Alferez* nga nahibulong mitan-aw sa sarhinto.

—Atua sa bung-aw diín silá namo itambog kagahapon; adto silá didto mangabaklag. Karón, patya akó ninyo: maó da kaná ang inyong bisayran.

Ang tanán nahilum ug nahingangha.

—Tug-anan mo kami karón kinsay imong mga kauban—matud sa *Alferez* nga mibakyaw sa usá ka latús nga uwáy.

Ang dinakpan mipahiyúm, nianang pahiyúm nga matinamasyon.

Sa tingog mahinay, ang *Alferez* nakigsulti makadiyót sa kura, ug unya milingi sa mga sundalo ug miingón:

—Dad-a kiní ninyo sa dapít nga gibutangán sa mga patáy!

Sa usá ka suók sa patyo, sulod sa usá ka karromata nga gubá, nagtumpi ang limá ka minatáy nga lugos lamang tinabunan sa usá ka pirasong baníg nga dunót ug mahugaw uyamut. Usá ka sundalo nagsuroysuroy didto ug nag-utas panluwá.

—Nakailá ka ba niining mga minatáy?— nangutana ang *Alferez* humán niya tukasá ang baníg.

Si Társilo walá motubág; nakita niya ang lawas patáy sa bana sa buang tipon sa duhá ka kauban, ang sa iyang igsuon nga naputós sa mga samád sa bayonita ug ang kang Lucas nga may pisi gihapon sa liog. Sa pagkakitá ni Társilo niadtong mga minatáy, nasiga ang iyang tinan-awán ug nanghupáw.

—Nakailá ikáw kanila?— gibalik siyá pagpangutana.

Si Társilo walá gihapon motingog.

Mihadyong ang hangin ug ang latús nga uwáy mipití sa iyang bukóbukó. Ang mga hampak nag-abúg-abúg, apan si Társilo walá gayúd mokihól.

—Ligira siyá ninyog bunal hangtud mamatáy kun motug-an! — misinggit ang *Alferez* kansang ulo nainit na.

—Sulti na lamang, óy!— giingón siyá sa *directorcillo*;— maorá man, patyon ka man gihapon.

Gibalik siyá pagdalá ngadto sa hawanán diín ang usáng binilanggo nagpanangpit sa tanáng mga santos sa langit, nagtakóltakól ang mga ngipon ug nahipalup-og sa salóg.

—Nakailá ikáw niana?— nangutana si pari Salví.

—Karón pa akó makakitá kaniya!— mitubág si Társilo nga naluoyng nagatan-aw sa usá.

Gisumbag ug gipatiran siyá sa *Alferez*.

—Igaid ninyo siyá sa bangko!

Wala tangtangi sa esposas nga nagkadúgo, si Társilo giga-id sa usá ka bangko nga kahoy. Ang alaut nalukóp ug lingi daw adunay gipangita, ug nakita niya si Donya Consolación; dihá-dihá mikatawa nga mabiaybiayon uyamut. Sanglit nanghibulong ang nanambong, nanan-aw ngadto sa dapít nga giatubangán sa dinakpan ug didto ilang nasud-ong ang asawa sa *Alferez* nga nagpangitlib sa ngabil.

—Walá pa akó makakitág babaye nga labíng malaksot ug dag-way kay kaniya!— matud ni Társilo taliwala sa kahilum sa tanán;— palabihón ko pa ang paghigda sa bangko nga sama niini karón kay sa pakigdúlog kaniya sama sa *Alferez*.

Si Donya Consolación naluspad.

—Imo ako karóng patyon sa bunál, senyor *Alferez*,— mipadayon pagsulti si Társilo— apan unya sa gabii makabalús akó kanimo kon ikáw gaxson na sa imong asawa.

—Gakuti ninyo ang iyang baba! —misinggit ang *Alferez* nga nasukó uyamut ug nagakuróg sa kalagot.

Daw maó kiní ang tuyo ni Társilo kay dihá nga gigakutan na ang iyang baba, sa iyang tinan-awán nagpakita nga nahimuót siyá.

Sa usá ka sinyas sa *Alferez*, usá ka sundalo nga nagabitbit ug uwáy misugod paglatús sa dinakpan nga gigaid sa bangko. Mikúlò ug nagbulobaliktos sa kasakit ang tibuók lawas ni Társilo; usá ka agmud nga pinugngan ug dugayng nahilum nabati sa tanán bisan giguom ang iyang baba; midukó siyá: ang iyang mga sapút nagkadugo.

Si pari Salví nga naluspad ug naliraw ang tinan-awán, mitindog nga lugos nakadaúg sa iyang lawas, misinyas sa iyang kamót, mibiya sa hawanán ug milakáw nga daw mapukan. Sa dalan nakita niya ang usá ka dalaga nga nagasandig sa paríl, walá maglihók, daw nanggahi ang iyang kalawasan, naminaw pag-ayo nga mitan-aw sa kahanginan tinapión sa paríl ang iyang mga kamót nga nangiwi. Giinitán siyá pag-ayo sa Adlaw. Daw

pinugngan ang gininhawa, nagaiháp sa mga hampak sa latús ug sa mga agulo nga iyang nabati. Kadtong dalaga maó ang igsuon ni Társilo.

Sa hawanán nagpadayon ang talan-awon: ang alaut, nga nahunlos na sa kasakít, nahilum ug nagpaabút nga kapuyan ang iyang mga berdugo. Sa katapusan, ang sundalo gikutasán ug mihunong sa iyang buhat; ang *Alferez* nga naluspad sa kasukó ug kahingangha, misinyas nga badbarán ang gigaid.

Dinhi, si Donya Consolación mitindog ug mihunghong pilá ka pulong sa iyang bana. Kiní miyangó timaan nga mitangdo.

—Itunton siyá sa atabay!— matud sa *Alferez*.

Ang mga Pilipinhon nasayud kaayo sa kahulogan niining mgá pulonga: sa tinagalog hubaron kana sa pulong *timbain*. Walá kami masayud kinsay nagmugna niining paagiha, apan gibabana namo nga dagway kiní karaan na kaayo. Kadtong giingón sa kinatsilá nga *la verdad saliendo de un pozo*, kaha maóy hubad niini nga gipaagi lamang sa biaybiay.

Sa taliwala sa patyo sa tribunal atua mahamutáng ang manindot nga tuóng sa usá ka atabay nga binuhat sa mga batóng buhi nga gitapun-og lamang. Usá ka bulos kawayan nga gibabág sa itaas sama sa timbangán, maóy gihiktan sa timba nga ikabó sa tubig sa atabay nga mahugaw, mapilitpilit ug mabahó. Mga baldeng buslót, mga sagbut ug ubán pang mga dugá nga mahugaw nanagtigum didto, kay kadtong atabaya sama man sa atub: adto didto mahan-ok ang tanán nga isalikway kun dili na magapulós sa katilingban. Butáng mahulog niadtong atabay, bisan unsá kaayo, mausik na gayúd. Bisan pa, kadtong atabaya walá gayúd bunboni: usahay ang mga binilanggo silotan sa pagpakalot ug pagpalawóm kaniya, dili tungúd kay niadtong silota adunay kapuslanan nga makuha, kon dili tungúd sa mga kalisúd nga igahibalag sa magakalot didto sa ilalum: ang binilanggo nga mahilusad didto makausá, makasakóp dayon ug hilanat, ug niining sakita makuli na siyang maluwás.

Si Társilo nagasud-ong sa tanán nga ginahikay sa mga sundalo; luspad siyá kaayo ug ang iyang mga ngabi! nagakuróg, abút sa kakulha ba kun tungúd ba kay nangadye siyá. Ang iyang kamapahitas-on taliwala niadtong mga kagul-anan nga dili

na matabang daw nahanaw kun nagkaluyá na. Kadaghan na siyá modukó ug motutok pagtan-aw sa yuta, andam na lamang sa pag-antus.

Gidalá siyá duol sa tuóng, sinunód ni Donya Consolación nga nagapahiyúm. Ang alaut nga Társilo nasina nga nagasud-ong niadtong mga minatáy nga nanagtapun-og, ug nanghupáw siyá.

— Sulti na! — gibalik siyá pag-agda sa *directorcillo*; — bisag unsaon bitayon ka man gayúd, apan kanáng mamatáy ka unta nga dili mag-antus kaayo.

— Iniggulá mo sa atabay, ihatúd ka dayon sa bitayán — gi-ingón siyá sa usá ka kuwadriyero.

Gibadbarán siyá sa gakút sa baba ug gihiktan ang iyang mga tiíl. Kinahanglan itunton siyá nga mag-uná ang ulo ug dugaydugayón paghumol sa tubig sama sa timba, maó kay nakalain kay ang tawo palungtaron man ug dugay didto.

Ang *Alferez* milakáw aron pagkuha usá ka orasán ug pag-i-sip sa mga gutlo.

Samtang si Társilo nagabitáy, ang tag-as niyang mga buhók gipalidpalid sa hangin; gipiyong ug diyutay ang iyang mga matá.

— Kon kamó mga kristiyanos, kon aduna kamóy kasingkasing — mihangyo ang alaut sa tingog mahinay, — ikalít ninyo pagdakdak kun ibulang ba hinuon ninyo sa mga bató sa atabay ang akong ulo aron akó mamatáy dayon. Gantihan kamó ni Bathala niining maayo ninyong buhat... Kahá may adlaw da usáb nga kamó mahimutáng niining akong kahimtang!

Ang *Alferez* mibalik ug maóy misugo pagpatunton kang Társilo samtang nagatamúd sa arasán.

— Hinaya, hinaya! — misinggit si Donya Consolación samtang naganunót pagtan-aw sa alaut; — pagbantay!

Ang kawayan mahinayhinay pagkatuwáng; si Társilo nahisaghid sa mga bato nga milangí ug sa mga tanúm mahugaw nga nanubo sa kinakal-angan sa mga bató sa atabay. Unya, ang kawayan mihunong; ang *Alferez* nagaiháp sa mga gutling.

— Ipataás! — misugo sa tingog mainggit tapus molabáy ang tungá sa gutlo.

Si Társilo gibitad sa itaás ug ang tubig nasaba tungúd sa mga tinúlo nga nagtagasák gikan sa úlo sa alaut nga nalupos.

Karón ang lawas ni Társilo makusóg nga misaka, sanglit ang bató nga gibitay pagtimbang sa usáng tumóy sa kawayan mabugat pa man kay sa iyang lawas. Nanghagbong ang mga batóng dagku ug gagmay nga nangaukáng sa kilirán sa atabay ug mitimpasaw sa tubig.

Nabulit sa mahugawng lapók ang iyang agtang ug mga buhók, punó ang ang nawóng sa mga samád ug mga garás, nalupos ug nagatulo sa tubig ang lawas, nahitungá si Társilo sa atubangan sa nanagpanambong didto nga walá mahagtingóg sa pagtan-aw sa iyang panagway; ang hangin nakapakurog kaniya sa katugnaw.

—Buút ka na ba karón moasoy?— gipangutana siyá.

—Sagupá intawon unya ang akong igsuon babaye!— matud sa alaut nga mitan-aw daw nagpakiluoy sa usá ka kuwadriyero.

Ang kawayan miigot na usáb ug ang binilanggo mibalik pagsalum sa atabay. Si Donya Consolación nagasud-ong nga ang tubig wala mokuya. Ang *Alferez* miháp ug usá ka gutlo.

S paghitungha pagbalik ni Társilo, ang iyang nawóng na gakulima ug nalagúm. Mitan-aw siyá sa nanagpanambong, nagabuká ang iyang mga matá nga napulá sa dugó.

—Mosulti na ikáw?— mibalik pagpangutana ang *Alferez* nga nawad-an na sa paglaum nga ang binilanggo motug-an sa iyang gipangutana.

Si Társilo milingolingo ug gibalik pagtunton. Ang iyang mga tabóntabón nag-anám katak-um, apan ang iyang mga matá nagatan-aw gihapon sa langit diín may mga maputíng panganod nga nagautaw-utaw; gibalikó niya ang iyang liog aron nakakitá gihapon sa kahayag sa Adlaw, apan walá madugay gibalik na usáb siyá pagpasalum sa tubig ug dihádihá ang kalibutan napala sa iyang mga matá daw gisalipdan sa usá ka tabil nga mabagá uyamut.

Milabáy ang usá ka gutlo; si Donya Consolación nga nagapamináw nakakitá dagkung mga bulá nga milutáy gikan sa kahiladman sa tubig.

—Giuháw tingali!— miingón siyá nga nagkatawá.

Ug mibalik ang kalinaw sa tubig.

Niining higayona ang pagsalum sa alaut milungtad na ug usá ka gutlo ug tungá, ug ang *Alferez* misinyas.

Ang nawóng ni Társilo walá na magkulíma; sa ilalum sa mga matá nga nagabuká pulós na lamang maputí ang nakita; sa iyang baba nag-agás ang tubig nga lapukon tipon sa laway nga duguón; mihurós ang hangin nga matugnaw apan ang iyang lawas walá na mokurog.

Ang mga nanambong nagtinan-awáy nga waláy tingog ug nangalisang. Ang *Alferez* misinyas aron badbaran sa gáid ang alaut, ug unya milakáw nga naghinuktok; ang mga paa nga hubó ni Társilo kadaghan daitoli ni Donya Consolación sa tumóy sa iyang sigarilyo nga dinagkutan, apan ang lawas walá gayúd mahiigking ug ang kalayo napalong.

—Miutóng diáy kiní!— matud sa usá ka kuwadrilyero;— tan-awa ninyo ang iyang dila nga daw bu-ót niya lamyon.

Ang usáng dinakpan nga nagasud-ong niadtong tanán, nagakuróg ug gipaningót: nalukóp lingi daw buáng.

Ang *directorillo* gitugon sa *Alferez* nga sukton kadtong dinakpan.

—Senyór, senyór!— matud niini nga kahilakón;— isulti ko kutob sa buút ninyo ipasulti kanako!

—Maayo! Ambí tan-awon ta konó: kinsay ngalan mo?

—Andong, senyór!

—Si Bernardo... Leonardo... Ricardo... Eduardo... Gerardo... kun unsa?

—Andong, senyór! mibalik pagtubág ang kanahán.

—Butangí lamang dihá ug Bernardo kun bisán unsa —matud sa *Alferez*.

—Bansagon?

Ang tawo mitan-aw kaniya nga nalisáng.

—Unsay bansagon mo? ¿Unsay idugang sa imong ngalan nga Andong?

—Ah, senyór! Andong Medio-tonto, senyór!

Ang mga tawo nga nanagpamináw walá makapugóng sa ilang katawa; ang maóng *Alferez* mihunong sa iyang pagsuroysuroy.

—Pangita?

—Mangangapon sa lubí, senyór, ug binatonán sa akong uga-ngang babaye.

—Kinsay misugo kanimo nga sulungon mo ang kuwartel?
 —Walá, senyor!
 —Unsáy walá? Ayáw pagbakák kay itunton ka unya sa atabay! Kinsay misugo kanimo? Sulti sa matuod!
 —Ang matuod, senyor!
 —Kinsa?
 —Kinsa, senyor!
 —Gipangutana ko ikáw kinsay misugó kanimo aron mosal-mot ka sa kagubut.
 —Unsang kagubuta, senyor?
 —Kadto ugóng imong giadto kagabii sa patyo sa kuwartel?

—Ah, senyor!— matud ni Andong nga naulaw.

—Kinsa man lagí ang sad-an niana?

—Ang ugangan kong babaye, senyor!

Katawa ug kahibulong maóy mibanus niining mga pulonga. Ang Alferez mihunong ug mitan-aw nga walá magdalág kasukó sa alaut, kinsa, sa iyang pagtuo nga ang iyang mga pulong nakapahimuót, mipadayon pagsulti nga nasibut pagsamót.

—Oo, senyor; maó day ipakaon kanako sa akong ugangan babaye kadtong dunót ug dili na magapulós; sa pag-anhi ko kagabii, gisakitán akó sa tiyán, ug sa pagtan-aw ko nga ang patyo sa kuwartel dihá da sa dúol, nakaingón akó: gabii man karón, waláy makakitá kanimo. Misulod akó... ug sa pagtindog ko, mibutóbutó dayon ang mga pusíl; hiatlan nga nangalsonis pa akó.

Usá ka latús nga mihadyong miputól sa iyang sulti.

—Halá, sa atub!— misugo ang *Alferez*;— karóng hapon ihatúd siyá sa kaulohan.

ANG GIPANGHIMARAUT SA TANAN

Nadungog dayon sa lungsod ang balitá nga ang mga dinakpan manggikan; sa sinugdan, kadtong balitaá nakapalisang, unya mibanus ang mga hilak ug mga panghayhay.

Ang mga tagtúngod sa mga dinakpan nanghidangga-dangga samá sa búang; gikan sa kombinto moadto sa kuwartel ug gikan dinhi moadto sa tribunal, ug sanglit walá silá makakaplag ug saráng makapuyyoy sa ilang mga kaguól, naniyabáw ug nanghilak. Ang kura nanirá sa iyang lawák tungúd kay masakitón; gidungagan sa *Alferez* ang mga sundalo nga bantay, ug ang mga babaye nga mangadto sa kuwartel aron pagpakiluoy, sugaton sa mga sundalo sa kulata sa ilang mga pusíl; ang *gobornadorcillo*, nga daan nang dili gayúd magapulós, niadtong higayona misamót ang iyang pagkakuwanggol ug pagka-waláy dapat. Sa atbang sa bilangoán, sama sa himungaan nga nawad-an sa iyang mga pisó, nanghidanggadangga ang mga babaye nga wala pa kahutdi sa ilang kusóg; ang nangawad-an na sa umóy, nanglingkod sa yuta ug nagsamot panawág sa mga ngalan sa mga dinakpan, sa mga binati sa ilang kasingkasing.

Ang init naglagitíng, apan niadtong mga babayeng alaut waláy usá nga naghunahuna pagpauli sa íla. Si Doráy, ang ngayá ug palaran nga asawa ni Don Filipino, naglakatlatkat nga daw walá modapat sa yuta ang mga tíl, nagakugos sa bata niyang masuso: inahán ug anák nanaghilák.

—Pauli sa inyo— giingón siyá sa iyang mga kaila;— hilantan unya kanáng imong anák.

—Unsa may iyang puy-an ning kinabuhi kon waláy amahán nga mag-agak kaniya? — mitubág ang masulub-ong inahán.

—Ang imong bana waláy sala; tingali mahiulí siyá!

—Oo, unya kon kamí mangamatay na!

Si Kapitana Tinay nagahilák ug nagpanawág sa iyang anák

nga si Antonio; si Kapitana María nga malig-og kasingkasing mitan-aw ngadto sa rihás luyó díin atúa ang iyang mga anák nga kaluha, bugtong niyang mga anák.

Atúa usáb ang ugangan sa mangangapon sa lubí; walá siyá magahilák: nagsuroysuroy, nagwaldaswaldas sa iyang mga bukton nga linulhoan sa sinina ug nagatambág sa kadaghanan.

—Nakakitá ba kamóg sama niini? Gidakóp intawon ang pinalangga kong Andong, giluthang, gibalhog sa sipo ug dad-on sa kaulohan tungúd lamang kay... Tungúd kay nagsul-ob ug kalsonis nga bag-o? Kiníng buhata kinahanglan silótan gayúd! Ang mga sibíl nagpatuyang na lamang! Ipanumpa ko nga kon makakitá ngani akó pag-usáb sa usá kanila nga mangitag dapít nga hilít sa akong lagwirta, sama sa kadaghan na mahitabó, abisán, abisán ko gayúd sa... kon dili... ako ba hinuon ang paabis!

Apan diriyót da ang miduyog niadtong babayhana.

—Niining tanán, si Don Crisóstomo maóy sad-an— matud sa usá ka babaye nga nanghupáw.

Ang magtutudlo nagsuroysuroy usáb didto tipon sa kadaghanan; si Nyor Juan walá sa magsamot kusokuso sa iyang mga kamót, walá na magdalá sa iyang tonton ni sa metrosán: nagsul-ob siyá ug mga sapút nga lubus maitúm kay nakadungóg dautáng mga balitá, ug sanglit nabatasan niya ang pag-isip nga nanghitabó na niadtong mga butáng umaabut pa, inagbangután na siyang daan tungúd sa kamatayon ni Ibarra.

Sa pagka a las dos sa hapon, usá ka karromatang waláy atop-atop ginuyod sa duhá ka buók baka, mihunong tungód sa tribunal.

Gilibután dayon sa mga tawo kadtong karromata nga buít unta nila tangtangan ug gub-on.

—Ayáw kaná ninyo pagbuhata— matud ni Kapitana María;— buít ba kamó nga manglakaw lamang silá?

Kiní nakapugóng sa mga tagtungod. Kaluhaán ka sundalo nanggula ug giliyokán nila ang salakyanán. Nanggula ang mga dinakpan.

Ang nag-uná maó si Don Filipino, nga gigapus; miyukbo nga nagapahiyúm sa iyang asawa; si Doráy miminatay ug duhá ka sundalo naglisúd pagsanta kaniya nga buít gayúd unta mogakús sa iyang bana. Si Antonio, ang anák ni Kapitana Tinay, migulá nga nagahilák sama sa bata, ug kiní nakadugang sa mga singgit

sa iyang banay. Ang kuwanggol nga Andong midanguyngoy ug tinuod sa pagkakítá sa iyang ugangang babaye, nga maóy ginikanan sa iyang pagkaalaut. Si Albino, kadtong parión kanhi, gigapus usáb sa kamót ingón man ang mga kaluha ni Kapitana María. Kiníng tuló ka batan-on nanagligdong pag-ayo. Ang ulahíng migula maó si Ibarra, walá gapusa apan gitaliwala sa duhá ka sibíl. Luspád ang iyang nawóng; mitan-aw siyá aron pagpangita usá ka higala.

Kaná maóy sad-an sa tanán!— naninggit pipilá ka tingog;— kaná maóy sad-an ug unya walá lamang gapusa!

—Ang akong umagad intawon waláy nabuhat nga daután ug gipusasan hinuon!

Si Ibarra milingi sa mga sundalo nga nanagbantay kaniya ug miingón:

—Gapusa akó ninyo, apan gapusa gayúd ug tinuod, kanáng magdungka ang akong duhá ka siko.

—Walá kamiy sugo nga nadawat!

—Bisan; gapusa akó ninyo.

Ang mga sundalo mituman sa iyang sugo.

Ang *Alferez* nahitungha nga nagkabayó ug naputós ang lawas sa mga hinagibán; may nagsunód pa gayúd kaniya nga napulo kun napulog-limá ka sundalo.

Tagsatagsa ka dinakpan adunay banay didto nga nagaampo tungúd kaniya, nagahilák ug nagapanawág kanila sa mga ngalan nga labíng matam-is. Si Ibarra maó day bugtong walá gayúd bisan usá na lamang ka higala didto; si Nyor Juan ug ang magtutudlo namauli

—Giunsa man ugód ikáw sa akong bana ug sa akong anák?— gipangutana siyá ni Doráy nga nagahilák;— tan-awa ang alaut kung anák, gikuhaan mo sa iyang amahán!

Ang kasakit sa mga tagtungod nahimong kasilag batok sa batan-on nga gipasanginlan nga maóy naghikay niadtong pag-alsa sa miaging gabii. Ang *Alferez* misugo nga manglakaw na silá.

—Talawán kang pagkatawo!— gisinggitan si Ibarra sa ugangang babaye ni Andong.— Samtang ang ubán nakig-away tungúd kanimo, ikáw nagsuksok... talawán!

—Panghimarauton ko ikáw!— giingón siyá sa usá ka tigulang lalaki nga minunót kaniya;— panghimarauton ko ang katiga-

yonan nga gihagoan pagpangita sa imong banay aron pagtugáw sa among kalinaw! Panghimarauton, panghimarauton ko ikáw!

—Nga bitayon ka unta, irihis!— gisinggitán siyá sa usá ka kadugo ni Albino, ug kay walá man makapugóng sa kalagot, mipunít ug bató ug gilabay kang Ibarra.

Kadtong buhata gisunód dayon sa ubán ug dihádihá miulán ang mga abóg ug mga batá sa lawas sa alaut nga batan-on.

Kadtong matarong panimalús sa mga kasingkasing nalumús sa labiháng kaguól, giantus ni Ibarra sa dakúng kalinaw sa buót, walá niya ikasukó ug walá siyá magamulo. Kadto maó ang panamilit kaniya sa iyang lungsod diín managpuyó ang tanáng mga binati sa iyang kasingkasing. Midukó siyá; kahá naghuna-huna sa usá ka tawo nga gilátús sa kadalanan sa Manila, sa usá ka tigulang babaye nga namatáy sa pagsud-ong sa ulo sa iyang anák nga gilunggoan; kahá ang kaagi ni Elías milakdop sa iyang panumduman.

Ang *Alferex* misugo nga abugon ang mga tawo, apan ang mga bató ug ang mga panamastamas batok sa batan-on walá gayúd mohunong. Usa da ka inahán ang walá manimalús kang Ibarra: maó si Kapitana María. Walá maglihok, giguom ang baba, naghilák sa hilum, nagapamináw sa iyang duhá ka anák nga nanggikan; kon sud-ungon ta kadtong babayhana, waláy duhaduha makaingón kitá nga matuod diáy kadtong Niobe nga giasoy sa mga sugilanon sa kakaraan.

Ang mga dinakpan nanglakaw.

Sa mga tawo nga nanambo sa talagsang tamboanan nga binuksan, ang naluoy sa batan-on maó ang dili mga tagtungod kun nanan-aw lamang. Ang mga higala iyahay lamag tago; oo, hangtud ngani si Kapitán Basilio kinsa midilí paghilak sa iyang anák babaye nga si Sinang.

Si Ibarra nakakitá sa iyang baláy nga napaig sa kalayo, kadtong baláy sa iyang mga ginikanan diín siyá matawo, diín niya tipigi ang mga matam-is handumanan sa iyang pagkabata; mibuhagay sa iyang mga matá ang mga luha nga sa hataás panahon iyang gipugngan, midukó siyá ug mihilak, apan walá niya mahimo pagtago ang iyang mga luha kay ginapus man ang iyang mga kamót; mihilak siyá, apan ang iyang mga bakho walá makapukaw sa kaluoy niadtong mga tawo nga nanagsud-ong

kaniya. Karón walá na siyáy yutang-natawhan, walá nay panimaláy, walá nay gugma, walá nay mga higala ug walá nay kaugmaon!

Sukád sa usá ka bungtod, usá ka tawo nagalantaw sa masulub-ong panón sa mga dinakpan. Maóy usá ka tigulang maluspad, namiyahok ang nawóng, nagakupo usá ka habol nga dilana ug nagasungkod. Maó kadto si pilósopo Tasyo nga sa pagkasayud sa balitá mibangon sa iyang higdaanan ug buút unta moadto sa tribunal, apan walá na makagahúm pag-abút hangtud sa dapít nga buút unta niya adtuon. Ginuntan pagtan-aw sa tigulang ang karrmata nga giluwanan sa mga dinakpan, hangtud nga hitagiwad-an na niyà didto sa layó: midukó ug mihinuktok siyá sulod sa pipilá ka gutlo, unya mitindog ug mihinayhinay pagpauli sa iyang baláy. apan nagsamot pahulay sa dalan.

Sa pagkaugma, didto sa iyang tugkarán gihibalag sa mga magbalantay sa hayopan ang lawas nga patáy ni pilósopo Tasyo.

YUTANG-NATAWHAN UG MGA KATIGAYONAN

Pinaagi sa hatud-kawat, ang hitabó gitabó sa hilum ngadto sa Manila, ug humán molabáy ang katloag-unóm ka takna, sa sinultiháng likoliko sinaktág mga hulga, ang mga mantalaán naghisgot na sa maóng hitabó, nga gipun-an, giusáb ug gikuhaan sa piskál. Samtang ang mga mantalaán nanaghisgot niini, laing mga balitá nga gikan sa mga kombinto maó ang ginahisgothisgotan sa tago ug gikalisangan uyamut sa mga tawo nga nangasayud. Ang kasayón kun kalisúd sa pagtuo niadtong hitaboa nga sa makalibo na usab-usaba, nag-agád lamang sa paghiuyón kun paghisupak niya sa mga hunahuna ug mga pagbati sa tagsatagsa.

Bisan pakaingnón ta nga ang kalinaw sa kadaghanan walá matugáw, ang sa tagsatagsa ka panimaláy nakutaw uyamut sama sa tubig sa usá ka palaisdaán: samtang sa ibabáw ang tubig wala mokuya, sa kahiladman nanagkipótkipót, nanalagan ug nanaggukdanay ang mga isda. Alang sa pipilá ka tawo nga nanagpuyó sa lungsod adunay mga krús, mga galón, mga katungdanan, ka-dungganan, gahúm, ug ubán, pang mga butáng makapausbaw sa kahimtang sa usá ka tawo nga ilang ginahisgothisgotan tipon sa mga dagkúng suhol nga kakuyog sa tagsatagsa niadtong mga katungdanan. Alang sa kadaghanan sa mga molupyo sa lungsod, adunay mabagáng dag-um nga mikaylap sa langit, ug sa ilang kaugmaon adunay mga rihás sa bilangoán nga nalantaw, mga talikala ug hangtud ang makahabadlok nga kahoy sa usá ka bitayán. Tipon sa hinaganas sa hangin, daw adunay mabati nga mga sukótsukót sa mga punoan sa *Guardia Civil*, mga hukóm, mga singgit sa mga binilango nga sinakit; ang mga ngalan nga Marianas ug Bagumbayan makapahinumdom mga butáng masulub-on ug makalilisang: ang mga mananagát ug mga isda nanagsalóm sa tubig malubog. Alang sa mga Manilan-on, ang hitabó sama da nianang pipilá ka paypay nga ginamá sa Tsina: ang usá

ka nawóng pinintalan sa maitúm, ug ang pikas punó sa mga langgam ug mga bulak nga masiga sama sa bulawan.

Sulod sa mga kombinto ang mga prayle nagkagulíyang. May mga salakyanán nga gisangunan, ang mga *provincial*¹ nanagkita ug nanagsultiháy sa tago. Mangadto silá sa mga palasyo aron paghagád sa ilang hinabang sa “Kagamhanan nga nagaungáw dakú uyamut nga kadaut.” Gihisgotan na usáb pagbalik ang mga komita, mga pasumbingay, mga timulpokán sa alpiller, ubp.

—Usá ka *Te Deum*, usá ka *Te Deum!*— matud sa usá ka prayle sa usá ka kombinto;— niining higáyon karón, nga walay usáng makulang sa koro! Dili diyutayng kaayo ni Bathala, labí na gayúd niining panahon sa mga makasasala, ang pagpakita karón sa kadakú sa bili natong mga prayle!

—Niining higayona karón dagway nagpangitlib sa ngabil kanáng holohiniral nga si *Mal-Agüero*— mitubág ang laing prayle.

—Unsa kahá untay midangat kaniya kon walá pa ang atong mga *Corporaciones*?

—Ug aron pagsaulog pag-ayo sa pangilin, pahibaluón ang *Hermano* nga manlulutó ug ang *procurador*... Kombirá nga magtuasík sulod sa tuló ka adlaw!

—Amén! Amén! Mabuhi si pari Salví! Mabuhi!

Sa usá ka kombinto lain ang ginasultihan.

—Nakita mo? Kaná maóy usá ka tinon-an sa mga heswitas; sa Ateneo anha gayúd manggula ang mga pilibustero! — matud sa usá ka prayle.

—Ug ang mga kaaway sa atong Tinuhoan.

—Daan na akóng miingón nga ang mga heswitas makadaut gayúd sa lungsod, makapaturók ug dautáng mga hunahuna sa mga batan-on; apan gipasagdan lamang silá kay managbirís-birís man ug mga badlis sa papel kon maglinog . . .

—Ambút lamang usáb kahá kon giunsa kaná nila pagbuhat!

—Oo, supaka tuod silá! Kon ang tanán matay-og ug moli-hok na, kinsa pa kaháy makatultol pagbirís-birís ug pagbadlis sa papel! Aw, si pari Secchi diáy...

Ug unya mopahiyúm siyá nga mabiaybiayon uyamut.

(1) Labawng punoan sa mga prayle — P. sa Taghubad.

—Apan ang mga bagyo ug mga unós díáy?— nangutana ang usá ka prayle sa sinultihán nga mabiaybiayon;— dili ba kaugalingon sa usá ka Diyos ang pagtag-an niana?

—Bisan kinsang mananagát makatag-an niana!

—Kon ang mamunoan hungóg ngani... sultihí akó unsá ang imong ulo kay asoyan ko ikáw unsa ang imong tíll! Apan tan-awa unya ninyo kon dili ba ang mga higala maghinabangáy gayúd: ang mga mantalaán hapit sa mangayo nga itudlong obispo si pari Salví.

Ug maobispo gayud siyá! Magpaniláp uróy!

—Motuo ba ikáw niana?

—Nganong dili man? Karong panahona, tungúd sa bisan unsang butáng waláy hinungdan, buhaton ka nag obispo. May hiilhan bitaw akóng usá ka pari nga tungúd lamang sa usá ka butáng labí pang waláy hinungdan kay sa nabuhat ni pari Salví, nahimo mang obispo: nagsulát ugód siyá ug usá ka diyutayng basahón nga barót kaayo, díin iyang gipakita nga ang mga *indio* waláy laing katakús kon dili alang da gayúd niadtong mga butáng buhaton sa kamót ug dili mistil hunahunaon... Psh! Butáng karaan nga hisayran na sa tanán!

—Matuod gayúd! Kanáng daghang mga buhat nga balikó makadaut sa Tinuohan!— matud sa laing prayle;— kon ang mga *mitra* may matá ug makakitá pa unta sa mga-ulo ngà ilang gitung-tongan...

—Kon ang mga *mitra* mga butáng pa untag kaugalingon sa Kinaiyahán,— midasón ang laing prayle sa tingog nga pinaagi sa ilóng,— *Natura abhorret vacuum...*¹

—Tungúd niana ang mga *mitra* motapút gayúd sa ilang ulo; ang pagkawaláy sulod niini mosuyop kanila!— mitubág ang usá.

Kiníng mga butanga ug ubán pa maóy ginahisgothisgotan sa mga kombinto, ug dili na lamang namo iasoy dinhi sa among mga magbabasa ang ubáng mga hulohisgot didto bahin sa polítika, bahin sa mga butáng diwan-on kun mahalanghalang alang sa isigkatawo. Dad-on namo ang magbabasa ngadto sa baláy sa usá ka molupyo, ug sanglit sa Manila diriyót da man kamíg mga kaila, mangadto kitá sa baláy ni Kapitán Tinong, kadtong tawong maabiabihon nga nagsamot ug dapit kang Ibarra didto

(1) Ang Kinaiyahán masilag sa mga butáng haguká kun waláy sulod. — P. sa Taghubád.

sa baláy ni Kapitán Tiyago aron siyá pasidunggan pagduaw sa batan-on.

Sa halapád ug maayong pagkadayandayan nga hawanán sa iyang baláy sa Tondo, atua nagalingkód si Kapitán Tinong sa usá ka dakú ug halapád nga síya, masulub-on ang panagway ug nag-utás hapohap sa iyang agtang ug tingkoy, samtang ang iyang asawa nga si Kapitana Tinchang nagahilák ug nagakasabá kaniya sa atubangan sa ilang duhá ka anák dalaga nga sukád sa usá ka suók namati nga waláy tingog, nangahasi ug kahilakón.

—Ay, Birhen sa Antipolo!— nagasiyagít ang asawa.— Ay, Birhen sa Rosario ug sa Correa! ay! ay! Nuestra Señora sa Novaliches!

—Nanáy!...— matud sa ilang anák kamanghuran.

—Daan pa bitaw akong miingón kanimo!— mipadayon ang asawa nga nagabasul sa iyang bana;— daan pa lagi akó! Ay, Birhen sa Carmen, ay!

—Apan ikáw walá gayúy gipasidaán kanako!— nangahas pagtubág ang bana nga nagahilák!— imo hinuon akóng giingón nga maayo nga akó magkanunay sa baláy ni Kapitán Tiyago ug makighigala kaniya kay... kay dato man siyá... ug imo pa akong gisultihan nga...

—Unsa, unsay giingón ko kanimo? Wala akó magsulti niana, walá akóy gisulti kanimo! Ay, kon napatuo ka pa lamang unta kanako!

--Karón akó nay imong pakasad-on! — mitubág ang bana nga midagpi sa bukton sa síya;— walá ka ba magsulti kanako nga maayong gidapit ko siyág paniudto sa atong baláy, kay sanglit dato siyá... matud ugód nimo nga kitá dili angay makighigala kon dili sa mga dato lamang. Abá!

—Oo, matuod nga akó misulti kanimo niana kay... tungúd kay dili na man gayúd kalikayán: ikáw ugód nag-utas na man lamag dalayég kaniya. Don Ibarra dinhi, Don Ibarra didto, Don Ibarra bisan asa dapít, abaá! Apan walá ko ikáw tambagi nga makigkita ni makigsulti kaniya niadtong tigum: kiní dili gayúd nimo ikalimúd.

—Nahibaló ba ugód akó nga siyá moadto niadtong higayon-na?

—Kinahanglan gayúd nga ikáw nasayud untang daan niana!

—Unsaon paghimo nga akó walá man ngani makailá kaniya?

—Giilaila mo unta siyáng daan!

—Apan, Tinchang, si maó pa kadtoy pagpakakita ko kaniya, maó pay pagkabatí ko sa iyang ngalan!

—Kinahanglan nakakita ka na untang daan kaniya ug nakabatí sa iyang ngalan; alang niana, ikáw lalaking buhat, nagkalsonis ka ug nagsamot ug basa sa *El Diario de Manila*— mitubág nga walá gayúd papiúg ang iyang asawa ug gisigaan siyá sa matá.

Si Kapitán Tinong walá makatultol unsay iyang itubág.

Walá matagbaw niadtong iyang pagdaúg, buút pa gayúd ni Kapitana Tinçhay pakaulawan ang iyang bana, ug humán moduol niini nga nangumo, miingón:

—Alang niana naghago ug nagdaginot akó sulod sa daghang katuigan aron ang bunga sa akong mga kabudlay mausik tungúd lamang sa imong pagkakuwanggol? Karón waláy duh-duha hinginlan ikáw ug dad-on sa halayó, sakmitan kitá sa atong mga butáng, sama sa asawa sa... Oh, kon akó lalaki, kon ako lalaki pa lamang unta!

Ug sa pagtan-aw niya nga ang iyang bana midukó, mibalik paghingos apan nagkanayón gihapon:

—Ay, kon lalaki, kon lalaki pa gayúd unta akó!

—Nan, kon lalaki pa ikáw, unsa man untay buhaton mo?— nangutana ang bana nga naglagot na.

—Kon lalaki pa akó? . . . Karónkarón dayon moatubang akó sa Kapitán Heneral ug mohagád pagsulod sa pagkasundalo aron makig-away batok sa nanagpangalsa. Oo, karón dayon!

—Apan walá ka ba ugód makabasá niining gimantala sa *El Diario*? Basaha ngani! “Ang talamayon ug makauulaw nga pagbudhi gisumpó sa dakúng kaisgot, kusóg ug kabaskog, ug dili madugay ang nanukol nga mga kaaway sa Yutang-Natawhan, ingón man ang ilang mga kauban nga nanagtago, pahamtangan sa kabug-at ug kahagip-ot sa balaod...” Nakita mo? Karón walá nay kagubut.

—Walay, sapayán, kinahanglan moatubang ka gayúd didto sama sa gibuhát sa ubán sa tuig 1872, ug naluwás silá.

—Ool Maó man usáb bitaw kaná ang gihimo ni pari Burg. . .

Apan walá makatibawas paglitók sa pulong; midalagan ang iyang asawa ug giguom niini ang iyang baba.

—Halá! litoká gayúd kanáng ngalana aron ugma dayon bitayon ka sa Bagumbayan! Walá ka ba masayud nga ang paglitók nianang ngalana igo na kaayong hinungdan aron silotan ang usá ka tawo, walá nay kinahanglan nga isumbong pa sa mga hukmanan? Halá, litoká gayud pag-usáb!

Bisan si Kapitán Tinong buút pa mosugót sa sugo sa iyang asawa, dili gayúd unta makahimo kay ang iyang baba gipugngan man sa duhá ka kamót sa iyang asawa ug ang iyang ulo gipaód sa sandiganan sa síya ug dagway nalumús unta ang alaut kon walá pa mahitungha ug mosalmot ang usá ka tawo nga karón pa namo ipailá sa among mga magbabasa.

Kiníng tawhana maó ang ilang ig-agaw nga si Don Primitivo, kinsa nakasag-ulo pag-ayo sa basahóng linatín nga sinulat ni Amat, may kap-atán na ka tuig ang kagulangón, hindik ang panapút, pus-unon ug nagligíngligíng sa katambok.

—*Quid video?*— matud niya sa pagsulod;— unsay nahitabó? *Quare?*¹

—Ay, primo!— matud sa asawa nga nagahilák ug misugat kaniya;— gipatawág ko ikáw kay ambút unsa kaháy modangat kanamo... Unsa may imong itambag? Sultihi ngani kamí kay ikáw nakatuón man gayúd ug linatín ug maantigong moyamyam ug mga katarungan...

Apan una sa tanán, *quid quaeritis? Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu; nihil volitum quin praecognitum.*¹

Ug milingkod siyá paghinay. Daw kadtong mga pulong linatín nakahatag kalinaw sa ilang buót, ang magtiayon nanghuning paghilak, nanuol silá kang Don Primitivo ug nagpaabut sa mga tambag niini, sama sa mga Gresyanhon kanhi sa atubangan sa usá ka manalagna nga moluwás kanila sa mga Persiyanhon nga misulong sa ilang nasud.

—Nganong nanghilak man kamó? *Ubinam gentium sumus?*²

(1) Unsa kining akong nakita? Ngano? — P. sa Taghubád.

(1) Unsay inyong ipangutana? Waláy butáng nahisulod sa salabutan nga walá una moagi sa mga balatian. Dili higugmaon kadtong wala hiilhi. — P. sa Taghubád.

(2) Unsang mga tawhana kining atong mga katipon? — P. sa Taghubád.

—Ikáw sayud na sa balitá nga may nangalsa..

—*Alzamentum Ibarrae ab alferesio Guardiae civilis destructum? Et nunc?* Kay ngano man? Utangan ba kaninyo si Don Crisóstomo?

—Dili, apan nahibaló ka, siyá gidapit ni Tinong ug paniudto, gihatagan niyag katahuran didto sa *Puente España*... adlaw nga dakú! Ingon unya nga si Ibarra higala niya!

—Higala?— misuná si Don Primitivo nga nahibulong ug mitindog;— *amice, amicus Plato sed magis amica veritas!*³ Ingon akó kinsay imong kuyogkuyog kay isulti ko kinsa ikáw! *Malun est negotium et est timendum rerum istarum horrendissimum resultatum! Hmn!*⁴

Si Kapitán Tinong naluspad uyamut sa pagkadungóg niadtong daghang mga pulong may katapusang *um*; alang kaniya, kiníng *um* daután nga tilimad-on. Gihugpong sa dughan ang mga kamót ni Kapitana Tinchang ug miingón nga daw nagpakiluoy:

—Primo, ayaw kamí pagsultihi ug linatín karón; sayud ka na nga kamí dili intawon mga pilósopo sama kanimo; sultihi kamíng tinagalóg kun kinatsilá ba, apan tambagi kamí.

—Kaanugon, prima, nga kamó dili makasabút sa linatín; ang mga butáng matuod sa linatín, bakak sa tinagalóg. Pananglitan: *contra principia negantem fustibus est arguendum*,¹ sa linatín kiníng mga sultiha maóy usá ka matuod nga samág gidag-on sa *Arca* ni Noé; apan makausá niana gisulayán ko kaná paghimo sa tinagalóg ug akó hinuon ang giligid ug bunal. Busa anugon kaayo nga kamó dili maantigong molinatín; pinaagi sa linatín mahimo ta unta paghusay kiníng tanán mong nalisdan karón.

—Kamí usáb maantigo ug daghang mga *oremus, parcenobis* ug *Agnus Dei Catolis*, apan karón dagway dili kitá magkasinabut. Tudloi intawon si Tinong ug usá nianang imong mga *argumento* aron dili siyá bitayon!

—Daután, daután uyamut, primo, nga ikáw nakighigala ni-anang batan-ona!— matud ni Don Primitivo.— Ang mga matarong maóy magabayad sa sayóp sa mga makasasala; katambagón akó kanimo nga sulatón mo na lamang ang imong *testamento*...

(3) Higala, ako higala ni Platon, apan labi nakong higala ang matuod. — P. — sa Taghubád.

(4) Ang buhat daután ug nahadlok ako nga adunay mangil-ad nga sangputanan. — P. sa Taghubád.

*Vae illis! Ubi est fumus ibi est ignis! Similis simile gaudet: at-
qui Ibarra ahorcatur, ergo ahorcaberia...*¹

Ug nag-utas lingolingo sa iyang ulo.

—Saturnino, naunsa ka!— misinggit si Kapitana Tinchang nga nalisang uyamut;— ay, Diyos kol! Namatáy siyá! Pagtawág kamóg mananambal! Tinong, Tinongoy!

Nanugok ang duhá ka anak ug ang mga babaye nanghilak.

—Gikuyapán lamang siyá, prima, gikuyapán! Akó labí untang malipay nga... nga... apan ugaling kay igo lamang siyang gikuyapán. *Non timeo mortem in catre sed super espaldonem Bagumbayanis.*² Tubig!

—Ayáw pagkamatáy!— matud sa asawa nga nagahilák— ayáw pagkamatáy kay tingalig dakpon ka unya dinhi! Ay, kon simbakó mamatáy ka ug unya manganhi ang mga sundalo, ay! ay!

Ang nawóng ni Kapitán Tinong giwiktan ug tubig sa iyang ig-agaw ug ang alaut hiulián sa alamag.

—Na, ayáw kamó pagpanghilak! *Inveni remedium*, hingkaplagán ko na ang tambal. Balhinon ta siyá ngadto sa iyang higdaanan; na, ayáw kamó kahadlok kay ania akó ubán sa tibuók kinaadman sa mga karaan... Magtawág usá ka doktor; ug karón dayon, prima, umadto ikáw sa Kapitán Heneral ug dad-an mo siyá usá ka gasa, usá ka talikalang bulawan, usá ka singsing... *Dadivae quebrantant peñas*,³ ingna lamang nga iyang pinaskohan. Panirhi ang mga tamboanan ug mga ganghaán, ug bisan kinsay mangitá kang Kapitán Tinong ingnon nga masakitón siyang dakú. Samtang walá pa dinhi ang doktor sunugon ko ang tanán niyang mga sulát, mga papel ug mga basahón aron walá gayúd siláy hingkaplagán nga makadaut kaniya, sama sa gihimo ni Don Crisóstomo. *Scripti testos sunt! Qued medicamenta non sanaut, ferrum sanat. quod ferrum non sanat, ignis sanat.*¹

(1) Ang mosupak sa katarungang matin-aw angay hampakon sa tiyán. — P. sa Taghubád.

(1) Alaut sila! Hain ngani ang aso atua ang kalayo; tagsatagsa iyahay pangita sa iyang ingon-ingonay; sanglit si Ibarra bitayon, ikáw usáb bitayon. P. sa Taghubád.

(2) Dili ako mahadlok sa kamatayon kon ako magahigda sa catre, kon dili ang sa sawang sa Bagumbayan. — P. sa Taghubád.

(3) Ang mga gasa makalumpag sa pangpang. — P. sa Taghubád.

(1) Ang sinulát mahimong saksi. Ang dili maayo sa tambal, maayo sa puthaw; ang dili maayo sa puthaw, maayo sa kalayo. — P. sa Taghubád.

—Oo, kuhaa, primo; sunoga ang tanán!— matud ni Kapitana Tinchang: — adia ang mga yawi; dinhi ania ang mga sulát ni Kapitán Tiyago, sunoga usáb! Nga waláy usáng mantalaán sa Uropa nga mahibilín, kay makadaut uyamut kanáng mga papela! Ania kiníng mga isip sa *The Times* nga akong gitipigan aron iputós unta ug sabón ug mga sapút. Ania ang mga basahón.

—Lakáw ngadto sa Kapitán Heneral, prima, — matud ni Don Primitivo;— pasagdi akó dinhing usará. *In extremis, extrema*. Hatagi akó sa gahúm sa usá ka *director* nga Romanhon ug tanawa unya kon dili ko ba luwasón ang yut... aw, ang akong ig-agaw.

Ug unya nagpatakág sugo, nanghukad sa mga sudlanán sa mga basahón, nanggisi sa mga papel, mga basahón mga sulát, ubp. Walá madugay miutbo ang usá ka daub didto sa kosina; gipamughá sa wasay mga karaang iskopita; gipanghulog sa pansayán mga rebolber nga gipanay-an na; ang binatonáng babaye nga buút unta mohawid sa kanyón sa usá niadtong mga rebolber kay buhaton untag tayhop, giligid ug kasaba.

—*Conservare etiam sperasti, perfida?* Halá, isugba sa kalayo!

Ug mipadayon si Don Primitivo pagpili sa mga basahón nga angay sunugon.

Nakakaplag siyá usá ka basahóng karaan nga hinapinán sa *pergamino* ug gibasa ang ngalan:

—*Revoluciones de los globos celestos por Copérnico*. Ohoy! *Ite maledicti in ignem kalanis!*— matud niya, ug gilayón gitambug sa daub ang basahón.— Kagubut tipon sa ngalan ni Copérnico! Salá nga linut-od! Kon walá pa akó mahisayó pag-abút... *La Libertad en Filipinas*. Ahahá! pastiláng mga basahona! Halá, sa kalayo!

Ug gipanunog ang mga basahóng dili makadaut, sinulát sa mga tawo nga waláy tuyong daután. Hangtud ang basahón nga ginganlan *Capitán Juan*, walá maluwas sa kalayo bisan dili siyá daután. Si Don Primitivo may katarungan: ang mga matarong maóy magabayad sa sayóp sa mga makasasala.

Humán mangagi ang upát kun limá ka takna sukád sa mga hitabó nga among giasoy, kiní maóy ginahisgotan sa usá ka tigum sa Intramuros. Niadtong tiguma maóy nagdaghan ang mga

babayeng tigulang ug mga dalagang hamtong nga buút na managminyo, mga asawa kun mga anák babaye sa mga kawani, nagbata lamaug, nagsamót pamaypay ug panghuy-ab. Tipon sa mga lalaki nga, sama usáb sa mga babaye, mailá sa ilang nawóng ang ilang kagikan ug kaalam, diháy usá ka tawo nga taás-taás nag panuigon, diyutayón ug pungkol, kinsa gitamúd pag-ayo sa kadaghanan; kadtong tawhana walá layhi nga nakigsulti sa iyang mga kaúban.

—Sa tinuoráyng sulti, kanhi dili gayúd akó makaantus nga magtan-aw sa mga prayle ug mga sibíl tungúd sa pagkawalá nilay batasan — matud sa usá ka babayeng matambok; — apan karón nga nakakitá na akó sa ilang kamapuslanon ug sa ilang mga alagad sa katilingban, ingón ug mahagugma na ngani akó nga magaminyo kang bisan kinsa kanila. Mahigugmaon akó sa yutang-natawhan.

—Maó usáb akó!— midasón ang usá ka babayeng maniwang; — kaanugon nga walá na dinhi kadtong Gobernador nga gisundan niining ania karón! Kon kadto pay ania, hugason gayúd unta kanáng mga tawong daután.

—Ug mangapúo unta ang mga pilibustero.

—Dili ba ginaingón man nga adunay daghang mga pulo nga walá pa kapuy-i? Nganong dili man ipadalá ngadto kanáng daghang mga indiyó nga sukihán? Kon akó pa untay Kapitán Heneral...

—Mga ginang,— matud sa pungkol— ang Kapitán Heneral nahibaló sa iyang katungdanan; sumala sa hidunggan ko, siyá nasukó uyamut kay kaná si Ibarra daghan kaayóg mga utang-kabubut-on kaniya.

—Daghag mga utang-kabubut-on!— misabát ang babayeng maniwang nga namaypay pagkusóg; — tan-awa ninyó ang pagka-dili maantigong mobalus niining mga indiyó sa mga utang-kabubut-on! Mahimo ba ugód nga isipon siláng mga tawo? Hesús!

--Nasayud kamó sa akong hidunggan? — nangutana ang usá ka militar.

—Ambi konó!— Unsa man?— Unsay ilang sulti?

—Mga tawong takús katuhoan— matud sa militar taliwala sa dakúng kahilum— nanagmatuod nga kadtong tanáng mga

alingasa sa pagtukod usá ka tulonghaán pulós lamang sugilanon.

—Hesús! Nakita na ninyo?— matud sa mga babaye nga nanagpanuo nang daan sa sugilanon.

Ang tulonghaán maóy usá lamang ka pasangil; ang buút niya tukuron maó ang usá unta ka kota sukád diin makapasali-pód silá pag-ayo kon amó nang sulungon...

—Hesús! kalampińgasan! Ang usá da gayúd ka indiyo maóy takús makahupót nianang mga hunahunang tinalawan! — matud sa babayeng matambok.— Kon akó pa ang Kapitán Heneral makita da gayúd unta nila... makita unta gayúd...

—Maó usáb kanáy áko! — matud sa maniwang nga miatubáng sa pungkol.— Dakpon ko unta ang tanáng mga *abogadillo*, mga *cleriguillo*, mga magpapatigayón, ug waláy kihakiha hinginlan ko silá dinhil Ang kadaut kinahanglan lukaon gayúd sukád sa gamút.

—Apan ginaingón nga kanáng panuláy nga pilibustiro anak ug mga Katsila!— matud sa pungkol nga walá lamang motanaw kang bisan kinsa.

—Aw, diáy?— matud sa babayeng matambok nga walá malubá;— ang mga mestiso gayúd maóy manag-uná sa tanán! Waláy indiyo nga makasabút unsay kagubut! Pamuhí pag mga uwák... pamuhi pa... aron tuhakón ang imong matá!...

—Nahibaló kamó unsay akong hibatián?— nangutana ang usa ka mestisa nga mipakgáng sa sultisulti. — Ang asawa ni Kapitán Tinong... nahanumdom ba kamó? Kadto nganing tagiya sa baláy nga atong gisayawan ug gipanihaponan sa pangilin sa Tondo...

—Kadtong may anak nga duhá ka dalaga? Oo; unya?

—Karóng hapon mihatag siyá sa Kapitán Heneral usá ka singsing nga bilíg usá ka libo ka pisos!

Ang pungkol milingi.

—Tinuod? Apan, ngano man?— nangutana nga nasiga ang mga mata.

—Pinaskohan konó, matud niya...

—Kulang pa nganig usá ka bulan ang Pasko!...

—Tingali nahadlok nga hipiksan sa nahitabó... — matud sa babayeng matambok.

--Ug nanagáng nang daan— midasón ang maniwang.

—Ang pagpamalibad nga wala kinahanglana maóy pagtugan sa salá nga nabuhát!

—Kaná maóy akong gihunahuna; nakatunóng ikáw.

—Kinahanglan nga tan-awon kaná pag-ayo— matud sa pungkol nga mihinuktok; — natahap akó nga niana adunay tinagoan.

—Tinagoan! Oo, maó unta kaná ang buút ko isulti— misabát ang babayeng maniwang.

—Ug akó usáb; — misagbat ang laing babaye nga misakgaw pagsulti;— ang asawa ni Kapitán Tinong inót kaayo... walá pa kamí niya padad-ig pinaskohan, ngani nangadto na kamí sa iyang baláy. Busa, hunahunaa ninyo kon ang usá ka inót ug hakóg mohatag ug pinaskohan nga bilíg usá ka libo ka pisos...

—Apan tinuod ba ugód kaná?— nangutana ang pungkol.

—Tinuod mo lamang! Ang sinaaran sa akong ig-agaw nga luyoluyo sa Kapitán Heneral, maóy misugilon niana kaniya. Ug sa akong hunahuna ngani, kanáng singsinga maó ang gigawi sa maguláng sa adlaw sa pangilin. Kanunay lamang siyá nga magabaguód sa mga brilyante!

—Sama sa sudlanán sa mga baligya sa usá ka tindahan!

—Usá usáb kaná ka paagi sa pagsangyaw sa baligya sama sa bisan unsang patigayon. Ináy mopalit unta ug usá ka *figurín* kun usá ka tindahan...

Pasangil lamang nga adunay buhaton, ang pungkol nanaug sa baláy.

Humán mangagi ang duhá ka takna, dihá nga ang tanán nangatulog na, pipilá ka molupyo sa Tondo gipanungko sa mga sundalo... Ang Kapitán Heneral dili makatugot nga ang pipilá ka tawo nga sapian ug talamdon mangatulog sa mga baláy nga dili binantayan ug dili mahayahay: sa Kota sa Santiago ug sa ubáng mga baláy sa Kagamhanan malinaw ug dili mahukáw ang ilang pagkatulog. Usá nüning mga pinili sa Kagamhanan maó si Kapitán Tinong.

KASLON SI MARIA CLARA

Si Kapitán Tiyago malipayon kaayo. Sulod niadtong panahon nga malisúd waláy mihilabút kaniya: walá siyá dakpa, walá siyá did-i pagpakigsulti kun pagsulát kang bisan kinsa, walá siyá patilawá sa malisúd nga mga sukót-sukót, sa mga *maquinas eléctricas*, walá siyá humoli sa tubig sulod sa dugayng panahon sa usá ka lawák sa ilalum sa yuta, lawák nga hiilhan kaayo sa pipilá ka dagkung-tawo nga, matud da usáb nila, mga sibilisado silá. Ang iyang mga higala, sa ato pa, ang iyang mga higala kanhi (kay si Kapitán Tiyago nagpahilayó na man sa iyang mga bigalang Pilipinhon sukád kiní silá katahapi sa Kagamhanan) namauli usáb sa ilang tagsatagsa ka panimaláy, humán silá maglulinghayaw sulod sa pilá ka adlaw sa mga baláy sa Kagamhanan. Ang Kapitán Heneral maóy nangunáy pagsugo nga papahawaon silá niadtong mga balaya kay gihunahuna niya nga silá dili angay manglumad didto, ug niini nasukó uyamut ang pungkol nga buút unta intawon magsaulog sa umaabut nga Pasko didto niadtong kaumahan nga matambok kaayo.

Si Kapitán Tinong mipauli sa ila nga masakitón, nagluspád ug nanghupóng— ang iyang lawas walá mahiuayón sa lulinghayaw— ug labihán nga pagkabalhin sa iyang kinaiyá kay dili na ngani makigsulti ni makighimamat sa iyang banay nga mihilak, mikatawa, misulti kaniya ug nabuang intawon sa kalipay tungúd sa iyang paghiulí. Ang alaut nga Kapitán dili na ngani manaug sa baláy kay nahadlok nga mahinayák pagyukbo sa usá ka pilibustiro. Ang maóng ig-agaw niya nga si Don Primitivo, bisan nagahupút sa tibuók kinaadman sa mga karaan, walá gayúd makasumpa sa pagpakahilúm ni Kapitán Tinong.

—*Crede, prime*, —gisultihan kiní; —kon walá ko pa sunoga ang tanán mong mga papel, tingali gibitay na ikáw; apan kon gisilabán ko pa ang tibuók baláy, walá untay mihilabút bisan sa tumóy sa imong buhók. Apan, *quod euentum, euentum; gra-*

*tias agamus Domino Deo quia non in Marianis Insulis es, camotes seminando.*¹

Si Kapitán Tiyago nasayud usáb laing mga kaagi nga maingon ingon sa kang Kapitán Tinóng. Ang amahán ni María Clara nahupóng sa tinguha sa pagbalus niadtong mga kaayohan nga iyang nadawat apan walá niya maino kinsa gayúd ang tawo nga iyang babaslan. Ang katingalahan gipasangil ni iya Isabel sa Birhen sa Antipolo, sa Birhen sa Rosario, kun sa Birhen ba hinuon sa Carmen, ug kon dili pa man gayúd, (ug kiní maó na lamang gayúd ang katapusan niyang ikatugot) sa Nuestra Señora de la Correa: matud pa sa tigulang, ang katingalahan dili gayúd mahigawás nianang upát ka Birhen. Si Kapitán Tiyago walá magdumili pag-ilá sa katingalahan, apan müngón:

—Tuhoan ko lagi kana, Isabel, apan dili ang Birhen sa Antipolo dang usará ang naghimo niana; dagway nakatabang usáb ang akong mga higala, ang akong umagaron nga si G. Linares, nga, sumala sa hibaloán mo, makigtawtiaw ngani kang G. Antonio Cánovas kansang hulagway gimantala ngani sa rebista *La Ilustración*, kadtong nagpatikíg ngani sa liog ug pikas dang nawóng ang gipakita.

Ug ang buotan nga Kapitán Tiyago dili makapugóng sa usá ka pahiyúm sa kahimuót inigpakadungóg niya ug usá ka hinungdanong balitá bahin sa nanghitabó. Dayág na lamang. May mga hulohungihong sa tago nga si Ibarra bitayon konó; nga bisan kulang uyamut sa mga kamatuoran aron siyá silotan, sa katapusang mga adlaw may hisakpang usá ka pasikaran nga nakalig-on sa sumbong, kay ang mga *perito* nagpahayag man nga kadtong tulonghaán nga iyang gipatindog magawing kota bisan dagháng mga apan, sumala sa mapaabut nato sa mga indiyo nga lonlon gayúd nga waláy hibangkaagan. Kiníng mga hungihong nga nadúngog nakahatag kalinaw sa hunahuna ni Kapitán Tiyago ug pahiyúm sa iyang mga ngabil.

Maingón nga ang mga hunahuna ni Kapitán Tiyago ug ni iya Isabel walá manag-uyon, ang ilang mga higala nabahin usáb sa duhá ka pundok: ang usá kadapig sa mga *milagro* ug ang usá kadapig sa Kagamhanan, bisan kiníng ulahí diriyót dag mga sakop. Ang mga kadapig sa mga *milagro* nabahin pa ga-

(1) Ang nahitabo, nahitabo na. Magpasalamat kitá keng Bathala nga ikáw walá ipadalá ngadto sa Islas Marianas aron pagpananúm ug kamote. — P. sa Taghubád.

yúd pag-usáb: ang sakristán mayor sa Binondo, ang babayeng mamaligyág kandila ug ang pangulo sa usá ka *cofradía* nanagingón nga kadtong tanáng nanghitabó gimbut-an ni Bathala sinugyotan sa Birhen sa Rosario; ang Insik nga inamumuhát ug tigbaligyag mga kandila kang Kapitán Tiyago kon kiní moadto sa Antipolo, magkanayón nga mamaypay ug magsamot panginakin:

No siya osti gongong; Milihin li Antipulo esi! Esi pueli más con tolo; no siya osti gonggong.¹

Kadtong Insika gimahál kaayo ni Kapitán Tiyago, kay nagpatuo man sa mga tawo nga siyá konó manalag-an, mananambal, ubp. Dihá nga may unóm na ka bulan ang tiyan sa asawang patáy na ni Kapitán Tiyago, gihilíng sa Insik ang iyang palad ug gitag-an pag-ingón:

—Si esi no hómele y no pactaylo, muyé juete-juete!²

Ug si María Clara natawo sa kalibutan aron matuman ang gitagna sa Insik nga waláy bunyag.

Busa, si Kapitán Tiyago, tawong but-an ug manggihadlukon, walá gayúd magdalídali sa iyang hunahuna sama kang Paris nga taga-Troya; gitimbangtimbang niya pag-ayo kon niadtong duhá ka birhen kinsa gayúd ang iyang palabihón, kay nahadlok siyá nga ang iya unyang ipirí masuko ug manimalús kaniya.— “Magbantay kitá pag-ayo”— pulong pa sa iyang hunahuna;— “magbantay kitá kay tingali unya hinuon ug madaut ang tanán.”

Samtang si Kapitán Tiyago nagpalandong niining iyang mga duhaduha, miabút si Donya Victorina, Don Tiburcio ug si Linares, mga sakop sa pundok nga kadapig sa Kagamhanan.

Si Donya Victorina walá gayúd pabanús pagsulti, gipakyaw niay ang tanáng mga igsusulti, naghisgot siyá sa kanunay nga pagduaw ni Linares sa Kapitán Heneral, ug kadaghan magpa-sumingay nga maayo gayúd nga kitá adunay inga pariyente nga talamdon.

—Na!— mipadayon!: matud pa namong mga Katsila, ang

(1) Ayáw pagbinuang; maó lagi ang Birhen sa Antipolo! Kanang birhina labíng makagagahum kay sa tanang mga santos; ayáw pagbinuang. — P. sa Taghubád.

(2) Kon dili lalaki ug dili mamatáy kanáng gisabák, maoy usá gayúd ka babayeng buotan. — P. sa Taghubád.

mopasilong sa maayong landong, makakaplag gayúd maayong sandiganan.¹

—Na... nabalit-ad kaná, indáy!— mibadlong ang doktor.

Taúddaúd na nga si Donya Victorina buút gayúd manig-ingón pagsulti sa mga *Andaluz*² pinaagi sa dili paglitók sa titik nga *d* ug paglitók sa titik nga *s* sama sa *z*, ug niining hunahunaa dili gayúd siyá patutós. Tapát kuhaon ang iyang tagabong nga dili siyá pabiyaon niadtong hunahunaa.

—Oo,— mipadayon pagsulti nga nagahisgot kang Ibarra;— kanáng tawhana angayán gayúd nga silotan; sa unang pagpakakitá ko kaniya, daan gayúd akóng miingón: kiní maóy usá ka pilibustiro. Unsa may gisulti kanimo sa Heneral, primo? Unsa may gisulti mo kaniya bahin kang Ibarra?³

Ug sa pagtan-aw niya nga si Linares walá motubág dayon, mipadayon pagsulti nga miatubáng kang Kapitán Tiyago.

—Tuhoì akó nga kon si Ibarra silotan sa kamatayon, sumala sa takús mapaabut, kaná mahimo tungúd sa akong igagaw.²

—Senyora! senyora!— miingón si Linares agig tutol sa gisulti ni Donya Victorina.

Apan siyá walá hatagig panahon niini.

—Ay, pagka-*diplomático* mo na karon! Sayud kamí nga ikáw maóy magtatambag sa Kapitán Heneral, nga dili gayúd makigbulag kanimo... Ah, Clarita, nalipay akó uyamut nga nakakitá kanimo!³

Nahitungha si María Clara nga luspád gihapon bisan maarang-arang na sa iyang sakit. Ang tag-as niyang buhók gibugkos sa usá ka sintas nga sida nga may pagkatagumon. Miyukbo siyá nga daw naulaw, mipahiyúm nga masulub-on ug miduol kang Donya Victorina aron paghalók sumala sa nabata-san.

Humán sa mga pangomusta ug ubán pang mga pulong

(1) Nal, como ezimos: el que a buena zombra ze acobija, buen palo ze le arrima.

(2) Taga-Andalucia, Espanya. — P. sa Taghubád.

(1) Zi, añadia hablando de Ibarra; eze lo tenia muy merezio; yo ya lo ije cuando le vi la primera vez: este ez un filibustero. Qué te ijo a ti, primo, el General? Qué la haz icho, qué noticiáz le izte e Ibarra?

(2) Créame urté, si le conenan a muelte, como ez e esperar, zerá por mi primo.

(3) Ay que iplomático te haz guerto. Zabemoz que ezez el conzejero del General, que no puee vivir zin ti... Ah, Clarita, qué placer e verte!

lagmit gamiton sa mga higayon nga sama niadto, ang nagpaka-*Andaluza* mipadayon pagsulti:

—Mianhi kami aron pagduaw kanimo; naluwás ikáw sa kamatayon salamat sa imong mga higala! — matud niya nga mitan-aw kang Linares.¹

—Ang akong amahán gitabangan ni Bathala!— mitubág si María Clara sa tingog mahinay.

—Oo, Clarita, apan ang panahon sa mga milagró miagi na: kamíng mga Katsila adunay sanglitanan nga nagaingón: ayáw pagsalig sa Birhen ug dalagan gayúd²

—Na... na... nabalit-ad kaná!

Si Kapitán Tiyago nga, hangtud niadtong higayona, walá pa mosulti, nangahas pagpangutana ug namati pag-ayo sa tubág:

—Sa ingón diáy niana, Donya Victorina, ikáw nagatuo nga ang Birhen...

—Mianhi bitaw kami aron pakigsulti kanimo bahin sa *Birhen*— mitubág siyá nga mikiló ug mitudlo kang María Clara;— may pagasultihan kitá bahin sa patigayon.³

Nakasabut ang dalaga nga siyá angay mopahawa didto; nangita siyág pasangil ug milakáw nga namaybay sa mga gala-mitón.

Labihán da kabastus ug katalamayon sa mga butáng gihisgotan niadtong ilang panagsulti, nga dili na lamang namo isugilon. Igo na ngà among iingón nga sa panagbulag na nila, siláng tanán pulós mga malipayon, ug nga walá madugay si Kapitán Tiyago miingón kang iya Isabel:

—Pasugoi ang *fonda* nga ugma magkombirá kitá! Hinay-hinaye pagsulti si María Clara kay minyuon ta siyá karóng pilá ka adlaw.

Si iya Isabel nalisang mitan-aw kang Kapitán Tiyago.

—Makita da nimo! Kon si Linares maumagad na unya nato, makatiláw na gayúd kitá pagsaká ug pagkanaug sa tanáng mga palasyo; kasinahan unya kitá; tingali ang tanán mangamatay sa kasinal

(1) Venimoz a vizitaroz; or habiez zalbao gracias a veustraz relacionez.

(2) Zi, Clarita, pero el tiempo e loz milagros ya ha pazao: nosotroz los españoles ecimoz: ezconfía e la Virgeny échate a corré.

(3) Venimoz precisamente a hablar con V. e la Virgen, contesto ella misteriosamente señalando a Maria Clara; tenemoz que hablar e negocios.

Ug maó kadto nga sa pagka a las otso ang takna sa gabii sa sunód adlaw, ang baláy ni Kapitán Tiyago gipunsisokan na usáb sa mga tawo, ugaling kay niining higayona ang iyang mga dinapit lonlon da mga Katsila ug mga Insik; didtoy mga babayeng Katsila nga nangatawo sa Espanya ug pipilá usáb nga nangatawo sa Pilipinas.

Atua didto ang kadaghanan sa atong mga kaila: si pari Sibyla, si pari Salví ubán sa pipilá ka mga pransiskano ug mga dominiko; ang tigulang tenyente sa *Guardia Civil*, ginoo Guevara, kansang nawóng misamót pagbungit; ang *Alferez* nga makalibo na magbalikbalik pagsugilon sa iyang pakig-away batok sa nanagpangalsa, kinsa, sa iyang pagtuo nga nahisama siyá kang Don Juan de Austria, motan-aw nga daw maluoy sa tanáng namati kaniya nga walá intawon makahimo sa iyang nabuhat; karón *teniente-comandante* na siyá; didto nakita usáb si De Espadaña nga motan-aw sa *Alferez* sa dakúng pagtahud ug kahadiok ug molingíw kon tan-awon niini; si Donya Victorina naglagut pag-ayo. Si Linares walá pa moabút, kay, sanglit niadtong higayona siyá maó man ang ginahulát sa tanán, kinahanglan magpaulahí pag-abút sa ubán: adunay mga tawong uyóg ug ulo nga nanagtuo nga mangahimo na siláng dagkung-tawo kon mopaulahíg usá ka takna sa tanáng mga buluhatón.

Sa pundok sa mga babaye, si María Clara maóy giutasag libák: ang pagyukbo sa dalaga kanila dili kaayo mahinalangpon ni makisanduroton ug sa iyang panagway walá gayúd mapala ang kasubó.

—Psh!— matud sa usá ka dalagang batan-on;— mapahitas-on uróy kanáng babayhana!...

—Maarang-arang siyág dagway, apan maayo untá kadto nga si Linares nagpilig pangasaw-on nga dili kaayo buróng sumala sa mabasa sa nawóng nianang dalagaha.

—Ang malingin, higala; baligya na man ugód karón ang ulitawong maayo.

Sa laing pundok ang sultisulti maó kiní:

—Magminyo siyá sa lain samtang ang una niyang pamanhonón hapit na bitayon!

—Kaná maóy tawgon kog buhat nga mabuot; may inandam diáy siyáng pamanhonón nga ig-iilís.

—Nan, kon mabalo unya siyá...

Kiníng mga sultisulti dagway nangabút sa dalunggan sa dalaga nga nagalingkod sa usá ka siyá ug nagahikay sa mga bulak nga hinapnig sa usá ka bandiha, kay nagpanguróg man ang iyang mga kamót, naluspad siyá ug nagpangitlib sa ngabil.

Sa alirong sa mga lalaki, ang ilang panagsulti gihimo sa hataás nga tingog ug, sumala sa masabút na, nanaghisgot silá sa katapusang mga hitabó. Nanulti ang tanán, hangtud si Don Tiburcio, gawás kang pari Sibyla nga nagpakahilúm lamang daw walá layhing nakigkulokabildo sa iyang mga kauban didto.

—Matuod ba, pari Salví ang akong hidunggan nga ikáw konó mobiya sa lungsod sa San Diego?— nangutana ang bag-ong tenyente nga nagmaabiabihon na tungúd sa iyang *estrella*.

—Walá na akóy buhaton didto; anhi na ako mopuyó sa Manila... ug ikáw?

—Mobiya usáb ako didto— mitubág ang bag-ong tenyente nga mitikíg;— gikinahanglan akó sa Kagamhanan arón maóy magmando sa usá ka panón nga sundalo nga manakóp ug maóy mopúo sa mga pilibustiro sa mga lalawigan.

Gisud-ong siyá ni pari Sibyla gikan sa tiíl hangtud sa ulo ug unya gitalikdan sa lahus.

—Natino na ba gayúd kon unsaon ang pulongpangulo sa nangalsa?— nangutana ang usá ka kawani.

—Si Crisóstomo Ibarra ba maóy gipasabút mo?— misuna ang usá.— Ang atong mabanabana ug ang labí usáb nga makatarunganon maó nga siyá bitayon sama niadtong nangalsa sa tuig 1872.

—Idistiyerro siyá! —matud sa tigulang tenyente sa sinultihán nga ugá kaayo.

—Idistiyerro! Idistiyerro lamang siyá! Apan dagway dili na gayúd siyá pabalikon nganhi hangtud sa hangtud!— nanagdungan pagsulti ang pipilá ka tawo.

—Kon kanáng batan-ona— mipadayon si tenyente Guevarra sa hataás ug maugdang sinultihán— nagabantay pa unta pagayo: kon walá pa unta mosalig kaayo sa pipilá ka tawo nga nakigsulatay kaniya; kon ang atong mga piskal dili pa kaayo kutikutihán nga mosabút pa sa kahulogan sa mga sinulát; ka-

náng batan-ona makagawás gayúd unta sa waláy diyutayng duha-duha.

Kiníng pahayag sa tigulang tenyente ug ang iyang sinultihán nakapahitingala uyamut sa nanagpamati kaniya nga walá mahagtingog. Si pari Salvi milingíw, kahá aron dili makakítá sa tinan-awán nga makahahadlok sa tigulang nga mitutok kaniya. Si María Clara walá mahaglihók ug nangahulog ang mga bulak sa iyang kamót. Si pari Sibyla, nga maantigong mohilum, daw maó da usáb ang bugtong maantigong mangutana.

—Mga sulát ang imong gihisgotan, ginoo guevara?

—Nagahisgot akó sa gisulti kanako sa manlalaban ni ginoo Ibarra, nga naningúha ug naningkamot gayúd pagluwás sa iyang linabanan. Gawás sa pipilá ka laray— kansang kahulogan wala kaayo matino— sa usá ka sulát nga gipadalá niya sa usá ka babaye una siyá mogikan padulong sa Uropa, mga laray díin sa hunahuna sa piskal adunay mga pulong nagpasabút sa tinguha kun paghulga sa pagsukol batok sa Kagamhanan ug nga giangkon sa batan-on, walá na gayúy laing hinungdau kun kapasikaran sa pagsumbong kaniya.

—Kadto díayng gipahayag sa tulisán una mamatáy?

—Gipanghimakak sa manlalaban, kay, sumala sa maóng tulisán, silá walá gayúd makigsabut sa batan-on bisan kanus-a, kon dili sa usá ka tawo nga ginganlan si Lucas, kaaway ni ginoo Ibarra, sumala sa nasusi ug gipakita sa atubangan sa hukmanan, ug nga naghikog, kahá tungúd sa kangutngot sa iyang konsiyensiya. Himatud-an nga ang mga papel nga hingpalgan sa kamót sa namatáy pulós mga minaomao, kay ang mga titik sama man sa kang Ibarra sa pitó ka tuig nga nangagi apan lahá sa iyang mga titik karón, ug tungúd niini gibanabana nga ang gipanig-ingnan sa mga titik niadtong mga papela maó ang sulát alang sa babaye nga akong gihisgotan ganina. Kapín pa, ang manlalaban miingón nga kon si ginoo Ibarra walá pa unta moangkon sa sulát, dagway dili gayúd siyá madaut; apan sa pagkakita niya sa sulát, naluspad dayon ang iyang nawóng, naluya ang huót ug miangkon sa tanán nga iyang gipahayag niadtong sulát.

—Matud nimo— nangutana ang usá ka pransiskano—, ang sulát gipadalá ngadto sa usá ka babaye; nganong nahiabút man sa mga kamót sa piskal kanáng sulata?

Ang tenyente walá motubág; mitan-aw makadiyót kang pari Salví ug unya milakát nga nagsamot kilikiti sa bungot nga maputiputi na sa iyang suláng, samtang ang ubán nagkulokabildo mahatungúd sa hitabó.

—Dihá makita gayúd nga pagbuút na kiní ni Bathala—matud sa usá ka tawo;— hangtud ang mga babaye nangasilag kaniya.

—Gipasunog uróy kaayo ang iyang baláy abi niya maluwás siyá niining paagiha, apan walá magdahúm nga maóy buhaton sa iyang kamaayo, sa iyang *babaye*— midasón ang lain nga nagkatawá.— *Está de Dios! Santiago cierra Española!*

Samtang nagsultisulti ang ubán, ang tigulang tenyente miundang sa iyang suroysuroy ug miduol kang María Clara nga namati sa mga sultisulti, walá magalihók sa iyang gilingkoran: sa iyang tiilán nakita ang mga bulak nga nangahulog.

—Ikáw maóy usá ka dalaga nga but-an uyamut— giingón siyá sa tigulang tenyente sa tingog mahinay;— maayo gayúd nga gihatag mo ang sulát... sa ingón niana hingkaplagán ninyo usá ka kaugmaong malinawon.

Ang tenyente milakáw dayon ug si María Clara mitan-aw kaniya nga nagliraw ang mga matá ug nagpangitlib sa iyang ngabil. Maayo ngani kay nahilabáy si iya Isabel. Si María Clara nakagunit sa iyang sapút.

—Iya Isabel intawon!— mihunghong ang dalaga.

—Naunsa man ikáw?— nangutana ang tigulang nga nalisang sa pagtan-aw sa nawóng sa iyang pag-umangkon.

—Dad-a akó ngadto sa akong lawák!— mihangyo kiní ug migunit sa bukton sa iyang iyaán aron pagtindog.

—Nasakit ba ikáw, indáy? Nawad-an ka sa umóy, naunsa ka man ugód?

—Nabuyod akó... ang daghang mga tawo sa hawanán... ang labiháng kahayag... mopahulay akó. Igna si papá nga matulog akó.

—Namugnaw ang imong panit! Buút ka bag tsá?

Si María Clara milingolingo, giyawihan ang ganghaán sa iyang lawák ug nahipalug-og sa salóg, tiilán sa usá ka larawan ug nagkanayón nga nagabakho:

—Inahán, inahán, inahán ko!

Misulod sa lawák ang kahayag sa Bulan nga miagi sa tamboanan ug sa ganghaán nga agianan padulong sa pantaw.

Ang orkista nagpadayon pagtugtog mga masadya nga *vals*; ang mga talidhay ug ang kagahub sa mga sultisulti nabati sa higdaanan sa dalaga; ang iyang amahán kadaghan motuktok sa ganghaán, ingon man si iya Isabel, si Donya Victorina ug hangtud ngani si Linares, apan si María Clara walá gayúd moli-hok: nagalisúd pagginhawa.

Nangagi ang mga takna: natapus ang pangaon, nadungóg ang mga sinagudsod sa sayaw ug napalolong na ang mga sugá, apan ang dalaga walá gihapon maglihok sa salóg, dinan-agan sa kahayag sa Bulan, tiilán sa larawan sa Inahán ni Hesús.

Sa ngadtongadto nag-anán kahilum ang tibuók baláy, gipamalolong ang mga sugá ug si iya Isabel mibalik pagtuktok sa ganghaán.

—Na, nahikatulog intawon!— matud sa tigulang sa ha-taás nga tingog;— sanglit batan-on siyá ug waláy mga kalisúd sa hunahuna, natulog sama sa patáy.

Dihá nga walá nay timík nga nabati, si María Clara mihi-nayhinay pagtindog, nalukóp ug lingi sulod sa lawák: nakita niya ang pantaw ug ang gagmáing mga palapala nga gika-putan sa mga bagon nga dinan-agan sa Bulan.

—Usá ka kaugmaon nga malinawon! Natulog sama sa patáy!— nagkanayón siyá sa tingog mahinay, ug unya milakáw padulong sa pantaw.

Sulod sa siyudád, ang tanán natulog; maó day mabati usahay ang dinaguok sa usá ka salakyanán nga molabáng sa tulayng kahoy sa subá; sa tubig niini midan-ag ang kahayag sa Bulan.

Ang dalaga miyahat sa langit nga walá dag-umi bisan madiyutay; gihinayhinay niya pagtangtang ang iyang mga singsing, mga ariyos, mga alpiler ug sudlay nga iyang gitungtong sa akboanan sa pantaw ug unya milantaw sa subá.

Usá ka bangka nga giluwanan ug mga kumpay mihunong sa dunggoanan nga makita sa tugkarán sa tagsatagsa ka baláy nga mahitarok sa kadaplina sa subá. Usá niadtong duhá ka tawo nga nanakáy sa bangka misaká sa hagdanán nga bató, milayát sa paríl, ug walá dangtig dugay nabati sa dalaga nga ang tawo misaká sa hagdanán sa pantaw.

Nakita ni María Clara nga ang tawo mihunong sa pagkamatngon kaniya, apan kiní walá molungtad ug dugay kay mihinayhinay man pagduol, ug dihá nga tuló na lamang ka lakang ang iyang gilay-on, mihunong. Si María Clara misibug.

—Crisóstomo!— mihagawhaw punó sa kalisang.

—Oo, akó si Crisóstomo!— mitubág ang batan-on sa tingog maugdang:— usá nako ka kaaway, usá ka tawo nga may pasikaran sa pagkasilag kanako, si Elías, mibawi kanako sa bilanggoan diín akó ibalhog sa akong mga higala.

Humán niining mga pulonga, mibanus ang kahilum nga masulub-on; midukó si María Clara ug nahunlos ang iyang mga kamót.

Si Ibarra mipadayon pagsulti:

—Tupád sa lawas nga patáy sa akong inahán nanumpa akó nga ikáw himuon kong bulahan, bisan unsa ang kapalaran nga akong maangkon! Ikáw nakahimo paglapas sa imong panumpa kay kadtong namatáy dili mo man inahán; apan akó, akó nga iyang anak akó nga nagmahál sa iyang handumanan, ug taliwala sa libo ka libong mga katalagman nga akong giagián, mianhi gayúd akó aron pagtuman sa akong panumpa, ug sa walá ko lamang palandunga gikasulti ko karón ikáw dinhi: María, kitá dili na managkita pag-usáb; ikáw batan-on pa ug kahá may adlaw da nga mongutngot ang imong konsiyensiya... Una mogikan, mianhi akó aron pag-ingón kanimo nga pasayluon ko ikáw. Na, karón arí na akó, ug hinaut unta nga mabulahan ka!

Si Ibarra molakáw na unta, apan gipugngan sa dalaga.

—Crisóstomo!— matud ni María Clara;— ikáw gipaanhi ni Bathala aron pagluwás kanako niining labiháng kaguól nga akong giantus... Pamatia akó ug hukmi unya ang akong gi-buhat!

Gihinay ni Ibarra pagwakli ang kamót sa dalaga.

—Akó walá moanhi aron pagsudya kanimo... mianhi akó aron paghatag kalinaw sa imong buót.

—Dili akó modawat nianang kalinaw nga imong ilimús kanako; akó da maóy mahibalóng mangita sa akong kalinaw. Gitamay mo akó, ug tungúd nianang imong pagtamay, hangtud ang kamatayon mapaít, alang kanako!

Nakita ni Ibarra ang labiháng kayugót niadtong alaut nga babaye, ug iyang gipangutana kon unsay tuyo niya.

—Nga tuhoan mo nga ikáw gihigugma nako kanunay!

Si Crisóstomo mipahiyúm nga masulub-on.

—Ah! ikáw nagduhaduha díáy kanako, nagduhaduha ikáw sa imong higala sa pagkabata, niining higala nga walá nagalimúd kanimo bisan sa iyang labíng diyutay nga hunahuna!— matud sa dalaga sa dakúng kasubó.— Nakasabút akó sa imong hunahuna! Kon ikáw masayud sa akong kaagi, sa masulub-ong kaagi nga gisugilon kanako samtang akó nagahigda pa sa baníg, waláy duhaduha ikáw abutón gayúd ug kaluoy kanako ug dili mo na kataw-an ang akong kasakit. Ngano ugód nga walá mo pasagdi nga akó mamatáy sa kamót niadtong waláy hibang-kaagang mananambal? Ikáw ug akó nabulahan unta!

Si María Clara mipahulay ug makadiyót ug unya mipadayon:

—Sanglit gipugús mo man akó kay nagduhaduha ka man kanako, nga pasayluon akó sa akong inahán! Usá ka gabii niana, samtang akó nagahigda pa sa baníg, nagaantus sa daghang kagul-anan, usá ka tawo mitug-an sa ngalan sa akong matuod nga amahán, ug gidid-an akó niya sa paghigugma kani-mo... gawás kon ang maóng amahán ko mopasaylo kanimo sa pasipala nga imong nahimo kaniya!

Si Ibarra nahasibug ug mitan-aw nga nalisang sa dalaga.

—Oo,— mipadayon si María Clara;— kadtong tawhana miingón kanako nga siyá dili makatugot nga managminyo kitá kay nagadumili gayud konó ang iyang konsiyensiya ug tingali mapilit siyá pagsangyaw nga akó iyang anák bisan makahimo dakúng eskandalo, kay ang akong amahán maó man si...

Ug mihunghong sa dalunggan sa batan-on usá ka ngalan sa tingog labihán ka hinay nga kiní da maóy nakadungóg.

—Nan, unsa may takús nako mahimo? Palabihón ko ba ang akong gugma kay sa handumanan sa akong inahán, sa dungóg sa akong uloamahán ug sa maayong ngalan sa akong amahán nga matuod? Kon kaná akong buhaton, dili ba ang mga tawo, lakíp ikáw, motamay kanako?

—Apan hain man ang imong mga kamatuoran? Aduna ka bay mga kamatuoran niana? Nagkinahanglan ikáw ug mga

kamatuoran una matuo niana!— matud ni Don Crisóstomo nga nagpanguróg.

Gikan sa dughan gihulbot sa dalaga ang duhá ka papel.

—Duhá kini ka sulát sa akong inahán, duhá ka sulát nga iyang gihimo taliwala sa kangutngot sa iyang konsiyensiya dihá nga akó iya pang gidaladala sa iyang tiyán! Dawata ug basaha kon dili ba makita mo dihá nga akó iyang gipanghi-maraut ug gipaninguha niya ang akong kamatayon... ang akong kamatayon nga walá gayúd niya makab-ut bisan siyá gipainúm ug mga tambal sa akong amahán! Kiníng mga sulata hikalimtan niya sa baláy nga kanhi iyang gipuy-an, hingkaplágán ug gitipigan sa lalaki, ug walá unta kaná ihatag kanako kon walá pa akó mosugót nga iilis sa imong sulát... aron gayúd, matud niya, makasalig siyá nga akó dili gayúd magaminyo kanimo kon dili mouyon ang akong amahán. Sukád kanáng mga sulát akong gidaladala sa akong dughan, gibati akó dakúng kabugnaw sa kasingkasing. Giula ko ikáw, giula ko ang akong gugma... unsay dili ko takús mahimo tungúd sa akong inahán nga patáy na ug sa akong duhá ka amahán nga buhi? Matag-an ba nako kon unsaon nila ang imong sulát?

Si Ibarra giabút dakúng kalisang. Si María Clara mipadayon pagsulti:

—Unsa pa may takús ko mahimo? Makatug-an ba akó kanimo kinsa ang akong amahán, makahimo ba akó paghangyo nga mangayo ka untag pasaylo kaniya, nianang tawo nga maóy naghatag dagkúng kagulan sa imong amahán? Makahimo ba akó pagsulti sa akong amahán nga ikáw iyang pasayluon? Makahimo ba akó pag-ingón kaniya nga akó iyang anák, kaniya nga naninguha pag-ayo sa akong kamatayon? Ang akong takús mahimo maó na lamang gayúd ang pag-antus, pagtipíg sa tinagoán sulod sa akong kaugalingon ug pagpakamatáy sa pag-antus! . . . Nan, karón, higala ko, karón nga nasayud na ikáw sa kaagi sa imong alaut nga María, pakitaon mo ba gihapon siyá nianang imong pahiyúm nga matinamayon?

María, ikáw maóy usá ka santa!

—Bulahan akó kay ikáw mituo man kanako...

--Bisan pa niana,-- mipadayon ang batan-on kansang sinituhán gibalhin na— nakadungóg akó nga ikáw magaminyo...

—Oo!— mitubág ang dalaga nga gibakho;— gipugús akó sa akong amahán... akó iyang gihigugma ug gimatutó bisan dili niya katungdanan; bayran ko siyá niining akong utang-kabubut-on ug hatagan ko siyá kalinaw sa hunahuna pinaagi niining akong pagminyó, apan...

—Apan unsa?

Apan dili ko gayúd hikalimtan ang akong gipanumpa nga akó dili magluib kanimo.

—Unsa may gihunahuna mong buhaton?— nangutana si Ibarra nga mitutok pagtan-aw sa mga matá ni María Clara aron pagtag-an sa gihunahunang buhaton niini.

—Ang kaugmaon madulom ug ang Palad gilimisan sa kangitgit! Ambút unsay akong buhaton; apan hibaloí nga akó makausá da mahigugma, ug kon waláy gugma waláy tawo nga makatag-iyá kanako. Ug ikáw, mag-unsá man unya?

—Akó maóy usá lamang ka binilanggo nga mikalagíw... mohalín akó dinhi. Dili madugay hisusihán nga akong pagkalagíw, María...

Gibakóp ni María Clara ang ulo sa batan-on, gihagkan sa makadaghan ang iyang baba, gigakús niya, ug unya iyang gisalikway ug giingón:

—Kalagíw, halín dinhi! Kalagíw, adiyós!

Si Ibarra mitan-aw kaniya nga nasiga ang mga matá, apan sa usa ka sinyas sa dalaga ang batan-on milakáw nga daw hubóg, walá magkadimao ang iyang mga lakang...

Si Ibarra milayát pag-usáb sa paríl ug gilayón misakáy sa bangka. Si María Clara nga nagaakbo sa akmoyanan sa pantaw nagpamináw sa batan-on nga napadulong sa unahan.

Si Elías mitukás sa kalo ug miyukbo nga matinahuron uya-mut sa dalaga.

ANG LINUTUSAY SA LANAW

—Pamatia, ginoo, ang gihunahuna kong buhaton— miingón si Elías nga naghinuktok samtang napadulong silá sa San Gabriel.— Tagoan ko ikáw karón sa baláy sa usá nako ka higala sa Mandaluyong; dad-on ko nganhi ang tanán mong salapí nga akong naluwás sa sunog ug gilubóng ko sa punoan sa dakit nga miturók duol sa lubnganan sa imong apohán; mohalín ikaw dinhi sa ato...

—Aron paglangyaw ngadto sa gawás?— misanta si Ibarra.

—Aron ikáw magapuyó sa kalinaw hangtud sa imong ikamatáy. Ikaw adunay mga higala didto sa Espanya, ug sanglit sapian, ka, dilí malisúd ang pagkab-ut sa imong *indulto*. Kon hunahunaon usáb pag-ayo, alang kanato ang mga lungsod sa laing mga dapít labíng maayo kay sa atong kaugalingong lungsod.

Si Crisóstomo walá motubág; nagpalandong siyá sa hilum.

Niadtong higayona nanghiabút na silá sa subá sa Pasig ug ang bangka nagsugod na pagsungsong sa sulog. Usá ka tawo nga nagkabayó milabáng nagdalí sa *Puente España* ug nadungóg ang matagming tingog sa usá ka *pito*.

—Elías— mitubág si Ibarra,— ang akong banay maóy ginikanan sa imong kaalaut; kaduhá na nimo luwasá ang akong kinabuhi, ug tungúd niini akó may katungdanan, dili lamang kay sa pagbalus niining utang kong kabubut-on, kon dili usáb katungdanan ko ang pag-uli kanimo sa imong katigayonan. Gitambagan mo akó nga adto mopuyó sa laing yuta; nan, umubán ka kanako ug didto managpuyó kitá sama sa magsuon. Dinhi ikáw alaut usáb.

Si Elías nagpanglingó sa dakúng kasubó ug mitubág:

— Dili mahimo! Matuod nga akó dili na mahigugma ug dili na usáb mabulahan dinhi, apan makahimo akó pag-antus ug

pagpakamatáy dinhi sa akong lungsod ug kahá tungúd sa paglaban kaniya: maayo na lamang kaná. Nga ang kadaut sa akong lungsod isipon kong akong kaugalingong kadaut, ug sanglit lainlain man ang atong hunahuna, sanglit ang atong kasingkasing dili man samag pagbati, ang ako na lamang gitinguha maó ang pakigsalo sa akong mga katagilungsod sa mga kaguól ug mga kalisúd nga ilang ginaantus!

—Kon maó kaná, nganong imo man akóng gitambagan nga mohalín dinhi?

—Kay didto sa laing dapít ikáw mabulahan pa ug akó dili na; kay ikáw walá matawo aron mag-antus, ug kay ikáw masilag unya sa imong lungsod sa adlaw nga ikáw maalaut tungúd kaniya; ug ang pagkasilag sa kaugalingong lungsod maóy kadaut nga labing dakú nga modangat sa usá ka tawo.

—Dili matarong kanang imong hunahuna mahitungúd kana-ko!— matud ni Ibarra nga nahiubús kang Elías; nalimot ka nga igo lamang akóng nahiabút dinhi gipangita ko dayon ang iyang kaayohan...

—Ayáw lamang kahimangód, ginoo; akó walá magtumboy kanimo. Kaayo da ba unta kon ang tanán mosunód sa imong mga buhat! Apan akó walá mangayo kanimo ug mga butáng dili mahimo, ug ayáw lamang ikahiubús sa buót kon ingnón ko ikáw nga gilimbungan ka sa imong kasingkasing. Nahagugma ka sa imong yutang-natawhan kay maó man kaná ang gitudlo kanimo sa imong amahán; gihigugma mo ang imong lungsod kay sa iyang sabakán dihá man nimo hingkaplágí ang babaye nga kapikas sa imong kasingkasing, ang imong katigayonan, ang imong kabatan-on; tungúd kay ikáw nagmalipayon ug ang imong lungsod walá magdagmal kanimo; sa usa ká pulong, gihigugma mo siyá sama sa atong paghigugma niadtong binuhat nga nakahimo kanatong bulahan. Apan sa adlaw nga ikáw mahimong kabús, gutóm, ginukód, isumbong ug luiban sa imong mga katagilungsod, nianang adlaw panghimarauton mo ang tanán: ang imong kaugalingon ug ang imong lungsod.

—Kanáng imong mga pulong nakasamad sa akong kasingkasing— matud ni Ibarra nga nahiubús.

Si Elías midukó, mipalandong makadiyót ug unya mitubág:

—Buút ko nga mabuká ang imong mga matá, ginoo, aron sa ingón niana ikáw mahilikáy sa usá ka kaugmaong punó sa mga pag-antus. Hinumdumí kadtong atong panagsulti dinhi niining maóng sakayán ug dinan-agan usáb sa kahayag nianang maóng Bulan, may katloán na karón ka adlaw, kapín kun kulang; niadtong higayona ikáw bulahan pa. Ang hangyo sa mga alaut walá gayúd mosantop sa imong kasingkasing; gitamay mo ang ilang mga mulo kay silá mga malapason man sa balaod; gipalabí mo pagpamati ang mga sugyot sa ilang mga kaaway, ug, bisan pa sa akong mga hangyo ug mga katarungan nga gipahayag kanimo, ikáw midapig gayúd sa nanaglupig kanila, ug niadtong higayona ang akong palad nag-agád lamang kanimo: mahimo ba akóng kriminal kun magpakamatáy ba unta sa pagtuman sa usá ka saad nga akong pakamahalón. Walá kiní itugot ni Bathala kay ang tigulang pangulo sa mga tulisán namatáy man... Miagi ang usá ka bulan ug karón nausáb na ang imong huna-huna!

—May katarungan ka, Elías; apan ang tawo maóy usá ka mananáp nga mopahiuyon sa mga kahigayonan: niadtong panahona nabuta akó, nasukó... ambút unsa kadto akó! Apan karón, ang kagul-anan nakalangkat sa taptap sa akong mga matá; ang pag-usara ug pag-antus ko sulod sa bilanggoán nakahatag kanakog pagtulon-an; karón nakita ko ang makalilisang balahak nga nagakutkot niining katilingban ug miukob sa'iyang mga unód, ug aron matigbak pagkaayo ang balatian kinahanglan hilhilon ang unód nga masakitón. Gibuká nila ang akong mga matá gipakita nila kanako ang samád nga naganangnang ug gipilit akó nila aron mahimong malapason sa balaod! Ug sanglit maó man kanáy ilang tinguha, akó mosulod sa pagka-pilibustero, apan pilibustero nga tinuod; panawgon ko ang tanáng mga alaut, kadtong tanán nga sa ilalum sa ilang dughan nanagtipig ug usá ka kasingkasing, kadtong mga alaut nga kanhi misugo kanimo pagsangpit kanako... Dili, dili akó mahimong kriminál, kay dili kriminál kadtong makigdumog tungúd sa yutang-natawhan, kon dili hinunoa maóy usá ka tawong dungganan! Sulod sa tuló ka gatús ka tuig gitunol ta kanila ang atong mga kamót, gipangayo ta ang ilang gugma, gipaninguha ta ang pagpangig-suon kanila, apan unsay ilang gibalus niana? Gipanamastamasan kitá ug giyubit ug walá ngani ilha ang atong pagkatawo. Wa-

láy Bathala alang kanato, waláy kalauman, waláy gugma sa isigkatawo; maó day naghari sa kalibutan ang katungód sa kusóg!

Nagpanguróg ang tibuók kalawasan ni Ibarra.

Nahilabáy silá tungód sa palasyo sa Kapitán Heneral ug himatngonán nila nga nagubút ang mga sundalo.

—Hisusihán na ba kahá ang imong pagkalagíw?— matud ni Elías.— Higda hinuon, ginoo, aron tabunan ko ikáw niining kumpay kay moagi kitá duol sa *Polvorista* ug walá kitá masayud kon makapahibulong ba sa nagabantay nga duhá kitáng nangluwan niining sakayán.

Ang bangka nga ilang giluwanan maóy usá ka sakayán nga yagpis ug magaan, ug mosagitsit pagdalagan daw lugos lamang mosapigad sa tubig.

Sumala sa gibanabana ni Elías, gipahunong siyá sa bantay ug gipangutana díin gikan.

—Gikan sa Manila, naghatúd ug kumpay sa mga *oidor* ug mga kura— mitubág siyá nga misunód sa sinultihán sa taga-Pandakan.

Usá ka sarhento migulá ug nagsusi sa nahitabó.

—Sulong!— giingón siyá sa sarhento;— pasidan-an ko ikáw nga dili ka magpasakáyg lain sa imong bangka; may usá ka binilanggo nga mikalagíw dili pa dugay. Kon imong hiskapan ug ihatúd nganhi kanako, hatagan ko ikáwg maayong gala.

Maayo, ginoo; unsa may iyang mga tilimad-on?

—Nagsul-ob amerikanang taás ug maitúm ug maantigong mokinatsilá; na, pagbantay bayá!

Ang bangka mipadayon. Si Elías milingi ug iyang nakita ang nawóng ug ang bayhon sa bantay nga nagabarúg sa tampi sa subá.

—Malangan kitág pilá ka gutlo— matud niya sa tingog mahinay;— kinahanglan mosulod kitá sa subá sa Beata aron ingnon nga akó taga Peka Francia. Makita nimo ang subá nga giawitan ni Francisco Baltazar.

Dinan-agan sa kahayag sa Bulan, ang lungsod nahinanok taliwala sa kagabhion. Si Crisóstomo mitindog aron pagsud-ong sa kalinaw sa Kinaiyahán. Ang subá masigpit ug ang iyang kadaplinan nga napatag gipanamnan ug mga kumpay.

Gihaw-as ni Elías ang iyang karga ug giitsa sa tampi, mi-kuha usá ka kiwískiwi's nga hataás ug sa ilalum sa kasagbután mihulbot pipilá ka baluyot nga waláy sulod, ug unya mipada-
yon pagbugsay.

—Ikáw ang mag-igo, ginoo, sa imong pagabuhaton kay ikáw man ang tag-iya sa imong kaugmaon— miingón si Elías kang Crisóstomo nga nagpakahilúm gihapon.— Apan kon tugotan mo akó pagsulti, ingnon ko ikáw: Tan-aw pag-ayo ang imong buhaton, hunahunaa bayá nga halingon mo ang usá ka dakúng daub sa gubat, kay, sanglit ikáw sapian ug maalam, dihádlhá dayon daghan ang mokuyog kanimo, kay sa dakúng kadaut daghan man ang nangasukó. Apan niining gubat ang imong pagahimuon, ang labíng manag-antus maó ang mga waláy ikasukol ug mga waláy salá. Kadtong maóng mga pagbati nga may usá na ka bulan karón nakaaghat kanako sa pagdangóp kanimo aron pagpangayog mga kausaban sa atong kahimtang, maó usáb ang nagatukmod karón kanako aron pagingón kanimo nga hunahunaon mo pag-ayo ang imong pagabuhaton. Ang lungsod, ginoo, walá maghunahuna pagbulág sa Espanya; diyutayng kagawasan, diyutayng katarungan ug diyutay nga gugma: maó da kaná ang iyang gipangayo. Kahá hinabangan ug duyogan ikáw sa nangasukó, sa mga kriminál, sa mga tawo nga buút na lamag kamatay, apan ang lungsod dili magagunók. Nasayóp ikáw kon, sa pagtan-aw mo nga ang tanán nangitngit, mituo nga ang lungsod nawad-an na sa paglaum. Oo, ang lungsod nag-antus, apan walá pa kawad-i sa paglaum ug sa pagtuo, ug moalsa lamang siyá kon maupús na ang iyang pailub, sa ato pa, kon maó kaná ang tinguhaon sa mga tawo nga namunoan, ug kiní madugay pang mahitabó. Akó usáb ngani dili monunót kanimo; dili gayúd akó modangóp nianang katapusang mga paagi samtang aduna pay kalauman nga akong mapaabut sa katawhan.

—Kon maó kaná, molangsad akó bisan dili ka mokuyog!— mitubág si Crisóstomo sa hugót nga kabubut-on.

—Dili na ba gayúd maliso kanáng hunahunaa?

—Bugtong ug dili na maliso! Saksi ang handumanan sa akong amahán! Dili akó makatugot nga dili kasilotan kadtong milangkat sa akong kalinaw ug kabulahanan, kay akó waláy laing gitinguha kon dili ang kaayohan, kay gitahud ug giantus

ko ang tanán tungúd sa paghigugma ko sa usá ka tinuhoan nga maút, tungúd sa paghigugma ko sa yutang-natawhan. Giunsa akó nila pagbalus? Gibalhug akó sa usá ka makaulawng bilangoán ug giamong-amongan ang kaulay sa akong pangasaw-onón. Dili mahimo! Ang paghilum ug ang dili pagpanimalús sa atubangan nianang mga palabilabi nga akong nadawat maóy usá ka dakúng salá, maóy pagsibut kanila aron mopadayon sa ilang mga buhat nga balikó! Dili mohimo! Maóy usá ka buhat nga tinalawán ang pag-agulo ug paghilak kon adunay dugó ug kinabuhi nga giula, kon ang panamastamas ug paghagit ubanán sa pakaulaw ug mga yubit! Tawgon ko ang lungsod nga buróng, pakitaon ko siyá sa iyang makaluluoy nga kahimtang; nga dili siyá maghunahuna nga adunay mga igsuon, kay ang ania sa kalibutan lonlon da mga lobo nga managtukbanay, ug ingnon ko kanáng lungsod nga batok sa mga panglupig sa mga makagagahum motindog ang katungód sa tawo sa pagpangita sa iyang kagawasan!

—Magaantus ang lungsod nga waláy salá!

—Labíng maayo!... Makahimo ba ikáw paghatúd kanako hangtud sa bukid?

—Hangtud sa dapít diín ikáw dili na mag-ungáw ug kada-ut!— mitubág si Elías.

Migulá na usáb silá ngadto sa subá sa Pasig. Lain nang mga butáng maóy ilang gisultihan.

—Santa Ana!— matud ni Ibarra.— Dagway nakaila ikáw niining balaya, unsa no?

Nanglabay silá tungód sa *casa de campo* sa mga heswitas.

—Dihá nianang balaya nabulahan ug nagmalipayon akó sulod sa hataás nga panahon!— matud ni Elías nga nanghupáw.— Sa among panahon, bulan-bulan manganhi kami... niadtong mga adlaw akó sama pa sa ubán: may katigayonan, may banay, hupóng sa mga damgo ug adunay kaugmaon nga nalantaw. Sa mga adlaw nga manganhi kami, igakita ko ang akong igsuong babaye sa kolehiyo nga silingan; gasahan akó niya usá ka butáng binuhat sa iyang kaugalingong kamót... may kuyogkuyog siyá nga usá ka higala, usá ka dalagang matahúm. Ang tanán nangagi sama sa damgo!

Nangahilum silá hangtud pag-abút sa *Malapád-na-bató*. Kad-tong nanagpakasuláy pagsakaysakay sa subá sa Pasig sa usá nia-

nang mga gabiing makabibihag sa Pilipinas, kon sukád sa kahitas-an ang Bulan magaiwag sa yuta sa iyang maalop nga kahayag; kon ang kangitngit molimis sa mga kagul-anan nga pagantuson sa mga tawo ug ang kahilum maóy maghari ug motabon sa ilang mga agulo, nianang mamingawng kagabhion nga waláy laing timík nga mabati kon dili ang tingog da sa Kinaiyahán; kadtong mga tawo nga nanagpakasuláy pagtagamtam niining tanán, kadto silá makasabút sa gihunahuna ug gibati niadtong duhá ka batan-on.

Sa *Malapad-na-bató*, ang karabinero nga nagabantay gitulog kaayo, ug sa pagtan-aw niya nga ang bangka waláy sulod nga takús kapahamuslan, sumala sa nabatasan ug ginahimo sa iyang mga kauban niadtong dapít nga iyang gipuy-an, walá magkuti-kuti pagpaagi sa duhá ka mananakay.

Ang *Guardia Civil* sa Pasig walá usáb ing gikahibudngan, busa walá opód maghasol kanila.

Sa pag-abút nila sa lanaw nagsugod na pagsidlak ang banagbanag sa kabuntagon. Ang kahayag sa Bulan nag-anán nag kahanaw ug ang Subangán daw gitina sa bulok mapulapula. Dili halayó ilang nalantaw usá ka butáng abuhón nga nagbuntaóg ug nagapadulong kanila sa hinayhinay.

—Ang sakayán sa mga sibíl nagapadulong nganhi— mihung-hong si Elías;— higda kay tabunan ko ikáw niining mga baluyot.

Ang sakayán nag-anám kaduól.

—Buút kitá alihan sa tampi— miingón si Elías nga nabalaka.

Sa hinayhinay, ang bangka iyang gipaliso ug gibugsayan padulong sa Binangonan. Sa dakúng kahingangha nakita niya nga ang sakayán sa mga sibíl miliso usáb, samtang gisinggitan siyá sa usá ka tawo.

Si Elías mihunong ug nagpalandong makadiyót. Ang tampi sa subá halayó pa ug dili madugay maabút na silá sa bala sa mga pusil. Nakahunahuna siyá pagbalik sa subá sa Pasig: ang iyang bangka labíng matulin kay sa sakayán sa mga sibíl. Apan ang nakadaut ugaling kay may laing bangka nga misugat kanila gikan sa Pasig, ug didto nagpangidlap ang mga kalo ug ang mga bayonita sa mga sibíl.

—Hisakpan kitá!— mihagawhaw si Elías nga naluspad.

Mitan-aw sa iyang mga bukton nga kusganon, ug, sanglit walá nay laing kapaingnan, gihurót ang iyang kusóg sa pagbugsay sa bangka padulong sa *Isla de Talim*. Dinhi misidlak ang Adlaw.

Ang bangka nagasagitsit; nakita ni Elías pipilá ka tawo nga nag-utas sinyas samtang nanagtindog ibabáw sa sakayán sa mga sibil nga miliwag.

—Maantigo ka bang modala ug bangka?— nangutana siya kang Ibarra.

—Oo; ngano man?

—Kay hisakpan kitá kon ako dili moambak sa tubig aron paglingáw kanila. Gukdon akó nila, apan sanglit maayo man akóng molangóy ug mosalum... danihón ko silá aron mahilayó kanimo, ug unya ikáw na lamay mahibalóng mangliotliot aron maluwás.

Ayáw; pabilin lamang kay suklan ta silá!

—Kawang lamang, kay walá kitáy mga hinagibán, ug pang-luthangon kitá nila ug pamatyon sama sa langgam.

Niadtong higayona nadungóg usá ka siyok daw puthawng binaga nga gikalít pagsugnaw sa tubig, sinunód dayon sa usá ka butó nga masipa.

—Nakita mo?— matud ni Elías ug gibutáng niya ang bugsay sa bangka.— Managkita kitá pag-usáb unya sa Misa sa Tunganggabii didto sa lubnganan sa imong apohán. Karón pag-ayo-ayo ug paninguhaa nga maluwás ka!

—Nan, ikáw díáy?

—Giluwás na akó ni Bathala sa mga katalagman nga labíng dagku pa kay niini.

Gibukas ni Elías ang iyang sinina nga dihádihá kiní gilap-san sa usá ka bala, ug nabati ang duhá ka butó. Sa waláy diyutay nga pagkalubá, mipig-it siyá sa kamót ni Ibarra nga naghigda gihapon sa ilalum sa bangka; mitindog siyá ug milukso sa tubig humán niya sikari ang sakayán.

Nadungóg mga singgit, ug walá madugay migimaw sa unahan ang ulo sa batan-on nga mitungá aron pagginhawa ug misalum usáb dayon.

—Tuará, tuará didto!— naninggit pipilá ka tingog ug nanghadyong na usáb ang mga bala.

Gilutos siyá sa duhá ka sakáyan: sa tubig nakita ang agi sa mga sakayán nga nag-anám kalayó sa kang Ibarra nga nagpa-anud-anud sama sa biniyaán. Inigtungá sa ulo ni Elías aron pagginhawa, dunganán dayong pagluthang sa mga sundalo sa duhá ka sakayán.

Ang gukdanay nagpadayon; ang bangka ni Ibarra didto na sa layó, si Elías nagkaduól na sa daplin, may kalim-an na lamang ka dupá. Gipangapuyan na ang nanagbugsay sa mga sakayán, apan si Elías gikapuyan na usáb kay nag-utas na man siyá ug tungá sa lainlaing mga dapít aron dili hitungnan sa bala sa nanglutos kaniya. Sa tubig dili na mailá ang kimya sa iyang pagsalum. Sa katapusang pagtungá ni Elias, didto na siyá hikiti duol sa daplin, sa may napulo ka dupá ang gilay-on; giluthang siyá ug... unya, nanggagi ang pipilá ka gutlo walá nay miusáb pagtungá ibabaw sa tubig sa lanaw.

Human molabay ang tungá sa takna, usá ka mananakay miingón nga nakita niya nga ang tubig duol sa lapyahán natina sa dugó, apan ang iyang mga kauban milingolingo sa ulo, walá la-way nasayud uyon kun supak ba silá niadtong gisugilon sa ilang kauban.

SI PARI DAMASO MIHATAG UG KATIN-AWAN

Anugon lamang ang daghan ug bililhong mga butáng na nagtapun-og sa usá ka talad, gasa sa kahigalaan sa mga kalasalon; bisan ang mga brilyante nga sinulod sa mga kahon-kahon nga pinutós mga tersiyopilong tagumon, bisan ang mga panap-tong pinya nga binuldahan, bisan ang mga manggad nga seda, walá gayúd makadaní sa mga matá ni María Clara. Ang dalaga nagadungaw apan walá makakitá ni mobasa sa usá ka mantalaan nga nagabalitá sa kamatayon ni Ibarra, nga nalumús konó sa lanaw.

Takulahaw lamang nabati niya ang duhá ka kamót misam-pong sa iyang mga matá, mipugóng kaniya ug ang malipayong tingog ni pari Dámaso nagkanayón:

—Tag-aná kinsa akó, tag-aná!

Si María Clara miulpot sa iyang gilingkoran ug sa dakúng kalisang mitan-aw sa pari.

—Buáng-buáng niini! Gikuyawán ba ikáw? Walá akó nimo paabuta, nó? Gikan pa gayúd akó sa lungsod nga akong gikurahan ug mianhi lamang arón pagtambong sa imong ka-sál.

Miduol siyá nga nagkatawá ug gitunol ang iyang kamót aron hagkan sa dalaga. Si María Clara midúol usáb nga naga-kuróg ug miamín sa dakúng pagtahud.

—Naunsa ka man, María? —nangutana ang paring pran-siskano nga nabalaka uyamut ug walá na magkatawá;— namug-naw ang imong kamót, luspád ang imong nawóng... nagmasa-kitón ba ikáw, indáy?

Sa dakúng kalumó nga waláy nagpalandong gihuptan ni pari Dámaso, gibitad niya ang dalaga, gikuptan sa duhá ka kamót ug gitutokan pagtan-aw.

—Nawád-an ka na ba sa pagsalig sa imong amaon?— nangu-

tana nga daw nagatumboy;— na, lingkod dinhi ug suginli akó sa imong mga kaguól, sama sa ginabuhat mo kanhi sa gamáy pa ikáw kon magkinahanglan kag kandila nga buhaton mong tawo-tawo. Sayud ka na nga ikáw akong gihigugma kanunay... walá ko gayúd ikáw kasab-i bisan makausá...

Ang tingog ni pari Dámaso nawad-an sa kinaiyáng kainggit ug ang iyang sinultihán nahimong malumó uyamut. Si María Clara mihilak.

—Nagahilák ka? Anák ko, nganong naghilák man ikáw? Nanag-away ba kamó si Linares?

Si María Clara misampong sa iyang mga dalunggan.

—Dili kitá maghisgot kaniya... karón!— misinggit ang dalaga.

Si pari Dámaso mitan-aw kaniya hupóng sa katingala.

—Dili ba díáy nimo isugilon kanako ang imong mga tina-goan? Walá ba akó magatukáw kanunay aron paghupóng sa imong labíng diyutay nga tinguha?

Giyahat sa dalaga ang iyang mga matá nga napunó sa luha, mitan-aw makadiyót sa pari ug unya mibalik paghilak.

—Ayáw paghilák, anák ko, kay ang imong mga luha maka-sakit sa akong kasingkasing! Suginli da ugód akó sa imong mga kaguól ug tan-awa unya kon giunsa ikáw pagpangga sa imong amahán sa bunyag!

Si María Clara mihinay pagduól sa pari, miluhód sa iyang atubangan ug humán iyangad ang iyang nawóng natumog sa luha, misulti sa tingog lugos nadungóg:

—Gihigugma mo ba gihapon akó?

—María!

—Kon maó kaná... panalipdi ang akong amahán ug bug-toà ang akong kaminyuon!

Gilayón gisugilon sa dalaga ang iyang katapusang pakigki-ta kang Ibarra, apan gililong ang kaagi sa iyang pagkatawo.

Si pari Dámaso halus dili makatuo sa iyang nadungóg.

—Samtang buhi pa siyá,— mipadayon ang dalaga— naghuhuna akó pagpakigdumog, walá akó kawad-i sa paglaum ug pagsalig! Buút akó mabuhi aron lamang makadungóg nga siyá pagahisgotan sa ubán... apan karón nga gipatáy na siyá sa iyang mga kaaway, karón walá na akóy kapasikaran sa pag-antus ug pagpuyó niining kinabuhi!

Kiníng tanán gihinay pagsulti sa dalaga, pinaubús ang tingog, malinawon ang buót ug waláy luha ang mga matá.

—Apan, buang! Dili ba si Linares labíng maayo kay kang...

—Sa buhi pa siyá, akó makahimo unta pagminyó... moka-lagíw unta akó inigkahumán... kay maó da may gitinguha sa akong amahán nga ang akong pamanhonón mahimong pariyente niya! Apan karón nga patáy na siyá, walá nay laing tawo nga makangalan kanakong asawa... Sa buhi pa siyá mahimo nga akó magalunang sa kaulawan ug kawad-an sa dungóg: ikalipay ko lamang ang pagkasayud nga siyá buhi ug dagway walá mali-mot kanako; karón nga patáy na siyá... alang kanako ang kombinto kun ang lubnganan.

Ang sinultihán sa dalaga nagpailá sa kahugót sa iyang kabubut-on, ug si pari Dámaso, sa pagkamatngon niini, nasubó ug mihinuktok.

—Kay ngano, gihigugma mo ba gayúd siyá kaayo?— nangu-tana sa tingog mahinay.

Si María Clara walá motubág. Si pari Dámaso midukó ug mihilum.

—Anák ko!— matud niya sa tingog maluya;— pasayloa akó nga sa walá ko lamang palandunga gihimo ko ikáwng alaut. Akó nagahunahuna sa imong kaugmaon, gipaningkamotan ko nga ikáw mabulahan unta. Unsaon ko pagtugot nga ikáw magaminyo sa usá ka tagadinhi aron unya sud-ungon ko ikáw nga mahimong asawang alaut ug inahán nga magaantus sa dili maisip nga kagul-anan? Dili akó makahimo paglangkat sa imong gugma dihá sa imong kasingkasing, ug maó nga kutob sa akong naabút misupak akó ug tungúd lamang kanimo gilapas ko ang tanán. Kon ikáw naminyo pa nianang tawhana, ugma-damtag magahilák ka unta tungúd sa kahimtang sa imong bana, nga nagaungáw sa kasilag sa mga makagagahum ug walá siyáy saráng mahimo aron pagpanalipod sa iyang kaugalingon; unya kon ikáw mahimo nang inahán, magahilák ka tungúd sa dautáng palad nga maangkon sa imong mga anák: kon patun-on mo silá, andaman mo ug dautáng kaugmaon, mangahimo siláng kaaway sa atong Tinuhoan ug makita mo nga silá pamitayon kun hinginlan dinhi; kon pasagdan mo nga silá dili makakat-on, palabilabihan ug among-amungan ang ilang dungóg. Dili akó makatugot niana! Busa gipangita ko ikáw ug usá ka bana nga makahimo kanimong ina-

bán nga malipayon ug makahatag mga anák nga managmando ug dili minandoan, mga anák nga mosilot ug dili manag-antus... Nasayud akó nga kadtong imong higala sa pagkabata maayong tawo, gihigugma ko siyá ingón nga gihigugma ko usáb ang iyang amahán, apan gikasilagan ko siyá sukád ko makita nga mahimong ginikanan sa imong kaalaut, kay ikáw gihigugma ko, gihalaran ko, gibati ko ikáw sama sa pagbati alang sa usá ka anák; dinhi sa kalibutan walá akóy laing gugma kon dili ang ímo da; naga-tubó ikáw sa akong mga matá; sa taknang tanán ikáw maó kanunay ang akong gihunahuna; pagahidamgoán ko ikáw; ikáw maóy bugtong kong kalipay...

Ug si pari Dámaso mihilak sama sa bata.

—Nan, kon ikáw nahagugma kanako, ayáw akó paghimoang laud hangtud sa hangtud; siyá patáy na, busa buút akó mosulod sa pagkamongha!

Si pari Dámaso nanampilíng.

—Mosulod sa pagkamongha! Mosulod sa pagkamongha!—nagkanayón.— Anák ko, ikáw walá masayud sa kinabuhi, ikáw walá makasusí sa mga butáng tinago nga nanaghubóng luyó sa mga paríl sa pinuy-anan sa mga mongha, walá ikáw masayud ni-ana! Palabihón ko pa ang pagsud-ong kanimo nga mahimong alaut dinhi sa gawás nga dili didto sa sulod sa usá ka kombinto!... Dinhi, ang imong mga agulo mabati; didto, mga paríl da ang magalibút kanimo... Ikáw maanyag, uyamut, ug walá ka matawo aron mosulod sa kombinto, walá ka matawo aron mahimong asawa ni Kristo! Tuhoi akó, anák ko, ang panahon makapapás sa tanán; ugma-damtag malimot da ikáw, bation sa gugma ang imong kasingkasing ug higugmaon mo ang imong bana... higugmaon mo si Linares.

—Kon dili ang kombinto, ang kamatayon!— mibalik pag-sulti si María Clara.

—Ang kombinto, ang kombinto kun ang kamatayon!— matud ni pari Dámaso.— María, akó tigulang na, dili na akó makahimo pagtukáw kanimo ug sa imong kalinaw sulod sa hataás nga panahon... Pagpili ug laing butáng, pangitá ug laing gugma, laing batan-on bisag kinsa, apán kang Bathala, ayáw lamang intawon ang kombinto!

—Ang kombinto kun ang kamatayon!

—Bathala, Bathala ko!— misinggit ang pari dungán sa pag-sampong sa iyang nawóng sa duhá niya ka kamót;-- buút mo akó silotan: dawaton ko ang imong silot, apan bantaye intawon ang akong anák!...

Ug unya, milingi sa dalaga ug miingón:

—Buút gayúd ikáw magamongha? Mahimo; dili akó buút nga ikáw mamatáy.

Gigunitan ni María Clara ang duhá ka kamot sa pari, gigig-it niya, ug, humán hagki, miluhód siyá ug nagkanayón:

—Padrino, padrino ko!

Tapus niini, si pari Dámaso migulá nga masulub-on, naga-tungók ug nagsamot panghupáw.

—Bathala, Bathala, akó motuo gayúd kanimo kay natagam-tam ko man ang kapaít sa imong silot! Apan arí kanako panimalús ug ayáw dagmali ang waláy salá: luwasá intawon ang akong anák!

ANG NOCHEBUENA

Didto sa ibabáw, sa lugót sa bukid, duol sa usá ka sapa, may usá ka payág nga nagatago ilalum sa kakahoyan tinukod sa mga lindog sa kahoy nga balikó. Sa iyang atóp nga kogon mi- kapot ang malabong kalbasa nga punó sa mga bulak ug mga bunga; sulod sa panimaláy nga bukidnon adunay mga dayandayan nga mga sungay sa lagsaw, mga kalabira sa baboyng ihalas, pipi- lá kanila may mga tag-as nga tangú. Nidtong payaga nagapuyó usá ka banayng tagalog nga nagkabuhí sa pangayam ug pagpa- mutól mga kahoyng igsusugnod.

Sa ilalum sa usá ka punoang kahoy, ang apohán nagabagus ug mga tukóg sa bulí aron buhaton silhig, samtang ang usá ka dalaga nagasulod sa usá ka bukág ug mga itlog sa manók, mga limón ug mga utanon. Duhá ka bata, usá ka lalaki ug usá ka babaye, nanagdula tupád sa usá usáb ka batang lalaki, lusparón ug masulub-on, dagku ug halaglulm ang mga matá; kadtong bata nagalingkod sa usá ka batang. Sa iyang maniwang panagway mailá nato nga kadtong bataa maó ang anák ni Sisa, si Basilio, igsuon ni Crispín.

—Kon maayo na kanáng imong tiíl,— giingón siyá sa batang babaye— magpisopiso ug magtagotago unya kitá; akó ang maghi- mungaan.

—Motungas ka unya kuyog kanamo ngadto sa tumóy sa bukid— midason ang batang lalaki;— moinúm ka ug dugó sa lagsaw nga sagulan sa dugá sa limón aron ikáw mosupang, ug unya tudloan ko ikáw pagtapontapon sa kapangpangan ibabáw sa sapa.

Si Basilio mipahiyúm nga masulub-on, mitan-aw sa samád sa iyang tiíl ug miyahat sa Adlaw nga nagkasigá didto sa itaas sa langit.

—Ibaligya mo kiníng mga silhig— matud sa apohán sa da-

laga— ug pagpalít bisan unsa alang sa imong mga igsuon, kay Pasko man karón.

—Mga ribintadór, mga ribintadór maóy akong ipapalít!— misinggit ang batang lalaki.

—Ang akoa, usá ka ulo alang sa akong munyeka!— misinggit usáb ang batang babaye nga migunit sa tapis sa iyang magulang dalaga.

—Ug ikáw, unsa may buút mo ipapalít?— nangutana ang apohán kang Basilio.

Kiní milugos pagtindog ug miduól sa tigulang

—Iyó—, gisultihan kiní niya— matuod ba nga akó nasakít kapin sa usá ka bulan?

—Sukád ikáw namo hipalgan nga waláy alamag ug naputós sa mga samád, duhá na ka takdol ang nangagi; pakaingnon namo nga ikáw mamatáy...

—Nga pagabaslan unta kamó ni Bathala; kami mga kabús intawon kaayo!— mitubág si Basilio;— apan sanglit Pasko man gayúd karón, buút akó motugbong sa lungsod aron pakigkita sa akong inahán ug sa akong manghod. Dagway silá nangita karón kanako.

—Apan walá pa maayo, iti, kanáng imong tiíl ug ang imong lungsod halayó dinhi; dili ka makaabút ngadto sa tungang-gabii.

—Waláy sapayán, iyó! Ang akong inahán ug ang akong manghod tingali nanagsubó uyamut karón; sa tanáng tuig, niining adlaw kamíng tanán managtingub sulod sa among baláy... sa miaging tuig, kamíng tuló nangaon usá ka buók isda... si nanav dagway nagsamot hilak sa pagpinangita kanako.

—Ikáw dili makaabút nga buhi sa lungsod, itíl Karóng gabii ang atong sud-an manók nga dumaga ug kasahos nga baboyng ihalas. Tingali ang akong mga bata mangita unya kanimo inig-abút nila gikan sa kaumahan...

—Ikáw adunay daghang mga anák, ug ang akong inahán duhá da intawon ka buók: si Crispín ug akó; kahá si nanay nagdahúm nga akó patáy na! Karong gabhiona buút ko siya lipayon, buút ko siyá hatagag pinaskohan... hatagan ko siyag usá ka anák!

Milugmaw ang luha sa tigulang, ang iyang kamót gitapion sa ulo sa bata ug mahinuklugon uyamut kiní iyang gisultihan pag-ingón:

—Sama ikawg kabuot sa usá ka tigulang! Lakáw pangitaa ang imong inahán, hatagi siyá sa pinaskohan... sa pinaskohan ni Bathala, matud nimo; kon kaniadto nasayud pa akó sa ngalan sa imong lungsod, miadto unta akó didto sa masakiton pa ikáw. Lakáw, anák ko, ug nga kuyogan ka unta ni Bathala ug sa Ginoo nga si Hesús. Ang akong apó nga si Lucía moubán ka nimo hangtud sa lungsod nga haduól.

—Unsa ugód, mopauli ka diáy?— gipangutana siyá sa batang lalaki.— Didto sa lungsod adunay mga sundalo, adunay daghang mga tulisán. Dili ka ba motan-aw sa akong mga rebentador? Púm, purumpúm!

—Dili ka diáy makigpisopiso?— nangutana ang batang babaye;— nakasaláy ka ba pagtagotago? Dili ba tinuod nga makalingáw uyamut nga kitá lutuson ug unya motago?

Si Basilio mipahiyúm; unya mikuha sa iyang sungkod, ug punó sa luha ang mga matá, miingón:

—Mobalik akó dayon; dad-on ko nganhi ang akong manghud. inyo siyáng makira ug makigdula kamó kaniya; sama siyá kanimo sa gidak-on.

—Nagtakiáng usáb siyá?— nangutana ang batang babaye;— kon maó kaná, buhaton ta siyáng himungaan sa pisopiso.

—Ayáw kalimot kanamo— giingón siya sa tigulang;— dad-a kiníng kasahos nga baboyng ihalas ug ihatag sa imong inahán. Gikuyogan siyá sa mga bata hangtud sa taytayang kawayan nga gibabag sa sapáng masulog kaayo.

Si Basilio gipakupót ni Lucía sa iyang bukton, ug walá madugay nawalá silá sa mga matá sa mga bata.

Naglagsik siyá paglakáw bisan binugkosan ang iyang bitiis.

Naghagurós ang Amihan ug ang mga molupyo sa San Diego nanagkuróg sa katugnaw.

Gabii kadto sa Pasko, apan ang lungsod nagasubó. Waláy usá ka buók paról nga gibitay sa mga tamboanan, waláy banha sa kabalayán nga magpailá sa kalipay sama sa ubáng mga tuig.

Sa silong sinalgan sa baláy ni Kapitán Basilio, kini ug si Don Filipino nanagsulti tupád sa tamboanang binutangág mga rihas (tungúd sa kadaut nga midangat sa naulahí, siláng duhá nagkahigala), samtang sa pikas nga tamboanan nanung-aw sa dalan

si Sinang, ang iyang ig-agaw nga si Victoria ug ang maanyag nga Idáy.

Ang Bulan, nga niadtong higayona nag-anám nag kapikas, misugod na pagdan-ag sa langit ug ang iyang maluspad nga kahayag mitakúd sa mga panganod, sa mga baláy ug sa kakahoyán, ug nakahatag nianang katingad-ang mga landong masabúg igakita sa mga gabiing bulanón.

—Dili diyutay ang palad nga imong nakab-ut sa pagpakagawas niarong mga panahona!— matud ni Kapitán Basilio kang Don Filipino;— gisunog hinuon ang imong mga basahón, apan ang ubán napildihaan mga butáng labíng mahal kay kanimo.

Usá ka babaye miduol sa rihás ug mililí sa sulod. Masiga ang iyang mga matá, namiyahok ang iyang mga aping, dinunghay ug nanglingkaag ang iyang buhók: tungúd kay gibanwagan man sa Bulan, ang iyang panagway kahibulongan uyamut.

—Si Sisá!— matud ni Don Filipino nga nahitingala, ug humán molingi kang Kapitán Basilio samtang milakáw ang buang, nangutana:

—Walá ba siyá didto sa baláy sa usá ka mananambal? Naayo na diáy sa iyang sakít?

Si Kapitán Basilio mipahiyúm nga masulub-on.

—Ang mananambal nahadlok nga isumbong nga higala ni Don Crisóstomo, busa ang buang iyang gihinginan sa iyang baláy. Karón kanáng alaut naglaróylaróy na usáb, buang gihapon, magsamot ug awit, dili manghilabút ug atua magapuyó sa lasáng...

—Unsa pa may laing nanghitabó sa lungsod sukád sa akong paghalín dinhi? Nasayud akó nga aduna kitáy bag-ong kura ug bag-ong *alferez*...

—Makalilisang mga panahón, ang Katawhan nagasibúg!— nagkanayón si Kapitán Basilio nag nagpalandong sa mga panahón nga nangagi.— Tan-awa lamang: sa sunód adlaw sa imong paggikan, hingkaplagán nga patáy na ang sakristán mayor, nagabitáy sa kisami sa iyang baláy. Si pari Salví nasakit uyamut sa kamatayon niadtong tawhana ug gipahipus niya ang tanáng mga papel sa sakristán. Ah! si pilósopo Tasyo namatáy usáb diáy ug didto ilubóng sa kalubngan sa mga Insik.

—Alaut nga Don Anastasio!— matud ni Don Filipino nga nanghupáw;— nan, ang iyang mga basahón?

—Gisunog sa mga tawong makidiyos, abi nila nga tungúd niadtong buhata nakapahimuót silá kang Bathala. Walá gayúd akoy naluwás, bisan ang mga basahón na lamang ni Cicerón... Ang *Goberndorcillo* walá mokihól aron pagsanta niadto.

Ang durohá nangahilum.

Niadtong higayona nabati ang awit nga masulub-on ug mamingawon sa buang.

—Nasayud ba ikáw kanus-a kasla si María Clara?— nangutana si Idáy kang Sinang.

—Walá— mitubág kiní— nakadawát akog sulát kaniya, apan dili nako buksan kay nahadlok akó nga masayud niana. Alaut nga Crisóstomo!

—Ginaingón nga kon walá pa si Linares, si Kapitán Tiyago gibitay unta; nan, unsa may takús intawon mahimo ni María Clara?— matud ni Victoria.

Usá ka batang lalaki miagi nga nagtakiáng; nagdagán siyá padulong sa sawang gikan díin nabati ang awit sa buang. Kad-tong bataa maó si Basilio. Sa paghiulí sa ila, nakita sa bata nga ang ilang baláy waláy tawo ug nagkaguba na; humán siyá magsu-sisusi, maó day iyang natino nga ang iyang inahán nabuang ug naglibúdlibúd sa lungsod; kang Crispín walá siyáy hisayran.

Gipugngan ni Basilio ang iyang mga luha, giguom ang iyang kasakit, ug, walá lamang ngani mopahulay, milakáw siyá aron pagpangita sa iyang inahán. Miabút siyá sa lungsod, nagpangutaná ug unya nabati niya ang awit nga gikan sa sawang. Gipugngan sa alaut ang pangurog sa iyang mga paa ug buút siyá modalagan aron paggakús sa iyang inahán.

Ang buang mihalín sa sawang ug miadto sa atbang sa baláy sa bag-ong *alferez*. Sama kanhi, karón aduna usáb ing sundalo nga nagabantay sa ganghaan ug adunay babaye nga nanambo sa tamboanan, apan dili na si Donya Consolación, kon dili usá na ka babayeng batan-on: dili ang tanáng *alferez* alaut ug may asawa nga sama kang Donya Consolación.

Si Sisa miawit tungód sa baláy, nagasud-ong sa Bulan nga nagpautaw-utaw sa langit nga tagumon, taliwala sa mga pangano-d nga gitina sa maluspad nga kahayag sa hari sa kagabhion. Si Basilio nakakitá kaniya apan walá mangahas pagduol, kahá nagahulát nga ang iyang inahán mohalín didto; nag-utas siyág su-roysuroy apan nagalikáy pagduol sa kuwartel.

Ang babaye nga nanambo namati pag-ayo sa awit sa buang ug misugo sa sundalong nagabantay sa ganghaán nga pasak-on si Sisa.

Sa pagtan-aw sa buang nga miduol kaniya ang sundalo ug sa pagkadungóg sa tingog niini, punó sa kalisang, midalagan siyá, ug nahibaló na kitá kon mounsa pagdalagan ang usá ka buang. Si Basilio minunót sa iyang inahán, ug, sa kahadlok nga iyang hitagiwad-an, midalagan usáb siyá, walá lamang tag-da ang kasakít sa iyang tífl.

—Tan-awa kanáng bata ang nagagukód sa buang!— matud sa usá ka binatonáng babaye nga naglagot ug hiatlan nga dihá sa dalan.

Ug sa pagtan-aw niya nga ang bata mipadayon paglutos, mipunít usá ka bató ug gilabay kang Basilio dungán ang pag-ingón:

—Halá! Kaanugon ugaling nga gihiktan ang iró!

Si Basilio naigo sa ulo, apan walá siyá manumbaling ug mipadayon pagdalagan. Nangusig ang mga iró, naniyabaw ang mga gangsa. nabukás ang pipilá ka tamboanan ug nanung-aw ang pipilá ka tawo aron pagsusi unsay nahitabó ug gitakpan usáb dayon, ang ubán sa kahadlok nga may kagubut na upód.

Nangabút silá sa gawás sa lungsod. Sa pagtan-aw ni Sisa nga ang batang nagalutos kaniya didto pa sa halayó, mihinay pagdalagan.

—Nanáy!— misinggit ang bata sa pagkalantaw kang Sisa.

Igo lamang nakadungóg sa tingog, ang buang midalagan na usáb.

—Nanáy, akó kiníng nagaapas kanimo!— misinggit pag-usáb ang bata nga naguól uyamut.

Ang buang walá mamati ug ang anák mipadayon pagdalagan nga nagahangús. Giagián na nila ang kabaúlán ug didto na silá duol sa lasáng.

Nakita ni Basilio nga ang iyang inahán misuot didto, ug misunód usáb siyá. Ang mga sagbut nga masiut, ang mga gagmayng kahoy, ang mga uwáy nga tunukón ug ang mga gamút sa mga dagkung kahoy nga nanguyanap sa ibabáw sa yuta, nakasugapot sa ilang pagdalagan. Ang anák nagasunód sa anino sa iyang inahán nga usahay dan-agan sa kahayag sa Bulan nga nanuhótsuhót sa kinakal-angán sa kasangahán. Kadto maó ang lasáng abtanan nga kaugalingon sa banay ni Ibarra.

Ang bata kadaghan nahidugmo, apan motindog ug walá batiag kasakit: ang tanán niyang mga balatian natingúb sa iyang mga matá nga walá mobulág pagtan-aw sa iyang inahán.

Milabáng silá sa sapasapa nga nagdagaas; ang mga tunók sa kagingking nga nanghitam-ok sa kalapukan sa daplin mitaroy sa iyang mga lapálapá, apan si Basilio walá mohunong aron pag-pangibút sa maóng mga tunók.

Sa dakúng kahibulong iyang nakita nga si Sisa misuot sa kalibonán ug miagi sa ganghaáng tabla nga nagaali sa lubnganan sa tigulang Katsila, nga nahimutáng sa punoan sa dakit.

Si Basilio buút usáb unta mosulod didto, apan ang ganghaán gitakpan na. Ang buang nag-atáng sa agianan ug ang palid sa ganghaáng tabla sa sirá giduót niya taman sa ginhawa sa iyang ulo nga nangalkag ug sa iyang mga kamót nga nanghagsal sa kaniwang, busa ang ganghaán walá gayúd matukás.

—Nanáy, akó kiní, akó kiní, si Basilio nga anak mo!— mi-singgit ang bata nga nawad-an na sa umóy ug nahapalingkod sa yuta.

Apan ang buang walá gayúd patuo, hinonoa misikad siyá sa yuta ug gihurót ang iyang kusóg sa pagpugóng sa palid sa ganghaán.

Ang ganghaán giutasag pukpok ni Basilio sa iyang kumo ug sa iyang ulo nga nagkadugo, mihilak siyá, apan kawang lamang. Milugos pagtindog, mitan-aw sa paríl kay naghunahuna pagkatkat didto, apan walá gayúd makakitá ug saráng unta niya kati-kangán. Unya milipót sa luyó ug didto nakakaplag usá ka sangá sa laing kahoy. Misaká siyá, ug sa didto na sa itaas, naglatáy-latáy sa kasangahán ug nakatabók sa dakit, ug nakita niya nga ang ulo sa iyang inahán gipaód gihapon sa palid sa sirá aron dili matukás ang ganghaán.

Tungúd sa kasikas sa mga sangá nga gitungtongan ni Basilio, si Sisa mihangád, ug sa pagkamatngon kang Basilio, buút na unta modalagan, apan ang bata mipatighulog pagkalít, gigakús ug gihagkan niya pag-ayo ang iyang inahán, ug unya nawad-an sa alamag.

Nakita ni Sisa ang agtang ni Basilio nga nabulit sa dugó; mitikubo siyá, ang iyang mga kalimutáw daw manglugwa sa

iyang mga matá, gitan-aw niya ang nawóng ug kadtong panagwayng lusparón sa bata nakaukáy sa mga handumanan nga nanghinanok sa iyang panumdoman; taliwala sa kangyub sa iyang salabutan mitungha pagkalít ang usá ka bití nga kahayag ug nakailá sa iyang anák; misinggit siyá, midam-ag sa bata nga nawadan sa alamag ug iyang gigakús ug gihagkan.

Inahán ug anák walá managlihók...

Sa hiulián na si Basilio nakita niya nga ang iyang inahán nagabuy-od sa yuta daw patáy. Gitawág niya, iyang gisangpit sa mga ngalan nga labíng matam-is, ug, sanglit walá man gayúd moginhawa ni magmatá, mitindog ug miadto siyá sa sapasapa aron pagkuhag tubig nga iyang gisulod sa linukong dahon sa saging ug unya gidam-ugan niya ang nawóng sa iyang inahán. Apan ang buang walá gayúd molihok, ang iyang mga matá nanagpiyóng gihapon.

Punó sa kalisang, si Basilio mitutok pagtan-aw sa iyang inahán; gitapion niya ang iyang dalunggan ibabáw sa kasingkasing sa iyang inahán, apan ang maniwang ug layá nga dughan sa alaut nga babaye namugnaw na ug ang iyang kasingkasing walá na mopitík: gidumol ni Basilio ang iyang mga ngabil sa baba sa iyang inahán, apan walá na siyáy gininhawa nga nabati. Ang alaut nga bata migakús sa iyang inahán ug midanguyngoy.

Sa kahitas-an sa langit ang Bulan nagkasigá nga mahapsay, ang huyuhoy sa hangin nagalupadlupad daw panghupáw sa usá ka kalág nga sinakit, ug ilalum sa kasagbután nabati ang malanggis nga tingog sa mga timús.

Ang gabii sa kahayag ug kalipay alang sa daghan uyamut nga mga bata nga sa mainit sabakán sa ilang tagsatagsa ka banay nanagsaulog sa Pasko sa Pagkatawo, ang pangilin nga hupóng sa labíng matam-is nga mga handumanan, ang pangilin nga nagpahanumdom sa katawhan sa unang pahiyúm sa gugmang langitnon nga gipadalá ni Bathala nganhi sa yuta; nianang gabii nga sa tanáng mga panimaláy sa kakristiyanosan mangaon, mangahubog, managsayaw, manag-awit, mangatawa, managsugal, managpahimulos sa gugma, managhagkanay... kanáng gabii nga sa mga dapít nga matugnaw makalingáw ug makalipay uyamut sa mga bata tungúd sa batasan sa mga tawo didto sa pagbutáng taliwala sa hawanán sa ilang baláy usá ka kahoy nga *pino*, putús

sa mga sugá, sa mga dulaan, sa mga ginhawa ug sa mga dayan-dayan nga sa dakúng hinangóp sud-ungon sa mga bata, kanáng gabhiona alang kang Basilio, alang sa alaut nga anák ni Sisa, maóy sinugdan sa iyang pagkailo dinhi sa ibabáw sa kalibutan. Kinsay nasayud? Kahá sa baláy sa hilumón nga pari Salví nga nagatungók gihapon, nanagduladula usáb ang mga bata, kahá giawit usáb nila didto ang:

La Nochebuena se viene,
La Nochebuena se va...

Si Basilio mihilak ug gibakho pag-ayo, ug sa pagyahat niya, iyang nakita ang usá ka tawo nga nagabaróg sa iyang atubangan ug nagasud-ong kaniya sa hilum.

—Ikáw ba ang anák?

Ang bata miyangó.

—Unsa may gihunahuna mong buhaton?

—Ilubóng ko siyá:

—Asa, sa kalubngan?

—Walá akóy salapí, ug, kapín pa, dagway ang kura dili mutugot.

—Nan...?

—Kon imo akong tabangan...

—Maluya uyamut ang akong lawas— mitubág ang tawo nga sa hinayhinay nahipalup-og sa yuta ug nanukod sa iyang duhá ka kamót;— samarán akó... duhá na ka adlaw nga akó waláy kaon ug waláy katulog... Walá bay mianhi dinhi karóng gabii?

Ang tawo mipadayon paghinuktok samtang nagsamot ug tanaw sa madanihong panagway sa bata.

—Pamati!— mipadayon pagsulti sa tingog nga labíng maluya;— tingali akó mamatáy na una moabut ang kabuntagon... Kaluhaán ka lakang sukád dinhi, sa atbang tampi sa sapá, adunay daghang kahoyng igsusugnod nga gipundok; dad-a kadto nganhi ug pundoka pagbalik, unya sa ibabáw ipatong ang among mga lawas nga patáy, tam-uki ug mga dahong layá ug silabí, halinga pag-ayo ang kalayo hangtud nga mangaagiw kami...

Si Basilio namati.

—Unya, kon waláy laing tawo nga moanhi dinhi... kubkubon mo ang yuta niining dapita, makakaplag ikáw daghan uyamut nga salapí... ug kanáng tanán maimo na. Pagtuón!

Misamót ang kanguhál sa tawo ug ang iyang sulti halus dili na masabút.

—Lakáw, hakuta nganhi kadtong mga kahoyng igsusugnod nga giingón ko... tabangan ko ikáw.

Si Basilio milakáw. Ang tawo miatubáng sa Sidlakán ug nagkanayón nga daw nagaampo:

—Mamatáy akó nga dili makakitá sa pagsubáng sa banagbanag sa kalangitan sa akong yutang-natawhan...! Kamó, nga managpakakitá kaniya, yukboi siyá ninyo... Ayáw kamó kalimot sa nangapukan sulod sa kagabhion!

Giyahat sa langit ang iyang mga matá, nanggimok ang iyang mga ngabil daw nangadye, unya nahidungiló ang iyang ulo ug nainanay siyá pagkapukan sa yuta...

Tapus manglabay ang duhá ka takna, didto sa pantaw sa iyang baláy, si *Hermana* Rufa nanghilam-us ug nanghimitiis aron mosimba. Ang biyata mitan-aw sa lasáng silingan ug nakita niya ang usá ka mabagáng asó nga miutbo; midiyong siyá, ug, hupóng sa kasukó nga diyosnon, miingón:

—Kinsa kaháng irihisa ang nagkaingin niining piyestang dakú? Maó bitaw kanáy hinungdan nga mangabút kanato ang daghang mga kadaut! Suláy da ugód pag-ambak sa Purgatoryo ug paminawa unya kon kuhaon ko ba ikáw didtong salbahisa ka!

K A S I P O N G A N

Sanglit mga buhi pa man ang kadaghanan sa mga tawo nga nanghiapíl niining sugilanon ug ang ubán usáb ato mang hitagiwad-an, dili mahimo pagsulát usá ka matuod nga *epilogo* kun kasipongan. Aron sa kaayohan sa mga tawo, ikalipay unta namo ang pagpatáy sa tanáng mga nanghiapíl dinhi, sugdon kang pari Salví ug tapuson kang Donya Victorina, apan kiní dili gayúd mahimo... nga mabuhi lamang silá!, kay ang lungsod man, dili kamí, ang magpakaon kanila...

Sukád si María Clara mosulod sa kombinto, si pari Dámaso mibiya sa lungsod nga iyang gikurahan aron pagpuyó na sa Manila, sama kang pari Salví, nga, samtang nagapaabút nga adunay obispado nga mabakante, sabúg nga magawali sa simbahán sa Santa Clara, kansang kombinto aduna siyáy dakúng katungdanan nga gihuptan. Walá dangtig pilá ka bulan, si pari Dámaso nakadawát usá ka sulát sa Talahuron uyamut nga P. Provincial diín kiní nagasugo nga siyá adto magakura sa usá ka lungsod sa usá ka lalawigan nga halayó kaayo sa Manila. Ginasugilon nga si pari Dámaso nasakit uyamut niini kay sa pagkaugma hingkaplagán siyá nga patáy na sulod sa lawák niyang higdaanan. Ang ubán miingón nga namatáy siyá sa sakit sa utok, ang ubán usáb nga giurom konó, apan nawagtang ang mga duhaduha sa pag-ingón na sa mananambal ang ang pari namatay sa kalít.

Waláy usá sa among mga magbabasang makakitá kang Kapitán Tiyago nga makailá pa kaniya. Pipilá pa ka semana una mosulod si María Clara sa pagka-mongha, nagaluyá na siyá uyamut daw nalun-osan, mihugó ug nagsúbo kaayo, nagsamot hinuktok ug dili mosalig kang bisan kinsa, sama sa iyang alaut nga higala kanhi nga si Kapitán Tinong. Igo lamang gitakpan ang mga ganghaán sa kombinto, ang iyang masulub-ong ig-agaw si iya Isabel gisugo niya nga hipuson ang tanáng mga butáng sa iyang anák ug asawa nga patáy na, ug unya moadto siyá (si iya Isabel) sa Malabón kun sa San Diego, kay buút na siyá mag-usara pagpuyó. Miungód siyá pag-ayo sa sugál nga *liampó* ug sa bulangán,

ug misugod pagtabakó sa ampiyón. Dili na siyá moadto sa Antipolo ni mopadalá pag mga pamisa; si Donya Patrocinio, ang tigulang kaindig niya sa paghalad sa mga larawan, nagasaulog sa iyang pagdaúg pinaagi sa paghagok sulod sa simbahan samtang magawali ang pari. Kon sa kapulihay, inigkasalumsom, kamó managsuroysuroy sa dalan sa Santo Cristo, inyong makita nga magalingkod sa tindahan sa usá ka Insik ang usá ka tawong diyutayón, madalag ang panit, maniwang, tikuko, nanghilawom ang mga matá nga katulugon, mga ngabil ug mga kukó nga mahugaw, nagasud-ong daw walá makakitá sa mga tawo. Inig-abút sa kagabhion, makita siyá ninyo ang mag-unanot pagtindog, ug, manukod sa iyang sungkod, molakáw padulong sa usá ka masigpit nga likoanan, mosulod sa usá ka gamáyng baláy nga mahugaw, diín ibabáw sa iyang ganghaán, sinulát sa dagkung mga titik mapulá, mabasa kiníng mga pulong: TABAK-ANÁN SA AMPIYÓN ALANG SA KADAGHANAN. Kiníng tawhana maó kadtong kanhi bantugan nga Kapitán Tiyago, nga karón hikalimtan na lamang lahus sa tanán, hangtud sa sakristán mayor.

Sa tagabong pinakulong ug sa sinultiháng sinunód sa mga *andalúz*, gidugang ni Donya Victorina ang bag-ong batasan sa pagpangunáy pagpamilino sa iyang salakyanán, batasan nga nakapilit kang Don Tiburcio sa pagpalingkoáy ug pagligdong tupád sa iyang asawa. Sanglit daghang mga kadaut nga nanghitabó tungúd sa kaluya na sa iyang panan-aw, si Donya Victorina nagataud na karón ug antohos nga waláy sangitanan sa dalunggan (quevedo) nga nakahatag kabantug sa iyang panagway. Ang doktor walá na tawga aron patambalon; sa daghang mga adlaw sa semana, makita sa mga binatonán nga siyá mapangag, tilimad-on kiní nga mangil-ad uyamut, sumala sa hisayran na sa among mga magbabasa.

Si Linares, nga maóy bugtong manlalaban sa alaut nga doktor, dugay na nga mipahulay sa kalubngan sa Paco, namatáy sa útol ug sa mga palabilabi sa iyang bayáw nga si Donya Victorina.

Ang mananaug nga *Alferez* mipauli sa Espanya, *teniente-comandante* na, ug gibiyaan niya ang iyang asawa nga nagasul-ob gihapon sa sininang pranila kansang bulok dili na mailá. Ang alaut nga Donya Consolación, dihá nga gibiyaan na sa iyang

bana, misulod sa pagkapalahubog ug pagkahinabako, ug labihán nga nakapatuyang niining mga kahilayan nga gikahadlokán siyá, dili lamang kay sa mga dalaga da, kon dili usáb sa mga tigulang ug mga bata.

Kahá mga buhi pa ang atong mga kaila sa lungsod sa San Diego, kon ugaling walá man mangamatay sa pagbutó sa bapor *Lipa*, nga nagapanawán ngadto sa lalawigan. Sanglit walá may nagabudlay pagsusi kinsa ang mga alaut nga nangamatay niadtong makalilisang hitabó, kansa kadtong mga paa ug mga bukton nga nanghipasapasa sa Isla de la Convalecencia ug sa kadaplinan sa subá, walá kamí masayud kon niadtong mga tawhana aduna bay nahitipon nga kaila sa among mga magbabasa. Nahimuót kamí, ingón nga nanghimuót ang Kagamhanan ug ang mga mantalaán niadtong panahona, sa pagkasayud nga naluwás intawon ang bug-tong prayle nga nahisakáy niadtong bapora, ug kiní igo na kaayo alang kanamo. Ang butáng hinungdanon alang kanamo maó ang kinabuhi sa mga paring buotan, ug gipanghinaut namo nga ang ilang ginaharian dili unta papason ni Bathala dinhi sa Pilipinas aron sa kaayohan sa atong mga kalág.

Kang María Clara walá nay laing hisayran kon dili tingali mipahulay na siyá ilaum sa iyang lubnganan. Nangutana kamí sa pipilá ka tawong tinamúd kaayo sa kombinto sa Santa Clara, apan walá gayúy usá nga misulti kanamo bisan usa ka pulong, bisan ang mga biyatang tabián nga tigdawat sa nabantug nga minantikaang mga atáy sa manók ug sa salsa nga labí pang bantugan nga ginganlan *salsa de las monjas*, binuhat sa masinabutong manlulutóng babaye sa mga *Virgenes del Señor*.

Apan, bisan pa niining tanán, usá niana ka gabii sa Septiyembre, ang bagyo naghagurós ug nagsamot batibati sa kabalayán sa Manila; masubsob ang butóbutó sa mga dalugdog; ang mga kilat ug mga linti, nga usahay moiwag sa mga kadaut nga nahimo sa makusóg nga hangin, nakalisang uyamat sa mga molupyo. Ang ulán nagabunok daw sag-ub nga gibubo. Binanwagan sa kahayag sa kilat kun linti nga nagbulobilikis, makita ang usá ka bahin sa atóp, usá ka palid sa tamboanan nga molupád sa kahanginan ug motugpa sa makalilisang kasaba: waláy salakyanán, waláy tawo nga miagi sa kadalanan. Inigkahilum sa makahahadlok nga kasipa sa dalugdóg nga molanog hangtud sa halagyóng mga dapít, mabati ang kagahub sa alimpulos nga mohuyop

sa ulán nga magtagasák sa mga lampirong sa mga tamboanang tinakpan.

Duhá ka sibíl namasilong sa usá ka tigbayon nga gitukod duol sa kombinto: usá kanila rikulota pa ug ang usá karaan na.

--Unsay buhaton ta dinhi?— matud sa rikulota;— waláy nagtikáwtikáw sa dalan . . . angay kitáng manakág baláy; ang akong puyopuyo anaa sa dalan Arzobispo.

—Lalólayó kadto ug mangahumod gayúd kitá— mitubág ang sundalong karaan.

—Unsa may sapayán niana basta dili lamang kitá maigo sa linti?

—Adá? ayáw lamang kahadlok; ang mga mongha dagway adunay lit-ag sa linti aron dili silá mangaigo.

—Oo!— matud sa rikulota,— apan unsa may pulós niana nga ang gabii mangitngit man kaayo?

Ug mihangád siyá sa itaas aron pagtan-aw sa langit nga nagangiub: niadtong higayona misagunson pagkilat ug misunód dihádihá ang usá ka makalilisang dalugdog.

—*Nakú!* *Susmariosép!*— matud sa rikulota nga nangurús, ug mibitad sa sapút sa iyang kauban;— talaná, manglakaw kitá!

—Naunsa ka man?

—Talaná, manglakaw lagí kitá!— mibalik pag-agda ug nagtakóltakól ang iyang mga ngipon tungúd sa kahadlok.

—Unsa bay imong hingkit-an?

—Pantasma!— mitubág nga nagakuróg ang tibuók kalawasan.

—Pantasma?

Oo, anaa nagatungtong sa atóp... Maó dagway kaná ang mongha nga mamunít ug mga baga kon magabii.

Ang sundalong karaan milili kay buút motan-aw.

Mikilat pag-usáb ug usá ka lilas nga kalayo milikoslikos sa kahanginan, ug dihádihá nabati ang makalilisang butó sa dalugdog.

—Hesús!— matud sa sundalong karaan nga nangurús usáb.

Tuod man, sa masigang kahayag sa kilat nakakitá siyá usá ka babayeng nagasul-ob ug sapút nga maputi, nagabaróg duol sa

ibubongán sa atóp, pinataás ang mga bukton ug hinangád ang nawóng sa langit, daw nagpakitabang kang Bathala. Ang langit mitubág kaniya, pinaagi sa mga linti ug mga dalugdog!

Sa pagkahilum sa dalugdog, nabati usá ka masulub-on nga panghayhay.

—Dili hinaganas sa hangin, ang pantasma karón nga nag-agulo!— matud sa sundalong karaan agig tubág sa pig-it sa kamót sa iyang kauban.

—Ay! ay!— nagkanayón ang pantasma kansang tingog mitutáw gayúd sa hinaganas sa ulán: ang hinagiyos sa hangin walá makatabon niadtong tingog nga matam-is ug masulub-on, hupóng sa kaguól.

Mikidlap na usáb laing kilat kansang kasiga daw makabuta.

—Dili, dili kaná pantasma!— matud sa sundalong karaan;— nakita ko siyá pag-usáb; matahúm sama sa Birhen . . . Tataná, ug pahibaluón ta ang atong punoan!

Ang rikulota minunót dayon ug dihádihá nanglakaw siláng duhá.

Kinsá ang nag-agulo taliwala sa kagabhion bisan nagaulán, nagahangin ug nagalinti? Kinsáng monghaa, asawa ni Hesu-kristo, ang nagapabati sa iyang mga agulo kang Bathala sukád sa ibubongán sa usá ka atóp, taliwala sa kagabhion ug sa higayon nga ang Kinaiyahán nagpadayág sa iyang kapungót pinaagi sa unós, sa mga kilat, mga linti ug dalugdog? Mibiya na ba kahá ang Ginoo sa alampoanan sa kombinto sa mga mongha ug dili na mamati sa mga pangilaba? Alihan ba kahá sa mga paríl ug atóp sa kombinto ang mga pag-ampo didto aron dili moabút ngadto sa langit, sa tiilán sa lingkoranan sa Maluluy-on uya-mut?

Ang unós mipadayon paghurós sa hapit tibuók gabii; sulod sa kagabhion waláy misubáng bisan usá ka bituon; ang mga panghayhay nga nahisagol sa kasaba sa hangin nagapadayon usáb, apan ang Kinaiyahán ug ang katawhan walá mamati niadto: si Bathala nagatabil ug walá makadungóg. §

Sa pagkaugma, dihá nga sa langit nga walá nay dag-um mibalik na usáb pagsidlak ang Adlaw, usá ka salakyanán mihunong tungód sa ganghaán sa kombinto sa Santa Clara ug mikawas ang usá ka tawo, kinsa nagpailá nga tinugyanan sa Labáwng Puno-

an ug nangayo nga makigsulti dihádhá sa *abadesa* ug motan-aw sa tanáng mga mongha.

Ginaingón nga nahitungha usá ka mongha kansang sapút humód ug nagkagidlay, nagahilák ug nagasumbong mga butáng makalilisang ug nangayo sa tinugyanan sa Labáwng Punoan nga panalipdan batok sa mga pasipala ug pagdagmal kaniya sa mga maút didto sa sulod sa kombinto. Ginaingón usáb nga kadtong monghaa maanyag uyamut, nga ang iyang mga matá nga matahúm ug makabibihag kaayo walá pa igkita bisan díin dapít.

Ang mongha walá tagda sa tinugyanan sa Labáwng Punoan: kiní nakigsulti sa *abadesa* ug unya gibiyaan niya ang alaut, bisan pa sa mga hangyo ug mga luha niini. Natan-aw sa batan-ong mongha nga alang kaniya ang mga ganghaán sa kombinto gitakpan sa pagpauli na sa tinugyanan, sama nga ang kondenado magasud-ong sa mga ganghaán sa langit nga takpan alang kaniya, kon ugaling sa kapulihay ang langit kawad-an man sa kaluoy ug mahimong mapintas ingón sa mga tawo. Ang *abadesa* miingón nga kadtong mongha nabuang.

Ang tinugyanan sa Labáwng Punoan dagway walá masayud nga sa Manila adunay hipusanan sa mga buang, kun kahá tungúd ba kay nagatuo siyá nga ang kombinto sa mga mongha maóy dalangpanan sa mga buang babaye, bisan may mga hulohungihong nga kadtong tawhana walá gayúy alamag, labí na sa pag-ilá kon ang usá ka tawo but-an kun buang ba.

Ginaingón usáb nga ang Kapitán Heneral nga si Ginoo J.—, sa pagkasayud sa hitabó, lahí ug hunahuna kay sa iyang tinugyanan, buút unta niya panalipdan ang buang ug iyang gipangayo nga kiní pagul-on.

Apan niining higayona karón walá nay mipakitang maanyag ug dinaugdaug nga monghang batan-on, ug ang *abadesa* walá motugot nga duawon ang *clauastro*, ginamit nga pasangil ang ngalan sa Tinuhoan ug ang *Santos Estatutos*.

Niadtong hitaboa walá nay miusáb paghisgot, ingón nga walá na upód ing naghisgot sa alaut nga María Clara.

KATAPUSAN SA SUGILANON

(Terminóse la revisión en Kang-Aktol, Dumanhug, Cebu, hoy 20 de Noviembre, 1942, a las 10:30 a.m.)

Errata of Table of Contents

First Page

Chapter XVIII — Mga Kalag nga Sinakit “Page 120”
should be “Page 122”

Chapter XXXIV — Ang Paniudto “Page 284”
should be “Page 285”

Second Page

Chapter LVII — Alaut ang Nangapukan “Page 473”
should be “Page 475”

Chapter LVIX — Yutang Natamhon Ug Mga
Katigayonan “Page 496”
should be “Page 490”